

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLIV
2011

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2011

Nemzeti
Kulturális
Alap

A kiadványt támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

SZERKESZTETTE

HANNY ERZSÉBET

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BENCZE ZOLTÁN

BODÓ SÁNDOR

ENDRŐDI ANNA

ZSIDI PAULA

*Lektorálták: Bencze Zoltán, Endrődi Anna, Feld István, Zsidi Paula
a rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, a fotókat Tihanyi Bencze, Tóth Csilla és Komjáthy Péter,
az idegen nyelvű kivonatokat Serege Anikó és Hegedűs Gyula készítették.*

Tördelés: Demján Szilárd

HU - ISSN 0133-1892

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2011

KIADTA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
FELELŐS KIADÓ: BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

Nyomdai előkészítés és kivitelezés: DeMax Művek Kft.

Felelős vezető: Miklóssy János, Tábori Szabolcs

Készült 400 példányban, Book Antiqua betűvel

TARTALOM – CONTENTS

KONFERENCIA

Száz éve született Nagy Tibor (1910. november 4.)

A BTM Aquincumi Múzeumában 2010. novemberében rendezett konferencia előadásai

FACSÁDY ANNAMÁRIA	
Nagy Tibor (1910–1995)	7
<i>Tibor Nagy (1910–1995)</i>	8
SZIRMAI KRISZTINA	
Nagy Tibor munkássága	9
<i>Die Tätigkeit von Tibor Nagy.</i>	14
HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS	
Nagy Tibor kutatásai az őskorban	15
HORVÁTH ATTILA	
A népvándorlaskor kutatása és Nagy Tibor	17
<i>Das Werk von Tibor Nagy in der Forschung der Ur- und Völkerwanderungszeit.</i>	19
ZSIDI PAULA	
Nagy Tibor és az aquincumi Mithras-kutatás	20
<i>Tibor Nagy und die Mithras-forschung von Aquincum.</i>	26
LÁNG ORSOLYA	
Az aquincumi „Festőház”: régi adatok és új eredmények	32
<i>The „painter’s house” in Aquincum: old data and new results</i>	37
NÉMETH MARGIT	
Nagy Tibor és az aquincumi tábornokkutatás	45
<i>Tibor Nagy and the excavation of the legion’s camp in Aquincum.</i>	51
BESZÉDES JÓZSEF	
Az albertfalvi tábor és település kutatásának eredményei Nagy Tibor után	58
<i>Ausgrabungsergebnisse von dem römischen Lager und der Siedlung in Albertfalva nach der Tätigkeit von Tibor Nagy.</i>	68
ÉDER KATA	
A Nagy Tibor-hagyaték jelenlegi helyzete	75
<i>Der gegenwärtige Stand des Nachlasses von Tibor Nagy.</i>	77

TANULMÁNYOK

VIRÁG ZSUZSANNA	
Újkőkori agyagszobrocska töredéke a Szépvölgyi útról.	80
<i>Neolithic clay figurine fragment from Szépvölgyi road Budapest.</i>	94

TÉZER ZITA	
Szkíta kori településrészlet Budapest XV. Kerület Rákospalota-Újmajor lelőhelyéről	100
<i>The Scythian age site at Rákospalota-Újmajor</i>	111
BUDAI BALOGH TIBOR	
A hatalom művészete. Páncélos szobrok az Aquincumi Múzeum gyűjteményében	138
<i>Die Kunst der Macht Panzerstatuen in der Sammlung des Museums von Aquincum</i>	157
KÉRDŐ KATALIN	
Aquincum kezdetei és a településszerkezet változásai a Vízivárosban a római kor évszázadaiban Régészeti adatok Aquincum-Víziváros történetéhez.	165
<i>Early Ages of Aquincum and the changes in the Settlement structure of the Víziváros during the Centuries of roman Ages</i>	176
HAVAS ZOLTÁN	
Új adalékok a római kori szőlőműveléshez Aquincum környékén	183
<i>New data on viticulture around Aquincum in the Roman era</i>	190
TEREI GYÖRGY-DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA	
Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból.	198
<i>Pots buried upside down and their contents in the Árpád era village of Kána</i>	213
TÓTH ANIKÓ	
Török kori településrészlet a budavári palota Csikós udvarából	227
<i>Teil einer Siedlung aus der Türkenzeit im Csikós- (Hirten) Hof des budaer Burgpalastes</i>	239
DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA	
A budavári Csikós udvar török kori állatsontjai	248
<i>Animal bones from the turkish era of the Csikós courtyard in Buda</i>	254
PAPP ADRIENN-GRYNAEUS ANDRÁS	
Budapest török fürdőinek kormeghatározása	259
<i>Chronological Determination of the turk Baths in Budapest</i>	267

MEGEMLÉKEZÉS

BENCZE ZOLTÁN	
Gerő Győzőre (1924-2011) emlékezünk	276
<i>In memoriam Győző Gerő (1924-2011)</i>	277

MŰTÁRGYVÉDELEM

VECSEY ÁDÁM	
Fémeszterga versus viaszsztergálás. Forgástesteket tartalmazó régészeti bronztárgyak anyag- és készítés-technikai vizsgálata és készítésük rekonstruálása.	280
<i>Metal lathing versus wax lathing</i>	286

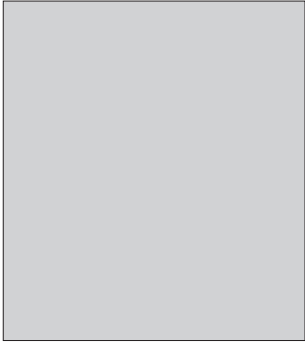
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	319
---------------------------------------	-----

KONFERENCIA

Száz éve született Nagy Tibor (1910. november 4.)
A BTM Aquincumi Múzeumában 2010. novemberében rendezett konferencia előadásai

Vorträge der Konferenz zum 100.Geburtstag von Tibor Nagy
im Aquincum Museum des BTM, November 2010

NAGY TIBOR (1910–1995)

Magas, vékony alakjára, hangjára, jellegzetes szófordulataira egyre kevesebben emlékezhetnek, magányos, különös lényéről nemigen esik szó. Emberként lehetett különönc, halálakor lehetett egyedül – hatvan év munkája során felhalmozott eredményei

azonban nem engedik, hogy valaha is megfeledkezzünk róla. Elhunytá után folyóiratok hasábjain az őt még személyesen ismerők emlékeztek meg munkásságáról, keresték a választ egyéniségének titkára, próbálták megérteni életútjának kacsaringóit. Befejezetlen életműve végérvényesen befejezetté vált.

1910. november 4-én született. Születésének 100. évfordulójáról a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Budapesti Történeti Múzeum előadásorozattal emlékezett meg. Mivel pályája és tudományos munkássága – igaz, tematikailag kevésbé, időben azonban mindenképp – elsősorban a főváros múzeumához köthető, indokolt volt helyszíniként a Budavári Palota megválasztása. 1938 és 1973 között, 35 éven át egészen nyugdíjazásáig dolgozott a BTM-ben, négy évig a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vezetőjeként, majd a BTM Ős- és Ókortörténeti Osztályát vezette, 1962-től pedig a római csoport vezetője volt. A BTM munkatársaként a tereprégészre, a muzeológusra, a folyóirat szerkesztőre, a sokoldalú tudósra emlékezhetünk. Múzeumi szakemberként számos kiállítás készítésében és ezek

vezetőinek megírásában vett részt, régészként elsősorban az albertfalvi tábor és vicus kutatása juthat róla eszünkbe. De Aquincum legiótáborá, canabaeja, polgárvárosa is szerepel ásatásainak sorában.

Bár érdeklődése és tudása a paleolitikumtól a honfoglalás koráig terjedt, mindenekelőtt ókorkutató, Róma nagy rajongója volt. Régészként, történészként, vallástörténészként egyaránt élhet emlékeztünkben. Történeti szemléletének széles horizontjába a hadtörténet éppen úgy beleillett, mint a településtörténet és közigazgatásának kutatása, az epigráfiai problémák megfejtése vagy művészettörténeti, ikonográfiai kérdések felvetése.

Munkássága olyan nagy ívű és szerteágazó témakörű volt, hogy az elhangzott előadások csak néhány szegletét érinthették. Az aquincumi Mithraskultusz, a polgárvárosi ún. Festőház, a legiótábor és az albertfalvi tábor és település kutatástörténetében meghatározó mérföldkő Nagy Tibor személye, indokolt a visszatekintés és összegzés. Eredményeit, gondolatait nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor sem, ha az azóta eltelt idő megcáfolta vagy túlhaladta azokat. S bár Marcus Aurelius szerint: „minden csak egy napig tart: a magasztalás éppúgy, mint a magasztalás tárgya”, az előadások cikké formált változata tovább örzi mindannyiunk számára a megemlékezéséül elszállt szavakat éppúgy, mint a megfogalmazott eredményeket. A visszatekintés szükséges, de nem elég. Nagy Tibor munkájának számbavétele, hagyatékának ismerete kötelezettséget is ró az őt követőkre: cédulákon megőrződött, felhalmozott ismereteinek feldolgozását és közreadását, valamint a folytatás és továbblépés kötelezettségét.

Facsády Annamária

TIBOR NAGY (1910–1995)

Die Ungarische Archäologische und Kunsthistorische Gesellschaft und das Budapester Historische Museum gedenkte mit einer Vortragsreihe dem 100. Geburtstag von Tibor Nagy. Seine Laufbahn und wissenschaftliche Tätigkeit ist vor allem mit dem Museum der Hauptstadt verbunden. Er hat zwischen 1938 – 1973, 35 Jahre lang bis zur Pensionierung im Budapester Historischen Museum gearbeitet, vier Jahre als Leiter des Institutes für Archäologie der Hauptstadt, später als Leiter der Abteilung für Ur- und Altertumsgeschichte, von 1962 leitete er die Gruppe für Römische Geschichte.

Als Kollege gedenken wir dem Feldarchäologen, dem Museologen, dem Zeitschriftenredakteur, dem vielseitigen Wissenschaftler. Er hat bei zahlreichen Ausstellungen, an der Zusammenstellung der Ausstellungsverzeichnisse mitgewirkt. Von ihm

als Archäologen fällt uns in erster Linie die Erforschung des Lagers und Vicus in Albertfalva, aber auch weitere Ausgrabungen, sowie das Legionslager, die *canabae* und die Zivilstadt von Aquincum ein. Er spielte eine einschneidende Rolle in der Erforschung des Mithras-Kultes von Aquincum, des sog. Malerhauses der Zivilstadt, des Lagers und der Siedlung in Albertfalva auch.

Seine Ergebnisse, Gedanken dürfen wir nicht ausser Acht lassen, auch wenn sie später, mit der Zeit dementiert oder überholt worden sind. Der Rückblick ist notwendig, aber nicht genug. Wir – als seine Nachfolger – fühlen uns verpflichtet, seiner Arbeit Rechnung zu tragen, die auf Zetteln erhaltenen Kenntnisse aufrechtzuerhalten und zu publizieren, und die Arbeit fortzusetzen.

Facsády Annamária

SZIRMAI KRISZTINA

NAGY TIBOR MUNKÁSSÁGA

Nagy Tibor születésének 100-dik évfordulója megfelelő alkalom arra, hogy munkásságára emlékezzünk.

Ennek egyik részével – az egyetemi és múzeumi pályafutásának fontosabb állomásaival – Póczy Klára, Gabler Dénes, Tóth István és Csontos Katalin már foglalkoztak.¹ Másik részét az időrendben összeállított, több mint 200 megjelent publikációt tartalmazó bibliográfia követi nyomon.² Most bibliográfiáját témák szerinti csoportosítjuk. A témák szerinti felosztáshoz csak válogatott bibliográfiáját állíthattunk össze – kötetünk terjedelmi korlátai miatt. Bemutatjuk Nagy Tibort, mint Budapest régészetének és Pannonia történetének kutatóját, az epigrafust, az ásató régészt, a limeskutatót, valamint a vallástörténet, a kőfaragás és a bronzművesség kutatóját. Végül, megemlékeztünk róla, mint a kereszténység kutatójáról, valamint a munkásságához tartozó egyéb fontosabb tevékenységeit is megemlíjtük.

NAGY TIBOR, MINT BUDAPEST RÉGÉSZETÉNEK KUTATÓJA

Elsőnként kell megemlíteni Nagy Tibor *Buda régészeti emlékei* című nagy jegyzetanyaggal kísért 100 oldalas munkáját.³ E nagyobb tanulmány átdolgozott, bővített változata a *Budapest története az őskortól a honfoglalásig* című összefoglalás.⁴

NAGY TIBOR, MINT PANNONIA KUTATÓJA

Pannoniával foglalkozó tanulmányai közül ki kell emelnünk az Augustus–Tiberius kori eseménytörténetet bemutató publikációkat. A tanulmányok között megtalálhatók az Illyricum kettéosztásával és Kelet-Pannonia romanizációjával kapcsolatos nagyobb publikációk.⁵ Traianus és Pannonia témájával, valamint a helytartókkal is több munkájában

foglalkozott Nagy Tibor.⁶ A szerzőtől megjelentek Pannonia későrómai történetét bemutató munkák is, mint a *Pannonia kontinuitása, vagy a Valeria provincia katonai szerepe* című tanulmányok.⁷

Nagy Tibor, mint epigráfus

Az epigrafia és a csapattörténet témában is Nagy Tibornak több tanulmánya jelent meg különböző hazai és nemzetközi folyóiratokban. A publikáló, a korábbi éveiben pécsi lelőhelyű feliratokkal foglalkozott.⁸ Később, Nagy Tibor az aquincumi lapidariumhoz tartozó számos szarkofág, sírkő, ol-tár feliratainak feloldását, szövegmagyarázatát és a revízióját is elvégezte.⁹ Egyik dolgozatában Nagy Tibor az albertfalvi bronz katonai diploma feliratát is értékelte.¹⁰ Nagy Tibor beszámolókat is készített a nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszusok munkáiról, az ArchÉrt részére.¹¹

NAGY TIBOR, A RÉGÉSZ ÉS LIMES-KUTATÓ

Nagy Tibor jelentős ásatási eredménye: az albertfalvi auxiliáris tábor feltárása volt. Évtizedekig, ez a tábor volt a legteljesebben feltárt segédcsapattábor Pannoniában. Az ásató feltárásai nyomán napvilágra kerültek az albertfalvi tábor körülövező településmaradványok is.¹² Az óbudai u.n. katonai amfiteátrum régészeti munkái is Nagy Tibor nevéhez is kapcsolódnak.¹³ Nagy Tibor, mint régész, az aquincumi polgárvárosban is kutatott. Nagy Tibor az aquincumi vicus és municipium szerepét is tanul-

¹ PÓCZY 1980. 230.; GABLER 1991. 3–4.; TÓTH I. 2000. 169–177.; CSONTOS 2002. 645–646.

² SZIRMAI 1998. 371–378.; SZIRMAI 1998a. 264–269.; SZIRMAI 2000. 179–189.

³ NAGY T. 1962a. 13–116.

⁴ NAGY T. 1973. 39–216.

⁵ NAGY T. 1967. 459–466.; NAGY T. 1965. 375–381.

⁶ NAGY T. 1986. 377–383.; NAGY T. 1959. 27–33.; NAGY T. 1963. 23–45.; NAGY T. 1982. 51–54.

⁷ NAGY T. 1942 b. 3–6.; NAGY T. 1942c. 2–4.; NAGY T. 1959a. 183–194.

⁸ Megemlíjtük NAGY T. 1940. 48–55.

⁹ Többek között: NAGY T. 1987–1988. 236–242.; NAGY T. 1991. 217–222.; NAGY T. 1943a. 463–470.; NAGY T. 1964a. 224–228.

¹⁰ NAGY T. 1954. 10–32.; NAGY T. 1956. 17–71.

¹¹ NAGY T. 1973b. 106–107.; NAGY T. 1983. 286.

¹² NAGY T. 1962. 519–523.; NAGY T. 1973. 86, 113, 118., NAGY T. 1976. 90–91.

¹³ NAGY T. 1941. 829–849.; NAGY T. 1941a. 352–355.; NAGY T. 1943. 359–399.

mányozta.¹⁴ Nagy T. fontosabb munkái a polgárvárosban: az u.n. festőlakás, a bazilika és a Symphorus mitreum feltárása.¹⁵ Az aquincumi festőház és az aquincumi Mithras kutatás régi és új eredményeiről Láng Orsolya és Zsidi Paula számol be, ugyanebben a kötetben. Az ásató, az 1960–70-es években Óbuda területén, az aquincumi legiotáborban és a canabae-ban is végzett kutatásokat.¹⁶ Németh Margit foglalja össze a vele és az aquincumi tábor kutatással kapcsolatos dolgokat, ugyanebben a kötetben. Nagy Tibor ellátta a Március 15.-e téri későrómai erődnel, a Contra Aquincumnál adódó régészeti feladatokat is,¹⁷ és mint limeskutató, a szentendrei Ulcisia Castraban, a szír cohors táborában is dolgozott.¹⁸ Ásatási tevékenysége a pannoniai limes kutatás fontos része. Terepen végzett munkáinak eredményeiről a nemzetközi limes kongresszusokon is beszámolt.¹⁹

NAGY TIBOR, MINT VALLÁSTÖRTÉNÉSZ, A KÖFARAGÁS ÉS BRONZMŰVÉSSÉG KUTATÓJA

Nagy T. mint 1942-ben kiadott Budapest Története szerzői munkaközösségének egyik kutatója, Aquincum vallási életét is összefoglalta nagyobb tanulmányában.²⁰ A szerző itt bemutatja a bennszülött istenségek, a római istenvilág, valamint a keleti vallás aquincumi emlékeit. Ő foglalkozott Aquincum vallási életén kívül, a poetovioi Nutrices kultusszal, a sárkeszi, a paksi Mithras emlékekkel és a Szépművészeti Múzeumban őrzött Epona dombormű ikonográfiai és vallástörténeti problematikájával is.²¹

A Transaquincum területéről származó, addig közöletlen kőfaragványok részletes bemutatása is az ő tollából származik, elemezte az aquincumi kőfaragás és szobrászat című szintézisében a helyi reliefplasztikán belül a sírkövek, a sírkápolnák, a kőkoporsók, az oltárkövek, végül a domborműves fogadalmi táblák ábrázolásainak sajátosságait, és e munkában bemutatásra kerültek a legfontosabb aquincumi szobrok, szobortöredékek és portrék.²² A Corpus Signorum

Imperii Romani (CSIR) pannoniai feldolgozásának előkészítő munkáiban is közreműködött.²³

A kutató még a római kori bronzművességgel is foglalkozott. Az emberi lábfejjel díszített gellért-hegyi bronzkorsót is ő publikálta.²⁴ A Szépvölgyi útról származó Héraklész bronzszobrocska ikonográfiai értékelését Nagy Tibor végezte el. A publikáló a Héraklész bronzszobrocska anyagvizsgálatát is megcsináltatta már az 1950-es években.²⁵

Nagy Tibor klasszika–archeológiai szakmai tudását a vallástörténettel, a kőfaragással és a bronzművességgel kapcsolatos munkái és csatolt jegyzetei is igazolják.

NAGY TIBOR, MINT A KERESZTÉNYSÉG KUTATÓJA

Nagy Tibor pályakezdésének éveit a Constantinus császár egyház és valláspolitikája című összefoglalása, valamint „A pannoniai kereszténység története”, című doktori disszertációja dokumentálta.²⁶ Ez a nagy munka olvasmányos stílusban készült, a szerző e kötetben elválasztotta a pannoniai kereszténység történeti tényeit a legendás elemektől – a filológia tudományának segítségével. Nagy T. szakmai fogékonysága a kereszténység témában is megmaradt, ezt bizonyítják a kereszténységgel kapcsolatos cikkei, tanulmányai is.²⁷

NAGY TIBOR EGYÉB SZAKMAI TEVÉKENYSÉGE

Nagy Tibor szerkesztési munkáját 1947 és 1949 között az Antiquitas Hungarica három évfolyama őrzi.

Nagy Tibor több mint 60 könyvkritikát is írt, sok esetben ezek a recenziók tanulmányként minősíthetők.²⁸ Nagy Tibor katalógusai közül a vári, kiállítási vezetőt kell kiemelni.²⁹ Nagy Tibor Póczy Klárával együtt írt egy vezetőt az aquincumi táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz.³⁰ Nagy Tibor összeállított Ürögdi Györggyel együtt egy aquincumi rommezőt és a múzeumi kiállítást bemutató vezetőt is.³¹

¹⁴ Nagy T. 1971b, 59–81.

¹⁵ NAGY T. 1958a, 149–189., NAGY T. 1964, 9–54., NAGY T. 1943, 384–386.

¹⁶ NAGY T. 1973, 113–124., és az aquincumi táborra vonatkozó munkáira ld. NAGY T. 1971d, 145–150., NAGY T. 1974, 27–37., NAGY T. 1977, 359–366.

¹⁷ NAGY T. 1943, 359–376., NAGY T.–Póczy K 1956, 3–22.

¹⁸ NAGY T. 1942, 261–285., NAGY T. 1973a, 39–57., NAGY T. 1978a, 208–216.

¹⁹ Ld. 12, 16. jegyzetet.

²⁰ NAGY T. 1942a, 386–463.

²¹ NAGY T. 1948, 215–217., NAGY T. 1950a, 47–120., NAGY T. 1958, 417–431., NAGY T. 1965a, 7–34.

²² NAGY T. 1950, 359–388., NAGY T. 1971c, 103–160.

²³ NAGY T. 1978, 259–266., Azóta elkészült Nagy Tibor aquincumi sírsztélékkel foglalkozó kötete is. A kéziratot jelenleg Németh Margit és Csontos Katalin gondozza – az OTKA pályázat keretén belül.

²⁴ NAGY T. 1945, 525–533.

²⁵ NAGY T. 1956a, 9–44., WESZPRÉMY 1956, 327–328.

²⁶ NAGY T. 1932., NAGY T. 1939 (DissPann 2:12.)

²⁷ NAGY T. 1940–1941, 144–148., NAGY T. 1944–1946, 244–257.

²⁸ Megemlíthetjük: NAGY T. 1969, 257–264., NAGY T. 1971e, 702–704., NAGY T. 1971, 69–93., NAGY T. 1971a, 299–345.

²⁹ NAGY T. 1960, 1–67.

³⁰ Ld. 17. ljt.

³¹ NAGY T.–ÜRÖGDI 1963, 1–79.

UTÓSZÓ

Nagy Tibor régész megjelent munkássága is hangsúlyozza azt a tényt, hogy Nagy Tibor a régészet egyik jelentős, sokoldalú egyénisége volt. Nagy Tibor megjelent munkái is a szakmai örökséghez tartoznak. Nagy Tibor szakmai öröksége pedig egy szakmai feladatgyűjtemény a következő generációk számára.

IRODALOMJEGYZÉK

- CSONTOS 2002 Csontos Katalin: Nagy Tibor. In: Magyar Múzeumi arcképcsarnok. Bp., 2002., p. 645–646.
- GABLER 1991 Gabler Dénes: Nagy Tibor 80 éves. BudRég 28.(1991), p. 3–4.
- NAGY T. 1932 Nagy Tibor: Constantinus császár egyház és valláspolitikája. I. Diocletianus, az öregedő Augustus, Galerius a fiatal Caesar és Constantinus, a trónörökös. In: Specimina dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueeclesiensis 33. (A Történeti Intézet Füzetei 3.) Pécs, 1932., p. 1–57.
- NAGY T. 1939 Nagy Tibor: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig.. DissPann 2:12. (1939), p. 1–249.
- NAGY T. 1940 Nagy Tibor: A cohors I Noricorum Equitata újabb feliratos emléke. ArchÉrt 3:1. (1940), p. 48–56.
- NAGY T. 1940–1941 Nagy Tibor: A pannoniai ókeresztény egyházközösségi bazilikák. Szépművészet 2. (1940–1941), p. 144–148.
- NAGY T. 1941 Nagy Tibor: Il secondo anfiteatro romano di Aquincum. Bp., 1941., p. 829–849.
- NAGY T. 1941 Nagy Tibor: Az óbudai anfiteatrum helyzete a környék római kori településében. Magyar Építőművészet 1941., p. 352–355.
- NAGY T. 1942 Nagy Tibor : Kutatások Ulcisia Castra területén. ArchÉrt 3. (1942), p. 261–285.
- NAGY T. 1942a Nagy Tibor: Vallási élet Aquincumban. In: Budapest története 1/2. Bp., p. 1942., p. 386–463.
- NAGY T. 1942b Nagy, Tibor: Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. In: Vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin, 1942., p. 3–6.
- NAGY T. 1942c Nagy, Tibor: Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Das Bildwerk. 1942., p. 2–4.
- NAGY T. 1943 Nagy Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. BudRég. 13. (1943), p. 359–399.
- NAGY T. 1943a Nagy Tibor : A Castricius stéle kora. BudRég 13. (1943), p. 463–470.
- NAGY T. 1945 Nagy Tibor: A gellérthegyi bronzkorsó. BudRég 14. (1945), p. 525–533.
- NAGY T. 1944–1946 Nagy Tibor: A Quirinus reliquiák translatiojának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében. Regnum 6. (1944–1946), p. 244–257.
- NAGY T. 1948 Nagy Tibor: Adalékok a poetovioi Nutrices kultuszhoz. AntHung 2. (1948), p. 215–217.
- NAGY T. 1950 Nagy Tibor : Római kőemlékek Transaquincum területéről. BudRég 15. (1950), p. 359–388.
- Nagy T. 1950a Nagy Tibor: A sárkeszi Mithreum és az aquincumi Mithra emlékek. BudRég 15. (1950), p. 47–120.
- NAGY T. 1954 Nagy Tibor: Az albertfalvi katonai diploma I-II. ArchÉrt 81. (1954), p. 10–32.
- NAGY T. 1956 Nagy, Tibor: The military diploma of Albertfalva. ActaArchHung 7. (1956), p. 17–71.

- NAGY T. 1956a NAGY Tibor: Héraklész bronzszobrocskája Óbudáról. *BudRég* 17. (1956), p. 9–44.
- NAGY T.–Póczy 1956 NAGY Tibor–Póczy Klára: Vezető az aquincumi táborváros és a pesti római tábor kiállításaihoz. Bp., 1956.
- NAGY T 1958 NAGY, Tibor: Das Mithras Relief von Paks. *ActaAntHung* 6. (1958), p. 417–431.
- NAGY T. 1958a NAGY Tibor: Az aquincumi ún. festőlakás. *BudRég* 18. (1958), p. 149–189.
- NAGY T 1959 NAGY Tibor: L. Attius Macro pannoniai helytartósága. *BudRég* 19. (1959), p. 27–33.
- NAGY T. 1959a NAGY, Tibor: Die Militärbezirke der Valeria nach der Notitia Dignitatum. *ActaAntHung* 7. (1959), p. 183–194.
- NAGY T. 1960 NAGY Tibor: Budapest az őskortól a honfoglalásig. [Kiállítási vezető] Bp., 1960.
- NAGY T. 1962 NAGY Tibor: Az Albertfalva, Hunyadi János út. Római katonai táborok és lakónegyedek romjai. In: *Budapest műemlékei 2. Bp., 1962., p. 519–523.*
- NAGY T. 1962a NAGY Tibor: Buda régészeti emlékei. In: *Budapest műemlékei 2. Bp., 1962., p. 13–116.*
- NAGY T. 1963 NAGY Tibor: Alsó–Pannonia Septimius Severus-kori helytartóinak kérdéséhez. *BudRég* 20. (1963), p. 23–45.
- NAGY T.–ÜRÖGDI 1963 NAGY Tibor–ÜRÖGDI György: Vezető az aquincumi rommezőn és a múzeumban. Bp., 1963.
- NAGY T. 1964 NAGY Tibor: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. *BudRég* 21. (1964), p. 9–54.
- NAGY T. 1964a NAGY Tibor: Egy budai Hercules oltár revíziója. *ArchÉrt* 91. (1964), p. 224–228.
- NAGY T. 1965 NAGY, Tibor: Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie orientale. In: *Le Rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques. Congress International d' archéologie classique. Paris, 1965., p. 375–381.*
- NAGY T. 1965 NAGY, Tibor: Les bas-reliefs d'Epona au Musée des Beaux – Arts. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 26. (1965), p. 7–34.
- NAGY T. 1967 NAGY, Tibor: Der Aufstand der pannonisch-dalmatisch Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. In: *Miscellanea Giorgio Novak dicata Zagreb. Amsterdam, 1970., p. 459–466.*
- NAGY T. 1969 NAGY, Tibor: *Corpus Signorum Imperii Romani*. AT 16. (1969), p. 257–264.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Pannonia évszázada egy új monográfia megítélésében. AT 18. (1971), p. 69–93.
- NAGY T. 1971a NAGY, Tibor: The last century of Pannonia in judgement of a new monograph. *ActaAntHung* 91. (1971), p. 299–345.
- NAGY T. 1971b NAGY, Tibor: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. *ActaArchHung* 23. (1971), p.59–81.
- NAGY T. 1971c NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *BudRég* 22. (1971), p. 103–160.
- NAGY T. 1971d NAGY, Tibor: The frontier of Pannonia as reflected by recent research. In: *Roman Frontier Studies 1967. Tel-Aviv, 1971. p. 145–150.*
- NAGY T. 1971e NAGY, Tibor: *Bónis É: Die späteltische Siedlung Gellérthegy Tabán in Budapest. Bp.1969.[Rec] BJ* 171. (1971), p. 702–704.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. *Budapest története 1. Bp., 1973., p. 39–216.*
- NAGY T. 1973a NAGY, Tibor: *Ulcisia Castra : Problems of the history of garrisons in the 2nd–3rd centuries. BudRég* 23. (1973), p. 39–57.
- NAGY T. 1973b NAGY Tibor: A VI. nemzetközi görög–latin epigrafiai kongresszus. *ArchÉrt* 100. (1973), p. 106–107.

- NAGY T. 1974 NAGY, Tibor: Drei Limesforschungen in Ungarn. In: Actes du IXe Congr. Internat. d'Études sur les Frontières Romaines. Mamaia 1972. Bucureşti-Köln, 1974., p.27-37.
- NAGY T. 1976 NAGY, Tibor: Albertfalva. In: Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár, 1976., p. 90-91.
- NAGY T. 1977 NAGY Tibor: Das zweite Lager der Legio II adiutrix in Aquincum (Óbuda). In: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Xanten 1974. BJ-Bh 38. (1977), p. 359-366.
- NAGY T, 1978 NAGY, Tibor: Bischerige CSIR : Arbeiten in Pannonien mit Hinweisen auf Anatolien. In: Proceedings of the Xth International Congress Archeology. Ankara, 1978., p. 259-266.
- NAGY T. 1978a NAGY, Tibor: Die verkannten Ehrennamen der syrischen Kohorte von Ulcisia Castra. In: Studia in Honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978., p. 208-216.
- NAGY T. 1982 NAGY Tibor: Mikor volt Prastina Messal(l)inus Pannonia Superior helytartója? ArchÉrt 109. (1982), p. 51-54.
- NAGY T. 1983 NAGY Tibor: A VIII. nemzetközi görög-latin epigrafiai kongresszus. ArchÉrt 110. (1983), p. 286.
- NAGY T 1986 NAGY, Tibor: Traian und Pannonien. Ein Beitrag zur Geschichte Pannoniens. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationalen Limeskongresses Vorträge des Aalen 1983. Stuttgart, 1986., p. 377-383.
- NAGY T. 1987-1988 NAGY Tibor: Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei. ArchÉrt 114-115. (1987-1988), p. 236-242.
- NAGY T. 1991 NAGY Tibor: Quadilla Comonis Liberta sírköve. BudRég 27. (1991), p. 217-222.
- PÓCZY 1980 PÓCZY Klára: NAGY Tibor 70 éves. ArchÉrt 107. (1980), p. 230.
- SZIRMAI 1998 SZIRMAI Krisztina: NAGY Tibor tudományos tevékenységének bibliográfiája. BudRég 32. (1998), p. 371-378.
- SZIRMAI 1998a SZIRMAI, Krisztina: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeiten von T. NAGY. ActaArchHung 50. (1998), p. 264-269.
- SZIRMAI 2000 SZIRMAI Krisztina: Nagy Tibor tudományos tevékenységének bibliográfiája. Specimina Nova 15. (1999)[2000], p. 179-189.
- TÓTH I. 2000 TÓTH István: Egy „európai utas” emlékezetére. In Memoriam Nagy Tibor. Specimina Nova 15. (1999)[2000], p. 169-177.
- WESZPRÉMY 1956 WESZPRÉMY Barna: Római bronztárgyak színeképelemzése. BudRég 17. (1956), p. 327-328.

DIE TÄTIGKEIT VON TIBOR NAGY

Das 100. Geburtstagsjubiläum bietet einen idealen Anlass um dem Lebenswerk von Tibor Nagy zu gedenken.

Einen Teil dieser, d.h. die wichtigsten Etappen seiner Laufbahn an der Universität und im Museum haben bereits Klára Póczy, Dénes Gábler, István Tóth und Katalin Csontos beschrieben. Der andere Teil wird in der chronologisch zusammengestellten Bibliographie mit mehr als 200 veröffentlichten Publikationen dargestellt.

Wir haben in diesem Werk die Bibliographie von Tibor Nagy nach Themen gruppiert, zu der wir eine ausgewählte Bibliographie zusammengestellt haben.

Wir stellen Tibor Nagy als Forscher der Archäologie von Budapest und Pannonia, der Steinmetzkunst, der Bronzeschmiedekunst, desweiteren den Epigraphen, den Limesforscher und den Religionshistoriker vor.

Zum Schluss gedenken wir ihm als Forscher des Christentums. Seine veröffentlichten Publikationen beweisen, dass er eine bedeutende, vielseitige Persönlichkeit dieser Wissenschaft war. Seine Werke gehören zu unserem geistigen Erbe, sein berufliches Erbe ist aber eine „Aufgabensammlung“ für die nächsten Generationen.

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS

NAGY TIBOR MUNKÁSSÁGA AZ ŐSKOR KUTATÁSÁBAN

A BTM Adattára 36 olyan tételt őriz, amelyben őskori ásatásokkal kapcsolatban Nagy Tibor neve is szerepel. Ezek, az ismétlődéseket is figyelembe véve 22 lelőhelyre vonatkoznak Budapest területén. Ezek abszolút többsége a budai oldalra, a Csepel-szigetre illetve a Duna nyugati partjára esnek, ami meg is felel a múzeum akkori gyakorlatának. Korszakok szerint is egyenlőtlen az eloszlás: a késői rézkor előtti korszak egyszer sem fordul elő, míg a bronzkor és a vaskor, beleértve a kelta lelőhelyeket is, többségben van. A feltárásokon társásatóként megemlítik még Schreiber Rózsa nevét (Mező utca, Rákospalota és Albertfalva) valamint Kőszegi Frigyest (Sopron u. 6).

Az említett munkák közül három olyan ásatást találtam, amelyek részletesebb említést érdemelnek, hiszen ezeken a helyeken a későbbiekben további és jelentős tudományos eredményeket hozó kutatásokat is folytattak, illetve az egyik egy nagy lélegzetű tanulmányban közlésre is került.

Mindezek előtt azonban meg kell említenünk Nagy Tibor egy kutatástörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű őskori művét, egy korábbi munkája átdolgozott és bővített változataként napvilágot látott őskori fejezetet az 1973-ban megjelent Budapest története első kötetében. Nagy Tibor itt negyven könyvoldalon a kor színvonalán foglalta össze a témát az őskortól a római foglалás kezdetéig. A számos képpel illusztrált mű hűen tükrözi a negyven évvel ezelőtti kutatás állapotát. A monográfia ezen fejezete ma is mellőzhetetlen, mert nem született meg azóta sem ennek folytatása, amely a közben előkerült jelentős mennyiségű ásatási tapasztalat és lelet alapján modern summázata lehetne Budapest őstörténetének.

Visszatérve az említett ásatásokra elsőként a Lágymányoson és az attól délre eső területeken végzett őskori, nagyjából késő rézkori és bronzkori lelőhelyekről szeretnék beszélni. Nagy Tibor 1947-es beszámolójában említi, hogy az Andor utca és a Lenke úti BEAC-pálya vonalában sűrűn lakott dombosor húzódik, amelyen telepek sora helyezkedik el egymás mellett. Ezek közül a legészakabbi az egykori

egyetemi sporttelep és környékének területe, ahol az elmúlt években több leletmentést is végzett a BTM. Számos bronzkori lelet mellett itt a badeni kultúra leletei is előkerültek több ponton, úgy mint a Lenke utcai református templom építése közben valamint az akkor még Mező utca nevet viselő Kőrösy József utcában, vagyis a BEAC pálya északi oldalán. Mindezt megerősítették a 2007–2009 között a Budai Skála Áruház bontása során a környéket teljes mértékben feltáró ásatások, amikor a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia korszakától a korai római kor keltáinak településéig számos korszak leletei és jelentős objektumai kerültek elő. Ennek a lelőhelynek a ma ismert legdélibb pontja a Baranyai utcánál található, de a régészeti megfigyelések, amelyeket Nagy Tibor is tett feltárásai során, nem utalnak arra, hogy itt valóban meg is szűnne az őskori megtelepedés. Ezt támasztja alá a Nándorfejérvári út és a Sztregova u. sarkán ugyancsak Nagy Tibor által 1964-ben feltárt késő bronzkori és koravaskori településrész. Ugyanehhez a telephez tartozik nagy valószínűséggel a háztömb másik oldalán a Sopron u. 6. számú ház telkének leletegyüttese, ahol Beszédes József tárt fel bronzkori objektumokat 2004-ben.

Az említett lelőhely-lánc következő, biztosan azonosítható eleme az Fehérvári út mentén az Andor utcánál található. Nagy Tibor 1947 és 1949 között ebben a térségben több ponton is végzett leletmentő munkát és jelentős őskori leleteket hozott felszínre. Az itteni leletek többsége a késő rézkorhoz tartozott. Badeni leletek kerültek elő az Andor utca keleti szakaszán, a mai Galvani utcában a Kábelgyár és a Tress vegyészeti gyár területén, illetve a kicsit délebbre fekvő egykori lőportár körül. A vegyészeti gyár területén a korszak több sírját is sikerült feltárni, négy melléklet nélküli, de helyzetük alapján ugyancsak erre a korra datálható temetkezés mellett. 1949 év nyarán a Galvani utca és a Budafoki út találkozásánál sikerült kibővíteni a telepről szerzett korábbi ismereteket. Ekkor „egy négyszögletes, kissé földbemélyített kunyhó maradványait valamint egy ovális szemétdöbröt említ az ásató a badeni kultúra

jellegzetes leleteivel. A lelőhely anyagát Endrődi Anna dolgozta fel egy nagylélegzetű tanulmányában. A lelőhely határai máig bizonytalanok, mert nem világos, hogy az Andor utca nyugati szakaszán előkerült hasonló korú leletek még ide tartoznak vagy egy következő lelőhely részét képezik.

A Budapest területén legdélibb őskori lelőhely Albertfalva területén fekszik. Itt, a Hunyadi János út szakaszán több ponton is végzett Nagy Tibor őskori feltárásokat 1951–52-ben, 1955-ben és 1959-ben az áramelosztó telep környékén, gázvezeték- és Hévpályatest építése során. Ezek közül a legfontosabb a terület, amely a mai Auchan-áruház területén illetve annak környékére lokalizálható. Ezt a területet később egy hatalmas felületű előzetes feltárással kutatta a BTM Szirmai Krisztina vezetésével, amely munkában az őskori telepfeltárást Endrődi Anna és Reményi László végezték. A település objektumai a Dunántúli Vonaldíszes Kultúra és a középső rézkor néhány szórványos gödrét és egy sírját leszámítva a korabronzkori Nagyrévi kultúrához illetve az ún. Harangedény–Csepel-csoportozáshoz köthető. A 2001 és 2002 nyarán folytatott kutatások során egy gya-

korlatilag komplett korabronzkori települést sikerült feltárni és dokumentálni tízezer négyzetméteren. A közel 1400 bronzkori objektum között említést érdemel egy hatalmas gödörkomplexum, amelyben számos tűzhelyet és kemencét figyeltek meg az ásatók és amelyet ezek alapján külső munkavégzésre alkalmas munkagödörként értelmeztek. A telep közepén egy 8,3 m átmérőjű körárok állott egykor, amellyel egy három méter mély gödröt kerítették be. Ez minden bizonnyal a telep kultusz-központja lehetett. A legfontosabb, az egész időhorizontot érintő objektumcsoport a 11 gerendaváz, ívelt oldalú ház volt ezen a lelőhelyen. Átlagos méretük 14 x 5 méter, a házak belsejében nagyméretű és gazdag leletanyagot tartalmazó tároló gödrökkel. A házak megtalálása alapvetően változtatta meg a képet a korabronzkor települési szokásairól, mert végérvényesen bebizonyította, hogy ebben a korban is letelepült életmóddal kell számolnunk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Nagy Tibor ásatásai során több alapvető fontosságú őskori települést is kutatott, amelyek kutatástörténete csonka lenne az ő munkája nélkül.

HORVÁTH ATTILA

A NÉPVÁNDORLÁSKOR KUTATÁSA ÉS NAGY TIBOR

Abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy személyesen ismerhettem a „Tanár urat”, aki szinte mindennapos vendég volt a Nemzeti Múzeum Régészeti Könyvtárában, ahol én 1978-ban épp segéd raktárosként tevékenykedtem. Rendszerint későig maradt, és mindig sajnálkozva vette tudomásul, hogy máris letelt a munkaidő, és máris bezár a könyvtár.

Akkoriban még minden második szombat délelőtt munkanap volt. A mai napig is élénken él az emlékezetemben, amint, egy ilyen szombat délelőtt a jegyzetei közül elővett egy kis papírlapot és odajött hozzánk.

–„Kérem szépen! Ezt most találtam otthon”–, mondta, és mi a kollégákkal, Lukács Gézával és Bélley Palival, rémülten hallgattuk, amint felolvasta, hogy az ötvenes években a könyvtár minden nap este nyolcig tartott nyitva, és, hogy szombatom és vasárnap is látogatható volt, délután ötig.

Számára azok voltak a szép idők, mert mindene volt a munka, és mindene volt a régészet. Megszámlálhatatlan ásatása és leletmentése mellett csaknem 200 írásmű köthető a nevéhez, ha az ásatási jelentéseket és az újságcikkeket nem számítjuk. Hatalmas életművébe az általa oly annyira szeretett és ismert antik világ mellett, mint láttuk, az őskor és népvándorlás kor „barbár” népei leleteinek kutatása is belefért. A paleolitikumtól a magyar honfoglalás koráig, minden érdekelte. Nem számított, hogy egy apróságról vagy egy korszakalkotó elméletről legyen szó, számára minden egyforma fontossággal bírt. Elsősorban a leletek érdekelték, bármely korszakból kerültek is elő.

Első, számunkra ismert találkozása a népvándorlás korával 1943-ban történt. A rákosi katonai gyakorlótéren, egy ejtőernyős ugrótorony közelében végzett csatornaásási munkák közben, a munkások csontokra bukkantak. Ezzel együtt összesen 38 sírt tárt fel, majd a háborús körülményeket is figyelembe véve, a tőle viszonylag távol álló korszak leleteit látványos gyorsasággal tette közzé 1945-ben a Budapest Régiségei tizennegyedik számában.

Az előzetes jelentésként megjelent cikkében nem törekedett a temető teljes anyagának közlésére, viszont a temető legjellegzetesebb elemeit kiemelve, a tőle megszokott aprólékossággal mutatta be.

A harminchat avar sír mellett előkerült, a két, az előbbiektől tájolásban és sírításban is eltérő sír leletanyagát a honfoglalás korára datálta, és feltevését az előkerült tárgyak (elsősorban a két, a megszokottaktól némileg eltérő típusú szablya) hazai és keleti páthuzamainak, valamint a magyar és a külföldi kutatók eredményeinek részletekbe menő bemutatásával igazolta.

Az avar sírok többségét a kor jó szokásához híven még a temetés után nem sokkal kirabolták, néha csupán néhány kerámia edényt, illetve azok töredékeit, vagy más esetekben csak a koporsókapcsok maradványait a hagyva az utókorra. Ennek ellenére a megmaradt leletek, lemezes és öntött, indás-, és griffes, illetve oroszlános motívumokkal díszített garnitúrái ma is a Budapesti Történeti Múzeum népvándorlás kori gyűjteményének ékességei közé tartoznak.

A sírok nem csupán a korabeli rablások, hanem az 1920-as évek építkezései következtében tovább pusztultak. A feltárás során tett megfigyeléseivel azonban Nagy Tibor, mégis számos értékes adatot rögzített a kor temetkezési szokásairól és (annak ellenére, hogy temető térkép nem készült a feltárásról) a temető szerkezetéről is.

Bár csak vázlatos sírrajzok maradtak ránk, a feltárás közben tett minden körülményre kiterjedő leírásai a mai napig is megállják a helyüket.

Nem csak arra volt gondja, hogy a sírokban talált famaradványokat megvizsgálta, hogy azok alapanyagát megállapíthassa, de anthropológiai vizsgálatokat is végeztetett az előkerült csontokon.

Részletes leírásokat adott a megmaradt veretekről, azok készítménytechnikájáról és párhuzamaikról is. Cikkeiből számtalanszor világossá vált, hogy kiválóan ismerte és használta a korabeli régészeti szakirodalmat, bárhol, bármely korszakról, gyakorlatilag bármely nyelven jelent is meg.

A rákosi leletek előkerülése után 1951-ben a soroksári úti Lámpagyár (a Fegyver és Gázkészülékgyár) területén lévő lebombázott gépház területén folytatott helyreállítási munkálatok során tárt fel öt újabb avar sírt, majd 1956-ban a Wekerle telepen, az illatos árok mentén egy 48 sírből álló temető látott napvilágot munkája nyomán.

Ez utóbbiról már készült temetőtérkép is, azonban az általa feltárt avar kori leletek teljes anyagközlésére csak 1998-ban, Nagy Margit, budapesti avar temetőket bemutató gyűjteményes munkájában került sor.

A népvándorlás kora és azon belül az avar kor azonban továbbra is foglalkoztatta Nagy Tibort. Közismert nyelvtudása révén a negyvenes évek második felében az avar honfoglalás útvonalával és az avar – bizánci kapcsolatok időrendjével kapcsolatos kérdésekben szállt vitába a korszak-, és elsősorban a *Menandrosz Protiktór* hatodik századi bizánci költő,

jogtudós és történész avarokról szóló feljegyzés töredékeinek kutatóival. Szövegkritikai alapon vitatta, az elsősorban külföldi kutatók fordításai és szövegértelmezései nyomán kialakult elméleteket.

Szerteágazó érdeklődési körébe azonban ugyanúgy beletartozott a hunok, germánok történetének, mint a pannóniai ókereszténység és a szomszédos barbár népek kapcsolatainak kutatása is.

A már korábban szóba került Budapest Története I. kötetében 1973-ban, *Az őskőkortól a Honfoglalásig* című csaknem 200 oldalas monográfiájában 31 könyvoldalt szentelt a népvándorlás korának. A tőle megszokott alaposággal, bőséges lábjegyzetekkel és irodalmi hivatkozással, de a kívülállók számára is érthetően, mutatja be a fővárosunk környezetében valaha is megfordult „barbár” népek történetét és régészeti hagyatékát, sok évtizedes munkásságára téve fel ezzel a koronát.

DAS WERK VON TIBOR NAGY IN DER FORSCHUNG DER UR- UND VÖLKERWANDERUNGSZEIT

Im Archiv des Budapester Historischen Museums sind 36 Titel aufbewahrt, wo auch der Name von Tibor Nagy im Zusammenhang mit archäologischen Ausgrabungen aus der Urzeit aufgezeichnet ist.

Sie betreffen – mit Wiederholungen - 22 Fundstellen auf dem Gebiet von Budapest. Die absolute Mehrheit dieser liegen auf der Budaer Seite, auf der Csepel-Insel, bzw. auf dem West-Ufer der Donau.

Genauso ungleich ist ihre chronologische Verteilung: die Zeit vor der späten Kupferzeit ist überhaupt nicht vertreten, die Mehrheit machen die Titel zur Bronze- und Eisenzeit, samt Fundstellen der Skhyten und der Kelten aus.

Es war vor allem die Zeit der Völkerwanderung, näher die Awarenzeit, die Tibor Nagy beschäftigt hat. Er hat sich in der zweiten Hälfte der 40er Jahre mit Hilfe seiner allbekannt guten Sprachkenntnisse auf der Basis der Textkritik mit den Wissenschaftlern seiner Zeit über den Linienzug der landnehmenden Awaren, über die Chronologie der Verbindungen

zwischen den Awaren und Byzanz auf Diskussionen eingelassen. Zu seinem Interessenkreis gehörte desweiteren auch die Forschung der Geschichte der Hunnen und der Germanen, des Urchristentums in Pannonia, sowie die der Verbindung zwischen den benachbarten Barbarenvölkern.

Seine wichtigsten Ausgrabungsarbeiten aus der Urzeit hat er in Lágymányos, in der Andor Strasse, Mező Strasse und in Albertfalva geführt, die Forschungen zur Awarenzeit sind mit dem Gebiet von Rákos, der Wekerle-Siedlung und Soroksár verknüpft.

Sein Werk, die Zusammenfassung der Geschichte von Budapest in der Ur- und Völkerwanderungszeit ist auch mit Blick auf die Forschungsgeschichte von hervorragender Bedeutung. (Erschienen in: Die Geschichte von Budapest, Band I. 1973) Die Forschungen zur Awarenzeit hat er ausserdem im Jahrbuch „Budapest Régiségei“ publiziert.

ZSIDI PAULA

NAGY TIBOR ÉS AZ AQUINCUMI MITHRAS KUTATÁS

Nagy Tibor több évtizedes ásató és kutató munkásságának csak kis részét tesszik ki a Mithras vallással, annak építészeti és művészeti emlékeivel kapcsolatos kutatások. Mégis egyik „kedvenc” témája lehetett, részben, mert az aquincumi Symphorus mithraeum feltárójaként egyik igen értékes Mithras emlékünk „tudományos gazdája” volt, továbbá ezt tanúsítja a tudós hagyatékában¹ fellelhető köbméternyi irat és fotóanyag. Annak ellenére, hogy a Nagy Tibor nevéhez fűződő több mint száz cikk és tanulmány közül csak alig egy fél tucat foglalkozik Mithras emlékekkel, mégis neve megkerülhetetlen, ha az aquincumi Mithras misztériumokról esik szó. Nagy Tibor sokoldalú tudósként elsősorban vallástörténeti és művészeti szempontból kutatta a pannoniai Mithras emlékeket, de Mithras misztériumainak aquincumi maradványait várostörténeti és városépítészeti szempontból is értékelte, elemezte.

Mielőtt Nagy Tibor Mithras kultusszal kapcsolatos tevékenységét áttekintenénk, érdemes néhány bekezdésben az őt megelőző kutatási időszak eredményeit is felvázolni. Aquincum vallási életében a Mithras emlékeknek már a kutatás kezdetén jelentős szerepet tulajdonítottak, ami a vallással kapcsolatos feliratos illetve figurális emlékek korai és gyakori előkerülésének volt köszönhető. Így már az Aquincumról szóló első értesítések is kiemelik a Mithras emlékek feltűnően nagy számát. Még az olyan, nem kifejezetten tudományos munka, mint pl. Heinrich Ficker, óbudai tanár által összegyűjtött és 1857-ben kiadott kötet, mely „összeírta minden adatot” Aquincumról,² sem kerülhette meg a Mithras valláshoz kapcsolódó emlékeket.³ A korábban véletlenszerűen előkerült emlékek száma a módszeres feltárások megindulását követően, 1880 után tovább emelke-

dett. Kuzsinszky Bálint szerint az ismert feliratos kövek száma, melyet Mithras tiszteletére állítottak, 1888-ban már elérte a 11-et.⁴

Még inkább a figyelem középpontjába kerültek az aquincumi Mithras emlékek, mikor a polgárváros feltárása során előkerült Marcus Antonius Victorinus mithraeuma. A magánháza és a ozzá kapcsolódó szentélyt Kuzsinszky Bálint 1888-ban tárta fel. Előbb az Archaeologiai Értesítő hasábjain tett közzé egy gyors „előzetes jelentést”, még a feltárás évében,⁵ majd egy évvel később, a Budapest Régiségeiben részletesen beszámolt az ott talált emlékekről.⁶ Kuzsinszky az alaprajz mellett a fontosabb leleteket is lekötölte, s a carnuntumi, sarmisegetusai Mithras emlékek mellett a Rajna vidéki és a Roma városi akkor ismert maradványokat analógiaként említette.

Ez a feltárás és eredményei a nemzetközi Mithras kutatás figyelmét is a magyarországi emlékek felé irányították, nem titkolva azt a célt, hogy az érdeklődést e vallás emlékei iránt felkeltsék. Jól érzékelhető ez az igyekezet Franz Cumont, a Mithras kutatás emblematiszta alakjának az Archaeologiai Értesítő lapjain, 1893-ban megjelent cikkében.⁷ Cumont amellet, hogy megállapítja, hogy Itália mellett Magyarország bír a legtöbb Mithras emlékekkel, sajnálkozik, hogy az archeologusok kissé elhanyagolták a mithraikus emlékeket. Két okot hoz indokul, majd azokat rögtön meg is cáfolja. Az első ok, hogy a Mithras-emlékek „középszerű” műbeccsel bírnak.⁸ Ellenpéldaként azonban hoz néhány szobrászati emléket, melyek újraértékelése szükséges lenne, illetve utal a vallás népszerűségére, széles körű elterjedtségére, ami nem indokolja minden esetben a kiemelkedő művészi színvonalat. A másik okként említi az emlékek „egyhangúságát”, azaz, hogy a jelenetek „unalomig” ismétlődnek.⁹ Itt pedig felhívja

¹ A hagyaték a tudós halálát követően – kalandos úton – a Pro Aquinco Alapítvány segítségével került a Budapesti Történeti Múzeum Adattárába, ahol ma őrzik, s feldolgozása folyamatban van.

² Ezt a megfogalmazást Nagy Lajos használta a munkával kapcsolatban: NAGY L. 1942/1. 373.

³ AQUINCUM IRODALMA 1939. 16, 45. sz. alatt a műről írt összefoglalásban is kitér a Mithras emlékekre.

⁴ KUZSINSZKY 1889. 64.

⁵ KUZSINSZKY 1888.

⁶ KUZSINSZKY 1889.

⁷ CUMONT 1893.

⁸ CUMONT 1893. 290.

⁹ CUMONT 1893. 293.

a figyelmet arra, hogy e titokzatos és „zavaros” valást alkotó elemek felismerését még sem várhatjuk mástól mint e fönmaradt emlékektől, azok részletes elemzésétől.

Cumont így szinte programot adott a hazai Mithras kutatásnak, amelyben Aquincum továbbra is az élen járt. A Victorinus mithraeum feltárását követő időszakban Aquincumban további két mithraeum került elő, Caius Iulius Victorinus mithraeuma 1895-ből,¹⁰ majd a Gázgyárban előkerült szentély, 1912-ből.¹¹ Sajnos mindkettő építkezés során látott napvilágot, s csak megfigyelni, illetve a leleteket összegyűjteni lehetett, alaprajz vagy dokumentáció nem maradt az utókorra. E két szentély feliratos és figurális kőanyagát, csakúgy, mint a római város területéről és környékéről szórványosan előkerülő kőanyagot¹² a Budapest Régiségeiben rendszeresen közreadták. A 20. század 30-as éveire immár jelentős emlékcsoporttá terebélyesedett leletek az Aquincumról és Aquincum vallási életéről szóló összefoglalásokban már rendszerezve helyet kaptak.¹³

Ekkor lépett színre a vallástörténészként sikeres fiatal kutató, Nagy Tibor, aki 1937-ben lépett be a Fővárosi Múzeumba, ahol a frissen megalakult Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet munkatársa lett.¹⁴ Folyamatosan részt vett a főváros területén zajló régészeti feltárásokban, s szerepet kapott a polgár város területén folyó, a háborús előkészületekkel kapcsolatos „leletmentésekben” is. Nevéhez fűződik a polgár város déli városfalához illeszkedő városrész több épületének feltárása.¹⁵ Ebben a kampányban került sor az. ún. Symphorus Mithraeum ásatására is. (1. kép)

Mai értelemben vett rendezett ásatási dokumentációk e feltárásokból nem maradtak ránk, s csak az ún. „Festőház” feltárásának eredményei jelentek meg publikáció formájában.¹⁶ A mithraeum ásatására vonatkozó dokumentumokat az ásató, jelenleg feldolgozás alatt álló hagyatékának anyagában egy metszetrájz manuáléja (2. kép) és néhány fotó, (3.–4. kép) képviseli, s árulkodik arról az igyekezetről, hogy rögzítsék a látottakat.¹⁷ A jó minőségű fotók a fel-

tárás részleteiről és körülményeiről is tájékoztatást nyújtanak. Kiegészítik az anyagot a leletekről szóló jegyzetek és vázlatrajzok, (5. kép) valamint az előkerült kőemlékek, feltehetőleg később készült fotói. A félezer kerámiatöredéket és fémtárgyat a Római Gyűjtemény őrzi, zömük egyelőre publikálatlan.¹⁸

Nagy Tibor tisztában volt a lelet nemcsak hazai, hanem nemzetközi jelentőségével is. Nyilván korábbi tanulmányútjai során megalapozott jó nemzetközi kapcsolatainak volt köszönhető, hogy talán már a feltárás évében lehetőséget kapott az új mithraeum külföldi bemutatására. Erre utal a hagyatékában megmaradt kéziratos anyag „Das neu entdeckte Mithraeum v. Aquincum. Vortrag, gehalten in dem klassisch-archäologischen Seminar. Am 15. XI. 1941.” címmel.¹⁹ (6. kép) Ez a jelenlegi állapotában 34 oldalas részben kézzel, részben géppel írott anyag valószínűleg ma a legteljesebb beszámoló az általa feltárt mithraeumról és annak általános vallástörténeti és aquincumi várostörténeti kapcsolatairól. Az anyag magyar nyelvű, valószínűleg nem teljes változata is megtalálható a hagyatékban „Az új aquincumi mithraeum” címmel, melyet feltehetőleg oktatói tevékenysége során is felhasználta.²⁰ Ez lehetett az az előadás, amelyet a Pázmány Péter Egyetemen, 1942-ben tartott, s amelyre a paksi Mithras-táblával kapcsolatos tanulmányában is utalt.²¹ A hazai és a nemzetközi bemutatás ellenére a feltárás publikációja, bár előkészületei folytak,²² soha nem készült el. Amit a szentélyről megtudhatunk, azt Nagy Tibor már említett előzetes ásatási jelentéséből, illetve az 1942 és 1973 között az aquincumi, illetve a pannonai Mithras emlékekről megjelent publikációiból olvashatjuk ki. Vegyük ezeket sorra:

Első ízben, írásos formában az 1942-ben megjelent Budapest Története lapjain, a „Vallási élet Aquincumban” című fejezetben olvashatunk rövid bekezdést az akkor frissen előkerült szentélyről.²³ Az oltárkép fotója és a szentélyből származó, lábjegyzetben megemlített „Fonti Dei” oltárkő egészíti ki a szűkszavú

¹⁰ Irodalmát ld. összefoglalóan: TOPÁL 2001. 269, 2–9. lj.; TITULI 2009. 238–243. sz.

¹¹ Irodalmát ld. összefoglalóan: TOPÁL 2001, 269, 10–12. lj.; TITULI 2009. 227–230. sz.

¹² KUZSINSZKY 1897. 115–125; KUZSINSZKY 1937. 115–124.

¹³ KUZSINSZKY 1934. 53–58, 158–160; BRELICH 1938. 134–139.

¹⁴ VÉGH 2003. 58, 61, 63, 217; Nagy T. az Intézet működéséről: NAGY T. 1964.

¹⁵ NAGY T. 1943. 378–389.

¹⁶ NAGY T. 1958/1.

¹⁷ BTM Régészeti Adattár, Hagyatéki Gyűjtemény, leltározatlan, Gyarapodási szám: 23/1999. A hagyatéki anyag feldolgozásában Fancsalszky Gábor, Győző Eszter, Bechtold Eszter és Giber Mihály vettek részt, a munka még nem fejeződött be.

¹⁸ A leletanyagot több részletben és többnyire kontextus nélkül leltározták be. Az előzetes jelentésben közölt néhány tárgy mellett (NAGY T. 1943. 26–27. kép) egy fémtárgyakból álló leletegyüttes publikációja ismert a szentélyből: PÓCZY 1991.

¹⁹ BTM Régészeti Adattár, Hagyatéki Gyűjtemény, leltározatlan, Gyarapodási szám: 23/1999.

²⁰ Nagy Tibor tudományos életrajzában e szakaszáról: GABLER 1991. 3.

²¹ NAGY T. 1958/2. 13, 74. lj.

²² Erre utal például: NAGY T. 1948. 98, 24. lj., ahol kilátásba helyezi a mithraeum publikálását.

²³ NAGY T. 1942. 433.

jelentést.²⁴ A tanulmánynak az aquincumi Mithras kultuszról írt további része²⁵ ugyanakkor mind az aquincumi Mithras emlékek, mind pedig a külföldi analógiák és a vonatkozó szakirodalom tekintetében is alapos. Elhelyezi a Mithras emlékeket az aquincumi topográfiában, kifejti külföldi analógiák alapján a misztérium vallásos tartalmával kapcsolatos, akkor még általa is eléggé bizonytalanok itél ismereteket, tárgyalja a Mithras szentélyek alaprajzi sémáját, végül röviden kitér az oltárok dedikációjára és a kultuszképek sémaszerű ábrázolásaira. Vallástörténeti előtanulmányai, szorgalmas és kitartó adatgyűjtő munkája a fejezet gazdag jegyzetanyagából is kiolvasható. Valószínűleg ehhez a munkához készült azoknak a feljegyzéseknek egy része, amelyet a hagyatékban találunk. Az eredeti jegyzetek, cédulák is mutatják a gondos adatfelvételt, (7. kép) melyet nem egyszer kritikus megjegyzéssel is ellátott.²⁶ (8. kép)

A Budapest Régiségei lapjain 1943-ban jelent meg a feltárás előzetes jelentése, már bővebb információval, fotóval a feltárásról és néhány leletről, valamint egy helyszínrajzzal, amelyről leolvasható a szentély alaprajza.²⁷ Az előzetes közleményben megtaláljuk a szentély építészeti leírását méretekkel, analógiáit, a megmaradt, általa fontosnak tartott berendezési és felszerelési tárgyak vázlatos felsorolását. Ez utóbbiak közül kiemelt helyet kaptak a kőgolyók, a pineák, a kígyós, bikás edénytöredékek, valamint egy „Venus-lényegű” istennőt ábrázoló terrakotta töredék. Röviden említi a kultuszképet és az oltárt, s fontos megállapítást tesz a megújított szentély építési periódusaira is. Már ekkor tisztában volt azzal, hogy egy 2. század végi első és egy 3. század eleji második mithraeumot tárt fel. A publikációs előkészületek minden bizonnyal zajlottak, ahogy azt 1948-ban egy albertfalvi cikk stukkókról szóló fejezetének lábjegyzetében írja: „Az itt csupán felvázolt összefüggéseket részletesen kifejtve a Symphorus-féle mithraeum publikálásakor kívánom adni.”²⁸ A folyamatos adatgyűjtést igazolja az 1948-ban kelt, szintén a hagyatékból származó rövid levél és fotó, amelyet Rómába a Magyar Akadémia címére kézbesítettek számára.²⁹ (9. kép) A ránkmaradt hagy

téki anyag szisztematikus és az egész birodalom területére kiterjedő anyaggyűjtést mutat. Több tucat cédula tartalmaz különböző szentély alaprajzokat, kultuszképek ábrázolásait, a kultusz eredetével és asztrológiai kapcsolataival foglalkozó feljegyzéseket. Számos feljegyzést találhatunk a Mithras vallás ikonográfiájáról, azok jelentéstartalmáról, Mithras kapcsolatáról más istenségekkel.

A hatalmas összegyűjtött anyag egy része mégis hasznosult szerencsére, ha nem is a Symphorus-féle mithraeum közzétételében, hanem későbbi publikációi során. Elsőként a sárkeszi mithraeum publikálása kapcsán, 1950-ben vette hasznát a korábbi nagy anyaggyűjtésnek. A publikáció címében jelzett „aquincumi Mithra-emlékek” csak egy kis részét tették ki a terjedelmes tanulmánynak.³⁰ Ezt követően a paksi Mithras-relief ábrázolását és ikonográfiáját tárgyalja egy 1958-ban megjelent tanulmányában.³¹ Ehelyütt is csak utalások történtek az aquincumi anyagra, elsősorban az aquincumi dadophorok helyi sajátosságot mutató pajzsával kapcsolatosan. E két tanulmányt követően Nagy Tibor érdeklődése már elsősorban a Mithras emlékek művészi értékei felé irányult. Az aquincumi kőfaragásról 1971-ben megjelent munkájában röviden megemlékezik a Symphorus mithraeum kultuszképéről.³²

Ismereteim szerint az utolsó munkája, melyben foglalkozik az aquincumi Mithras kultuszával és a Symphorus mithraeummal, az 1973-ban megjelent Budapest története I. kötete. Ebben a „Művészetek, A)Építészet” c. fejezetben új adatot nyerhetünk az általa feltárt mithraeum építészeti kialakításáról, sőt a szentélynek az előzetes jelentésben jelzett két periódusát rajzban is leközlí.³³ A megismétli azt a korábbi elméletét, hogy Roma városhoz hasonlóan Aquincum coloniájában is a városi körzetek szerint épültek a Mithras szentélyek. Az aquincumi polgárváros régiókra való osztásáról felvetett elméletét a későbbi topográfiai kutatások is felhasználták.³⁴

A fentiek alapján egyértelmű, hogy Nagy Tibor munkássága nem kerülhető meg az aquincumi Mithras kutatásban. Alapvető munkája a Budapest Története 1942-es kötetében írt összefoglaló, hivatkozási alap az azóta született publikációk³⁵ számára, s nemcsak vallástörténeti, hanem várostörténeti, városépítészeti szempontból is. A kultuszképek és a mithraikus ábrázolások ikonográfiájának háttéréről

²⁴ Uo. 562. lj. A Budapest Története 1. kötetében a Nagy Lajos féle topográfiai fejezet csak utal az új mithraeum meglétére: NAGY L. 1942/1. 373, a „Művészeti emlékek Aquincumban” című fejezetben pedig hivatkozik a Nagy Tibor által megírt vallástörténeti fejezetre: NAGY L. 1942/2. 583.

²⁵ NAGY T. 1942. 433–437.

²⁶ BTM Régészeti Adattár, Hagyatéki Gyűjtemény, leltározatlan, Gyarapodási szám: 23/1999.

²⁷ NAGY T. 1943.

²⁸ NAGY T. 1948. 98, 24. lj.

²⁹ BTM Régészeti Adattár, Hagyatéki Gyűjtemény, leltározatlan, Gyarapodási szám: 23/1999.

³⁰ NAGY T. 1950.

³¹ NAGY T. 1958/2; NAGY T. 1958/3.

³² NAGY T. 1971.

³³ NAGY T. 1973, 152, 74. Kép.

³⁴ NAGY T. 1973, 122; ZSIDI 2008, 252; LÁNG 2009, 273.

³⁵ PL. ALFÖLDY 1963, 55–56, 87–88. lj; MADARASSY 1991, 207–208, 4. lj; TOPÁL 2001.

írott munkái pedig tágabb körben, általános érvényűen is hasznosultak.³⁶ Nagy Tibor Mithras-szal kapcsolatos munkássága mindezek ellenére egyelőre lezáratlan. Hiányzik a Symphorus mithraeum közlése és a mithraeum anyagának közreadása. Ebben a feladatban segítségül szolgálhat egyfelől a hagyaték, s ezen belül is az a 34 oldalas kézirat, ami a feltárást

közvetlen követő időszakban a mithraeum bemutatásának szándékával született. A hagyaték anyagához kiegészítő információkkal szolgálhat a mithraeum területén, egy állagvédő konzerválást megelőzően, 2001-ben végzett hitelesítő feltárás dokumentációja és leletanyaga is.³⁷

³⁶ Pl. TÓTH 2003, 137; *Mithras és misztériumai II.* 2005, 224.

³⁷ ZSIDI 2002.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1963 ALFÖLDY Géza: Aquincum vallási életének története. *BudRég* 20. (1963), p. 47–69.
- AQUINCUM IRODALMA 1939 AQUINCUM IRODALMA. A Fővárosi Nyilvános Könyvtár budapesti gyűjteményének bibliográfiai munkálatai. 5. Bp., 1939.
- BRELICH 1938 BRELICH, Angelo: Aquincum vallásossága. In: *Laureae Aquincenses*. 1. *DissPann* 2:10. (1938), p. 20–142.
- CUMONT 1893 CUMONT, Franz: Mithras-émlékek Magyarországon. *ArchÉrt* 13. (1893), p. 289–299.
- GABLER 1991 GABLER Dénes: Nagy Tibor 80 éves. *BudRég* 28. (1991), p. 3–4.
- KUZSINSZKY 1888 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi mithraeum. *ArchÉrt* 8. (1888), p. 385–392.
- KUZSINSZKY 1889 KUZSINSZKY Bálint: A legújabb aquincumi ásatások. 1887–1888. II. A mithraeum. *BudRég* 1. (1889), p. 59–86.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi múzeum és köemlékei. *BudRég* 5. (1897), p. 95–164.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY Bálint: Aquincum Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934.
- KUZSINSZKY 1937 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi múzeum római köemlékeinek ötödik sorozata. *BudRég* 12. (1937), p. 61–152.
- LÁNG 2009 LÁNG Orsolya: „Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”: Functions of strip-buildings in the Aquincum Civil Town in the light of new discoveries. In: *Ex Officina : Studia in honorem Dénes GABLER* (Szerk. BÍRÓ Sz.). Győr, 2009., p. 271–286.
- MADARASSY 1991 MADARASSY, Orsolya: Die bemalte Kultwand im Mithräum des Legionslagers von Aquincum. *KölnerJb* 24. (1991), p. 207–211.
- MITHRAS ÉS MISZTÉRIUMAI I-II. 2005 LÁSZLÓ Levente–NAGY Levente–SZABÓ Ádám: Mithras és misztériumai 1–2. Bp., 2003.
- NAGY L. 1942/1 NAGY Lajos: Aquincum topográfiája. In: *Budapest története I/2.* (Szerk. SZENDY K.) Bp., 1942., p. 353–385.
- NAGY L. 1942/2 NAGY Lajos: Művészeti emlékek Aquincumban. In: *Budapest története I/2.* (Szerk. SZENDY K.) Bp., 1942., p. 579–650.
- NAGY T. 1942 NAGY Tibor: Vallási élet Aquincumban. In: *Budapest története I/2.* (Szerk. SZENDY K.) Bp., 1942., p.386–463.
- NAGY T. 1943 NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. *BudRég* 13. (1943), p. 359–399.
- NAGY T.1948 NAGY Tibor: Az albertfalvai római telep. *AntHung* 1–2. (1948), p. 92–114.
- NAGY T. 1950 NAGY Tibor: A sárkeszi mithraeum és az aquincumi Mithra-émlékek. *BudRég* 15. (1950), p. 47–103.
- NAGY T. 1958/1 NAGY Tibor: Az aquincumi ún. festőlakás. *BudRég* 18. (1958), p. 149–188.
- NAGY T. 1958/2 NAGY Tibor: A paksi Mithras-dombormű. *ArchÉrt* 85. (1958), p. 7–17.
- NAGY T. 1958/3 NAGY Tibor: Das Mithras-Relief von Paks. *ActaAntHung* 6. (1958), p. 407–431.
- NAGY T. 1964 NAGY Tibor: A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. Az Ásatási és Régészeti Intézet. *TBM* 16. (1964), p. 19–21.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *BudRég* 22. (1971), p. 103–156.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig II. : Római kor. In: *Budapest története 1.* (Szerk. GEREVICH L.) Bp., 1973., p. 83–184.
- PÓCZY 1991 PÓCZY Klára: Egy aquincumi pénzverde nyomában. *BudRég* 28. (1991), p. 45–56.
- TITULI 2009 TITULI Aquincenses I.–II. (Szerk. KOVÁCS P.–SZABÓ Á.) Bp., 2009.

- TOPÁL 2001 TOPÁL, Judit: Mithras Denkmäler von Aquincum. *Archaeologia Poetovionensis* 2. (2001), p. 269–274.
- TÓTH 2003 TÓTH István: *Mithras Pannonicus*. Budapest–Pécs, 2003.
- VÉGH 2003 K. Végh Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. MHB 11. Bp., 2003.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Az aquincumi polgárváros ún. Symphorus mithraeumának hitelesítő feltárása. *AqFüz* 8. (2002), p. 38–48.
- ZSIDI 2008 ZSIDI, Paula: Wohnhaustypen und Stadtstruktur in der Zivilstadt von Aquincum. In: *DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen* (Hrsg. SCHERRER, P.) Wien, 2008., p. 251–270.

TIBOR NAGY UND DIE MITHRAS-FORSCHUNG VON AQUINCUM

Die Forschungen über die Mithras-Religion, über deren architektonischen und kunsthistorischen Denkmäler machen nur einen geringen Teil der jahrzehntelangen Tätigkeit von Tibor Nagy aus. Er hat die Mithras-Denkmäler - als Erschliesser des Symphorus mithraeums in Aquincum - in erster Linie aus religionsgeschichtlicher und kunsthistorischer Sicht untersucht, wobei er die in Aquincum gefundenen Relikte auch unter stadthistorischen und städtebaulichen Aspekten bewertet hat. Er wurde auf diesen Kult bei der Freilegung des Symphorus mithraeums aufmerksam, das bei der Grabungskampagne im Jahre 1941 zum Vorschein gekommen ist. Obwohl eine Ausgrabungsdokumentation im heutigen Sinne des Wortes nicht vorhanden ist, sind einige Dokumente (Fotos, eine Skizze und ein Grundriß) in seinem Nachlass doch aufbewahrt geblieben. Die etwa 500 freigelegten Keramikfragmente sind heute in der Römischen Sammlung des Aquincum Museums.

Tibor Nagy war sich über die heimische und internationale Bedeutung der Funde im Klaren. Darauf verweist das Manuskript einer Vorlesung in seinem Nachlass etwa aus den Jahren 1941. oder 1942. in ungarischer bzw. deutscher Sprache, das

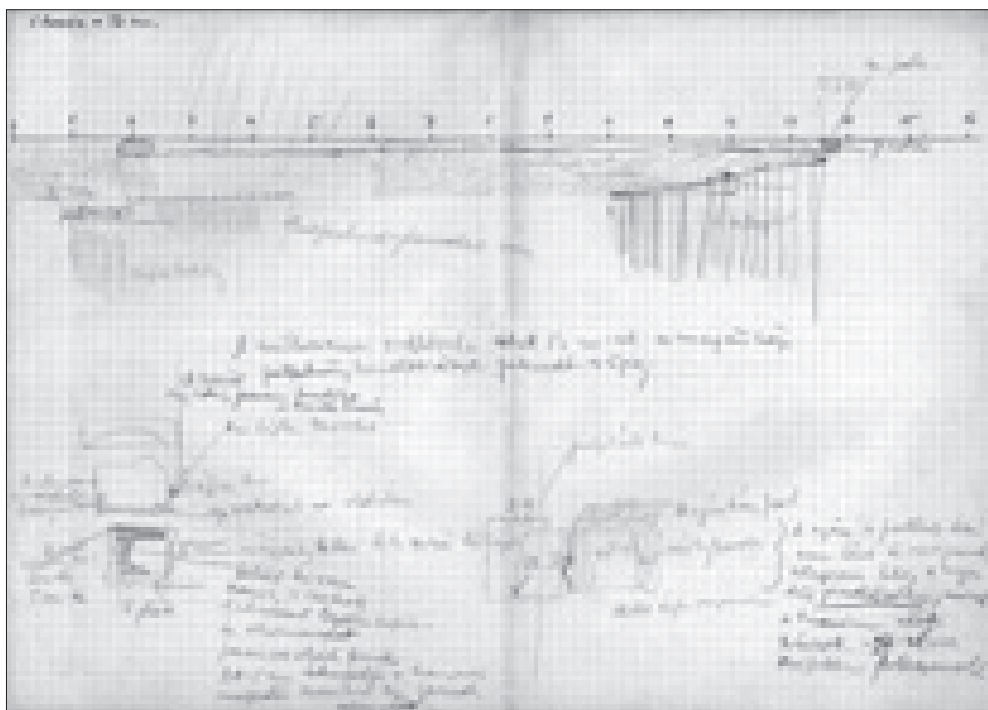
heute wahrscheinlich der umfangreichste Bericht über das Mithraeum, über dessen globale kirchengeschichtliche und Aquincum-bezogene stadthistorische Zusammenhänge ist. Die Publikation der Ausgrabung ist nicht fertiggebracht worden, trotz dem dass es sowohl im In- als auch im Ausland präsentiert worden ist. Unsere Kenntnisse über das Heiligtum stammen aus dem bereits erwähnten, uns hintergebliebenen vorläufigen Ausgrabungsbericht, bzw. aus den veröffentlichten Publikationen über die Mithras-Denkmäler von Aquincum und Pannonia (1942-1973).

Wir können auf Grund des erwähnten eindeutig feststellen, dass man die Tätigkeit von Tibor Nagy in der Mithras-Forschung in Aquincum gar nicht umgehen kann, auch wenn sein Werk noch nicht abgeschlossen ist. Es fehlt noch die Publikation des Symphorus mithraeums und der dessen Fundmaterials.

Dabei kann einerseits der Nachlass selbst zur Hilfe kommen, andererseits der Grabungsbericht und der Fund der Freilegung im Jahre 2001, die auf dem Gebiet des Mithraeums der Konservierung vorhergegangen ist.

1. kép. Az aquincumi polgárváros alaprajza az 1941. évi ásatási kampány területével s a Symphorus mithraeum jelölésével

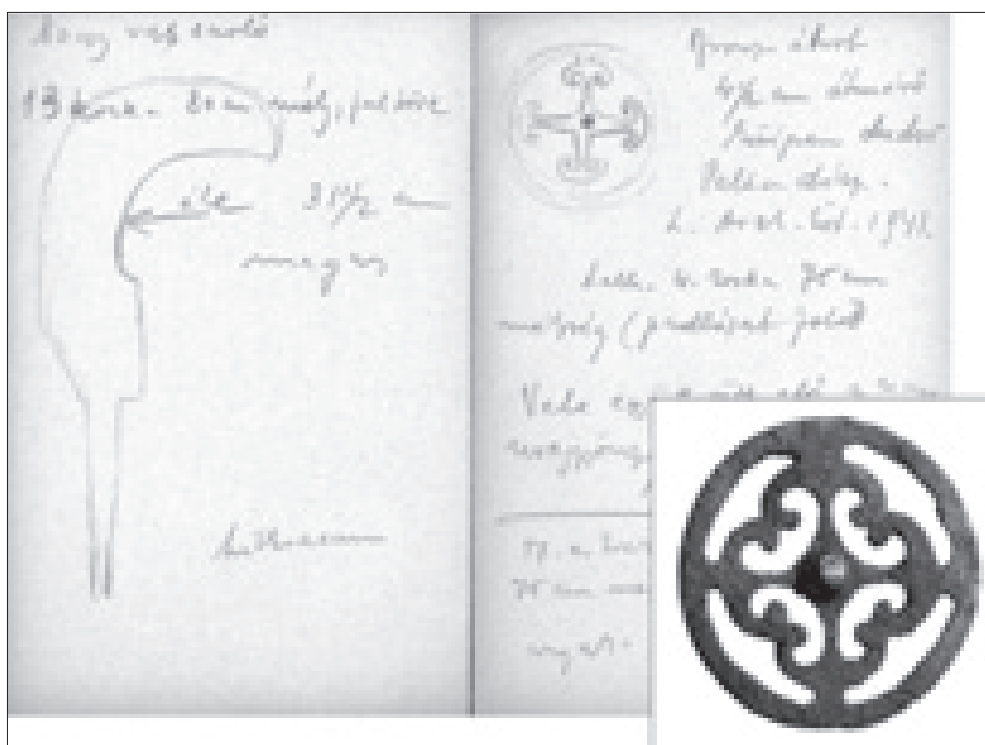
2. kép. Metszetrész és feljegyzések a Symphorus mithraeum 1941. évi feltárásából (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

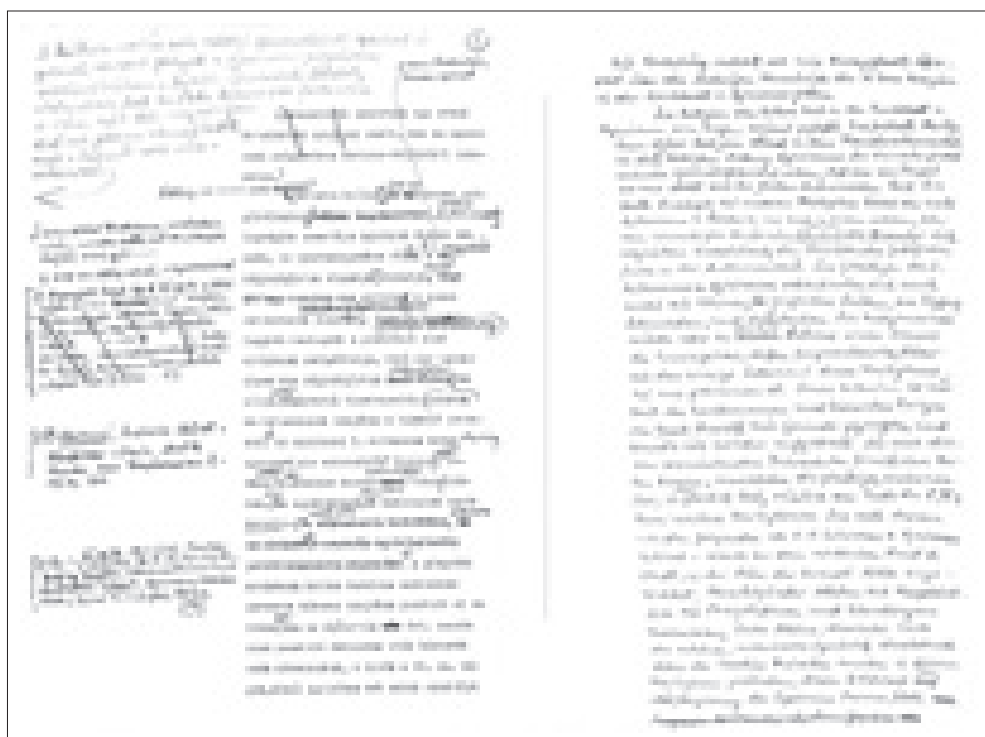
3. kép. Ásatási fotó a *Symphorus mithraeum* 1941. évi feltárásából, a szentély cellában feltárt szobortöredék in situ (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

4. kép. Ásatási fotó a *Symphorus mithraeum* 1941. évi feltárásából, a szentély két periódusának falmaradványaival (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

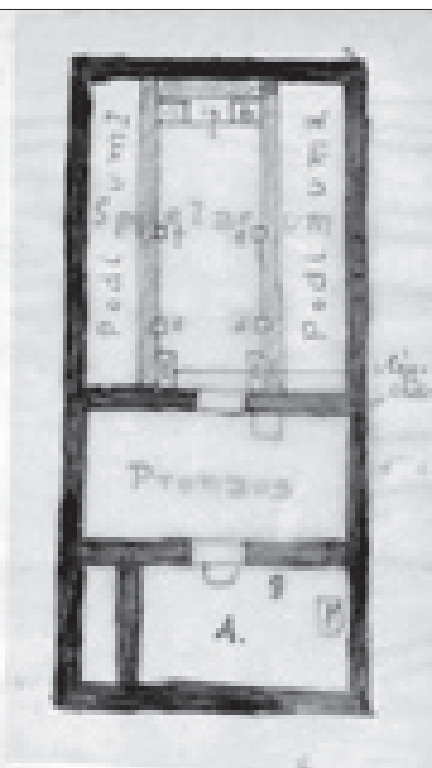
5. kép. Ásatási feljegyzések a leletanyagra vonatkozó vázlatrajzokkal (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

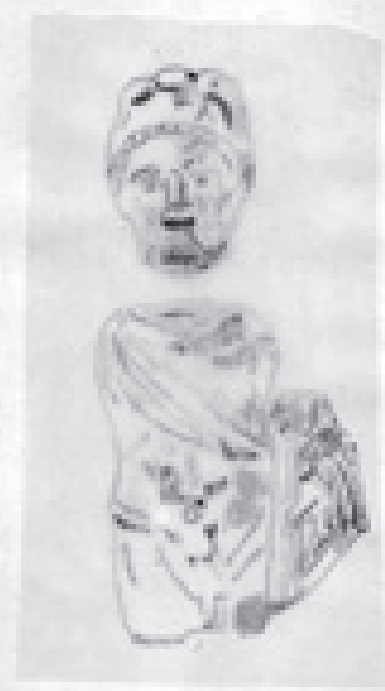
6. kép. Nagy Tibornak az „új” aquincumi mithraeumról tartott előadásának magyar és német nyelvű kéziratának egy-egy lapja (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

A 1888-ban Aquincum -
ban feltárt mithraeum.
Hossz: 15,03 m, szélesség: 7,06 m.
Északon 2-7 m, délen 2,90 m.
Pronaos = 5,90 = 3 m.
Speleum = 7,10 = 5,90 =
Podium = 7,30 = 1,60 =
Podium = 7,30 = 1,60 =

Cunhaud, Testes 7. 195 kép
(38/1) után
e - f + pediment. 2/3-2/3 fel-
vétel.

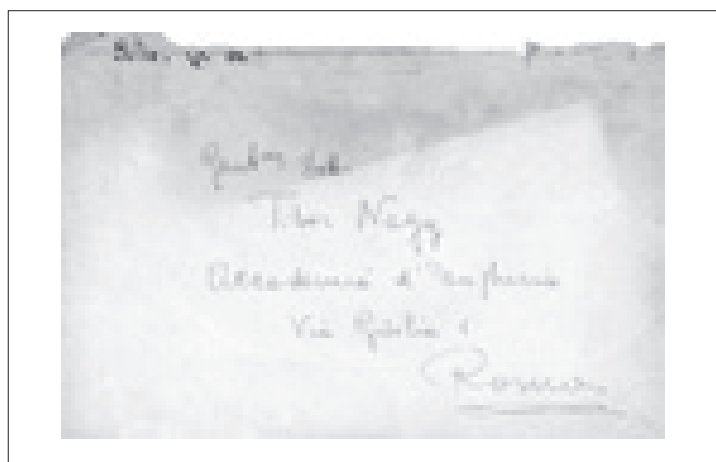
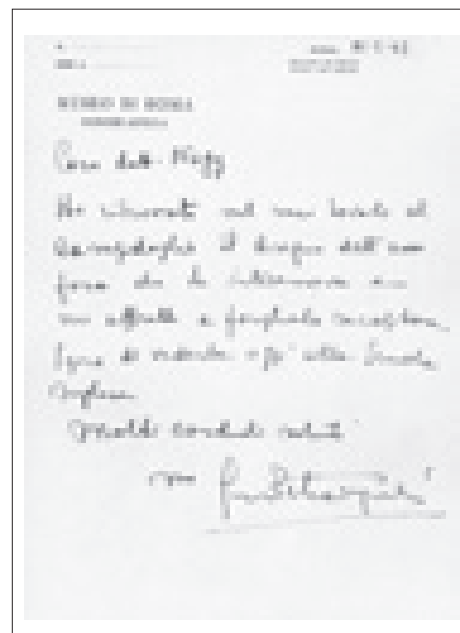

A Aquincum mithraeumában
Talált Homérosz - torzó
Chamaeoba illóid.
(A alapprojekt A. Homérosz
g-vel jelölt helyen. Vizs-
sán Homérosz f-vel jelölt
helyen 2/3 oldal kivétel nélkül,
mindegyik oldalán a felvétel
mellől.)
Cunhaud, Testes 7. 381.

Cunhaud, Testes 7. 195 kép.

7. kép. Nagy Tibor jegyzete a polgárhoús ún. Victorinus mithraeumról (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyaték)

8. kép. Nagy Tibor feljegyzése a picenumi mithraeum kultuszképéről (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyatéka)

9. kép. Nagy Tibor adatgyűjtő levelezéséből származó fotó a Nersae-i (Itália) mithraeum kultuszképéről (BTM Régészeti Adattár, Nagy Tibor hagyatéka)

LÁNG ORSOLYA

AZ AQUINCUMI FESTŐHÁZ: RÉGI ADATOK ÉS ÚJ EREDMÉNYEK

ELŐZMÉNYEK – LŐTÉR ÉPÍTÉSE A VÁROS DÉLKELETI RÉSZÉN
Az aquincumi polgárváros délkeleti régiójában, a polgárváros déli városfalának közvetlen környezetében – amely nem volt múzeumi terület – 1941-ben katonai lőtér építése kezdődött. A földmunkák során falak bukkantak elő, így Nagy T. ugyanazon év augusztusában rövid és gyors leletmentést végezhetett a területen.¹ A korabeli fotókon egyértelműen látszik, hogy a régész már olyan területre jött ki ásni, amelyen a földmunkák nagy részét már elvégezték: a több méter magas és széles, ún. lődombok már álltak, tehát azok alatt kutatni már nem lehetett (1–2. kép). A dombok anyagát a terület ledózerolása nyomán keletkezett talajból készítették. A kutatás tehát csak a dombok által körbe kisebb felületű lőtérre korlátozódhatott és kelet ill. nyugat felé néhány – szintén kisebb volumenű ásatással egészült ki (Symphorus *mithraeum*, Festőháztól nyugatra, illetve a *mithraeum*tól északra fekvő épületrészletek).² A feltárások rapid bejezését követően (a második világháború idején járunk!) hosszú évtizedekig nem volt lehetőség a később is katonai területen régészeti feltárássra. A fentiek eredményeképpen a város déli-délkeleti zónájának római kori beépítésére vonatkozóan sokáig csak pontszerű adatokkal rendelkezünk, sok fehér folttal, ami annak a korábbi elképzelésnek a továbbélését eredményezte, amely szerint a város déli falától északra egy kb. 8m-es sávot szabadon hagytak, ill. ezen a részen ritkásabb, laza beépítésű területtel kell számolnunk.³ (3. kép)

AZ. ÚN. FESTŐHÁZ ÉS KÖRNYÉKE – KUTATÁSTÖRTÉNET

A lőtér területén végzett 1 (?) hónapos régészeti munka eredményeképpen Nagy T. egy észak-déli irányú, kissé elnyújtott téglalap alakú, 18 x 12 m alap

területű, 9 helyiséges római épületet talált (4. kép).⁴ A korabeli fotók és rajzok szerint meglepően jó állapotban megmaradt ház falai néhol közel fél méter magasan álltak, gyakran *in situ* freskódíszítéssel, terrazzopadlókkel és fa küszöbdeszkák lenyomataival. Az épületet nyugat felől járda (?), kelet felől pedig csatorna határolta, illetve – megfigyelései szerint – egy szomszédos, későbbi, hosszúkás alaprajzú épület részben bolygatta is a Festőházat. Észak felé nem volt módja kutatni (ld. lődombok), bár egy kisebb – valószínűleg fűtőcsatornával ellátott – helyiség részletét még dokumentálni tudta. Dél felé egy pinceépület és hozzá tartozó helyiség következett (ld. lejjebb). A házat észak és dél felől egy-egy hosszabb folyosó (*porticus*) zárta, amelyek közül a déli egy későbbi időpontban épülhetett, ezekről nyílt mindkét irányba egy-egy bejárat az épületbe. A feltáró által 2. helyiségnek nevezett szűk, folyosószerű konstrukción keresztül lehetett az *atriumra* hasonlító, hosszúkás, 5. helyiségbe jutni. Ebből a központi helyzetű teremből nyílt az összes további helyiség (3., 4., 6., 7., 8.). A szobák funkciója nagyrészt lakójellegű lehetett, erre utalnak a mindenütt nagy mennyiségben talált freskótöredékek, *in situ* lábazatok. Egyetlen helyiségnek volt egyszerűbb a belső dekorációja, amelyet az itt előkerült igen sok kerámia töredék és az épületnek nevet adó festékes téglák jelenléte miatt konyhaként tar számon a kutatás.

Az egyes helyiségeket díszítő falfestést (annak első periódusában) néhány szoba esetében rekonstruálta is a feltáró: a 2. helyiségben a márvány-inkusztrációs hatású lábazat felett a fehér alapszínű felületet kék, zöld színekkel festet kandeláberek osztották nagy mezőkre, amelyet girlandok alatt kis madár figurája díszített (5–6. kép). A képmezőt felül stukkódekoráció zárta le. A 8. szobában növényi motívumos (sás) lábazatot rekonstruált Nagy T., felette, a sárga-fekete-vörös mezőket sárgásfehér színű kandeláberrel osztották fel.

¹ AZ ÁSATÁSRÓL született előzetes jelentés: NAGY 1943. 378–381; részletes publikáció: NAGY 1958. 149–189.

² NAGY 1943. 381–390.

³ NAGY 1943. 384; ZSIDI 2002. 80.

⁴ A ház teljes leírása (helyiségek, belső dekoráció, keltezés) innen: NAGY 1958. 149–182.

A feltáró a két legnagyobb termet (7. és 8.) *tablinum*ként és *triclinium*ként azonosította, a 7. szobában a fal mellett 2 szögletes pillér nyomával, amelyet díszes átjáróként értelmezett a két helyiség között.

A kísérő leletanyag alapján (elsősorban a terra sigillata anyag) az épület első periódusát az ásató a 2. sz. első felére keltezte, majd véleménye szerint ugyanezen század végén az épületet kibővítették. Néhány helyiséget újra kifestettek, pl. a 3. helyiséget a 2. század utolsó évtizedeiben, de ekkor készülhetett el a déli *porticus* (9. helyiség) első kifestése is. Ez utóbbit a 320–330-as években átfesthették. Az épület végső pusztulását a feltáró a 3. század közepére tette. Nagy T. azt is megállapította, hogy ezen a területen korábban (értsd: 1. század végén) római beépítés nem volt, illetve, hogy a pusztulást követően sem használták már ezt a területrészt.⁵

Az épülettől délre a már említett pinceépület nagyon jó állapotú maradványai mutatkoztak. (7. kép) A kéthelyiséges pincének a földemgerendák magasságáig megmaradtak a felmenő falai a gerendafészekkel együtt. A lejárati helyiségben 4 (?), eredetileg faburkolatú, agyagalapú lépcsőfok és a vakolatban ezek nyomai is kivehetők voltak, de megmaradt az áthidalt átjáró a két helyiség között, illetve mindkét helyen a lőrészerű, kifelé keskenyedő, széles, lejtős párkányú ablakmélyedések is. A pince falait egyszerű, fehér vakolattal látták el, padlóját a gyorsan emelkedő talajvízszint miatt nem sikerült elérni. Nagy T. megfigyelte, hogy a földalatti helyiségek az ablakok irányából töltődtek fel.⁶ A pincéhez dél felől további nagyobb, terrazzopadlós, de már felszín feletti szoba is tartozott, amelyet azonban – ásatási megfigyelések alapján – a szomszédos, későbbi épület apszisa (?) bolygatott. A pince építésére és pusztulására vonatkozóan a feltáró a publikációban csak a szomszédos, későbbi épületet említi, ugyanakkor kéziratos feljegyzéseiből tudjuk, hogy a pince felett (?) kemencék nyomait találta. Ezek elhelyezkedése, hovatartozása azonban kérdéses, másutt már nem említi őket.

A pince és a hozzá tartozó terrazzos helyiségtől délre Nagy T. két csatornarészletet is dokumentált, hovatartozásuk azonban szintén kérdéses maradt.

A TERÜLET UTÓÉLETE

A gyors régészeti munkákat követően a területen kialakításra került a lőtér, megépült a ma restaurátor műhelyként működő volt MHSZ épület. A romkerttől délre eső volt katonai zóna csak a rendszerváltozás után került a múzeum tulajdonába,

így további feltárásokra addig nem volt lehetőség. A területről változatlanul az volt az elképzelés, hogy a városfal közvetlen környezete lazább beépítettségű háztömbök zónája lehetett.⁷ A Festőház és a pince utóéletéről pedig semmilyen információ nem állt rendelkezésre, feltételezhető volt, hogy az ásatás után, a lőtér építése során az épület falait elpusztították. Pontos geodéziai felmérések hiányában továbbá az sem világos, hogy a Festőház és a pince *pontosan* hol helyezkedett el.

Az utóbbi 20 évben csak kisebb felületű kutatások voltak a területész déli részén, a pinceépület feltételezett helyétől délre, ezek egy része azonban nem hozott új eredményt,⁸ másik része azonban – egy kelet-nyugat irányú metszetnek köszönhetően – épület- és csatornafalakat mutatott ki a városfalat kísérő főgyűjtőcsatorna zónájában, ami ellentmondott a „beépítetlen terület” mítosznak (ld. fent).⁹

Az utóbbi években megindult romkerti fejlesztés során részben pontosan a fentiek miatt esett a választás a lőtér területére: a BTM Aquincumi Múzeuma itt szándékozik felépíteni egy római ház 1:1-es modelljét, a Festőház mintájára, hiszen várható volt, hogy az itt egykor állt római ház megsemmisült. A tervezési munkálatokat 2009–2010-ben műszeres leőhely-felderítéssel és hitelesítő kutatásokkal indítottuk el. Bár a munkák jelenleg is tartanak, előzetes eredményekről már most is beszámolhatunk.

A FESTŐHÁZ ÉS KÖRNYEZETÉNEK HITELESÍTŐ FELTÁRÁSA: 2009–2011

A hitelesítő munka első lépéseként geofizikai felmérést végeztettünk a lőtér belső, dombok által közrefogott területén, ahol annak idején Nagy T. is ástott, annak kiderítésére, hogy a Festőház és a pince milyen állapotban vészelte át az elmúlt évtizedeket.¹⁰ A mérés a ház közel teljes területét és annak keleti szomszédságát, illetve a pince déli részét érintette. A talajradaros mérés csak a terület déli részére hozott eredményt: megállapítható volt, hogy ott – nagy valószínűséggel – még állnak a falak. Észak felé az anomáliák nem voltak értelmezhetőek (8. kép). Ugyanakkor azonban az is világossá vált, hogy az 1941-es feltárás során, Schauschek J. által készített összesítő rajz pontos, a radar által prognosztizált és a rajzon szereplő falak egybeestek.

Az első szondázó jellegű kutatások (2009-ben) a ház nyugati szélének azonosítását célozták, azonban sem épületfalak, sem az épületet nyugat felől hatá-

⁷ Ld. 3.lj.

⁸ ZSIDI 1994, 36.

⁹ LÁNG 2008, 82.

¹⁰ A méréseket a Geomega Kft. végezte, munkájukat ezúton is köszönjük.

⁵ NAGY 1958, 153 és u.ő 1971, 65.

⁶ Metszetrajok csak a kéziratos anyagban szerepelnek.

roló, Nagy T. által említett „járda” nem került elő: itt úgy tűnt a lőtér építésekor az altalajig bolygatták a területet. Észak felé a terület tehát teljesen negatívnak bizonyult, Dél felé azonban egy kelet-nyugati irányú falrészlet, omladékok, égésréteg, padlószintdarabok és 1 cölöplyuk mutatkozott az igen magasan jelentkező altalajban. Ezek funkciója, hovatartozása nem volt megállapítható.¹¹

A Festőház és a pince területének nagyobb felületű kutatására 2010-ben került sor.¹² Az ekkor nyitott szelvények rétegsora alapján egyértelműen kiderült, hogy a ház – délkeleti sarka kivételével – teljesen áldozatul esett a lőtérépítésnek, amely során a teljes, dombok által közrefogott részt több méter mélyen, az altalajba mélyedően kimarkolták. A visszatöltött rétegben természetesen nagy mennyiségű római kori leletanyag volt, ez azonban a terület használata és a keltezés szempontjából értékelhetetlen.

Dél felé azonban, a pince szinte sértetlenül vésszelte át az építkezéseket, bár falait a korábbi feltáráson regisztrált állapotukhoz képest kb. 30–40cm-rel visszabontották,¹³ a helyiségeket betöltötték. A korábbi ásatási eredményekhez képest a hitelesítő ásatás során sikerült új adatokat is nyerni: a déli *porticus* megmaradt fala és további járósíntérszletek nyomán kiderült például, hogy a pince és a Festőház – legalábbis annak legkésőbbi periódusában – egykor összefüggött, ezek nem különálló épületek voltak. A pincében – bár a padlót az emelkedő talajvíz miatt most sem sikerült megfogni, az valószínűleg döngölt agyag lehetett – a déli és keleti falakban, azok alsó részén csaplyukak kerültek elő, ezek talán polcok rögzítésére szolgáltak.¹⁴ (9. kép) A feltételezett padlószint alatt – bizonytalan korú – cölöphelyek is mutatkoztak, ezek kibontására a gyorsan emelkedő vízszint miatt nem volt lehetőség.

A háztól és a pincétől délre eső terület vizsgálatakor kiderült, hogy a terep erősen emelkedik dél felé, illetve hogy a Nagy T. által későbbinek tartott, kelet felől szomszédos „apszisos” épületnek nem volt nyoma. A mostani feltárás eredményei ugyanakkor alátámasztották Nagy T. azon véleményét is, miszerint a területen korábbi római kori beépítés nem volt.¹⁵ A kevés intakt réteg vizsgálata nem mutatott az épületnél korábbi objektumokat. Ugyanakkor azonban a pince terrazzos termétől délre előkerült a két, különböző korú csatorna (egy korábbi, észak-déli

és a későbbi, kelet-nyugati) több, későbbi átépítést feltételez. A kutatott terület legdélebbi részén – a terrazzos helyiséggel egykorú – kis sütőkemence részlete is előkerült – nem világos, hogy ez hogyan illeszkedik és illeszkedik-e egyáltalán a Nagy T. által említett kemencék sorába (ld. fent).

A lőtértől északra – az északi lődomb északi oldalán – a Festőház északi környezetének tisztázására, a polgár város itt futó harmadik legszélesebb útja, a kelet-nyugati irányú, ún. G utca széléin húzódó csatornák és az út déli oldalán futó *porticus* falat kutattuk. Kiderült, hogy az utóbbi falat helyenként nagyméretű, szögletes pillérekkel tagolták, néhol még az egykor ezeken álló oszlopok darabjait is megfigyeltünk, ezeket később befalazták ugyanebbe a falba. (10. kép)

A feltárások – immár a Festőház keleti szegélyén és az időközben elbontott lődombok helyén – 2011-ben is folynak, amely remélhetőleg új adatokkal szolgál majd a terület történetéhez.

ÚJ ELKÉPZELÉSEK, ÖSSZEFOGLALÁS

A hitelesítő ásatás – bár magát a Festőházat nagyjából sajnós elpusztult állapotban találta – már ebben a fázisában is új adatokkal tudott szolgálni a terület beépítésére vonatkozóan. Magáról a házról meglévő információk (festett lakóhelyiségek), a korábban észak felé mutató fűtött szoba jelenléte, a G utca pilléres *porticus*a, a pince elhelyezkedése és kapcsolata az épülettel, illetve az attól délre előkerült, ezzel egykorú kemence egy nagyobb, komplexebb épület jelenlétére utal. Az eddigi adatok alapján ugyanis úgy tűnik, hogy az ún. Festőház – legalábbis annak későbbi építési periódusaiban – nem önálló épület volt, hanem egy ún. hosszúház része, amely északon *porticus*os bejáráttal a G utcára nyílhatott, délen pedig a városfalat kísérő gyűjtőcsatornáig tartott. (11. kép) Az ilyen típusú római kori épületek hagyományos beosztása¹⁶ alapján a ház északi része műhely és/vagy boltként működhetett (?), középső része lakótraktus lehetett (ld. fűtött szoba,¹⁷ ill. a Festőház helyiségei), dél felé pedig a gazdasági rész következhetett (pince, kemence). Ezt az elképzelést alátámasztani látszik az a tény, hogy a Festőháztól keletre további, hosszúkás épületeket dokumentált Nagy T. (ld. fent), azaz a G utca déli oldalát ilyen módon építhették be. Ez az épülettípus és beépítési mód igen elterjedt volt a polgár városban: a település északkeleti részén nagyon hasonló a városszerkezet.¹⁸ Ezt a feltételezett telekosztást a méretek is

¹¹ LÁNG 2010. 188–190.

¹² A 2010-es feltárás előzetes jelentése: LÁNG 2011. 18–35.

¹³ A visszabontásnak áldozatul esettek az ablakok felső részei, a gerendafészkek egy része, illetve a 2 pincehelyiség közötti átjáró.

¹⁴ Hasonló megoldást figyeltek meg egy brigetioi pince esetében: BORHY-SZÁMADÓ 2010. 250.

¹⁵ Ld. 5. lj.

¹⁶ ELLIS 2000. 87.

¹⁷ Ezt Nagy T. későbbinek tartotta, nyugati fala azonban egybe-
vág a Festőház nyugati falával!

¹⁸ Az északkeleti rész funkciójához és a hosszúházakhoz leg-
utóbb: LÁNG 2009. 271–286.

alátámasztani látszanak: a telek szélessége 12 m (1/3 *actus*), míg hossza kb. 67 m (közel 1 *actus*) lehetett, ami egyfelől összevág a polgárváros más pontjain megfigyelhető teleosztásokkal, és így illeszkedik a korábbi kutatás által is vázolt arányokba,¹⁹ másfelől viszont a nyugati provinciák hosszúházainak adataival is egyezést mutat.²⁰

A másik érdekes megfigyelés a – a hitelesítő ásatáson is dokumentált – igen változó szinteken alapszik: az északról dél felé erősen lejtő,²¹ majd ismét emelkedő terep, a különböző helyiségek – egykorú – de eltérő padlósíntjei, a pincefödém gerendafészkek alapján rekonstruálható magassága, amely felett tehát további helyiségeknek kellett lenniük (konyha? ld. kemencék), az észak felé Nagy T. által megtalált, a Festőház nyugati falával vágó lényegesen magasabb padlósíntű, fűtött szoba jelenléte szinteltolós épület meglétét feltételezi, amely a G utca felől, lépcsőzetesen épülhetett ki. A polgárvárosban ez a megoldás sem ismeretlen: a Nagy Lakóházat ugyanilyen módon adaptálták a kelet felé lejtő terephez,²² de számos példa van erre a Birodalom más provinciáiból is.²³

A ház építéstörténete egyelőre csak nagy vonalakban rekonstruálható. Nagy T. a 2.sz. első felére keltezte a ház első – déli *porticus* nélküli – periódusát.²⁴ Egyelőre nem világos, a pince állt-e már ekkor. A város ezen – ekkor még perifériálisnak tekinthető része – valószínűleg még valóban lazábban beépített, nagyobb szabad területekkel rendelkező része volt. Nagy T. szerint a 2. század végén az épületet kibővíthették a déli *porticussal* és megindulhatott a telek sűrűbb, az egyre növekvő lakosság igényeihez

alkalmazkodó, beépítése.²⁵ Egy – egyenlőre szintén bizonytalan időpontban – azonban komolyabb átalakításra is sor került: a házat összekapcsolták a pincevel, dél felé gazdasági rendeltetésű helyiségekkel, észak felé pedig további lakóhelyiségekkel egészítve ki azt. A telek ilyen formájú fokozatos beépítése újraparcellázás, telekvásárlás, ill. talán korábbi épületek összeépítése nyomán is végbemehetett.²⁶

A telek tehát „megtelt”, a korábbi, szellős beépítést a sűrű, minden helyet kihasználó építkezés váltotta fel. A Festőház fent vázolt formája, beépítésének módja nem párhuzam nélküli: a nyugati provinciákban gyakori a hosszúházak telkeinek fent említett módon, több perióduson át tartó beépítése és funkciók szerint megosztása. Számos példát találhatunk, legközelebb Carnuntumból (Haus I.),²⁷ de pl. Germania Superiorból is.²⁸ (12. kép)

A ház az első ásató véleménye szerint a 3. század közepén leégett; az időpontot egyelőre sem megerősíteni, sem megcáfolni nem lehet, égés nyomai azonban a pincehelyiségekben is megfigyelhetők voltak.

Az ún. Festőház az itt vázolt elképzelés szerint tehát – legalábbis annak jelenleg ismert formájában – nem önálló lakóépület lehetett, hanem egy nagyobb épületkomplexum része, amelynek telke a G utcától a déli fűtőcsatornáig terjedhetett. Valószínűsíthető, hogy ezen utcától délre a polgárváros északkeleti részéhez hasonló, hosszúházas beépítés volt jellemző (13. kép). Ennek bizonyítása, vagy megcáfolása azonban csak további, célzott régészeti kutatások alapján válhat lehetségessé, amelyre – véleményünk szerint – a 2011-dik évi feltárások nyomán nyílhat mód.

¹⁹ MÄRITY 1993. 138.

²⁰ FILGIS 2001. 19–20.

²¹ A G utca szintje 2 méterrel magasabban van a Festőház még dokumentálható padlósíntjeinél (járószint déli *porticustól* délre: 103,40mAf; G utca, kőlapok: 105,41 m Af)

²² Legutóbb ehhez: ZSIDI 2008. 256.

²³ Pl. Herculaneum (Szarvasok Háza): PAGANO 2000. 85–87; Lullingstone (villa): BÉDOYÈRE 2001. 130–131.

²⁴ Ezt a hitelesítő ásatás – intakt rétegek hiánya miatt – sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudta.

²⁵ ZSIDI 2004, 197.

²⁶ Ld. ehhez pl. a Nagy Lakóház: 22. lj.

²⁷ Humer 2008. 149–160.

²⁸ Lopodunum: SOMMER 1998. 110–112; Bad Wimpfen: FILGIS-PIETSCH 1990. 455–458.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÉDOYÈRE 2001 DE LA BÉDOYÈRE, G.: The buildings of Roman Britain. Gloucestershire, 2001.
- BORHY-SZÁMADÓ 2010 BORHY László-SZÁMADÓ Emese: 275. Komárom – Szőny, Vásártér. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Bp., 2010., p. 250–251.
- ELLIS 2000 ELLIS, S. P.: Roman Housing. London, 2000
- FILGIS 2001 FILGIS, M. N.: Ausgewählte Baubefunde des Handwerks und Gewerbes in römische *Vicus* von Wimpfen. In: The impact of Rome on Settlements in the North Western and Danube Provinces. (ed.: S. Altekamp, A. SCHÄFER) In: BAR Int. Ser. 921. Oxford, 2001., p. 19–37.
- FILGIS-PIETSCH 1990 FILGIS, M. N.–PIETSCH, M.: Das römische Bad Wimpfen am Neckar – Odenwaldlimes – Ergebnisse neuerer Ausgrabungen. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. (Hrsg.: Vettors, H. – KANDLER, M.) – Wien, 1990., p. 455 – 462.
- HUMER 2008 HUMER, F.: Neue Grabungsergebnisse in einem Wohnviertel der Zivilstadt von Carnuntum. In: DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. (Hrsg: P. SCHERRER) – Wien, 2008., p. 143–172.
- LÁNG 2008 LÁNG Orsolya: Újabb adatok az aquincumi polgárváros déli részének közműhálózatához és beépítettségéhez. AqFüz 14. (2008), p. 81–88.
- LÁNG 2009 LÁNG, Orsolya: „Unpleasant to live in, yet it make the city rich”. Functions of Strip-buildings in the Aquincum Civil Town in the Light of New Discoveries. In: Bíró Sz. (szerk.), Ex officina... Studia in honorem Dénes GABLER. Győr, 2009., p. 271–286.
- LÁNG 2010 LÁNG Orsolya: 16. Budapest, III. ker., Szentendrei út 133, volt MHSZ Lőtér, Aquincum – polgárváros, Hrsz.:19348/8. AqFüz 16. (2010), p. 188–190.
- LÁNG 2011 LÁNG Orsolya: Hitelesítő ásatás az ún. festőház és környezetének területén, az aquincumi polgárváros déli városfalánál. AqFüz 17. (2011), p.18–35.
- MÁRITY 1993 MÁRITY Erzsébet: Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. BudRég 30. (1993), p. 137–148.
- NAGY 1943 NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. BudRég 13. (1943), p. 359–400
- NAGY 1958 NAGY Tibor: Az aquincumi ún. Festőlakás. BudRég 18. (1958), p. 149–189.
- NAGY 1971 NAGY Tibor: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. ActaArcHung 23. (1971), p. 59–81.
- PAGANO 2000 PAGANO M.: Herculaneum. A reasoned archaeological itinerary. Torre del Greco, 2000.
- SOMMER 1998 SOMMER S.: Vom Kastell zu Stadt Lopodunum und die Civitas Ulpia Sueborum Nicrensis. In: Ladenburg. Aus 1900 Jahren Stadtgeschichte (Hrsg.: H. PROBST) – Ubstadt – Weiher, 1998.
- ZSIDI 1994 ZSIDI Paula: 50/70. III. Budapest, Szentendrei út 133. Aquincum polgárváros – déli városfal. RégFüz 46. (1994), p. 36.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa. Bp., 2002.
- ZSIDI 2004 ZSIDI Paula: Aquincum topográfiája. Specimina Nova 18. (2004), p.167–226.
- ZSIDI 2008 ZSIDI P.: Wohnhaustypen und Stadtstruktur in der Zivilstadt von Aquincum. In: DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. (Hrsg: P. SCHERRER) – Wien, 2008., p. 251–270.

THE „PAINTER’S HOUSE” IN AQUINCUM: OLD DATA AND NEW RESULTS

The so-called Painter’s House was discovered in the south-eastern part of the Aquincum Civil Town during the construction of a shooting range in 1941. Due to the rapid pace of the construction work, T. Nagy was only able to carry out a brief rescue excavation. A nine room building was brought to light with fragments of wall paintings in nearly every room (the building gets its name from the six paint jars found in one of the rooms). Based on the find material, the building may have been constructed in the 1st half of the 2nd century and, then reconstructed at the end of the same century. It was destroyed by fire in the middle of the AD 3rd century.

South of the Painter’s House, a cellar and an adjacent room with a terrazzo pavement were also discovered. Given the isolated data from the excavation, T. Nagy hypothesized that this part of the city close to the town’s wall was less densely built-up. However, over the next decades no further research could be carried out here to either prove or refute

this hypothesis. Neither was much known even about the condition of the Painter’s House.

In 2009 control excavations were begun, connected to the development of this part of the museum’s territory. Following geophysical surveys, which only predicted walls in the southern part of the cellar, trenches were opened in 2009, 2010, and work was still on-going in 2011. The new excavations revealed the remains of the cellar and a baking oven south of it, but practically no traces of the house which was destroyed during the earlier construction work. Based on these new results and also those of T. Nagy, the ‘Painter’s House’ seems more likely to have been the dwelling part of a strip building extending from the west-east running Road G to the southern main sewer just next to the town wall. Hopefully, further excavations in 2011 may shed new light on the northern area of the Painter’s House and even neighbouring buildings on its eastern and western sides.

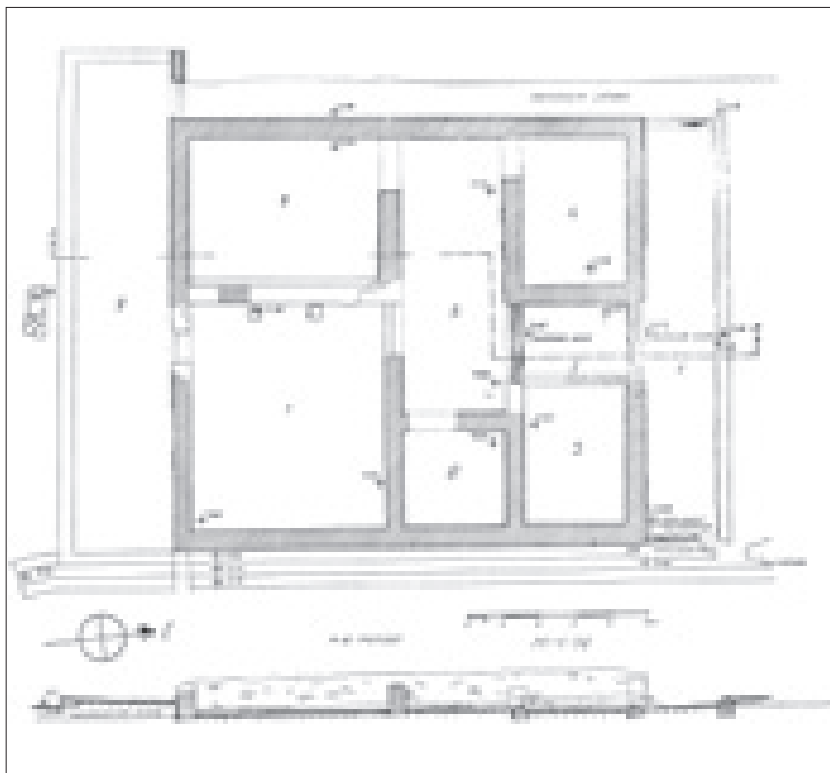
1. kép. Az aquincumi polgárváros alaprajza a Festőházzal (BTM Aquincumi Múzeuma)

2. kép. Az 1941-es feltárás fotója a lődombokkal (BTM Aquincumi Múzeuma, Archivó Fotótár)

3. kép. A polgárváros déli részének alaprajza, a kutatás korábbi állapota szerint (BTM Aquincumi Múzeuma)

4. kép. A Festőház alaprajza (NAGY 1958, 105, 1 kép nyomán)

5. kép. A 2. helyiség falfestésének rekonstrukciója (NAGY 1958,170, 29. kép nyomán)

6. kép. NAGY T. rajza a 2. helyiségből előkerült kismadarat ábrázoló freskótöredékről (BTM Adattár)

7. kép. A pince falai az 1941-es feltárás közben (BTM Aquincumi Múzeuma, Archivó Fotótár)

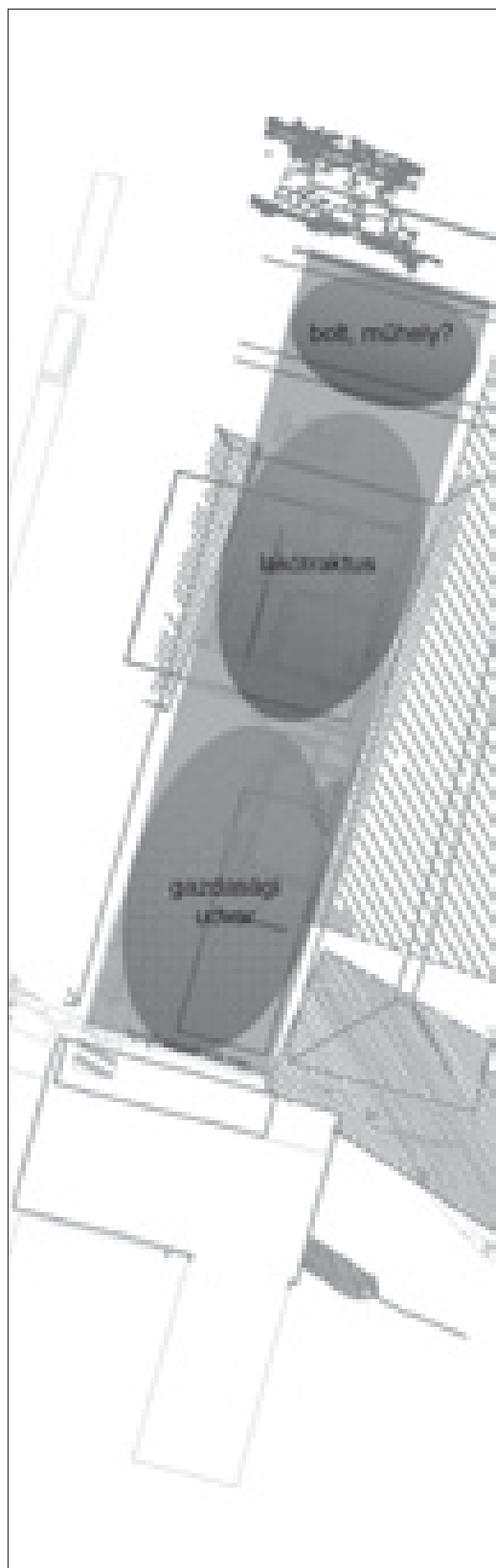
8. kép. A geofizikai felmérés értelmezett rajta (Geomega Kft.)

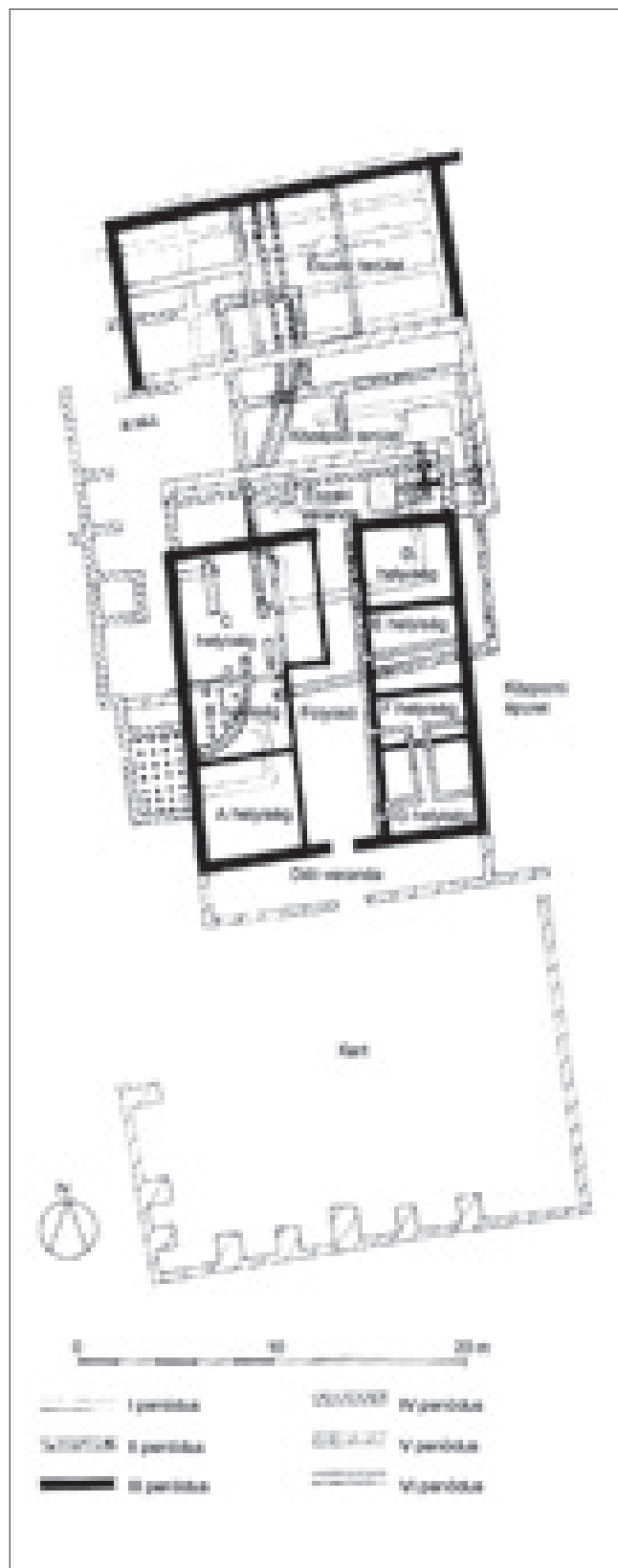
9. kép. Csaplyukak a pince déli és keleti falában (2010. évi feltárás; fotó: LÁNG Orsolya)

10. kép. Pillérek a Gutca déli porticusfalában (2010. évi feltárás; fotó: Láng Orsolya)

11. kép. Az ún. Festőház telkének rekonstrukciója (rajz: KOLOZSVÁRI Krisztián)

12. kép. A carnuntumi Haus I. összesítő alaprajza az építési periódusokkal (HUMER 2008, Abb. 10. nyomán)

13. kép. Feltételezett telekosztás a G utcától délre (rajz: KOLOZSVÁRI Krisztián)

NÉMETH MARGIT

NAGY TIBOR ÉS AZ AQUINCUMI TÁBORKUTATÁS

Nagy Tibor 1969–1972 között vezette a legiotábor kutatását célzó óbudai feltárásokat. Közvetlen elődje Szilágyi János volt; Nagy Tibor az ő és a korábbi kutatók eredményeinek összegzése, értelmezése alapján kezdett a legiotábor meghatározó topográfiai pontjainak feltárásához. Közismert, hogy ez már a kezdetektől fogva meglehetősen nehéz körülmények között folyt, szinte kizárólag építkezésekhez kapcsolódva. Amíg a régi Óbuda épületei álltak, nagyobb felületre kiterjedő kutatásra alig nyílt lehetőség. Nagyobb volumenű feltárásokra az 1960-as évek második felétől kerülhetett sor; ebben az időben kezdtek el lebontani a ma már csak jobbára fényképekről és művészeti alkotásokból ismert régi Óbudát. A 18–19. századi épületek helyén az 1970-es évek második felére készült el a nagyrészt 10 emeletes panelházakból álló új lakótelep, amelynek létesítése során néhány fő útvonal kivételével a régi utcahálózat is megváltozott.¹ A régi épületekből a lakótelep területén csak a Főtér közvetlen környékén és a Lajos utcában, a plébániatemplom közelében őriztek meg rezervátum-szerű részleteket. Ezt a folyamatot akkor, némi eufémizmussal Óbuda szanalásának nevezték. A lakótelep házainak építése abban az időben már gépesítve folyt, a kapcsolódó földmunkákat is markológépekkel végezték. A feltárások anyagi és időbeli lehetőségeinek a megteremtése nem kis küzdelmet jelentett a régészet számára és természetesen messze elmaradt a kívánatostól, Nagy Tibor kifejezésével élve a régészeti tevékenység játéktere igencsak korlátozott volt.²

ELŐZMÉNYEK

Nagy Lajos a Budapest története 1942-ben ben megjelent kötetében foglalta össze a topográfiai

eredményeket, de a közölt térképen még nem lehetett meghatározni, pontosan mely emlékek tartoztak a legiotáborhoz és melyek a canabae-hoz.³ (1. kép)

Szilágyi János kutatásait 1968-ban, a PWRE 9. pótkötetében foglalta össze, de a sok részlet-megfigyelésből nem sikerült egységes képet alkotnia (2. kép). Az első óbudai segédcsoport tábor építési feliratát már 1938-ban publikálta (tévesen datálva), de magát az alatábort nem találta meg.⁴ (1. kép) A legiotábornak 3 fő építési periódusát különböztette meg: a Domitianus kori legiotábort, a Traianus kori tábor, valamint a 4. századi tábor.⁵

A Domitianus kori legiotábor nyugati védműveit az 1951-es ásatások alapján a Kerék utca vonalában több ponton feltárták. (2. kép.) A déli védműveket a Fő tér 1. sz. ház (Zichy kastély) udvarában 1963-ban átvágott KNY-i irányú sánc-árok alapján a Tavasz utca északi házsora irányában feltételezte.⁶ (2. kép 2) Az északi és keleti védművek helyét nem határozta meg.

A Traianus kori tábor nagyjából azonos területre, attól kissé délebbre lokalizálta. Az északi védművek vonalát a Raktár utcától kissé délre, a Póczy Klára és Pekáry Tamás által átvágott fossák alapján határozhatta meg.⁷ (2. kép 3) A déli védműveket a Szentlélek (Korvin Ottó) tér–Tavasz utca sarkára helyezte (2. kép 4), az ott előkerült kőfalat azzal a kőfallal hozta összefüggésbe, amely a Pacsirta u. 23. sz. telek keleti végében került elő.⁸ (2. kép 5) A nyugati védmű helyét

³ NAGY L. 1942. 356–366. és 4. térkép

⁴ Az alatábor építési feliratáról SZILÁGYI 1938. 287; revíziója TÓTH–VÉKONYI 1970; újabb darabjai KÉRDŐ–NÉMETH 1986. A felirat lelőhelyének közelében, az Árpád fejedelem útja 108–110. telkeken 1967–1968 folyamán végzett előzetes feltárás nem derítette fel a terület funkcióját, SZILÁGYI 1973. 260.

⁵ SZILÁGYI 1968. 82 sk.

⁶ SZILÁGYI 1963. 316–317; 1964, 254.

⁷ PÓCZY–PEKÁRY 1958.; SZILÁGYI 1963. 317.

⁸ Zolnai László feltárása a Gyűrű u. 4-ben és a Pacsirta utca 16-ban, ahol később a 2–3. századi legiotábor déli kapuja került elő, Zolnai 1973. 263 és 3. kép, 266–269. Az itt talált falrészlet azonban semmiképpen nem függött össze a Szentlélek (akkor Korvin Ottó) térnél észlelt kőfallal.

¹ Az alábbiakban az utcák, házsámok hivatkozásai az eredeti publikáció szerint, az adott ásatás idején érvényes városmérési térkép adatainak alapján történnek. A mai elnevezések, adatok ezektől gyakran eltérnek, a jelenleg érvényes térkép jóval később jelent meg, a geodéziai felmérés módszerei alapvetően megváltoztak.

² NAGY T. 1977. 361

esetlegesen azonosnak vélte a Kerék utcai fronttal.⁹ (2. kép 1)

A tábor harmadik építési periódusát a Kr. u. 300 körüli időszakra feltételezte, a korábbi táboroktól délnyugatra, lényegében bizonyíték nélkül, a közbeeső jó másfél évszázaddal egyáltalán nem foglalkozva.¹⁰

A fentiekből következett, hogy a legiotábor belső épületeit sem lehetett mindig helyesen lokalizálni. A feltárt épületekről nem mindig lehetett eldönteni, egyáltalán melyik állott a canabaeban s melyik a táborban. A praetoriumot, vagyis a principiát Kuzsinszky Bálint nyomán a Laktanya utcába feltételezte az ott befalazott helytartói oltárkövek alapján. Ugyanott, a közelben feltárt díszes épületmaradványokban a tiszt lakásokat vélte felfedezni.¹¹ (2. kép 6–7) A legiotábor már régóta ismert fürdőjét (thermae maiores) a tábor DNy-i sarkában helyezte el. (2. kép 8) Az egyik horreum részletet a valetudinarium maradványának tartotta.¹² (2. kép 9–10) A 2–3. századi legiotábor északnyugati részében lévő, műhely vagy raktárként meghatározható épületet, mint a túlparti barbárokkal folytatott kereskedés helyét, a canabae épületei közé sorolta (2. kép 11). A későrómai erődnek a Duna part közelében előkerült déli falszakaszát, ívelése alapján színháznak tartotta s nem ismerte fel – 3 m vastagsága ellenére sem – annak védelmi jelentőségét. A tőle északra előkerült pilléres raktárépületet sétacsarnoknak vélte.¹³ (2. kép. 12–13)

NAGY TIBOR FELTÁRÁSAI

Ebben a meglehetősen zavaros képben kellett Nagy Tibornak rendet teremteni és az épülő óbudai lakótelep területén, igencsak korlátozott mértékben, a kutatásokat folytatni. Először a már addig térképre vitt adatokat próbálta meg rendszerezni és a saját kutatási eredményeivel kiegészíteni, de az így létrejött alaprajzot maga is csak első vázlatnak tekintette.¹⁴ Saját eredményeit – így az 1973-ban

megjelent Budapest Történetében írottakat is – felülvizsgálta, átértelmezte. Jelen cikkben elsősorban a Limeskongresszusok aktáiban megjelent beszámolóit vettem figyelembe.¹⁵

AZ ÓBUDAI ALATÁBOR

A Vörösvári út 7.–Kórház u. 22. közötti területen 1969-ben előkerült paliszád részletet a castellum decumana-frontjának maradványaként értelmezte.¹⁶

A KÉSŐ DOMITIANUS–KORA TRAIANUS KORI LEGIOTÁBOR

Decumana frontja a régebbi feltárások alapján a Kerék utca vonalában húzódott, vonala megtört,¹⁷ (3.kép 1) déli frontja (a jobb principalis oldala) a Fő tér 1 déli udvarrésze (3. kép 2) és a Tavasz u. északi házsora vonalában húzódott,¹⁸ északi (bal principalis) oldalát a Raktár utcától délre, a korábbi és saját kutatásai alapján határozta meg.¹⁹ (3. kép 3) A keleti fal a Dunaparthoz közel húzódhatott, de – tekintettel a már akkor meglévő Kis-Dunaágra – nem nyúlt át a Hajógyári-szigetre.²⁰

A tábor szabálytalan alakú lehetett, ezért alaprajz készítésére Nagy Tibor sem vállalkozott. Számítása alapján átlagos szélessége 450 m, a jobb principalis oldal hossza maximum 520 m, a bal oldala nem több 480 m-nél, területe ca. 21 ha volt. A retentura a Dunától 150–200 m-re lévő platót foglalta el, a praentura ennek a platónak a Duna felé lejtő oldalára épült. A tábort a magas talajvízszint vagy az áradások, ill. mindkettő fenyegette, ezért néhány évtizeddel később felhagyták.²¹

A KÉSŐ TRAIANUS–KORA HADRIANUS KORI 2. LEGIOTÁBOR

Az új castra a 2. század 10-es–20-as éveiben épült fel a Dunától kb. 200 m-re.²² Az 1972. évi feltárások során nemcsak a táborfalat és árkot, hanem kapuépítményeket is sikerült felderíteni. Ennek alapján közölte – még csak első vázlatnak minősítve – a szabálytalan alakú táboralaprajzot, bejelölve rajta a helyeket, ahol módja volt a védműveket átmetszeni. Nagy Tibor sikeresen túllépett azon a kutatást beszű-

⁹ SZILÁGYI 1963. 317.

¹⁰ SZILÁGYI 1963. 318, A Vörösvári út 22. sz. ház északi udvarában megfigyelt ÉD-i irányú fossát e tábor nyugati védművének vélte; a Szőlő utca 66. sz. ház előtt megfigyelt árkot és a Szőlő kert u. 8. sz. telken talált kőfalat pedig a déli védmű maradványaival azonosította.

¹¹ KUZSINSZKY. 1897; KABA. BudRég 16. (1955), 289 skk.

¹² Elhelyezkedésüket ld. helyesen: lent 6/a–b–c–képek.

¹³ Szilágyi 1950. 490, 479–488; 1968. 84. Ezeket Póczy Klára helyesen a kikötő épületeinek és az azokat íves fallal körülvevő 4. századi védműnek határozta meg, már azelőtt, hogy a 4. századi erőd ismert lett volna, Póczy 1971. 155. A feltárt emlékek értelmezésének hiányosságai részben magyarázhatók az ásások helyi adottságaival vagy a terület sűrű beépítettségével, de jelen példa is jól mutatja, hogy az esetek egy részében lehetséges volt a helyes meghatározás.

¹⁴ NAGY T. 1977. 362.

¹⁵ NAGY T. 1971; 1974; 1977.

¹⁶ NAGY T. 1977. 359. Az alatábor lokalizálását építési feliratának revíziója is különösen aktuálissá tette: TÓTH-VÉKONY 1970. 133. skk. A nagyjából a jelenlegi Flórián tüzletközpont helyén előkerült, sajnos publikálatlan cölöpkonstrukció maradványok valószínűleg a 2–3. századi legiotábor principiájának az udvarrészeire eshettek (ezért nem volt a környezete beépítve) és a legiotábor korai periódusához tartoztak. Az alatábor helye azóta ismertté vált, ld. a 28.j.

¹⁷ SZILÁGYI *Limes-Studien* 1968. 83.

¹⁸ SZILÁGYI 1964. 254.

¹⁹ PEKÁRY–PÓCZY 1958; NAGY 1971. 148; NAGY 1977. 361.

²⁰ NAGY 1977. 361.

²¹ NAGY 1977. 361.

²² NAGY 1977. 361–362.

kító elképzelésen, hogy az ún. 2. tábor nem terjedhet túl a Kerék utcai decumana fronton, így az addig ismert belső épületek is helyükre kerülhettek.²³ (4. kép)

A tábor keleti, praetoria frontját a Harrer Pál utca nyugati szomszédságában, a decumana oldalt a Vihar utca keleti oldalán jelölte ki. A déli, jobb principalis oldalt a Solymári utca 4.–Gyűri utca 3. Pacsirta utca 16–Polgár tér 5. vonalában húzta meg, az északi, bal principalis oldalt a Raktár utca déli oldalán több ponton is vizsgálta.²⁴

A déli kapu részletei a Pacsirta utca 16. sz. telken kerültek elő. Szintjét kétszer is megemelték, a legfelső szinten 10–12 cm vastag égésréteg feküdt sok téglatöredékkel, ami a legiotábor pusztulásával hozható kapcsolatba. E pusztulásra az 5. század első évtizedénél korábban nem kerülhetett sor. Az északi kapun kivezető utat kb. 90 m hosszan követték egészen a Raktár utca 8. sz. házig. A táborfalat kívülről egyetlen árok kísérte, berma nincs. Megállapította, hogy a déli kaputól nyugatra az árok nyitva maradt. A keleti kapu két, oktagonális alaprajzú tornyának párhuzamai ugyan tetrarchia koriak, ám ezt mégis Hadrianus korára keltezte – nem számolva utólagos átépítéssel. Úgy vélte, az intercisai terrakotta kapumodell készítője, az Aquincumban dolgozó Hilarus mester a legiotábor keleti kapuját mintázta meg.²⁵

A belső épületek közül a thermae maioresről feltételezte, hogy az a korábbi legiotáborban is ezen a helyen állott a tábor DNy-i sarkában, amely aztán a 2. táborban a via principalis keleti szomszédságába esett (4. kép 1). A praetentura északi felében lévő mindkét épületről helyesen állapította meg, hogy azok horreumok (4. kép 2–3). Korábban az egyiket valetudinarium részletének tartották, köztük maga Nagy Tibor is (4. kép 2). Nagy Tibor később a retentura északi felében előkerült négyszögletes épületet vélte valetudinariumnak, amelyet előzőleg, egyetértve a korábbi kutatással, fabrica-nak gondolt.²⁶ (4. kép 4) Az ún. későrómai erődöt – azaz a 4. századi legiotábort – Constantinus kori kiserődnek tartotta.²⁷

TANULSÁGOK ÉS MEGJEGYZÉSEK

Megállapíthatjuk, hogy Nagy Tibor a rendelkezésre állott meglehetősen rövid idő alatt sikeresen ismerte fel a legiotábor két fő periódusát és túllépett azon a több évtizedes elképzelésen, mely szerint az ún. 2. tábor decumana frontja megegyezik az 1. táboréval. Az általa végzett feltárások és azok értékelése

ma is kiindulópontja lehet a további kutatásoknak, annak ellenére, hogy a jelen topográfiai ismeretek nagy mértékben bővültek, elsősorban a 2. tábor, azaz a jelenlegi elnevezés szerint a 2.–3. századi legiotábor vonatkozásában.

Érdemes ezért áttekinteni Nagy Tibor megállapításait és összevetni a mai ismeretekkel, mert ez jelen-tősen segít meghatározni a további kutatás irányait.

A Vörösvári út 7.–Kórház u. 22. telkek közötti területen feltárt cölöpkonstrukció bizonyosan nem a lovastáborhoz tartozott, hanem egy korai legiotábor része volt. Időközben ugyanis sikerült meghatározni az óbudai alatóbor elhelyezkedését az építési felirata lelőhelyén, ahol annak további darabjai is előkerültek.²⁸ Az eddigi megfigyelések alapján arra lehet következtetni, hogy a táborok területén előkerült különböző védmű konstrukciók nem illeszthetők be egyik tábor védelmi rendszerébe sem, s nem adnak ki egységes összetartozó rendszert, ami arra utal, hogy a legiotábornak az eddig feltételezettnél több átépítése is volt, elsősorban a legkorábbi időszakban.²⁹ Ezt igazolja az is, hogy a 2–3. századi tábor körvonala, belső szerkezete nem mutat szabálytalanságot, ezért nincs ok arra, hogy az oda nem illő részleteket „beleerőszakoljuk” az alaprajzba. A kevésbé rekonstruálható 1. tábor esetében is hasonlóképpen kell gondolkodnunk. A pontosabb datálás csak ezeknek a rendszerbe egyelőre bele nem illő részleteknek a kutatása alapján lesz lehetséges.³⁰ (5. kép)

A 2–3. századi tábor keleti kapujánál végzett stratográfiai megfigyelések nem bizonyítják a porta praetoria korai keltezését. A három átjáróval rendelkező kapu valószínűleg a 3. század utolsó harmadában épült a 260. évi háborút követő újjáépítés során. A Nagy Tibor által korábban megtalált építészeti tagozatok a korábbi kapuépítményből származhatnak.³¹

A valetudinarium és a horreumok elhelyezkedése, a belső épületek funkciójának meghatározása során mutatkozó bizonytalanság oka az volt, hogy Nagy Tibor kutatásai során a tábor úthálózata, szerkezete még nem volt ismert. Így elmaradt a principia helyének a kijelölése is. A praetentura északi felében egymás mellett lévő mindkét épület horreum volt (6a. kép 1–2), s az úthálózat alapján kijelölhető azok déli szomszédságában a valetudinarium helye is, méghozzá azon a területen, ahonnan korábban az or-

²³ NAGY 1972. 31–33; 1977. 362–366 és Abb. 2.

²⁴ NAGY 1973. 115–116.

²⁵ NAGY 1977. 364–365.

²⁶ NAGY 1974. 33; NAGY 1973. 115–116. NAGY 1977. 365–366.

²⁷ NAGY 1977. 366.

²⁸ Kérdő-Németh 1986. 384–388, Németh 1990. Ld. még a 16. jegyzetben írottakat.

²⁹ Ld. pl. KÉRDŐ 1990. 703–705.

³⁰ Részletesebben NÉMETH 1992. 82–84 és Abb. 1; NÉMETH 1997. 255–256 és 7. kép.

³¹ NAGY 1977. 365; PÓCZY 1990. 694; NÉMETH 1991. 92 és 98; Rekonstrukcióját ld. ERTEL 1997. 108, Abb. 6.

vosi kőemlékek is előkerültek³². Ezért nincs szükség a retentura északi felében lévő nagy négyszögletes épület (6a. kép 3) funkciójának az átértelmezésére (6a., 6b. és 6c. képek).

A 4. századi topográfia szintén kevésbé volt ismert, ezért tételezte fel Nagy Tibor, hogy a legiotábor az 5. század első évtizedéig változatlan funkcióval fennállt.³³ A constantinusi kiserődnek vélt építmény helyett a legiotábor keleti oldalához észak és dél felől hozzáépült nagy kiterjedésű erőd maradványai váltak ismertté.³⁴ (7. kép) Nagy Tibor értékes megfigyelése volt, hogy a legiotábor déli oldalán a tábor árkat nem tömték be,³⁵ ami arra utal, hogy a legiotábor a hozzáépült későrómai erőddel együtt továbbra is

védtek. A legiotábor épületeinek egy részét lebontották, s föléjük más rendeltetésű épületeket emeltek, pl. a Vöröskereszt utcában előkerült kaszárnyák helyére egy apsziszos csarnoképületet.³⁶ A *thermae maiorest* közigazgatási célú, nagy palotává építették át, amelyhez nyugat felől külön fürdőszárny épült.³⁷

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Nagy Tibor koncepciózus kutatásával a nehéz körülmények ellenére a rendelkezésére álló szűkös időben több eredményt mutatott fel az aquincumi legiotábor megismerésében, mint a megelőző több, mint másfél évtized kutatásai. Feltárásaival és a korábbi adatok elemzésével a további munka topográfiai alapját teremtetten meg (8. kép).

³² Miklós utca 1: AnÉp 1937, 180; Miklós u. 12: AnÉp 1937, 182. NÉMETH 2005, 1. 114 és Abb. 1, 4–5–6.sz.

³³ NAGY 1977. 365.

³⁴ PÓCZY–NÉMETH et al. 1986.

³⁵ NAGY 1977. 363–364.

³⁶ SZIRMAI 1976. 234–235.

³⁷ NÉMETH 2005, 2. 667–679; NÉMETH 2005, 3. 137–150.

IRODALOMJEGYZÉK

- ERTEL 1999 ERTEL, Ch.: Zur Rekonstruktion der porta praetoria des Legionslagers Aquincum. In: Roman Frontier Studies. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies 1997. – Zalaű, 1999. p. 397–403.
- KÉRDŐ 1990 KÉRDŐ, Katalin: Forschungen im nördlichen Teil der Retentura des Legionslagers des 2.–3. Jhs von Aquincum in den Jahren 1983–1984. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. (Hrsgs: H. Vetters – M. Kandler) RLÖ 36. Wien, 1990 703–707.
- KÉRDŐ–NÉMETH 1986 KÉRDŐ Katalin–NÉMETH Margit: Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 3. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses in Aalen, 1983. (Forschungen und Berichte zur Úr- und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 20.) – Stuttgart, 1986., p. 384–388.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi castra kérdése. ArchÉrt 17. (1897), p. 395–405.
- NAGY 1971 NAGY, Tibor: The Frontier of Pannonia as reflected by Recent Research. In: The Proceedings of the Seventh International Congress held at Tel Aviv. Roman Frontier Studies 1967. Tel Aviv, 1971., p. 145–150.
- NAGY 1973 NAGY Tibor: Budapest története 1. : Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Bp., 1973., p. 39–216.
- NAGY 1974 NAGY, Tibor Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. In: Actes du IXe Congrès international d'étude sur le frontières Romains. Mamaia 6–13 Septembre 1972. Bucuresti–Köln–Wien, 1974., p. 27–37.
- NAGY 1977 NAGY, Tibor: Das zweite Lager der legio II Adiutrix in Aquincum (Óbuda) In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 2. Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Xanten, 1974. Bjb–Bh 38. (1977), p. 359–366.; Taf. 36,1–2.
- NAGY L. 1942 NAGY Lajos: Topográfia. In Budapest története : Budapest az Ókorban. 1. (Szerk. Alföldi A.–Nagy L.–László Gy.) Bp., 1942., p. 353–385.
- NÉMETH 1990 NÉMETH, Margit: Forschungen im Alenkastell von Aquincum. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum (H. Vetters – M. Kandler) RLÖ 36. (1990), p. 675–681.
- NÉMETH 1991 NÉMETH Margit: Aquincum. Feltárások az 1981–1988. közötti időszakban. BudRég 28. (1991), p. 91–105.
- NÉMETH 1992 NÉMETH, Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. Carnuntum Jb 1991 [1992], p. 81–87.
- NÉMETH 1997 NÉMETH Margit: Az aquincumi táborkutatás eredményei és feladatai. BudRég 31. (1997), p. 255–267.
- NÉMETH 2005, 1 NÉMETH, Margit: Epigraphische Angaben zur Topographie des Legionslagers und der Militärstadt von Aquincum. In: Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. 2. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte. Budapest–Aquincum 11–14. September 2002. (Aquincum Nostrum 2/3.) Bp., 2005., p. 113–132.
- NÉMETH 2005, 2 NÉMETH, Margit: Zur Funktion der *thermae maiores* von Aquincum im 4. Jahrhundert. In: Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies. Pécs, Hungary, September 2003. (Hrsg. Zs. Visy). Pécs, 2005., p. 667–679.
- NÉMETH 2005, 3 NÉMETH Margit: Az aquincumi *thermae maiores* funkcióváltásához a 4. században. BudRég 39. (2005), p. 137–150.

- PÓCZY 1971 PÓCZY, Klára: Municipium und Canabae in Aquincum. In: The Proceedings of the Seventh International Congress held at Tel Aviv. Roman Frontier Studies 1967. Tel Aviv, 1971., p. 151-155
- PÓCZY 1977 PÓCZY, Klára: Beiträge zur Baugeschichte des 3. und 4. Jahrhunderts im Legionslager Aquincum. Vorbericht über die Grabungen 1973-1974. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Xanten 1974. BJ-Bh 38. (1977), p. 373-378.
- PÓCZY 1990 PÓCZY, Klára: Zur Baugeschichte des Legionslagers von Aquincum zwischen 260 und 320. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum (H. Vetters - M. Kandler). Wien, 1990., p. 689-702.
- PÓCZY-NÉMETH et al. 1986 PÓCZY, Klára-NÉMETH, Margit-SZIRMAI, Krisztina-KOCSIS, László: Das Legionslager von Aquincum. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses in Aalen, 1983. (Forschungen und Berichte zur Ur- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20.) Stuttgart, 1986., p. 398-403.
- PÓCZY-PEKÁRY 1958 PÓCZY Klára-PEKÁRY Tamás: Három metszet az aquincumi legiotábor északi védőrendszerében. BudRég 18. (1958), p. 529-533.
- SZILÁGYI 1938 SZILÁGYI János: Die römische Okkupation von Aquincum und Nordostpannonien. In: Laureae Aquincenses memoriae V. Kuzsinszky dicatae. DissPann 2/10. Bp., 1938., p. 287-311.
- SZILÁGYI 1955 SZILÁGYI János: Nyitott csarnokos és körkörös építmény (sétacsarnok és színház?) az Aquincum-i katonai kolóniában. BudRég 15. (1955), p. 479-494.
- SZILÁGYI 1951 SZILÁGYI János: Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és szerzeményeiről az 1949-1951. években. ArchÉrt 78. (1951), p. 121-135.
- SZILÁGYI 1955 SZILÁGYI János: Az aquincumi legiotábor erődítés-rendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. (Előzetes közlés az 1954. évi tervásatás eredményeiről). AntTan 2. (1955), p. 91.
- SZILÁGYI 1963 SZILÁGYI János: Újabb adatok az aquincumi legio-táborok kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához. AntTan 10. (1963), p. 316-318.
- SZILÁGYI 1964 SZILÁGYI János: Budapest, III., Fő tér 1. Vorbericht. ArchÉrt 91. (1964), p. 254.
- SZILÁGYI 1968 SZILÁGYI János: Aquincum. PWRE Suppl.bd. 62-132.
- SZILÁGYI 1973 SZILÁGYI János: Budapest, III., Árpád fejedelem útja 108-110. Ásatási jelentés. BudRég 23. (1973), p. 260.
- TÓTH-VÉKONY 1970 TÓTH, Endre-VÉKONY, Gábor: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. ActaArchHung 22. (1970), p. 133-161.
- ZOLNAY 1973 ZOLNAY László: Budapest, III., Gyűrű utca 4 és Pacsirta u. 16. Ásatási jelentés. BudRég 23. (1973), p. 263, 265-266.

TIBOR NAGY AND THE EXCAVATION OF THE LEGION'S CAMP IN AQUINCUM

Tibor Nagy led the excavation to unearth the legion's camp from 1969 to 1972, in a period when a new housing estate was built in place of the demolished houses of the old Óbuda. Tibor Nagy, after analysing the results of his predecessors, János Szilágyi's team and previous researchers, began to unearth parts of the legion's camp which were crucial from a topographic aspect. János Szilágyi summarized his findings in Vol. XI. of PWRE (Anm. 5) in 1968. His most important results were the discovery of the northern and southern defences and the identification of the decumana front of the early legion's camp at Kerék Street. However, he failed to construct a coherent picture out of the observation of numerous details. (fig. 2 and Anm. 6-9) and could not locate the internal buildings of the legion's camp correctly (Anm. 10-13). Tibor Nagy had to make order in this rather disorderly situation, and continue excavations, albeit to a very limited extent, on the territory of the new Óbuda housing estate under construction. At the same time, securing financial resources and time for the excavations demanded considerable efforts by archaeologists, and were far from satisfactory.

Initially, Nagy tried to organise the data which had already been included in the map and amend them with his own results, but regarded the plan created this way only as a first draft. He revised and re-interpreted his own results. This article is primarily based on his reports published in the publications of the Limes Congresses (Anm. 14-15).

Based on previous research and his own findings, he identified the western decumana front, the southern right principalis and northern left principalis borders of the legion's camp of the late Domitian-early Traian period (Anm. 17-20; figs. 3-1, 2, 3). The camp was probably of irregular shape, and thus Tibor Nagy did not attempt to draw up a plan. According to his calculations, the average width was 450 metres, the length of the right principalis was not more than 520 metres, the left side was maximum 480 metres, and its area was approx. 21 hectares. The retentura occupied the plateau lying about 150-200 metres from the Danube, and the praetentura was built on the side of this same plateau which inclined towards the river. The camp was threatened by the high level of ground waters and floods, or both, and therefore it was deserted some decades later (Anm. 21).

The late Traian and Hadrian period legion's camp No. 2. was built approx. 200 metres from the Danube in the second and third decades of the 2nd century. The excavations in 1972 unearthed the wall and the

ditch around the camp as well as the gate structures. Tibor Nagy made a significant step beyond the notion which had restricted research earlier stating that the so-called Camp No. 2 could not have expanded beyond the decumana front at Kerék Street, and thus Nagy could locate accurately the internal buildings which had already been known (Anm. 22-23; fig. 4). He identified the eastern praetoria front of the camp on the western section of Harrer Pál Street, and the decumana side on the eastern side of Vihar Street. He identified the southern right principalis side in the line of 4 Solymári Street - 3 Gyűrű Street - 16 Pacsirta Street - 5 Polgár Square; he also examined the northern left principalis side at several points on the southern side of Raktár Street (Anm. 24). Remains of the southern gate were found at 16 Pacsirta Street. Its height was raised twice, and the top layer was found covered with a burnt layer of 10-12 cm with many brick fragments. This devastation could not have occurred before the first decade of the 5th century. The roads beginning at the northern gate were followed approx. 90 metres until the house at 8 Raktár Street. The wall of the camp was lined with a single ditch outside, and there was no berm. Nagy noticed that the ditch was left open west of the southern gate. He dated the two octagonal towers of the eastern gate - in spite of parallelisms in the Tetrarchy Period - to Hadrian's time, ignoring subsequent rebuilding. He thought that Master Hilarus, who had been working in Aquincum and made the gate model of terracotta at Intercisa, was the builder of the eastern gate of the legion's camp (Anm. 25).

As regards internal buildings, Nagy suspected that the *thermae maiores* had been located at the same place in the first legion's camp, in its SW corner, and their subsequent location was east of the *via principalis* in Camp No. 2 (fig. 4, 1). He assumed correctly that both buildings in the northern part of the praetentura were *horrea* (fig. 4, 1-2). Previously, even Tibor Nagy himself thought that these had been parts of the *valetudinarium*. Later he assumed a rectangular building found in the northern part of the retentura to be the *valetudinarium*, which he, agreeing with previous research, had thought to be a *fabrice* earlier, (Anm. 26.) (fig. 4, 4).

He assumed that the so-called late-Roman fortress - that is, the 4th century legion's camp - to be a minor fortress from the Constantine period (Anm. 27).

It can be concluded that Tibor Nagy, in spite of the relatively short period at his disposal, recognised correctly the two main periods of the legion's camp

and identified their locations. Analyses of his excavations can be the base for further research even today despite the fact that our topographic knowledge has expanded considerably, especially regarding Camp No. 2, currently named 2nd–3rd century legion's camp.

Based on our present knowledge, Tibor Nagy's results can be amended and modified on several points. Observations made so far suggest that the defence constructions unearthed on the territory of the camps cannot be included in the defence system of either camp and do not constitute a uniform, coherent system, which suggests that the legion's camp was rebuilt more times than it has been assumed, especially in the earliest phase (Anm. 29). Thus, the timber post structure unearthed on the territory located between the plots of 7 Vörösvári Street and 22 Kórház Street excavated by Tibor Nagy (Anm. 16) certainly did not belong to the cavalry camp, but was part of an early legion's camp. More exact dating will be possible only after the investigation of these details which do not fit the system (Anm. 30; fig. 5).

Stratigraphic observations made at the eastern gate of the 2nd–3rd century camp do not support the early dating of the *porta praetoria*. The gate with three openings, however, was probably built in the last third of the 3rd century during the reconstruction after the war of 260. The architectural features found by Tibor Nagy earlier probably belonged to an earlier gate structure (Anm. 31).

At the time of Tibor Nagy's excavations, the road network and the plan of the camp were not known yet, and therefore the location of the *principia* could not be identified. The two adjacent buildings in the

northern part of the *pramentura* were *horrea*, and, based on the road network, the *valetudinarium* can be located south of these, on the territory where medical stone findings were unearthed earlier (Anm. 32). Consequently, it is not necessary to reassess the function of the large rectangular building in the northern part of the *retentura* (Figs. 6/a, 6/b and 6/c).

As a result of the limited information available on 4th century topography, Tibor Nagy assumed that the legion's camp remained until the first decade of the 5th century, and its function did not change either (Anm. 33). The construction believed to be the Constantinian small fortress was part of the large fortress built along the eastern side of the legion's camp from north and south (fig. 7), and still protected the legion's camp together with the late-Roman fortress (Anm. 34–35). The buildings of the legion's camp were partly demolished and buildings with different functions were raised above them, e.g. a hall with an *apsis* was erected in place of the barracks unearthed in Vöröskereszt Street (Anm. 36). The *thermae maiores* were converted to a large palace used for administrative purposes and a separate wing of baths was built on their western side (Anm. 37).

As a summary it can be concluded that Tibor Nagy's comprehensive research, in spite of difficult circumstances and limited time, brought more significant results concerning our knowledge of the Aquincum legion's camp than many excavations of the previous fifteen years. With his excavations and analyses of previously collected data, he provided the topographic basis for further research (fig. 8).

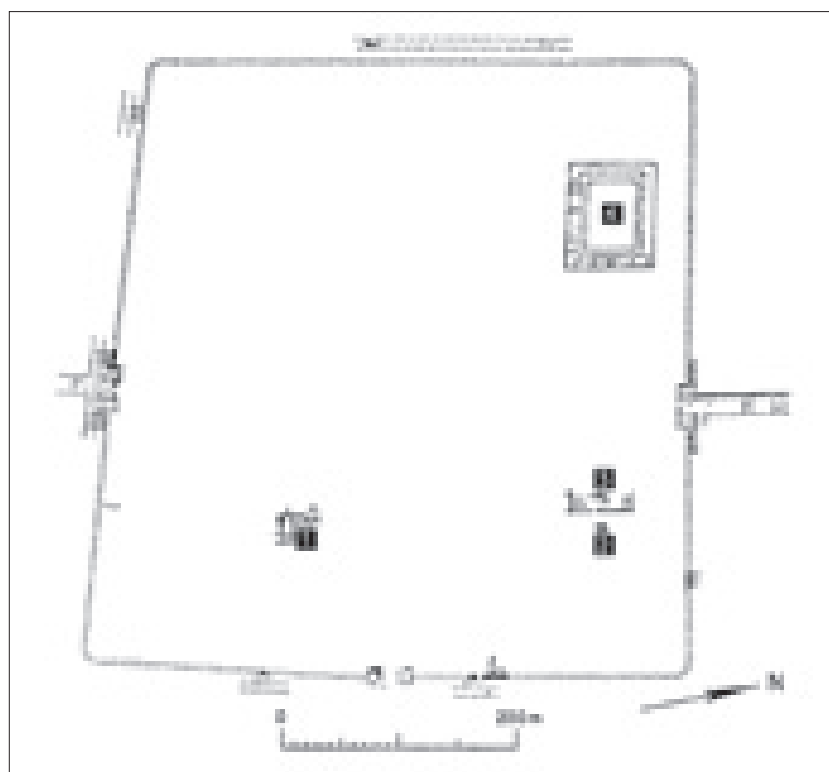
1. kép. A katonaváros és a legiotábor ismert emlékei Óbudán (NAGY L. 1942 térképe nyomán). Az alatábor építési feliratainak leőhelyét nyíl jelzi.

2. kép. SZILÁGYI János kutatásai 1968-ig (PWRE XI. Suppl.bd. nyomán).

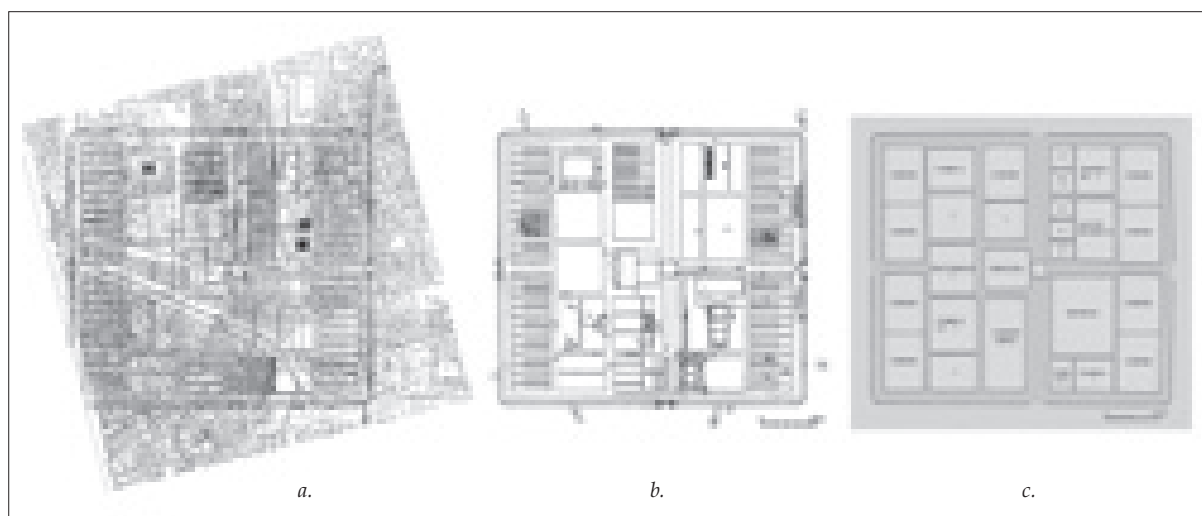
3. kép. NAGY Tibor kutatásai (NAGY 1971 nyomán).

4. kép. Az aquincumi 2. legiotábor 1972-ig feltárt emlékei (NAGY 1977 nyomán).

5. kép. 1-3. századi katonai táborok Óbudán. 1-7: Védmű maradványok az 1-3. századi legiotáborok területén. 8-12: Védmű maradványok a legiotábor területén kívül.

6. kép. 6/a-b kép. Az aquincumi 2-3- századi legiotábor alaprajza. 6/c kép Az aquincumi 2-3- századi legiotábor szerkezete (NÉMETH 1997 és NÉMETH 2005, 1 nyomán).

7. kép. A későrómai erőd és az aquincumi 2-3. századi legiotábor főbb épületei a 4. században (NÉMETH 1997 és NÉMETH 2005, 2 nyomán).

8. kép. Az óbudai 2-3. századi legiotábor látható emlékei Óbuda központjában.

BESZÉDES JÓZSEF

AZ ALBERTFALVI RÓMAI TÁBOR ÉS TELEPÜLÉS KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI NAGY TIBOR TEVÉKENYSÉGE UTÁN

Albertfalván, a Kőérberki patak dunai torkolatától északra elterülő, akkor még beépítetlen területen Nagy Tibor kezdte meg a feltárásokat az 1940-es évek második felében.¹

A kezdetben bennszülött (eraviscus) telepnek meghatározott lelőhelyről a neves kutató ásatásai révén vált egyre egyértelműbbé, hogy egy limesmenti auxiliáris táborról és annak vicusáról van szó.

Nagy Tibor és az albertfalvi ásatási tevékenységet az 1970-es években tőle átvevő Szirmai Krisztina érdeme, hogy napjainkra az albertfalvi auxiliáris vicus Pannonia egyik legjobban ismert, legnagyobb mértékben feltárt településévé válhatott.

Jelen munkában, Nagy Tibor tevékenységét követő – feltárásokban egyébként rendkívül gazdag – időszak eredményeit foglaljuk össze.² Tesszük ezt azért is, mert néhány ponton finomításra, részben átértékelésre szorulnak a korábbi adatok.

Az elmúlt négy évtizedben főként az albertfalvi vicus területén folytak feltárások, amelyek egyaránt érintették a vicus északi, nyugati és déli részét (1. kép). Az auxiliáris táborban csupán egyetlen kisebb próbafeltárássra nyílt lehetőség 2006-ban, melynek során a tábor védműveinek hitelesítésére kerülhetett sor.

1.1. AUXILIÁRIS VICUS ÉSZAKI RÉSZE

1.1.1. Hunyadi János út (Lukoil benzinkút)

Az auxiliáris tábortól kb. 200-250 méterrel északnyugatra, egy épülő benzinkút (korábban: Jet, ma: Lukoil) miatt vált szükségessé 1996-ban, mintegy 320 m²-en megelőző feltárás (1. kép 1. sz.).³

Mint az várható volt ebben a táborhoz közeli zónában, sűrűn jelentkeztek a vicus objektumai.

A legkorábbi periódust a Flavius kori telepobjektumok (lakóödrök, boronaház, kemence, ipari létesítmények) képviselték. A korai periódus puszt

ulását planírozás követte, majd a 2. század első évtizedeiben új építkezések történtek. Ekkorra tehető egy kelet-nyugati irányú, 8 méter széles kövezett út kiépítése (vagy legalábbis kőbe építése), amely bekötött a tábor északi kapujától kiinduló főútba. Az egy ízben megújított bekötőtűt két oldalán kőalapozású, vályogfalas épületek sorakoztak, amelyek közül az út déli oldalán egy több helyiséges épület részleteit sikerült feltárni.⁴ A 2. századnál későbbi építkezések csak nyomokban voltak kimutathatók, jó részük az újkori bolygatások miatt pusztult el.

A feltáráson helyi fémfeldolgozásra utaló leletanyag (olvadt vas- és ólomdarabok, bronzrögök) is előkerültek.⁵

1.1.2. Vegyész u. 17-25.

A Hunyadi János út és a Vegyész u. sarkán egy tervezett raktárépület helyén 2005-ben vált szükségessé feltárás (1. kép 2. sz.).⁶ A 650 m² kiterjedésű feltárási terület az auxiliáris tábortól mintegy 500 méterrel északnyugatra húzódott, az auxiliáris vicus peremzónájában.

A feltárás legfontosabb jelenségét egy észak-déli irányú, 4,5 méter szélességű, 2 méter mély, „V” keresztmetszetű árok, valamint egy tőle 25 méterrel nyugatra, vele párhuzamosan futó 1 méter szélességű, 70 cm mély sekélyebb árok jelentette. Az árkok funkciója kérdéses, talán egy észak-déli irányú utat határoló árokrendszer részeiként határozható meg.⁷

A nagyobb árok alatt, kút került elő, betöltéséből egy Drag 36-os barbotindíszes sigillata érdemel em-

⁴ SZIRMAI 1999. 227.

⁵ SZIRMAI 2002b. 306. A vicus északi részén folytatott fémfeldolgozásra utaló korábbi adatokhoz: NAGY 1973. 118.

⁶ BESZÉDES 2006. A terület közvetlen déli szomszédságában a Vegyész u. 17. szám alatt 2004-ben egy kisebb próbaátás elvégzésére nyílt lehetőség, de régészeti objektum nem került elő. A régészeti jelenségek hiányának az volt az oka, hogy az előírt alapozási mélység nem érte el a római kori rétegek szintjét. VÁMOS–BESZÉDES 2005.

⁷ A limesút egy újonnan előkerült budapesti szakaszán szintén árkok szegélyezték az utat. SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011. 96 skk.

¹ NAGY 1948; NAGY 1949. Összefoglalóan: KOVÁCS 1999. 22skk.

² Nagy Tibor és részben Szirmai Krisztina albertfalvi vicus területén végzett ásatásainak eredményeit Kovács Péter foglalta össze. KOVÁCS 1999.

³ SZIRMAI 1997a; SZIRMAI 1999. Az ásatás során előkerült fémanyagot lásd: SZIRMAI 2002b.

lítést. A gyér számú római kori telepjelenségek (főként gödörobjektumok) kelet felé, vagyis az egykori limes út irányába sűrűsödtek. Az előkerült leletanyag a Flavius kor és a Kr.u. 2. század vége közötti időszakra volt keltezhető.

1.1.3. Hunyadi János út 16.:

A Hunyadi János út 16. számú telken, ahol korábban az Öntödei Formázó Anyagok Gyárának (ÖFAG) telepe állt, egy újonnan építendő raktárcsarnok építkezési munkáihoz kapcsolódóan kellett 6500 m² kiterjedésű területen megelőző feltárást végezni 2006-ban (1. kép 3. sz., 2. kép).⁸ A feltárási terület az auxiliáris tábor porta principalis sinistrajától mintegy 300-400 méterrel északra található, a táboron keresztülvezető limesúttól nyugatra.

Nagy Tibor és Szirmai Krisztina korábban több feltárást is végeztek részben a munkaterületen, részben annak közvetlen közelében.⁹ E főként szondázó, kisebb részben megelőző feltárások igen sűrű beépítettséget mutattak ki a Flavius kortól kezdődően. Különösen az északi táborkaputól kivezető limesút és az arra merőleges bekötőutak mentén jelentkeztek a lakó- és gazdasági jellegű objektumok. A közelben feltárt kőépítmények közül egy mansio és egy szentély érdemel okvetlenül említést.¹⁰

A 2006-ban folytatott feltárást során összesen 225 régészeti jelenség került elő, valamennyi a római korból (2. kép). Ezek kivétel nélkül telepjelenségek voltak, sírok – eltekintve egy gazdasági funkciójú árokban lelt, bedobott helyzetű emberi csontvázról – nem kerültek elő.

A feltárt terület nagyléptékű vizsgálatánál szembeötlő, hogy bizonyos tervezettség, szabályszerűség mutatható ki a településszerkezetben. Ez a megtervezettség elsősorban a vicus legkorábbi periódusára keltezhető telekhatároló funkciójú árkokat, valamint az utakat szemlélve tűnik fel (2. kép). Az auxiliáris táborral megegyezően tájolt, egymásra merőleges, illetve egymással párhuzamosan futó árkok (és főbb bekötőutak) szabályos rendszerét minden bizonnyal a tábor építésével egyidejűleg mérették ki a római mérnökök, keretet adva ezzel a kiépülő település számára.¹¹

Ugyanezen rendszerbe illeszkedik a feltárási terület középtengelyében előkerült nyugat-keleti irányú, 2-2,5 méter szélességű lekövezett út, amely a

limesútra merőleges volt. Széleit nagyobb szegélykövekből rakták ki, az úttest kövezete között sóderozás nyomai mutatkoztak. Északi oldalát palánkkerítésre utaló cölöplyuksor szegélyezte. Főként ezen út mentén, illetve ehhez az úthoz igazodva jelentkeztek a vicus lakó- és gazdasági jellegű objektumai.

A fent említett telekhatároló árkok közül az észak-déli irányúak akceptálták a lekövezett bekötőutat, csak a nyomvonal széléig húzódtak. Mindez – túl azon, hogy a lekövezett út legkorábbi, még minden bizonnyal földút periódusát is keltezi – ugyancsak bizonyítékul szolgál arra vonatkozóan, hogy főbb struktúrájában előre megtervezett települési szerkezetről beszélhetünk az albertfalvi vicusban.

Meglehetősen sok, csaknem 30 lakóobjektum került elő, amely némiképp árnyalja azt a szakirodalomban elterjedt képet, miszerint az albertfalvi vicus északi része amolyan „ipari negyed” lenne, szemben a nyugati és déli teleprészekkel, ahol inkább a lakófunkció dominál. Noha szép számmal találtunk ipari (gazdasági) jellegű objektumokat is, ezek azonban nem alkottak funkcionálisan elkülönülő „negyedeket” hanem az egyes lakóhelyek közé beékelődve helyezkedtek el és minden bizonnyal a lakófunkcióval párhuzamosan futó gazdasági tevékenységekkel magyarázható jelenlétük.

A többféle típusba sorolható lakóobjektumok között a sarkain lekerekített, téglalapalakú lakógödörből került elő a legtöbb (25 db). Méretük változó, a legkisebb 2,2×1,6 méter, a legnagyobb 4,2×2,7 méter alapterületű volt. Tapasztásnak csak a lakógödörök felénél volt nyoma, a többi döngölt padlójú volt. Csupán egyetlen lakógödörnél lehetett megfigyelni tartóoszlopok meglétére utaló cölöplyukakat, vagyis tetőzetüket nem függőleges tartóoszlopok, hanem komolyabb, épített falazat tarthatta. A felmenő falazat anyaga vályogtégla és kő volt.¹²

Az általánosnak mondható téglalap alaprajzú típuson kívül egyetlen esetben jelentkezett kör alakú lakógödör. A 350 cm átmérőjű objektumban sem cölöplyuk, sem tűzhely nem került elő.

A Pannonia keleti részén meglehetősen ritkán előforduló gerendavázás háztípusból (boronaház) sikerült egyet teljes negatív alaprajzi struktúrájában feltárni (5. kép).

A 11,4 × 7 méter kiterjedésű, zárt téglalap alaprajzú, öt helyiségből álló, „L” alakú belső folyosós építmény szoros alaprajzi hasonlóságot mutat több, főként a vicus déli részén megfigyelt, kőből épített lakóház első periódusával.¹³

⁸ BESZÉDES 2007a.

⁹ NAGY 1959; NAGY 1962. 522; SZIRMAI 1993; SZIRMAI 1997a. Összefoglalóan: KOVÁCS 1999. 24skk.

¹⁰ KOVÁCS 1999. 24 sk.

¹¹ A telekhatároló árkok korai keltezését bizonyítja az is, hogy a palánkperiódus egyik félig földbemélyített lakógödörre vágta az egyik ilyen árkot.

¹² A cölöpszerkezet nélküli lakógödör típus további albertfalvi példája: KOVÁCS 1999. 23sk.

¹³ Ezeknél a kőépületeknél ugyancsak „L” alakú középső folyosóból nyílnak az egyes helyiségek. NAGY 1948, a felmérési rajz II.,

A feltárás során összesen 15 kút került elő. Közülük a száraz ősz miatt bekövetkezett radikális talajvízszint csökkenés 10-nél tette lehetővé, hogy a fahordókból átalakított kútbéléseket dokumentálni lehessen (6. kép).¹⁴ A hordóval bélelt kutaktól eltérő típusú, technikájú kút csak egy esetben került elő, ahol ácsolt deszkák és hasábfák alkották a kútbélést.

A legtöbb fabéléses kútnál megmaradtak az íves dongákat kívülről összefogó puhafa abroncsok, sőt néhol az abroncsvégek összefogására szolgáló hánccsok is. Több hordódongán számok, betűk, illetve nevek rövidítése olvasható, ami a hordó eredeti szállítási és felhasználási körülményeire utal.

A Hunyadi János út 16. szám alatt folytatott nagy felületű feltárás alapján az alábbi időrendi vázlat adható:

A kora Flavius korban, vagyis az auxiliáris tábor kiépülésével egyidőben már kimutatható a megtelepedés a területen. Ebből a korszakból származnak a telekhatároló árkok, a kelet-nyugati irányú bekötőút legkorábbi periódusa és a lakógödörök, valamint gazdasági jellegű objektumok egy része.

Az égési-pusztulási rétegekben jelentkező másodlagosan égett Antoninus-kori sigillaták alapján a markomann-szarmata háborúknak károkat szenvedett település.

A háborús veszély elmúltával újjáépítések folytak, a kőépületek egy része is ekkor épült meg.

A település – igaz lecsökkent intenzitással – egészen a Severus korig tovább élt. A 3. század közepső harmada utáni folyamatos lakottságra utaló leletanyag nem került elő.

A vicus északi részén folytatott ásatások említésekor nem mehetünk el szó nélkül a Mezőkövesd utca 22. szám alatt folytatott megelőző feltárás mellett sem.¹⁵ Az ígéretesnek induló, számos új eredményre kecsegtető ásatást azonban a beruházó anyagi problémái miatt sajnos félbe kellett hagynunk. Az előkerült kőépítményeket (köztük a táboron keresztül vezető limesút egy szakaszával) téliesítettük, remélve a feltárás mielőbbi folytatásának lehetőségét. Az ásatás kiértékelésére a mostani állapotban tehát még nem kerülhet sor.

1.2. AUXILIÁRIS VICUS NYUGATI RÉSZE

1.2.1. Szerémi út – Hunyadi János út csomópontja 1994-ben kiterjedt feltárásra nyílt lehetőség a

Szerémi út és a Hunyadi János út újonnan kiépítendő csatlakozási szakaszánál (1. kép 4. sz.).¹⁶

Az auxiliáris tábortól kb. 150-200 méterrel nyugatra, délnyugatra húzódó mintegy 2000 m² kiterjedésű feltárási területen nem egyenlő sűrűségben jelentkeztek a római kori régészeti objektumok. A kutatási felület északi része az auxiliáris tábor nyugati kapujától (*porta decumana*) kiinduló római út déli széle mentén húzódott. Itt jóval sűrűbben mutatkoztak a római vicus telepobjektumai (lakó- és gazdasági jellegű objektumok, kemencék) mint a feltárási területnek a római úttól távolabb eső részein. Fontos megfigyelés, hogy a 2. századi, kőalapozású, több helyiséges épületek alatt a vicus korai (1. századi) periódusából származó lakógödörök maradványai is előkerültek.¹⁷ A lekerekített sarkú téglalapalakú lakógödörökön kívül kerek alaprajzúak is előkerültek.

A feltárás során előkerült leletek közül kiemelendő egy Kr.u. 160-ból származó diplomatőredék,¹⁸ és egy vasból készült, bronz élvédővel ellátott katonai signum.¹⁹

1.2.2. Kitérő út

Az 1994. évi ásatási helyszíntől mintegy 150 méterrel nyugatra újabb megelőző feltárásra nyílt lehetőség 2004-ben, a Kitérő út új nyomvonalának kialakítása során (1. kép 5. sz., 3. kép).²⁰ Az albertfalvi tábor nyugati kapujától mintegy 380 méterre található munkaterület részben átfedte Nagy Tibor 1951-ben folytatott ásatását, ahol kőfalas épületek (ún. „Hilarus műhely”) és kutak kerültek elő.²¹ Az azóta eltelt időszak építkezési tevékenységeinek a lelőhelyben okozott pusztításait jól érzékelteti, hogy a Nagy Tibor által feltárt épületeket felületben már nem lehetett regisztrálni.

A feltárt kb. 7000 m² területen összesen mintegy 200 régészeti objektum került elő, melyek közül 25 bizonyult római korinak.²² A római kori objektumok az ásatási felület keleti végében koncentráálódtak. Itt,

¹⁶ SZIRMAI 1995; SZIRMAI 1999.

¹⁷ SZIRMAI 1995. 12.

¹⁸ SZIRMAI 2002b. 303.; VISY 1998. Az 1994. és 1996. évi feltárás során előkerült fémleletekhez lásd: SZIRMAI 2002b.

¹⁹ SZIRMAI 1997b.

²⁰ BESZÉDES 2005b.

²¹ NAGY 1962.

²² A római kori objektumokon kívül késő rézkori és bronzkori telepjelenségek (ezekhez lásd: ENDRÓDI 2005) valamint egy-egy LaTéne D és középkori (13-14. századi) objektum került elő. Az egyetlen, kizárólag LaTéne D kori kerámiát tartalmazó gödörobjektum felső keltezési határát a vicus legkorábbi (Flavius-kori) periódusára tehetjük. A gödörobjektum tehát semmiképpen nem bizonyítja egy bennszülött telep meglétét az auxiliáris vicus kiépülését megelőző időszakban. Erre egyébként a lassan fél évszázados intenzív kutatás ellenére sincs adat.

IV., és VIII. számú épületei.; KOVÁCS 1999. 22; BESZÉDES 2007a. 210-212;

¹⁴ BESZÉDES 2007a. 212-214. A pannoniai hordóbéléses kutakhoz: KUZSINSZKY 1932; PETŐ 1976; VADAY 1995; SZÓNYI 2003.

¹⁵ BESZÉDES 2009b.

a kutatási terület közvetlen közelében futhatott az auxiliáris tábor *porta decumanajától* nyugati irányba vezető út, és ez indokolta a római vicus telepjelenségeinek egyenetlen eloszlását.

A vicus nyugati zónájának legkésőbbi periódusára is új információkat szolgáltatott egy teljes egészében feltárt, 4,8×3,5 méter alapterületű, észak-déli irányú földbemélyített lakógödör. Betöltésében átégett vályogtéglákból, paticsból és faszénből álló vastag pusztulási réteg húzódott, amelyet a sigillata anyag alapján a Kr.u. 2. század utolsó harmadára, a szarmata-markomann háborúhoz köthetünk.²³ A lakógödör pusztulási rétege fölötti planírozásra a 2. század végén, 3. század elején egy kőépítményt emeltek, amihez egy sóderes járószint is tartozott.²⁴ A kőépítményhez tartozó rétegekből előkerülő Severus-kori sigillaták egyértelműen bizonyítják, hogy a vicus nem szűnt meg a markomann-szarmata háborúk során, hanem tovább élt a 3. század első évtizedeiben is.

Ugyancsak Severus-kori sigillaták kelteznek az egyik függőleges falú, vízszintes fenekű, tároló gödörként meghatározható objektumot.²⁵

A vicus (vagy legalábbis a vicus egy részének) Severus kori továbbélését bizonyítja egy kisméretű, feliratos oltárkö is, amely az egyik kút betöltéséből került elő több más kömlektörredékkel együtt (7.-8. kép).²⁶ Az oltárkövet *Silvanus Domesticus*nak dedikálta *Aurelius Lucilius*, aki nomen gentilije alapján legkorábban *Marcus Aurelius* uralkodása alatt, de jóval nagyobb valószínűséggel csak *Caracalla* Kr.u. 212. évi constitutiója nyomán nyerte el római polgárjogát. *Silvanus*nak szentelt oltárköve ezek alapján a Severus korra (vagy esetleg valamivel későbbre) keltezhető.

Az oltárkö plasztikai kiképzése is megerősíti a Severus kori keltezt, ugyanis a sarokakrotérionok palmettalevelekkel való díszítése éppen erre a korszakra jellemző.²⁷

Az előkerült leletanyag (mindenekelőtt a sigillaták) alapján az alábbiakban vázolható fel a Kitérő úton feltárt településrész kronológiája.²⁸

A vicusnak ebben a táborától viszonylag távolabb eső zónájában csak *Traianus* uralkodásának végén,

vagy *Hadrianus* császár alatt kezdődik a megtelepedés.

A markomann-szarmata háborúk során károkat szenvedett a település nyugati része is, amit a másodlagosan égett, sok esetben pusztulási rétegekből előkerülő nagyobb számú középgalliai sigillaták bizonyítanak.

A markomann háborúkat újjáépítések követték. A Severus korban bizonyosan kimutatható még a lakosság jelenléte, de a 3. század közepére keltezhető leletanyag hiánya arra utal, hogy a 260-as éveket már nem élte meg a település.

1.2.3. Mezőkövesd utca – Szerémi út – Kitérő út, Hunyadi János út által bezárt terület (hrsz.: 43569/5)

2006-ban kisebb próbafeltárás elvégzésére nyílt lehetőség a Szerémi út, Mezőkövesd utca, Hunyadi János út és Kitérő út által határolt területen, a benzinkúttól (ma: Agip kút) nyugatra. (1. kép 6. sz.)²⁹ A terület az auxiliáris tábor nyugati kapujától mintegy 250 méterrel nyugat-északnyugati irányba található. A próbafeltárás során egy kemence, két kisebb gödörobjektum és három, egymással párhuzamosan futó, észak-déli irányú árok került elő. Egyik objektumból sem került elő értékelhető leletanyag, de a terület topográfiájának ismeretében és az objektumok formája alapján valamennyi a római korra keltezhető. A táborhoz egyébként közel lévő feltárási területen tapasztalt meglehetősen gyér objektumsűrűség azzal magyarázható, hogy a terület a táborból kivezető utaktól távolabb, egyfajta köztes zónában helyezkedett el.

1.2.4. Mezőkövesd utca - Fehérvári út sarka és Mezőkövesd u. 1-3.

Még két nagyobb kiterjedésű megelőző feltárás zajlott a vicus nyugati részén, amelyek elsősorban a település kiterjedésére vonatkozóan nyújtottak adatokat.

A Fehérvári út és a Mezőkövesd utca sarkán, az egykori albertfalvi strand területén 2004-ben folytatott mintegy 850 m² kiterjedésű feltáráson csupán két római objektum, egy földkút és egy gödörobjektum került elő. (1. kép 7. sz.)³⁰ Ugyancsak szórványos római megtelepedés mutatkozott a szomszédos telken, a Mezőkövesd u. 1-3. szám alatt, ahol csupán egyetlen földkút jelentkezett. (1. kép 8. sz.)³¹

Mindkét terület már meglehetősen távol, nagyjából 600-650 méterre található az auxiliáris tábor nyugati kapujától. A települések peremeire jellemzően lakóobjektumok itt már nincsenek, inkább csak elszór-

²³ BESZÉDES 2005b. 117; GABLER 2006. (lásd a 169. objektumból előkerült sigillatákat)

²⁴ BESZÉDES 2005b. 117-118.

²⁵ GABLER 2006; BESZÉDES 2005b. 120.

²⁶ BESZÉDES 2005b. 118. (119. 5. kép). Az oltárkö magassága: 36 cm, szélessége: 18 cm (ebből az oltártörzs szélessége: 12,5 cm), vastagsága: 14 cm (ebből az oltártörzs vastagsága: 11,7 cm). Anyaga: puha mészkő. A koronázótag tetején plasztikus *pulvinit* képeztek ki. A koronázótag széleit palmettás akrotérionok díszítik.

²⁷ TÓTH 1971. 58 skk. BESZÉDES 2009a. 328.

²⁸ GABLER 2006. 83 sk.

²⁹ BESZÉDES 2007b.

³⁰ VIRÁG-BESZÉDES-REMÉNYI 2005. 135.

³¹ VIRÁG-BESZÉDES 2011. 85. sk.

tan elhelyezkedő kutak és kisebb gödörobjektumok figyelhetők meg. A két fenti ásatástól nyugatabbra római telepjelenségek már nem ismertek, így ezt a zónát tekinthetjük a vicus nyugati szélének.³²

1.3. AUXILIÁRIS VICUS DÉLI RÉSZE

1.3.1. Savoya park-Auchan áruház

A „Savoya Park” bevásárlócentrum főépületének (ma Auchan) építési munkálataihoz kapcsolódóan előzetes szondázó ásatásra nyílt lehetőség 1999-ben, az auxiliáris táborról délnyugatra körülbelül 450 méterre. (1. kép 9. sz.)³³ A munkaterület az auxiliáris tábor melletti vicus peremzónájában terül el.

Nagy Tibor 1954 és 1955-ben közelben húzott kutatárkai negatívoknak bizonyultak, így nagyobb objektumsűrűsége e feltáráson sem lehetett számítani. A mintegy 1000 m² megnyitott felület legfontosabb és egyben legvitatottabb jelenségét két – egymással nem párhuzamos – északkelet-délnyugati irányú árok jelentette, amelynek mintegy 50 méternyi szakasza esett a kutatási területen belülre. A váltakozó szélességű, „V” illetve lekerekített aljú árkokat Szirmai Krisztina egy Albertfalván eddig ismeretlen, ideiglenes katonai tábor védműveinek tartotta, amely az ismert auxiliáris tábor megelőző időkből funkcionált volna.³⁴

A leletszegény árkokból kormeghatározó lelet nem került elő, némi keltezési támpontként csupán a keleti árok betöltésére ráasott kút szolgált. Az árkokon kívül néhány tüzelőhely és kemencemaradvány, valamint egy 80 cm széles, kb. 6 méter hosszan megmaradt kőfal maradványa került elő.

2001-ben nyílt alkalma Szirmai Krisztinának folytatnia és térben kiterjesztenie az 1999-ben megkezdett feltárást.³⁵ Ennek során az 1999-ben megtalált északkelet-délnyugati irányú árkokból további szakaszok kerültek kibontásra, amelyek így már 155 méter hosszúságban váltak ismertté.³⁶ Mellettük kerítésre, palánkra utaló elszíneződések jelentkeztek. A két 1999-ben előkerült árkon kívül még számos, egymástól eltérő tájolású, irányú és méretű árok, árokszakasz került elő. Ezek nem mutattak szabályszerűséget, csupán annyi állapítható meg, hogy egy részük becsatlakozott a hosszú északkelet-dél-

nyugati irányú nagy árkokba.³⁷ Az árkok rendkívül gyér leletanyaga közül katonai jellegű tárgyak nem kerültek elő.

A fentiekén kívül még kutak és három lócsontváz került elő az ásatás során. Ez utóbbi nyilván összefüggésben van azzal, hogy az auxiliáris táborban lovasegységek állomásoztak a 2. században.

Ugyanezen a munkaterületen 2002-ben, a 6-os számú út szélesítése kapcsán előírt régészeti feltáráson előkerült két nyugat-keleti irányú árok kisebb szakasza is egymástól 230 méter távolságra.³⁸ A lapos „V” formájú árkok mérhető szélessége 220 és 280 cm között mozgott. Betöltésük leletanyagából kiemelendő egy Resatus-körhöz kapcsolható pecsételt edény töredéke, valamint egy díszítetlen rheinzaberni sigillatötredék, melyek alapján a Kr.u. 2. század második felére keltezhető az árkok betöltése. Szirmai Krisztina az újonnan előkerült árkokról azt valószínűsíti, hogy azok az 1999-ben és 2001-ben feltárt északkelet - délnyugati irányú árkokhoz kapcsolódnak és egyazon ideiglenes tábor (menettábor) védműveit alkották.³⁹

1.3.2. Savoya park-OBI áruház

2003-ban újból nagyobb felületeket érintő ásatásokra került sor a táborról mintegy 200 méterrel délnyugatra. (1. kép 10. sz.) A régészeti megelőző feltárást egyrészt a 6-os út (Hunyadi János út) további szélesítéséhez, másrészt a Savoya park területén épülő OBI áruházhoz, annak parkolójához és kiszolgáló úthálózatához kapcsolódott.⁴⁰

Ezek a munkaterületek az 1999-2001-2002-es ásatási övezettől alig 150-200 méterrel húzódtak északabbra.

A 6-os út (Hunyadi János út) út melletti munkaterületen két újabb nyugat-keleti irányú árokszakaszt sikerült feltárni, míg az OBI áruházhoz kapcsolódó feltárást során a települési perifériákra jellemző objektumok (kutat, tárolóvermek, vízelvezető árkok, kemencék) kerültek elő közepes objektumsűrűséggel. Kőalapozású épület egyáltalán nem került elő ebben a zónában, és a lakógödörként meghatározható objektumok is csak szórványosan mutatkoztak.

Ismét előkerültek északkeleti-délnyugati irányú árok, sőt ezeket vágó északnyugati-délkeleti irányúak is. Az árokrendszer nem mutatott semmiféle sza-

³² Hasonlóan, 600 méterben határozta meg a vicus nyugat-keleti kiterjedését Kovács Péter is. KOVÁCS 1999. 22.

³³ SZIRMAI 2000. A feltárási területnek a cikkben szereplő táborról mért 250 méter távolsága téves adat.

³⁴ SZIRMAI 2000. 88. Nem vitatva Albertfalván egy ideiglenes katonai tábor, vagy menettábor *elvi* meglétét, azonban jelen esetben ezt nem tartom bizonyítottnak. A kérdés részletesebb tárgyalását lásd lentebb az Összefoglalás című fejezetnél.

³⁵ SZIRMAI 2002a.

³⁶ SZIRMAI 2002a. 95.

³⁷ Ezek összefoglaló alaprajzát lásd: SZIRMAI 2002a. 94. 2. kép

³⁸ SZIRMAI 2003.

³⁹ SZIRMAI 2003. 154. Amennyiben a nyugat-keleti irányú árkok az északkelet-délnyugati irányú árkokkal egyazon konstrukció részeit képeznék, a Resatus-áru és a rheinzaberni sigillata erősen kétségesé teszi a feltételezett „ideiglenes tábor” auxiliáris tábor előtti időszakra való keltezését.

⁴⁰ SZIRMAI 2004.

bályszerűséget, így katonai táborral való kapcsolata nem volt igazolható. Szirmai Krisztina vízelvezető árkokként határozta meg funkciójukat.⁴¹

Mindenképpen kurióziumnak számít Albertfalván az a hamvasztásos sír, amely az OBI áruház parkolója területén került elő.⁴² Az egymagában álló sír mellékleteket nem tartalmazott.

1.3.3. Panel utca

2004-ben a Savoya park infrastrukturális beruházásaihoz kapcsolódóan több helyszínen kellett megelőző feltárásokat, illetve szakfelügyeletet végezni az auxiliáris vicus területén.

A vicus déli zónáját ezek közül a Hunyadi János út keleti oldalán, a Panel út új nyomvonalának kialakítása során végzett régészeti feltárás érintette (1. kép 11. sz., 4. kép).⁴³ A szóban forgó munkaterület közvetlen közelében Nagy Tibor végzett az 1940-es években feltárásokat, melyek során kőkerítéssel lehatárolt, nagyobb telkek kerültek elő, belső részeken kőből épített, többhelyiséges lakó- és gazdasági rendeltetésű épületekkel.⁴⁴

A Panel úton 2004-ben végzett ásítás során egy ugyanilyen konstrukciójú, kőkerítéssel lehatárolt telkek részletei kerültek elő (4. kép).

A nyugat-keleti irányú, kőalapozású kerítésfalnak 52 méter hosszú szakasza esett a feltárási felületre. Keleti végében előkerült az észak-déli kerítésfal kisebb szakasza is, amelynek meghosszabbításában található Nagy Tibor fentebb említett ásításának egyik azonos irányú kerítésfal maradványa. A két kerítésfalszakasz tehát egyazon telekhatároló konstrukció részét képezte.⁴⁵ A kerítésfalon belül egy kőépület négyszögletes, 3×3 méteres kis helyisége, valamint tőle keletre 2,5 méterrel egy kétperiódusú zárófal kisebb szakasza került elő.

A valószínűleg lakóházként meghatározható kőépület további helyiségei a Panel úttól északra várhatók. A kerítésfal keleti oldalán kavicsból, kisebb kövekből és téglatöredékekből álló, 4 méter szélességű út kisebb részlete került elő. Az alig 10 cm vastagságú, egyrétegű út észak-déli irányú bekötőútként szolgált, amely az egyes tömbök közti közlekedést biztosította.

A 2. századra keltezhető kőépület szintje alatt a vicus palánkperiódusához tartozó cölöplyukak és gödörobjektumok kerültek elő. Ugyanehhez a periódushoz tartozik egy lekerekített sarkú, téglalapalakú lakógödörként meghatározható, félig földbemélyített

objektum is, amelyet Drag. 36-os itáliai sigillaták kelteztek.

A Panel úton feltárt vicus-részlet legkésőbbi építési tevékenységét, egy északkelet-délnyugati irányban húzódó köves sáv jelentette, amely mind a 2. századi kerítésfalat, mind a köves utat vágta. Pontosabb funkciója ennek az alig 30 cm széles köves sávnak ismeretlen. Ugyanehhez a késői periódushoz tartozik a kutatási felület nyugati szélén előkerült tárológödör, amelyet Severus-kori sigillaták kelteznek.⁴⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Nagy Tibor munkásságát követő mintegy 40 év során az albertfalvi vicus valamennyi részén folytak kisebb-nagyobb felületet érintő feltárások.⁴⁷ Ezekkel együttesen nagyjából 30-35%-ra emelkedett a feltárt területek aránya a településen.

A vicus méreteire vonatkozóan, Kovács Péter által megadott korábbi adatok nem módosultak.⁴⁸ A Mezőkövesd u. 1-3. szám alatt és a Fehérvári út-Mezőkövesd utca sarkán végzett feltárások alátámasztották a vicus 600 méterben megadott nyugat-keleti kiterjedését, míg az 1200 méterben meghatározott észak-déli kiterjedésre vonatkozóan a vicus belsőbb területein végzett újabb ásítások nem szolgáltathattak adatot.

A korábbi kutatások eredményeivel összhangban továbbra sem mutatható ki bennszülött telep a vicus-periódust megelőző időszakban. A több évtizede tartó intenzív kutatások és a feltártsági arányok ismeretében nagy biztonsággal kijelenthető, hogy ilyen telep nem létezett a vicus területén. A vicus lakosságában kimutatható – vélhetően nem nagy számú – kelta, vagy kelta eredetű népesség a környék bennszülött telepeiről költözhetett be.⁴⁹ Jelenlétük nem tervszerű állami betelepítés eredménye, hanem gazdasági folyamatokkal magyarázható; kézműves termékeiknek minden bizonnyal jobb felvevőpiacot jelentett a tábor körül kialakuló település.

A vicus beépítettsége nem volt egyenletes.⁵⁰ Sűrűbb beépítettséggel, lakóobjektumokkal főként az auxiliáris táborból kivezető főutak és ezek bekötőútjai mentén találkozunk. Az utaktól távolabb, de még a településen belüli ún. köztes zónákban főként kutak, vízelvezető árkok jelentkeztek.

A sigillata forgalom alapján jól nyomon követhető a vicus betelepülése és a lakott területek kiterjedé-

⁴¹ SZIRMAI 2004. 118.

⁴² SZIRMAI 2004. 120, 5. kép

⁴³ BESZÉDES 2005a.

⁴⁴ NAGY 1948; NAGY 1962. 521.

⁴⁵ NAGY 1948 (lásd: felmérési rajz)

⁴⁶ A sigillaták meghatározásáért Gabler Dénesnek tartozunk köszönettel.

⁴⁷ A vicus kutatástörténetét az 1990-es évekig lásd: KOVÁCS 1999. 22 skk.

⁴⁸ KOVÁCS 1999. 22.

⁴⁹ A kelta lakosság albertfalvi vicusban való jelenlétéhez: KOVÁCS 1999. 23.

⁵⁰ NAGY 1962. 521.; KOVÁCS 1999. 28.

sének időbeli változásai.⁵¹ Úgy tűnik, hogy a vicus távolabbi, nyugati zónájában (Kitérő út térsége) a megtelepedés csak valamivel később, Traianus uralkodásának végén, vagy Hadrianus uralkodási ideje alatt vette kezdetét.⁵² A vicus táborhoz közelebbi nyugati részein, valamint az északi és déli részen ezzel szemben egyértelműen kimutatható a kora-Flaviusi megtelepedés.

A vicus északi részén, a Hunyadi János út 16. szám alatt végzett feltáráson előkerült korai árkok szabályos rendszere azt mutatja, hogy az alapvető településszerkezeti elemeket, mint pl. a főbb utakat, bekötő utakat, telekparcellákat az auxiliáris tábor kora-flaviusi kiépítésével egyidőben, előre megterveztek és kitűzték. Ezekhez az utakhoz igazodva épültek ki folyamatosan a vicus lakó-és gazdasági objektumai. Mindez alátámasztja azt az újabb vélekedést, hogy egységes tájolás szerinti, rendezett települési szisztéma mutatható ki az albertfalvi településen is, hasonlóan több más pannoniai vicushoz.⁵³

Az egységes, szabályosnak mondható településszerkezet nem jelenti azt, hogy az egyes településrészek teljesen egyformák lettek volna. A vicus déli részén megfigyelt jellemző település-alaprajzi séma, vagyis a kőfallal lehatárolt insulaszerű telkek, melyeken porticusos, belső folyosós, kőből készült lakóházak és kapcsolódó gazdasági épületek álltak egyelőre nem ismertek a vicus többi részén. Az a feltevés látszik tehát egyelőre beigazolódni, hogy a 2. század folyamán a vicus déli részén épültek ki a jobb kivitelű, kényelmesebb lakóépületek a hozzájuk tartozó gazdasági egységekkel együtt.⁵⁴

A pusztulási rétegekből szép számmal előkerült, másodlagosan égett Antoninus-kori sigillaták alapján bizonyos, hogy a markomann-szarmata háborúban jelentős károkat szenvedett a vicus.⁵⁵

Mindenképpen új eredmény, hogy a markomann-szarmata háborúkkal nem szűnt meg az élet a település területén, hanem lecsökkent intenzitással ugyan de tovább folyt a Severus korban is.⁵⁶ A Severus-kori periódust a sigillatákon kívül a Kitérő úti ásatáson lelt Kr.u. 3. század első évtizedeire keltezhető Silvanus-oltárkö is igazolja.

A 3. század első harmadánál későbbi leletanyag már nem mutatható ki a vicusban, így a Kr.u. 260-as évek barbár betöréseit valószínűleg már nem éri meg a település.

A lakosság távolabbi területek felé történő elvándorlására utalhat, hogy a vicus területén továbbra sincs nyoma késői temetkezéseknek, vagyis nem igazolható, hogy a civil lakosság a katonai táboron belülről költözött volna (ezt egyébként a történeti szituáció sem is indokolná a 3. század első felében).

Jelentősége miatt külön ki kell térni a az albertfalvi „menettábor”, vagy „ideiglenes tábor” problémájára.

Szirmai Krisztinának az albertfalvi vicus déli, délnyugati részén, a mai Savoya Park területén 1999, 2001. és 2002. évben végzett ásatásai során több árok került elő.⁵⁷ A meglehetősen heterogén (változó mélységű, formájú) árkok főként északkelet-délnyugati, illetve észak-déli irányúak voltak, de a 2002-es feltáráson nyugat-keleti árkokat is kibontottak. Az árkokat Szirmai Krisztina katonai funkciójuknak gondolta és egy eddig ismeretlen menettábor, vagy ideiglenes tábor védműveinek határozta meg.

A katonai funkció azonban nem bizonyítható. Az árkok betöltéséből ugyanis – annak ellenére, hogy több száz méter hosszú szakaszaik kerültek kibontásra – semmiféle katonaságra utaló lelet nem került elő. Nem került elő katonai leletanyag a menettábor, vagy ideiglenes tábor feltételezett területén (vagyis az északkeleti-délnyugati árkok és a Hunyadi János út közti területen) sem annak ellenére, hogy egy itt előkerült őskori település a terület teljes megelőző feltárását tette szükségessé.⁵⁸ Hiányoznak a katonai tábor építményei is, bár való igaz, hogy egy rövid életű menettábornál ezek nem feltétlenül létesültek régészetiileg megfogható építőanyagból.

Lényeges adat, hogy az árkok néhol metszik egymást, több helyen pedig összeérnek, egymásba futnak.⁵⁹ Egymásba torkolló árkok nem jellemzőek a katonai táborok védműveire, ellenben vízelvezető árokrendszereknél jól értelmezhetőek. Véleményem szerint a vízelvezető funkció sokkal inkább illik az albertfalvi vicus délnyugati peremzónájában talált árkokra mint a katonai. Ezt az értelmezést erősíti az is, hogy hasonló, északkelet-délnyugati irányú árkok a Savoya Parktól mintegy 200 méterrel északra, az OBI áruház területén folytatott feltárással is előkerültek, vagyis az azonos irányú árkok tovább futnak a vicus belsőbb területei felé. Az OBI áruház területén feltárt árkokat már Szirmai Krisztina is vízelvezető árkoknak határozta meg.⁶⁰

⁵¹ GABLER 1994/95; GABLER 2006.

⁵² GABLER 2006. 83.

⁵³ KOVÁCS 1999. 142. A pannoniai példákhoz lásd: KOVÁCS 1999. 145sk.

⁵⁴ KOVÁCS 1999., 29.

⁵⁵ GABLER 2006. 84.

⁵⁶ GABLER 2006. 84. A település markomann-szarmata háborúkkal való zárásához: KOVÁCS 1999. 30.

⁵⁷ SZIRMAI 2000; SZIRMAI 2002a; SZIRMAI 2003.

⁵⁸ Az őskori telep feltárási összefoglalóját lásd: ENDRÓDI 2002.

⁵⁹ Lásd pl.: SZIRMAI 2002. 94, 2. kép

⁶⁰ SZIRMAI 2004. 118.

2. AUXILIÁRIS TÁBOR

Az albertfalvi auxiliáris tábor területén utoljára az 1970-es években, Nagy Tibor vezetésével folyt régészeti feltárás. Az azóta eltelt évtizedek során új információkat csupán egyes leletanyag csoportok átértékelése révén szerezhettünk.⁶¹

A táborról alkotott tudományos ismereteink ezek alapján az alábbiakban foglalhatók össze: Az albertfalvi síkságon, a Hosszúréti (Kőérberki) patak torkolatától északra valószínűleg Vespasianus uralkodásának elején épült ki az első auxiliáris tábor, amely 166×190 méter kiterjedésű, kettős védőárokkal határolt palánkszerkezetű erőd volt. A tábort a 90-es évek elején felégették a szarmaták, amit azonban rövidesen helyreállítás követett. A 2. század derekán nagyobb kiterjedésű kőerődöt építettek a korábbi tábor helyén, amely 186×210 métert tett ki, és szintén két (új) védőárok határolta. Ennek a kőtábornak a főbb építményeit (parancsnoki épület, principia, táborkapuk) tárta fel Nagy Tibor korábbi ásatai során. A markomann-szarmata háborúk alatt a Kr. u. 170-es években megrongálódott erődöt még újjáépítették a 2. század vége felé, de a Kr. u. 259/260-es szarmata betörést követően már nincs helyreállításra utaló nyom, a tábor katonai funkciója megszűnt.⁶²

2008-ban egy tervezett szabadidőpark létesítésének keretében lehetőség nyílt egy kisebb hitelesítő ásásra a (kő)tábor északi oldalán, melynek elsődleges célja a tábor és védműveinek pontos lokalizálása és az északi táborkapu (*porta principalis sinistra*) bemutatathatóság érdekében történő ismételt feltárása volt (1. kép 11. sz., 9. kép).⁶³

Az északi táborkapú újabb feltárása során bizonyítást nyert, hogy a kaputoronyok egyidőben létesültek a kőerőd falával.⁶⁴ Az erőd fal síkjától befelé ugró, kissé szabálytalan téglalap alakú kaputoronyok a palánktábor betöltött belső fossájára épültek rá. A nyugati kaputorony 6×4,5 méter, a keleti 6,2×4,1 méter kiterjedésű volt (10. kép). A keleti kaputorony maradt meg jobb állapotban; itt megfigyelhető volt a toronybelső terrazzópadlója és a torony falának kváderkövekből rakott felmenő része is.

A kaputoronyok között mintegy 7 méter szélességben került elő a többperiódusú, lekövezett *via principalis*. Az erődbe való bejutás osztott kapunyíláson keresztül történt, az osztópillér alapozása do-

kumentálható volt. A *via principalis* nyugati szélén, közvetlenül a kaputorony keleti fala mellett keskeny vízelvezető csatorna húzódott, amely a tábort elhagyva nyugati irányba fordult a palánktábor külső fossája felé.

A feltárás során az újdonság erejével hatott, hogy a kőtábornál a várt két védőárok helyett összesen négy árok került elő, tehát a korábbiakkal ellentétben nem négy, hanem összesen hat védőárok volt az albertfalvi tábornál (11. kép). Ebből kettő bizonyosan a palánkperiódushoz, négy pedig a kőtáborhoz tartozott. Jelentősebb leletanyag csak a kőtábor belső árkából jött elő. Innen a keltezési szempontból fontos rheinzaberni sigillatátöredékeken kívül az erőd fal tetejéről leomlott pártakövek és nagyobb kőgolyók (katapultgolyók?) érdemelnek említést.

Mint az a korábbi ásatai eredményei alapján várható volt, a kőtábor fala a palánktábor két, a 2. századra már betöltött védőárka közötti sávban került elő falkiszedés formájában. A falkiszedés szélessége 100-110 cm volt, betöltéséből több másodlagosan átégett dél-galliai sigillata került elő.

Előkerült a kőtáborhoz tartozó, mintegy 2,5 méter széles *via sagularis* egy szakasza is. Az egyperiódusú utat domborúra építették, széleit nagyobb szegélykövekkel rakták ki. Alapozása egyszerű sóderágy volt, benne mészkövekkel. A kövek közti hézagot aprószemű kavicssal töltötték ki.

A feltárás során viszonylag szerény leletanyag került elő, közülük a palánktábor külső fossájának betöltésében talált, plasztikus fejvel ellátott, ezüstözött bronz lószerszámveret érdemel kiemeltebb figyelmet (12. kép). Ez a kislelet egyben azt is megerősíti, hogy a korai palánktáborban lovasscsapat (vagy legalábbis lovassággal is rendelkező egység) állomásozott.

A katonai tábor területére tervezett élmény- és szabadidőpark kivitelezési munkálatai a gazdasági válság miatt jelenleg szünetelnek. Amennyiben valamikor folytatódik az építkezés mindenképpen megnyugtató, hogy a szakhatósági engedélyekben szigorú kikötések szerepelnek, amelyek tiltják olyan építmények elhelyezését, amelyek alapozási mélysége elérné a régészeti rétegeket. A római tábor épületei nem semmisülnek meg, azok további kutatására valamikor a jövőben sor kerülhet.

⁶¹ Például terra sigillaták Gabler Dénes általi revíziója. GABLER 1999. 76 skk.

⁶² NAGY 1973; VÍSY 2000. 59.

⁶³ BESZÉDES 2009c

⁶⁴ Másként: VÍSY 2000. 59.

IRODALOMJEGYZÉK

- BESZÉDES 2005a BESZÉDES József: Feltárás az albertfalvi auxiliáris vicus déli részén. AqFüz 11. (2005), p. 107-113.
- BESZÉDES 2005b BESZÉDES József: Kutatások az albertfalvi auxiliáris vicus nyugati részén. AqFüz 11. (2005), p. 114-122.
- BESZÉDES 2007a BESZÉDES József: Kutatások az albertfalvi vicus északi részén. AqFüz 13. (2007), p. 205-215.
- BESZÉDES 2007b BESZÉDES József: Budapest, XI. ker., Albertfalva, Mezőkövesd utca - Szerémi út sarka, hrsz.: 43569/5. AqFüz 13. (2007), p. 269.
- BESZÉDES 2009a BESZÉDES József: A bölcskei kőfaragványok értékelése. In: A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából (szerk.: Gaál Attila). Szekszárd, 2009., p. 325-369
- BESZÉDES 2009b BESZÉDES József: Budapest, XI. ker., Mezőkövesd utca 22. AqFüz 15. (2009), p. 181.
- BESZÉDES 2009c BESZÉDES József: Feltárás az albertfalvi auxiliáris tábor védműveinél. AqFüz 15. (2009), p. 124-129.
- ENDRÓDI 2002 ENDRÓDI Anna: Korabronzkori telepfeltárás Budapest Albertfalván. AqFüz 8. (2002), p. 81-91.
- ENDRÓDI 2005 ENDRÓDI Anna: A késő rézkori Baden-kultúra településjelenségei Albertfalván. AqFüz 11. (2005), p. 123-128.
- GABLER 1999 GABLER, Dénes: The Flavian limes in the Danube-Bend. CommArchHung 1999., p. 75-86.
- GABLER 2006 GABLER Dénes: Terra sigillaták az albertfalvi vicus nyugati részén. BudRég 40. (2006), p. 71-93.
- KOVÁCS 1999 KOVÁCS Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. In: Studia Classica 1. Piliscsaba, 1999.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Kutak. BudRég 11. (1932), p. 71-87.
- NAGY 1948 NAGY Tibor: Az albertfalvi római telep. Előzetes jelentés az 1947. évi ásatásról. In: Antiquitas Hungarica 2:1-2. (1948), p. 92-114.
- NAGY 1949 NAGY Tibor: Az albertfalvi romanizált eraviszkusz telep emlékműve. In: Antiquitas Hungarica 3. (1949), p. 49-60.
- NAGY 1962 NAGY Tibor: Az Albertfalva Hunyadi János úti római település. In: Budapest műemlékei 2. Bp., 1962., p. 519-523.
- NAGY 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története 1. Bp., 1973., p. 41-216.
- SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011 SZILAS Gábor-M. VIRÁG Zsuzsanna-BESZÉDES József: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limesút részlete az M0 autópálya Budatétény-Növény utcai csomópontjának feltárásán. AqFüz 17. (2011), p. 87-111.
- SZIRMAI 1993 SZIRMAI Krisztina: Archaeological observations in the northern section of the so-called vicus of Albertfalva (1973-1977). BudRég 30. (1993), p. 87-118.
- SZIRMAI 1995 SZIRMAI Krisztina: Az albertfalvi auxiliáris tábor vicusának 1994. évi feltárása. AqFüz 1. (1995), p. 10-14.
- SZIRMAI 1997a SZIRMAI Krisztina: Kutatás az albertfalvi vicusban. AqFüz 3. (1997), p. 66-72.
- SZIRMAI 1997b SZIRMAI Krisztina: Jelvény (signum) Albertfalváról. ArchÉrt 123-124. (1997), p. 61-167.
- SZIRMAI 1999 SZIRMAI Krisztina: Albertfalva, vicus (1994, 1996). In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölske 1998. Szekszárd, 1999., p. 225-241.

- SZIRMAI 2000 SZIRMAI Krisztina: Új katonai tábor nyomai Albertfalván. AqFüz 6. (2000), p. 83-90.
- SZIRMAI 2002a SZIRMAI Krisztina: Római kori kutatások Albertfalván. AqFüz 8. (2002), p. 92-103.
- SZIRMAI 2002b SZIRMAI Krisztina: Római kori fémleletek az albertfalvi vicusból. Az 1994. és 1996. évi ásatás. BudRég 35:1. (2002), p. 303-339.
- SZIRMAI 2003 SZIRMAI Krisztina: Új adatok Albertfalva római kori topográfiájához. AqFüz 9. (2003), p. 151-154.
- SZIRMAI 2004 SZIRMAI Krisztina: Feltárások és leletmentések az auxiliáris castellum vicusában Albertfalván. AqFüz 10. (2004), p. 116-122.
- SZÓNYI 2003 SZÓNYI Eszter: Römische Brunnen in der Kleinen Tiefebene. Antaeus 26. (2003), p. 141-158.
- TÓTH 1971 TÓTH István: Adatok a pannóniai keleti kultuszok történetéhez. FolArch 22. (1971), p. 41-52.
- VADAY 1995 VADAY Andrea: Roman Barrel-wooded Wells. Specimina Nova 11. (1995), p. 187-198.
- VÁAMOS-BESZÉDES 2005 VÁAMOS Péter-BESZÉDES József: Budapest, XI. ker., Vegyész utca 17-25 (hrs.: 43590/3) AqFüz. 11. (2005), p. 230-231.
- VIRÁG-BESZÉDES 2011 M. VIRÁG Zsuzsanna-BESZÉDES József: Újkőkori, rézkori és római kori településrészletek Albertfalván. AqFüz 17. (2011), p. 81-86.
- VIRÁG-BESZÉDES-REMÉNYI 2005 M. VIRÁG Zsuzsanna-BESZÉDES József-REMÉNYI László: Régészeti kutatások az egykori albertfalvi strand területén. AqFüz 11. (2004), p. 129-136.
- VISY 1998 VISY Zsolt: Katonai diploma Albertfalváról. BudRég 32. (1998), p. 87-89.

AUSGRABUNGSERGEBNISSE VON DEM RÖMISCHEN LAGER UND DER SIEDLUNG IN ALBERTFALVA NACH DER TÄTIGKEIT VON TIBOR NAGY

Die Ausgrabungen nördlich von der Donau-Mündung in Budapest, XI. Bezirk, Albertfalva, hat Tibor Nagy in der zweiten Hälfte der 40er Jahre begonnen.

Die Fundstelle wurde am Anfang als eine Siedlung der Urbewohner Eravisken bestimmt. Erst die Ausgrabungen des namhaften Forschers haben die Klarheit gebracht: es handelt sich eigentlich um ein Auxiliarkastell am Limes und dessen Vicus.

Es ist das Verdienst von Tibor Nagy und Krisztina Szirmai (seit 1970-er Jahre Leiterin der Ausgrabungen), dass der Auxiliar-Vicus in Albertfalva in unseren Tagen zu einer der bekanntesten und am besten erforschten Siedlung geworden ist.

In diesem Bericht sind die Ergebnisse der Zeit nach der Tätigkeit von Tibor Nagy zusammengefasst.

Die Ausgrabungen erfolgten in den vergangenen 40 Jahren vor allem auf dem Gebiet des Vicus in Albertfalva sowohl auf dem nördlichen, als auch auf dem südlichen Teil (Bild 1).

Der Anteil der freigelegten Gebiete ist dadurch insgesamt auf etwa 30-35% gestiegen.

Im Auxiliarkastell selbst hatte man nur Möglichkeit zu einer kleineren Probeausgrabung im Jahre 2006, wobei auch die Schutzanlagen des Lagers festgesetzt worden sind. Bestätigt wurde dabei, dass die Lagertore – im Gegensatz zu früheren Meinungen – zur gleichen Zeit als die Lagermauer erbaut wurden.

Als eines der wichtigsten Ergebnisse konnte nachgewiesen werden, dass das Leben im Auxiliar-Vicus in den 170er Jahren n.Ch. durch die Markomann-Sarmaten Kriege nicht aufgehört hat, sondern es lief weiter sogar bis in der Zeit von Severus.

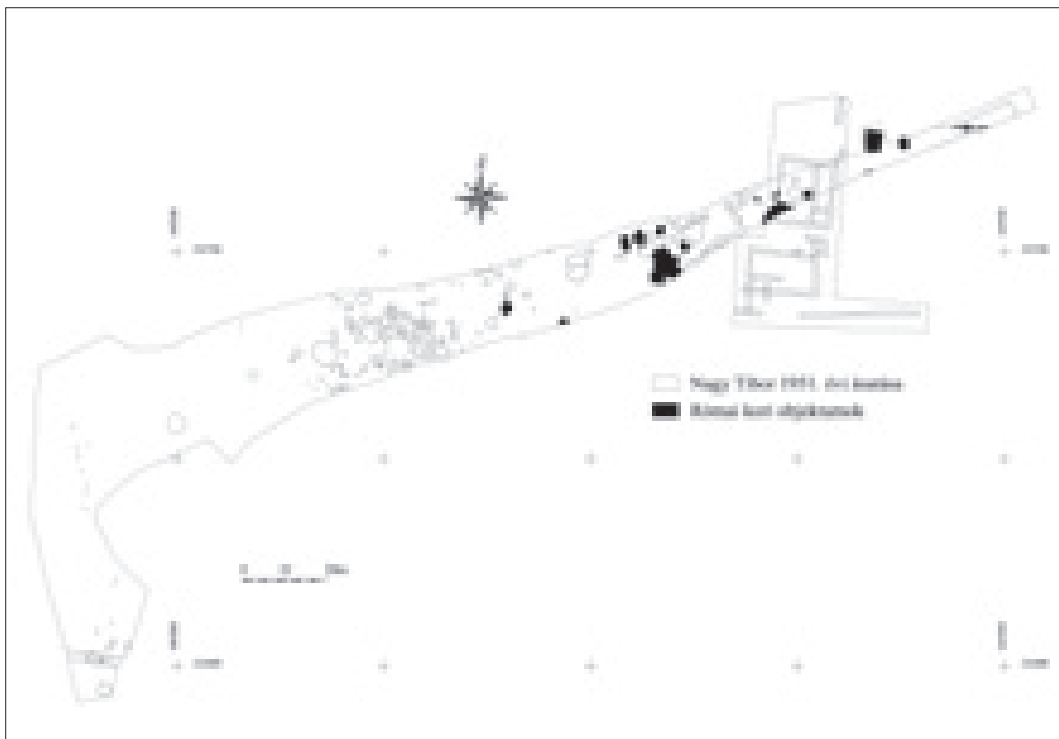
Ein Fundmaterial, das man auf die Mitte des 3. Jh. datieren könnte, ist nicht vorhanden, d.h. der Vicus hat die Invasion der Barbaren in den 260er Jahren n.Ch. nicht mehr erlebt.

1. kép. A fontosabb albertfalvi ásatások összesítő alaprajza

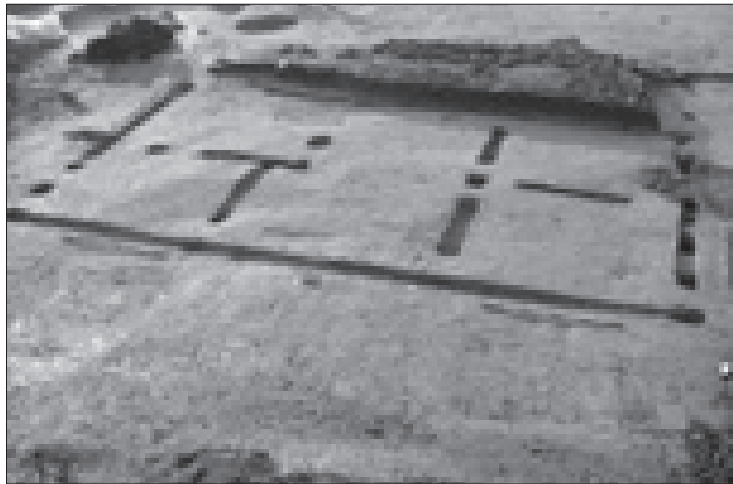
2. kép. A Hunyadi János út 16. szám alatti feltárás összesítő alaprajza

3. kép. A Kitérő úti feltárás összesítő alaprajza

4. kép. A Panel úti feltárás összesítő alaprajza

5. kép. Gerendavázis ház nyomai (Bp., XI., Hunyadi János út 16.)

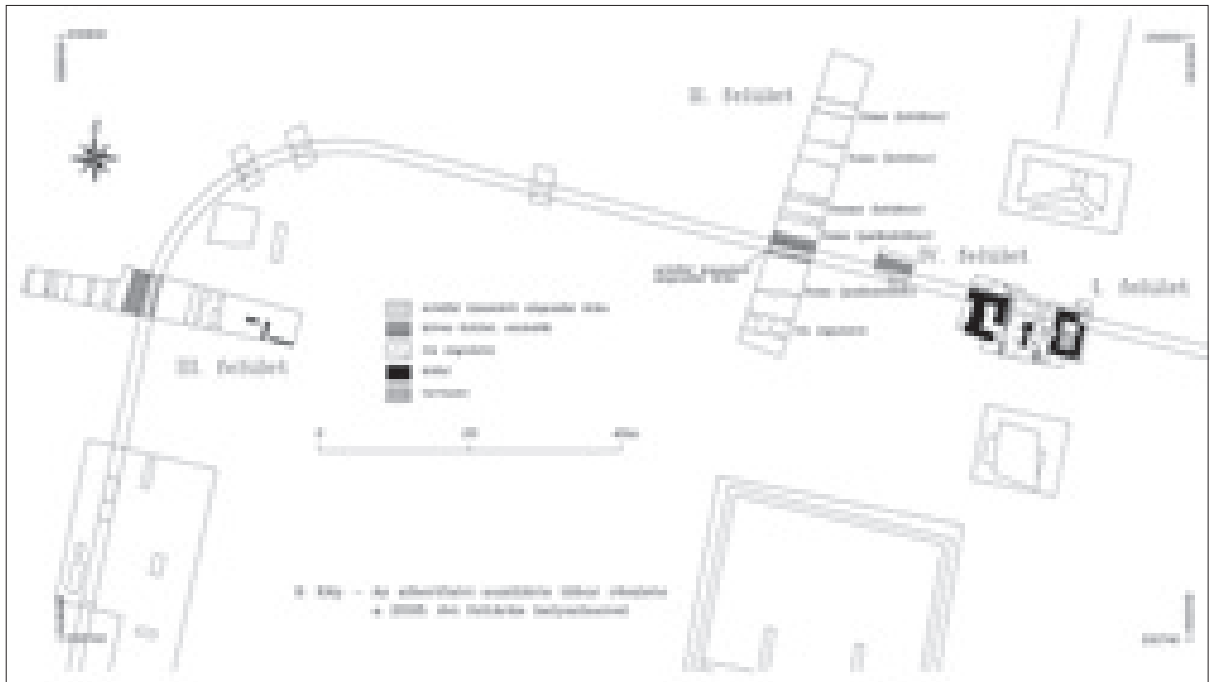
6. kép. Kút feltárás közben a belsőül szolgáló hordódongák maradványaival (Bp., XI., Hunyadi János út 16.)

7. kép. Silvanus Domesticusnak dedikált oltárkő (Bp., XI., Kitérő út)

8. kép. Az előbbi (7. kép) oltárkő homlokzati- és mellékoldalainak rajza

9. kép. Az auxiliárius tabor részlete a 2008. évi ásatás helyszínével

10. kép. Az auxiliárius tabor északi kapuja (porta principalis sinistra) feltárás közben

11. kép. Az auxiliáris tábor fossáinak részlete (a palánktábor külső és a kötőtábor legbelső fossája)

12. kép. Lőszerszámveret az auxiliáris tábor palánkperiódusából

ÉDER KATALIN

NAGY TIBOR HAGYATÉKÁNAK JELENLEGI HELYZETE

Nagy Tibor élete és tudományos munkássága szakmai körökben jól ismert, a következőkben azt kívánom bemutatni, hogy ennek milyen emlékei jutottak el a Régészeti Adattár hagyatéki gyűjteményébe és annak rendezése, feldolgozása hol tart, illetve milyen érdekes tudománytörténeti események egymásra találásának forrása.

A hagyatéknak múzeumba kerülés szinte krimibe illő történet, amely ugyanakkor elszomorító is, hiszen könnyen örökre elveszhetett volna a tudomány számára. 1996 elején a Múzeum egyik munkatársának jelezték, hogy egy antikváriumban Nagy Tibor könyvtárából származó könyvek bukkantak fel. Kollégái számára azonban köztudott volt, hogy Nagy Tibor sosem vált meg könyveitől, így Németh Margit utánajárva a dolognak, kiderítette, hogy Nagy Tibor az előző év decemberében elhunyt, hagyatéknak gondozója a lakóhelye szerinti V. kerületi Önkormányzat volt. A múzeum tőlük kapott felhatalmazást a végleges lomtalanítás előtt a tudományos hagyatéknak elszállítására.¹ A lakásban az anyag összezsomogásakor azt tapasztalták, hogy mindent elleptek a könyvek és a kéziratok, beleértve a padlót is 0,5-1 méter magasságig. A kéziratok anyag egy része valóban a szakirodalomból kézzel készített jegyzet, míg a későbbiekben a fénymásolt cikkeket kommentálta, látta el jegyzetekkel. Összességében mintegy 120 láda anyag került a Múzeumba, amely tartalmazta Nagy Tibor könyveit, kézirateit, jegyzeteit, ásatási feljegyzéseit, fotókat, rajzokat. Ezek közül a kéziratok, jegyzetek és az ezek közé keveredett magántermészetű anyagok kerültek a Régészeti Adattárba, ez a Múzeumba szállított anyagnak mintegy fele. Ennek feldolgozása várt a Régészeti Adattár munkatársaira. A feldolgozásban nehézségeket okozott az anyag nagy mennyisége – a teljes anyag leltározása után a Nagy Tibor hagyatéknak lesz előreláthatólag a leg-

nagyobb egység a gyűjteményben – , valamint Nagy Tibor azon szokása is, hogy minden kezébe kerülő papírdarabra jegyzeteket készített legyen az akár csak egy villamosjegy. Ez utóbbi nehezíti a tematikailag összetartozó jegyzetek rendszerezését is.

Az eddig beletárolt tételeket két nagy csoportra bonthatjuk. Egyik, jelentős részüket a CSIR-hez [Corpus Signorum Imperii Romani (Római kori szobrászati Corpus)] készült fotók, leírások, illetve a kötet bevezető tanulmányának hiányos kézírata teszi ki, melynek szerkesztési munkáját 1966-ban kapta meg Nagy Tibor – ez 320 tételt jelent.²

A leltározatlan anyagban azonban kőfotók, sírplasztika, kőemlék fotók címmel összesen további 4 doboznyi anyag várja a besorolást, így ezek még tartalmazhatnak további CSIR-hez tartozó anyagokat.

Az általános bevezetésben bemutatja a CSIR munkálatait, a feldolgozandó kőanyag mennyiségét (több mint 600 kőemlékről van szó), melyek fotózása jelenlétében szinte hiánytalanul megtörtént. Ezt követte a szöveges feldolgozás topográfiai csoportosításban.

A feldolgozásban a faragvány lelőhelye, őrzési helye, leltári száma, a rá vonatkozó szakirodalmi hivatkozások után a tárgyleírás, az esetleges kísérő leletek, a tárgy elhelyezése az ismert kőemlékek között. Ezután az esetleges felirat feloldása, annak magyarázata, majd végül a korhatározás zárja. Az elkészült anyag és a belefektetett munka nem megy veszendőbe, újraindításán Németh Margit és Csonotos Katalin dolgozik.

A leltározott hagyatéknak másik része a kéziratok anyag, amely azonban még nem teljes, hiszen ebben az esetben is a rendezett, de a még leltározatlan anyagban található néhány doboznyi kézirat. Tematikailag hadtörténettel, a pannóniai kereszténység történetével, a katonai és polgári telepek

¹ A hagyatéknak sorsához kapcsolódó iratok a BTM Irattárában az A-1/3-6/96. iktatószám alatt találhatóak meg.

² BTM RA H. 1076-2003 – 1395-2003

berendezkedésével, a Mithras-kultusszal foglalkoznak.³

Kevés népvándorlási kézirat is található a gyűjteményben, ezek egy része latin nyelvű frank oklevelekből adatgyűjtés az avarországi frank egyházzól, a bolgár-avar viszonyokról és az avar kereszténységről, illetve az avarföldi kereskedőről.⁴ Ezekben az esetekben felmerült, hogy a kézirat szerzője nem Nagy Tibor volt, hanem ezek valamilyen módon hozzákerült munkák, amelyek felkeltették érdeklődését. Ez történt Forró László Sebestyén pannonhalmi bencés tanárjelölt kéziratával is, amelynek történetével, a szerző kilétének kiderítésével Makkay János foglalkozott, és amely szintén Nagy Tibor hagyatékából került a gyűjteménybe. Forró L. bencés tanárjelöltként történelem-latin szakra járt. Alapvizsgáit – a kézirat címlapjának tanúsága szerint – Alföldy Andrásnál és Szekfű Gyulánál tette le történelemből kitűnő eredménnyel, míg latin szakon Moravcsik Gyulánál jóra vizsgázott. A két szakon az ún. „szakvizsgálati házi dolgozatát”

– ma úgy mondanánk szakdolgozatát – az avarokról szóló forrásokból írta. Történelemből témája a Monumenta Germaniae Historica Scriptorum sorozatában foglalt források avar vonatkozású adatainak kritikai gyűjteménye volt, míg latin szakon az avarokról szóló latin nyelvű kútfők összegyűjtését (Historia Francorum, Historia Langobardorum, Annales Einhardi) készítette el. Utóbbi eredeti kézírata a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárában található, az Adattár – a két intézmény közötti kapcsolatfelvétel eredményeként – ebből is őriz másolatot, így a két egymásra épülő kézirat együtt tanulmányozható mindkét intézmény gyűjteményében.⁵

A hagyaték jelenlegi helyzetét, az abban rejlő fontos szakmai anyagokat és tudománytörténeti érdekességeket szerettem volna itt röviden bemutatni, a feldolgozás során a leltározatlan anyagban – az előzetes rendezés alapján – akár még más érdekes kéziratok is felbukkanhatnak, illetve más, korábban az Adattárba került hagyatékok kiegészülhetnek.

³ hadtörténet: BTM RA H. 1952-2006, 1954-2006, 1958-2006, katonai és polgári telepek: BTM RA H. 1947-2006, 1950-2006, 1951-2006, pannóniai kereszténység: BTM RA H. 1964-2006, 1965-2006, 1970-2006 Mithras-kultusz: BTM RA H. 1975-2006

⁴ BTM RA H. 1971-2006 – 1973-2006

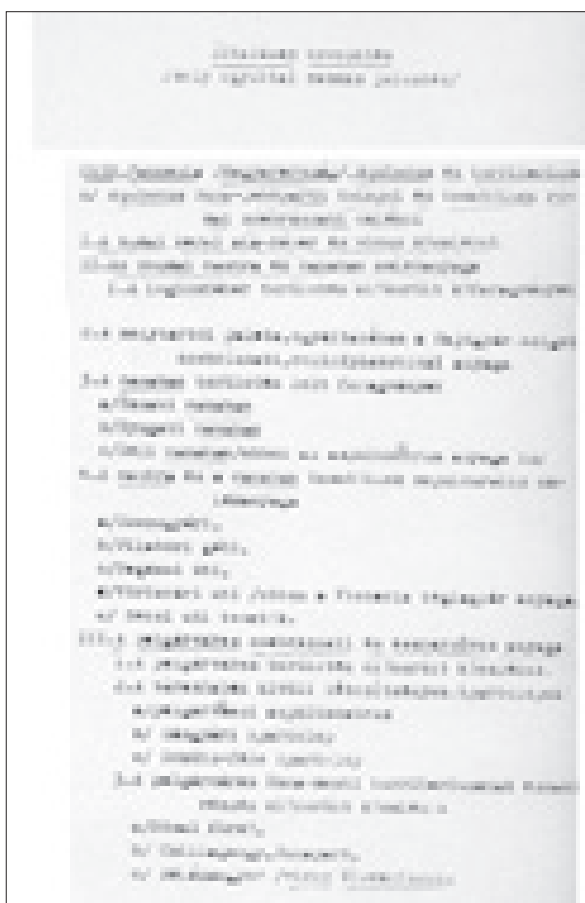
⁵ BTM RA H. 1966-2006, Makkay 2006.

DER GEGENWÄRTIGE STAND DES NACHLASSES VON TIBOR NAGY

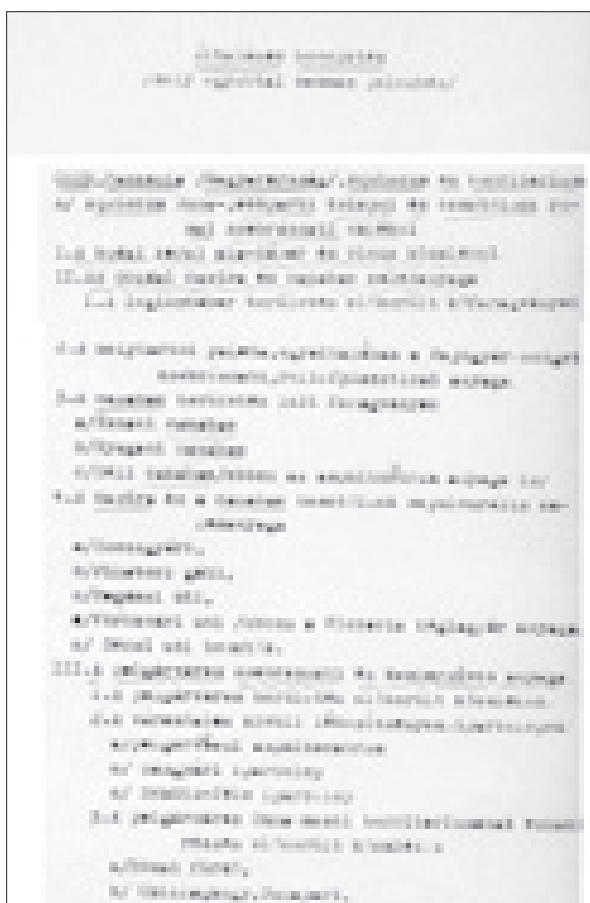
Wir können nur von Glück sagen, dass der Nachlass von Tibor Nagy 1996 in den Beitz des Budapester Historischen Museums gekommen ist. Die Unordnung und das grosse Ausmass des Materials erschweren aber bis heute die Bearbeitung.

Die bisher inventarisierten Titel können wir in zwei Gruppen teilen. Einen Teil davon bilden die Arbeitsblätter für den CSIR [Corpus Signorum Imperii Romani], Fotos, sowie das maschienengeschriebene Manuskript des einleitenden Textes. Der andere Teil besteht aus Handschriften, hier handelt es sich um Kriegsgeschichte, um die Geschichte des Christentums in Pannonia, um die Einrichtung der Militär- und Zivilsiedlungen und um den Mithras-Kult.

In einigen Handschriften wird über die Zeit der Völkerwanderung berichtet. Diesbezüglich sind Gedanken aufgetaucht, ob der Verfasser wirklich Tibor Nagy gewesen ist, oder ob diese Arbeit eventuell auf irgendeinem anderen Weg zu ihm gekommen sind, weil sie seine Interesse geweckt haben. Ein Beispiel dafür ist das Manuskript des Benediktiner Lehrerkandidaten aus Pannonhalma, László Sebestyén Forró, die kritische Sammlung der Angaben zu den Quellen zu den Avaren, die in einer Serie in den Monumenta Germaniae Historica Scriptores erschienen ist.

1. kép.

2. kép.

TANULMÁNYOK

zsel együtt megmintázott fej és jobb kar letöréséhez mindenképpen szándékosságot kell feltételeznünk.

A plaztika felületét széles mély bekarcolásokkal díszítették. A melleket középen összefutó ívelt vonallal keretelték, amelyet hátul a nyakrészen vízszintesen vezettek. Fölötte közvetlenül a nyakban „V” alakú bemélyítés látható (2. kép 1a, 2a). A hátrészt dupla fordított „V” alakú bemélyítéssel díszítették (2. kép 1c, 2c), a derékon vízszintes vonal halad körbe (2. kép 1a, c; 2. kép 2a, c).

EGYÉB LELETEK

Finomkerámia

Lefelé vastagodó oldaltörödékek, vélhetően fordított csonka kúp alakú tál alsó részéből. Felületén kissé ferde párhuzamos, sávosan polírozott minta. A sávok szélessége 2 mm, távolságuk 3–4 mm. Mindkét oldalán polírozott. Világos sárgásbarna, belül szürkés világos barnásszürke foltos, törésfelülete sötétszürke. Pelyvás, porózus. Ltsz. 2009.5.727 (3. kép 1)

Fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Mindkét oldala és a törésfelület sötétszürke. Belül függőleges polírozás nyomai látszanak. (3. kép 2b) Kívül vízszintes egyenetlen polírozás. (3. kép 2a) Kevés pelyva. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.595 (3. kép 2)

Oldaltörödékek mélyen, szélesen bevéselt ívelt párhuzamos vonaldísszel. A 3 mm széles bevésések egymástól 8 mm távolságra helyezkednek el. Mindkét oldal polírozott. Kívül-belül grafitszürke, a törésfelület vöröses szürke. Pelyvás, kissé porózus. Ltsz. 2009.5.675. (3. kép 3)

Oldaltörödékek ívelt párhuzamos bevéselt vonaldísszel. Az 1–2 mm széles bevésések egymástól 1–2 mm távolságra helyezkednek el. Kívül-belül polírozott. Mindkét oldal sárgás világosbarna, törésfelülete szürke. Pelyvás, keményre égetett. Ltsz. 2009.5.606 (3. kép 4)

Oldaltörödékek 3–3 vonalból álló kötegben haladó ívelt párhuzamos vonaldísszel. Az 1–2 mm széles vonalak távolsága 5 mm. A sekély, alig bemélyedő vonaldísz nem sérti meg a felületet. Kívül-belül polírozott. A törésfelület és mindkét oldal sötétszürke. Pelyva. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.660 (3. kép 5)

Kissé ívelt oldalú fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Kívül-belül vízszintes polírozás. Sötétszürke, illetve barnás sötétszürke. Pelyvás, porózus. Ltsz. 2009.5. 641. (3. kép 8)

Fordított csonka kúpos tál peremes oldaltörödéke, enyhe törésvonallal. Felülete kopott, polírozás nyoma. Belső oldala szintén polírozott. Sárgás-szürke, törésfelülete sötétszürke. Homok, pelyva. Ltsz. 2009.5.726. (3. kép 9)

Fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Kívül-belül polírozás. Belül függőleges keskeny polírozott sávok láthatók. (3. kép 10b) Sötétszürke, a törésfelület vöröses szürkésbarna. Pelyvás, csillámos, porózus. Ltsz. 2009.5.644. (3. kép 10 a–b)

Fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Mindkét oldal polírozott. Grafitszürke, belül hamuszürke. Finom pelyva, csillámos. Jó anyagú, keményre égetett. Ltsz. 2009.5.699. (3. kép 11)

Meredek oldalú fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Polírozás nyoma mindkét oldalon. Világosbarna sötétszürke foltos, törésfelülete vöröses szürkésbarna. Pelyvás, porózus. Ltsz. 2009.5.589 (3. kép 12)

Kissé homorú oldalú fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Belül vízszintesen elnagyoltan, kívül viszonylag egyenletesen függőlegesen polírozott felületű. Kívül sárgás világosszürke, belül sötétszürke, világosbarna foltos. Pelyvás, porózus. Ltsz. 2009.5.637. (3. kép 13)

Fordított csonka kúp alakú tál peremes oldaltörödéke. Kívül-belül polírozás. Sötétszürke, a törésfelület ugyancsak. Pelyvás, csillámos, porózus. Ltsz. 2009.5.646. (3. kép 14)

Enyhén ívelt alsó részű edény, valószínűleg tál fenéktörödéke. Mindkét oldal polírozott. Barna, a törésfelület feketés sötétszürke. Apró szerves adalék, porózus. Ltsz. 2009.5.690. (3. kép 15)

Fenéktörödékek, valószínűleg tál alsó részéből. Mindkét oldal polírozott. Szürkésbarna, törésfelülete feketés sötétszürke. Pelyva, porózus tapintású. Ltsz. 2009.5.692. (3. kép 16)

Homorúan ívelt, enyhén kihajló peremű üreges csőtalp alsó részének peremes törödéke. Kívül függőleges polírozás. Belül is polírozott. Szürkésbarna. Pelyvás. Keményre égetett, kissé porózus tapintású. Ltsz. 2009.5.633. (3. kép 17)

Behúzott peremű, gömbös testű edény törödéke. Mindkét oldala polírozott. Kívül-belül barnás sötétszürke, törésfelülete sötétszürke. Finom pelyva. Ltsz. 2009.5.679. (4. kép 3)

Enyhén behúzott peremű, gömbszelet alakú edény törödéke. Mindkét oldal polírozott. Szürkés sötétszürke, törésfelülete sötétszürke. Pelyva és csillámos homok. Porózus. Ltsz. 2009.5.709. (4. kép 5)

Behúzott peremű edény peremes oldaltörödéke, legömbölyített kerek bütyök törödékeivel. Felülete nagyjából simított, belül simított és polírozás nyoma. Világos sárgásszürke, törésfelülete sötétszürke. Homok, pelyva, Kissé porózus tapintású, jól égetett. Ltsz. 2009.5.712.

Oldaltörödékek. Felületén elnagyolt vékony sávos polírozás, belül simított. Sötétszürke. Jó anyagú, pelyva

és kevés apró kavicszúzalék. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.738.

Fenekőtöredék, enyhén ívelt aljú edény alsó részéből a fenék indításával. Mindkét oldalon polírozás nyoma. Sárgás világosbarna, törésfelülete szürke. Pelyva, és kevés apró zúzalék. Keményre égetett. V Ltsz. 2009.5.702.

Csőtálp felső része a tál indításával. A talp felső része tömör, alja hiányzik. A talprész kívül, a tálrész belül polírozott. Sötétszürke a felület és a törésfelület is. Jó minőségű, pelyvás. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.739.

Oldaltöredék valószínűleg enyhén ívelt oldalú kónikus tálból. Függőleges polírozás, kívül belül látható elnagyolt sávok. Sötétszürke a törésfelület is, (ez mindenhol grafit szürkét jelent) belső kissé barnás. Pelyva. Ltsz. 2009.5.653.

Csőtálp töredéke. Alja enyhén kifelé hajló. Kívül függőlegesen fűvel elsimított. Belül is simított. Barnászürke. Pelyvás, keményre égetett, de kissé porózus. Ltsz. 2009.5.590.

Táltöredék. Kívül egyenetlen vízszintes polírozás. Szürkésbarna, törésfelület sötétszürke. Kevés pelyva. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.591.

Ívelt fenéktöredék. Kívül-belül polírozott. Sárgás világosbarna, világosbarna foltos a törésfelület hasonló. Kevés pelyva és sok homok. Porózus. Ltsz. 2009.5.627.

Oldaltöredék. Belül 2 párhuzamos besimítás, felület nem sérült meg. Kívül alig látható párhuzamosan polírozott minta. Polírozott. Belül grafitzürke, kívül kissé vöröses világosbarna, törés sötétszürke. Kevés szerves, csillámos. Ltsz. 2009.5.733.

Durva kerámia

Behúzott peremű, ívelt oldalú edény perem felé elvékonyodó peremes oldaltöredéke. A peremrész alatt 1,5 cm szélességű díszítetlen sáv, alatta éles eszközzel 1,5 cm hosszán bevagdossott ún. eső minta. Kívül-belül fűvekkel elsimított felület. Simított. Kissé vöröses világosbarna, belül szürkésbarna. Pelyvás. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.631. (4. kép 1)

Behúzott peremű, ívelt oldalú edény peremes oldaltöredéke. 2,4 cm-re a perem alatt párhuzamos vízszintes vonalpár fut körbe. Az edény öblén két függőleges bevágással tagolt félgömbös bütyök, amelyet 3–3 párhuzamosan bekarcolt ferde vonaldísz, fog közre. Kívül simított, belül polírozott. Mindkét oldala szürkésbarna, törésfelülete sötétszürke. Sok pelyva, Porózus tapintású, de keményre égetett. Ltsz. 2009.5.593. (4. kép 2)

Behúzott peremű, ívelt oldalú edény perem felé kissé elvékonyodó peremes oldaltöredéke. A perem alatt vízszintes ujjbenyomás sor fut. Kívül-belül fű-

vekkel elsimított felület. Kissé vöröses világosbarna, belül szürkésbarna, törésfelülete sötétszürke. Pelyvás. Porózus tapintású. Ltsz. 2009.5.630. (4. kép 4)

Nagyméretű behúzott peremű, gömbszelet alakú edény peremes oldaltöredéke. A perem alatt 2,5 cm széles polírozott sáv, alatta a felület rücskös (függőleges húzgálásokkal durvított). Belső oldala polírozott. Világosbarna, belül sötétszürke, a törés feketés sötétszürke. Kevesebb apró pelyva és csillámos adalék. Keményre égetett, kissé porózus. Ltsz. 2009.5.695. és 2009. 5. 711. (4. kép 6)

Nagyméretű edény oldaltöredéke, ággal mélyen bevéselt egyenes vonalú párhuzamos vonalmintával. A bevésések szélessége 5 mm. Belül polírozás nyoma, kívül simított. Világosbarna, belül sötétszürke, törésfelület sötétszürke, csaknem fekete. Pelyvás. Ltsz. 2009.5.623. (3. kép 6)

Nagyméretű öblös edény peremes oldaltöredéke, „V” alakban összefutó párhuzamos vonalmintával. A bevésések szélessége 3–5 mm, a vonalak távolsága 5–6 mm. Belül polírozott, kívül simított. Világosbarna, belül világosbarna, sötétbarna foltos, törésfelület sötétszürke, csaknem fekete. Sok pelyva. Ltsz. 2009.5.597. (3. kép 7)

Nagyméretű, gömbös testű edény oldaltöredéke, öblén négy ujjbenyomással tagolt lapos kerek bütyökdíszel. Pelyvás, simított, vöröses világosbarna, belül fehéres sárgás világosbarna, simított, törésfelülete sötétszürke. Jó minőségű, keményre égetett. Ltsz. 2009.5.701. (4. kép 7)

Nagyméretű edény oldaláról levált, ujjal kettéosztott kerek lapos bütyökdísz. Elnagyoltan elsimított. Vöröses világosbarna, a törésfelület sötétszürke. Jó anyagú, keményre égetett, pelyvás. Ltsz. 2009.5.651. (4. kép 8)

Nagyméretű, behúzott peremű, gömbös testű edény peremes oldaltöredéke. A perem alatti sáv 3,5 cm szélességben simított, alatta, ujjal vagy valamilyen eszközzel, függőleges húzgálásokkal kissé durvított. Belül simított, polírozás nyoma. Mindkét oldalon világosabb hússzínű, a törésfelület vöröses sötétszürke. Durvábban aprított pelyvával és csillámos homokkal soványított. Ltsz. 2009.5.649. (4. kép 9)

Öblös edény oldaltöredéke, legnagyobb szélességénél körömbenyomásos lécdíszel. Elnagyoltan simított felületű. Vöröses világosbarna, belül sötétszürke, törésfelülete sötétszürke. Sok pelyvával soványított, kissé porózus. Ltsz. 2009.5.603. (4. kép 10)

Gömbös testű behúzott peremű edény perem felé elvékonyodó oldaltöredéke. Oldalán a perem alól ívelten induló, sűrű ujj benyomásokkal tagolt függőleges lécdísz. Szürkésbarna, törésfelülete sötétszürke. Mindkét oldal simított, de érdes tapintású. Sok pelyva, keményre égetett. Ltsz. 2009.5.605. (4. kép 11)

Nagyméretű öblös edény oldaltöredéke, felületén strukturált simításokkal. (Vízszintes elsimítás, majd függőleges, ujjal 2 cm távolságra húzkodott sekély besimítások.) Belseje simított. Világos vörösbarna, törésfelülete sötétszürke. Pelyvával soványított, Jó minőségű, keményre égetett. Ltsz. 2009.5.700. (4. kép 12)

Nagyméretű öblös edény alsórészének oldaltöredéke, ujj benyomásokkal. Kívül-belül polírozás nyoma. Mindkét oldal vörösbarna, törésfelület sötétszürke. Sok pelyva. Porózus. Ltsz. 2009.5.604. (4. kép 13)

Nagyméretű öblös edény oldaltöredéke, lapos lécdíszszel. Nagyobb távolságokra ujjbenyomások. Kívül simított, belül polírozott. Vöröses világosbarna, belül sötétszürke, majdnem fekete. Törésfelület világosabb szürke. Pelyvás. Ltsz. 2009.5.596. (4. kép 14)

Nagyméretű edény oldaltöredéke, felületén széles bottal besimított függőleges irányú sávok. Kívül simított, belül polírozott. Felülete és törésfelülete sötétbarna. Pelyvás. Porózus. V: 1,1 cm. Ltsz. 2009.5.607. (4. kép 15)

Gömbös testű nagyméretű edény oldaltöredéke, bütyök vagy fül indításával. Felületén ujjal elhúzgált vékony agyagbevonat. Vöröses világosbarna. Belseje és törésfelülete sötétszürke. Sok pelyva. V 1,2 cm. Ltsz. 2009.5.600. (4. kép 16)

Öblös edény alsó részének töredéke, alsó részén középen benyomott korong alakú bütyökdíszszel. Belül polírozott, kívül elhúzgálással durvított felület. Külseje vöröses világosbarna, belső oldala barna. Törésfelülete sötétszürke. Pelyvás soványítású. Ltsz. 2009. 5. 691. (4. kép 17)

Nagyméretű edény enyhén ívelődő oldaltöredéke. Elnagyolt, kis lapos agyagcsomókkal durvított felület. Belül simított. Kívül világos barna, belső oldala és törésfelülete sötétszürke. Pelyvás, keményre égetett, belül kissé porózus. Ltsz. 2009.5.656.

Nagyméretű behúzott peremű gömbös testű edény peremes oldaltöredéke. Polírozott, majd fűcsomóval vízszintesen elhúzgált, durvított felület. A felületkiképzés belül is hasonló. Kívül vöröses világosbarna, belül szürkés világosbarna. A törésfelület sötétszürke, ill. hamuszürke. Sok pelyva, keményre égetett, de kissé porózus. Ltsz. 2009.5.628.

Gömbös testű edény peremes oldaltöredéke, perem enyhén, csak tapintható módon kihajló. Belül polírozott, kívül egyenetlen, de vízszintes irányban polírozott felület. Szürkés sötétbarna, belül szürkésbarna, a töréssötétszürke. Pelyvás. Keményre égetett. Ltsz. 2009.5.629.

A KERÁMIALELETEK ÉRTÉKELÉSE, KELTEZÉSE

Az edénytöredékek között jól elkülöníthető finom és durva kerámia egyaránt meghatározó jellegzetessége a növényi anyaggal történő soványítás. A finom kerámia anyagában ritkán csillámos adalék (3. kép 10–11, 14, 4. kép 5.) és néha apró zúzalék is megfigyelhető. A durva kerámia esetében csak elvétve észlelhető csillámos homok (4. kép 6, 9).

A finomkerámia jellemzően polírozott felületű. A töredékek színe leggyakrabban sötét árnyalatú, grafitiszürke, barnás foltos, ritkábban világos vörösesbarna, legtöbbször porózus, selymes tapintású. Az edénytípusok között jellegzetes, leggyakrabban előforduló forma a polírozott fordított csonka kúp alakú tál (3. kép 2, 8–14), amelynek uralkodó szerepe nemcsak lelet együttesünkben, hanem a DVK idősebb fázisának egész területén jellemző.⁵ Némelyikhez a felső részen tömör, alul kiívelődő kónikus csőtálp is tartozhatott (3. kép 17), de talp nélküli változatok is lehettek (3. kép 15–16). Főleg a tálak esetében gyakori az elnagyolt, felületesen fényezés, így a polírozási csíkok meglátszanak az edénytöredékek felületén. Ez a felület kiképzési eljárás szintén igen jellemző és gyakori az idősebb DVK tálak esetében⁶. Egyes példányok belső oldalán sávosan, illetve csíkosan polírozott felület figyelhető meg (3. kép 2, 10), ez a jelenség azonban inkább felület kiképzési eljárásnak és nem mintázatként értékelhető. Az edényformák között ritkán ívelt oldalú, gömbszelet alakú polírozott edények töredékei is előfordulnak (4. kép 3, 5).

Néhány töredék átmenetnek tekinthető a finom és durva kerámia között. A lelet együttesben található ide tartozó példányok ívelt oldalú gömbszelet alakú edényekből származnak (4. kép 1, 2). Kisebb méretűek, oldalfaluk vékonyabb, de felületük nem polírozott, hanem simított, kissé érdes tapintású, továbbá megtalálható rajtuk a szintetikus díszítés (4. kép 2), és a felületet elborító rövid függőleges bevagdolásokkal kialakított függőleges „esőminta” alkalmazása is (4. kép 1).

A durva kerámia általában 1 cm-nél vastagabb falú, és felülete elnagyoltan elsimított felületű (4. kép 7, 13, 14), vagy valamilyen módon, eszközzel, fűfélékkel, vagy ujjal történő elhúzgálással durvított (4. kép 12, 15, 17). Előfordul, hogy a durvítás feletti peremrész alatti sáv polírozott (4. kép 9). Ritka viszont a felület egyéb részének polírozása (4. kép 13), vagy a növénynyel történő durvítás előtti polírozás. Elvétve jelenik meg a felvitt agyagmáz; ujjal ferdén elhúzgált vékony

⁵ PAVÚK 1980. 20–21; KALICZ 1988. 148; KALICZ 1995. Ab. 17, 2–3, 5; VIRÁG 1992. 21. stb.

⁶ MAKKAY 1978. X. t. 3, XI. kép 8; PAVÚK 1980. 33. kép 1; VIRÁG 1992. 9. kép 3, 13, 14. kép 10, 17. kép 7, 10.

agyagbevonatot mindössze egyetlen egy esetben tudtunk megfigyelni (4. kép 16). Az edénytöredékek többnyire barnás árnyalatúak, leggyakrabban vörösesbarna színűek. A behúzott peremű edény- (4. kép 6, 9) és ívelt oldaltöredékek alapján, a formák között a nagyméretű gömbös testű edények dominálnak. A durva kerámián jellegzetes az ujjbenyomkodásos bordadíszek alkalmazása, és előfordul az ujjbenyomással kettéosztott vagy a középen, illetve rozetta alakban benyomkodott lapos kerek bütyökdísz is. A díszítések között előfordul a perem alatt körbefutó ujjbenyomás sor is (4. kép 4).

Mindkét kerámiafajtán megjelenik a bemélyített vonaldísz, a mintázatot a finomkerámián párhuzamos ívelt vonalak (3. kép 3–5), a durva kerámián egyenes vonalú bevésések alkotják (3. kép 6–7, 4. kép 2). A finomkerámián a vonalminta besimítás szerű kialakításával is találkozunk (3. kép 5), és előfordul a valódi polírozott minta is (3. kép 1).

A kerámialetek jellegzetességei alapján lelet együttesünk összességében a DVK idősebb szakaszának jellegzetességeit hordozza. Az elnagyolt polírozás alkalmazása, a markáns Schlickwurf hiánya⁷, illetőleg a durva kerámián alkalmazott, attól eltérő felület kiképzési technikák előfordulása az idősebb fázison belül a Budapest, Aranyhegyi úton előkerült leleteknél fiatalabb keletezésre utal.⁸ Ugyanezt erősíti meg az Aranyhegyi úton jellegzetes bikónikus edénytípus hiánya⁹, illetőleg a gömbszelet alakú ívelt oldalú edények töredékeinek megjelenése a Szépvölgyi útról bemutatott együttesben. Hasonló korú leletanyag Budapest környezetében jelenleg Dunakeszi–Székesdűlőről¹⁰, illetve Szigetszentmiklós–Vízműtelepről ismert.¹¹ Valamivel későbbi az idősebb és a kottafejes átmeneti időszakra keltezett Győrszemere–Tóth tagról¹² közölt lelet együttes, Szigetszentmiklós–Vízműtelep 13. számú objektuma,¹³ illetőleg a Balatonalmádi–Vörösberényből¹⁴ bemutatott leletek. Korban legközelebb Bicske–Galagonyás 1. ház és a III. szelvény 1. gödör leletanyaga,¹⁵ Dunakeszi–Székesdűlő,¹⁶ valamint Szigetszentmiklós–Vízműtelep 33–34. sz. gödre állhat.¹⁷

Összességében a Szépvölgyi úton talált idol töredéket tartalmazó lelet együttes a DVK idősebb szakaszának második felébe tartozhat. A viszonylag kis számú töredék ellenére is, talán megengedhető az a finomabb időrendi beosztás, miszerint fiatalabb lehet az Aranyhegyi úton talált idősebb leleteknél,¹⁸ de megelőzi az idősebb fázis legvégére, a kottafejes átmeneti időszakra keltezett említett lelet együtteseket.¹⁹

A DVK IDOLJAIRÓL

A Szépvölgyi úton talált ember alakú agyagplasztika meghatározó jellegzetességei, úgymint a mélyen vésett vonaldísz kialakítása és mintázata, a női nemi jelleg ábrázolása, és a karok behajlított, vállat-csípőt összekötő helyzete, mind felismerhetőek és jellemzőek a DVK területén eddig előkerült idolkörében, csakúgy, mint a közép-európai VK elterjedési területéről ismert idolkon.²⁰ A Dunántúlról legközelebbi párhuzamként a hasonló időszakba sorolt Bicske–Galagonyási idolkör említhető, amelyeknél mindezek a jellegzetességek ugyancsak együttesen fordulnak elő.²¹

Az ember alakú szobrocskák meglehetősen ritka, de jellemző leletnek számítanak,²² amelyek a VK elterjedési területén nagyjából egyformán elterjedtek.²³ Annak ellenére, hogy minden fázisból kerültek elő idolkok, csak kevés és töredékes plasztikus emberábrázolás ismert a DVK területéről, ahol még a nagy felületű feltárásokon is igen kis számban, vagy egyáltalán nem kerültek elő. Ez a jelenség nemcsak a Dunántúlra, hanem a teljes elterjedési területre vonatkozik; a kultuszhoz kapcsolódó figurákat feltehetően elsősorban pusztuló szerves anyagból, főleg fából készíthették.²⁴

A Dunántúlon ép példány nem ismert, a feltárások során eddig hiányosan, sokszor csak a törzs, vagy annak részlete – főként a felsőtest – került elő. Leggyakrabban az alsó rész, illetőleg a lábak, több esetben még a fej és a karok is hiányoz-

⁷ KALICZ 1995, Abb. 22–24.

⁸ KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1992; KALICZ–KALICZ–SCHREIBER 2002.

⁹ KALICZ 1995, Abb. 16, 3, 5–16.

¹⁰ HORVÁTH 2002, 18–22.

¹¹ VIRÁG 1992, 22–23; A 33. és 34. objektum leletei.

¹² REZI KATÓ 1993.

¹³ VIRÁG 1992, 21–22.

¹⁴ REGENYE 2002.

¹⁵ MAKKAY 1978.

¹⁶ HORVÁTH 2002, 2002a.

¹⁷ VIRÁG 1992.

¹⁸ Az eltérések természetesen nem csak időrendi, hanem helyi különbségeket is tükrözhetnek. Dunakeszi–Székesdűlőn pl. nem olyan jellegzetes a plasztikus díszítőelemek alkalmazása, mint leletanyagunkban. HORVÁTH 2002a, 14–15. Ugyanakkor a plasztikus díszek jó párhuzamait találjuk az Aranyhegyi útról bemutatott leletek között. KALICZ 1995, Abb. 18–21.

¹⁹ Győrszemere–Tóth tag: REZI KATÓ 1993; Szigetszentmiklós–Vízműtelep 13, 35, 41. objektum: VIRÁG 1992, 21, 23; Balatonalmádi–Vörösberény: REGENYE 2002.

²⁰ HANSEN 2007, Taf. 499–506.

²¹ MAKKAY 1975, belső borító, Abb. 5.

²² BARNA 1999, 13.

²³ HÖCKMANN 1965, 1.

²⁴ HORVÁTH–KALICZ 2003, 12.

nak.²⁵ Sok esetben viszont csak a fejrészt,²⁶ ritkábban a lábakat²⁷ találták meg. Az idolkok töredékessége nyilvánvalóan használatukkal, funkciójukkal állhatott összefüggésben. A kultuszéletben szerepet játszó tárgyak sajátos „életútta” rendelkeztek,²⁸ amelynek során a szerepüket veszített, vagy éppen kifejezetten megsemmisítésre készített darabokat szándékosan összetörték. Ezt követően egyes részeit külön helyekre eltemették, vagy – mint esetünkben is – hulladékgyűjtőbe dobták, esetleg a felszínen elszórták.

A DVK különböző fázisaiba sorolható antropomorf kisplasztikák között ülő és álló testhelyzetű szobrocscák egyaránt felismerhetőek, bár a töredékesség miatt az egyértelmű típusbesorolás sokszor nehézségbe ütközik. Az önálló teljes körplasztikák mellett eleve részlegesen, alsó rész nélkül megformált, valamilyen applikáció céljára készített példányok is készülhettek.²⁹ Az önállóan előkerülő fejek esetében is csak ritkán dönthető el, hogy teljes alakokhoz tartozhattak,³⁰ vagy edényről letört díszítmények lehettek, mint azt a Balatonszemes–Bagódombról közölt, DVK idősebb fázisba sorolt idolféjjel kapcsolatban feltételezik.³¹

Ülő vagy félig ülő helyzetű plasztika ép példánya nem ismert a DVK területén, a testhelyzet csak a lábcsontok alapján állapítható meg. Ez a típus az

idősebb fázistól,³² a legfiatalabb időszakig megtalálható.³³ A példányok többsége a Dunántúl déli részéről az idősebb fázisból és a Keszthely csoport köréből ismert. A két lábat a megállapítható esetekben egymástól elkülönítve mintázták meg.³⁴ Ugyanez állapítható meg a szomszédos területek hasonló töredékeivel kapcsolatban is.³⁵ Ülő alakként is értelmezhetőek a derékszögű, alul lapított fenékrésszel és elől töredékes illesztési felülettel rendelkező példányok, amelyekhez esetleg előre álló lábak csatlakozhattak³⁶, hasonlóan az ausztriai Maiesch-ből közölt korai VK időszakra keltezett példányhoz.³⁷ Ezek a szobrocscák vélhetően különálló, esetleg szerves anyagból készített számolyon „trónuson” ülhettek,³⁸ míg a félig ülő helyzetben ábrázolt plasztikákat³⁹ esetleg valamihez támasztva is használhatták.⁴⁰ Zsámollyal egybeépített változatot a DVK körében eddig csak az idősebb fázisból sikerült rekonstruálni.⁴¹ A kétféle ülő alkalmasosság egyidejű alkalmazására nemcsak az önálló plasztikák esetében van példa, hanem jól bizonyítható ez a Törökbálint–Dulácskán előkerült Zseliz korú ülő antropomorf edények alapján is. Míg az egyik edény egybeépített zsámollyal rendelkezett, addig a másik példánynál a töredékek alapján különálló ülőke, „trónus” valószínűsíthető.⁴²

Egyes plasztikák esetében az alsó rész kiképzése alapján többféle rekonstrukció is elképzelhető. Feltevések szerint a szőládi és a Bicske–Galagonyási

²⁵ Medina: Csalogovits 1936. 3. t. számozás nélkül; Gläser 1993. 405, Abb. 64. (A medinai szobortozó inkább régebbi VK, mint Starcevo); Szentgyörgyvölgy: Bánffy 2004. 81, Fig. 18, 143; Bánffy 2007. 72–73; Szob–Verbicek: Dinnyés–Kővári et al. 1993. 4. t. 9; Zalakomár–Alsó-csalit: Kreiter 2008. 78; Szob–Malomkert: Kővári 2004. 8–9, 3. kép 4; Balatonszemes–Szemesi berek: Honti–Németh 2004. 6, III. tábla 1–2; Bondár–Honti–Márkus–Német 2007. 124, 4. kép; Kisunyom: Károlyi 1984. 434; 2004, 97. ábra; Sormás–Török-földek: Barna 2005. 21–22, 7. kép 1a–c; 2007b, 68–69; Torony: Ilon 2007a. 76–77.

²⁶ Balatonszemes–Bagódomb: Kiss–Sebők 2007. 116, 102. kép; Aba–Felsőszentiván–Ángyihegy: Makkay 1972.; Makkay 1975. Abb. 2; Sukoró–Tóraduló: Makkay 1970. 1972, 1975, Abb. 3–4. Hévízgyörk–Kaparóházi dűlő: Kalicz 1970a. 35, 23. kép; 1970b. 103, Taf. 7, 1; Tác–Gorsium: Makkay–Starnini–Tulok 1996. Fig. 73, 2a–c; Bodorfa: Regénye 2009; Sormás Mántai dűlő: Barna 2007a. 64–65; Győr, Pápai várnagy: Mithay 1966. 10. tábla 14.

²⁷ Barcs: Kalicz 1995. Abb. 9. 11.

²⁸ Raczky 2009, további irodalommal

²⁹ Szőlád: Kalicz 1993. Fig. 16. 1a–c; 1995. Abb. 5/3; Makkay–Starnini–Tulok 1996. Fig. 73. 1; Sebők 2007. 120; Becsehely–Homokos: Barna 2004. 36, 4. kép 2; Bicske–Galagonyás: Makkay 1972. 18; 1975, belső borító, Abb. 5; 1978, 27, Fig. 7; Gläser 1993. Abb. 66. 2–3; Kalicz 1998. Abb. 5. 4.

³⁰ Balatonszemes–Bagódomb: Sebők 2007. 119–120, 106. kép

³¹ Kiss–Sebők 2007. 116, 102. kép

³² Zalavár: Kalicz 1988. 92. kép 15; Gläser 1993. 406, Abb. 65; Kalicz 2007. 11; Szőlád: Kalicz 1993. Fig. 16. 1a–c; 1995, Abb. 5/3; Makkay–Starnini–Tulok 1996. Fig. 73. 1. (A szórvány leletet „to the local group of the Linear Pottery Culture of the southern part of Transdanubia” is sorolják: Makkay–Starnini–Tulok 1996. 117.); Balatonszemes–Bagódomb: Sebők 2007. 119, 106. kép; Szob–Verbicek dűlő: Dinnyés–Kővári et al. 1993. 334, Table 4. 9; Zalakomár–Alsó-csalit: Kreiter 2008. 78.)

³³ Becsehely–Homokos: Barna 2004. 36, 4. kép 2; Petrivente: Horváth–Kalicz 2003. 12, 4. kép 1.

³⁴ Zalavár: Gläser 1993. 406, Abb. 65; Szob–Verbicek dűlő: Dinnyés–Kővári et al. 1993. 334, Table 4. 9; Petrivente: Horváth–Kalicz 2003. 12, 4. kép 1

³⁵ Cífer: Pavúk 1994. Abb. 4. 8; Luning 2005. Bild 354.

³⁶ Szőlád: Kalicz 1993. Fig. 16, 1a–c; Kalicz 1995. Abb. 5/3, esetleg Becsehely–Homokos: Barna 2004. 36, 4. kép 2. (Ebből a szempontból nehezen ítéltető meg, mivel a publikációban csak az idol hátoldala szerepel.)

³⁷ Maurer 1982. 17, Abb. 2. 1; Berg–Maurer 1998., 28–29, Abb. 15.

³⁸ Sebők 2007. 120.

³⁹ Zalavár: Gläser 1993. 406, Abb. 65, Petrivente: Horváth–Kalicz 2003. 12, 4. kép 1.

⁴⁰ Horváth–Kalicz 2003. 12.

⁴¹ Balatonszemes–Bagódomb: Sebők 2007. 120.

⁴² Virág 1998; 2000.

plasztikák edényre applikált figurák lehettek.⁴³ Más elképzelések szerint a Bicske–Galagonyási idol esetében – a szóládihoz hasonlóan⁴⁴ – valamiféle egyéb ülő alkalmasággal ellátott, ülő testhelyzetű önálló körplasztikáról,⁴⁵ vagy a zsámoly és a lábak együttesen megformált „kentaur”-típusú megoldásáról lehet szó,⁴⁶ „Kentaur” szerű ábrázolásként került közlésre⁴⁷ a Keszthely csoportba sorolt,⁴⁸ Toronyból megismert példány, amely a díszítőmotívumok elhelyezkedése alapján, esetleg másként is értelmezhető lehet. A karcsonkok helyzete és a nyakék ábrázolása alatt látható előreugró törésfelület, ölben elhelyezkedő edényre, illetve ülő testhelyzetre is utalhat, amelyre számos példa van a DVK körből, eddig az idősebb fázisból.⁴⁹ Hasonló megoldás az egyik becsehelyi⁵⁰ és a szóládi idollal kapcsolatban is felmerülhet, bár azok elöl, a hasi részüknel edényekre applikált figurák is lehettek.⁵¹ Amennyiben a toronyi példány farrészénél látható, kétségesen értelmezhető tapadási felület mégis kentauruszerű megoldást jelez, a mellrészén látható előreugró törésfelület alapján valószínűsíthető applikációval együtt a plastika sajátos megoldás lehetett.

Előfordulnak álló alakot mintázó plastikák is, amelyek ugyancsak töredékek alapján ismertek. Az ide sorolható szobrocskák DVK körében előkerült példányai erősen stilizált dorongszerűen megformált szobrok, vagyis a lábakat nem egyenként, hanem egy összefüggő hengerszerű alsórészként ábrázolták.⁵² A korai medinai szobortorzó,⁵³ és a barcsi példány⁵⁴ kivételével, az eddig ismert dunántúli példányok az idősebb fázis végéről és a fiatalabb (Kottafejes illetve korai Keszthely) fázisok kezdetéről, illetve az azokat összekapcsoló átmeneti időszakból származnak.⁵⁵ Eredetileg edényre applikált teljes álló alak lehetett a később önálló idolként használt Balatonmagyaród–

Kápolnapusztáról közölt példány,⁵⁶ amelynek testén az előzőektől eltérő módon, megtalálható az ülő idolk többségén megjelenő fordított V alakú bemélyített díszítés fenyőág–minta változata.

A Szépvölgyi útról bemutatott idol esetében nem rendelkezünk egyértelmű támpontokkal az alsó rész rekonstrukciójához. Bizonyos, hogy az alsó részt külön tapasztották a szobrocska megmaradt tagjához, a fenék domborulatánál induló tapadási felület azonban többféle megformálás lehetőségét is felveti, hasonlóképpen, mint a legközelebbi párhuzam, a Bicske–Galagonyásról származó nagyobb idol esetében, amely a fenék domborulata alapján ülő alakként, applikált plastikaként vagy esetleg „kentaur” részeként egyformán értelmezhető. A domborulat indítása alapján felmerülhet még a fenékrész hozzá tapasztással történő enyhe vagy erőteljesebb megnagyobbításának lehetősége is. Erre példa a legidősebb fázisba tartozó brunni idol megformálása, amely kifejezetten zsírfarú.⁵⁷ Amennyiben a régibb vonaldíszes időszakba tartozik a medinai töredék,⁵⁸ akkor az is az erősen zsírfarú típust képviseli. Az álló idolk között az egyik győrszemerei példányon is megfigyelhető a fenékrész enyhe magvastagítással történő hangsúlyozása.⁵⁹ A DVK idolk azonban jellemzően kevésbé zsírfarúak, a fenék megformálása a legtöbb ülő figura esetében lapos vagy alig domborodó,⁶⁰ csak a legkorábbi idolk némelyike mutat enyhe „zsírfarúságot”.⁶¹ Mindezek alapján nyitott kérdés marad, hogy esetünkben ülő, enyhén vagy erősebben zsírfarú álló, „kentaur” szerű vagy éppen eredetileg valamire applikált szobrocskáról lehet-e szó.

A karok kialakításának kétféle típusa ismerhető fel a Dunántúlról ismert idolk körében. A teljes hosszában megjelenített karok egyik változata a Szépvölgyi úti idolnál is megfigyelhető, vállat és csípőt ívelten áthidaló, könyökben behajlított változat, amelyre a vonaldíszes körben több példa is ismeretes.⁶² A karok gyakran letörtek, csak a tapadási felület vagy kis csonkok alapján következtethetünk erre a VK körben igen jellemző kartartásra. Ahol csak a vállnál figyelhető meg a karok indítása, ott például edényt

⁴³ Bicske–Galagonyás: MAKKAY 1972. 18; MAKKAY 1975, belső borító, Abb. 5; 1978, 27, Fig 7; Szólád: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. 117, Fig. 73. 1b.

⁴⁴ SEBŐK 2007. 120.

⁴⁵ GLÄSER 1993, 407

⁴⁶ SEBŐK 2007, 120. A kisebb bicskei idol esetében még az ülő pozíció is csak a nagy idolhoz való hasonlóság alapján feltételezhető (GLÄSER 1993. 408).

⁴⁷ ILON 2007. 76–77.

⁴⁸ KALICZ 2007. 11.

⁴⁹ Bicske–Galagonyás: MAKKAY 1975. belső borító; LÜNING 2005. 25, Abb. 35, 36; Balatonszemes–Bagódomb: SEBŐK 2007. 119–120, 106. kép).

⁵⁰ BARNA 2004. 36, 4. kép 2.

⁵¹ MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996., 117, Fig. 73. 1b.

⁵² HÖCKMANN 1972. 188.

⁵³ CSALOGOVITS 1936.

⁵⁴ KALICZ 1995.

⁵⁵ Győrszemere: REZI KATÓ 1993. 21–22, Abb. 13. 4, Abb. 14. 3; Szakály: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. 118, Fig. 74; Becsehely–Homokos: BARNA 2004. 36, 4. kép 1.

⁵⁶ BARNA 1999. 10, 1. kép/1a–1b–1c

⁵⁷ HANSEN 2007., Abb. 178, Taf. 498.

⁵⁸ CSALOGOVITS 1936. 3. t. számozás nélkül

⁵⁹ REZI KATÓ 1993. 21–22, Abb. 13. 4, Abb. 14. 3.

⁶⁰ Balatonszemes–Bagódomb: SEBŐK 2007. 119–120, 106. kép, Szólád: KALICZ 1993. Fig. 16. 1a–c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. Fig. 73. 1, Becsehely–Homokos, Petrivente: HORVÁTH–KALICZ 2003. 12, 4. kép 1.

⁶¹ GLÄSER 1993. 406, Abb. 65; Szob–Verbicek dűlő: DINNYÉS–KÓVÁRI et al. 1993. 334, Tab. 4. 9.

⁶² Brunns: HANSEN 2007. Abb. 178, Taf. 498; Boskovštejn: HÖCKMANN 1965. Abb. 1/1; Cífer–Pác: PAVUK 1994, Abb. 4/9a–b; Dvorníky: VLADÁR 1979. Abb. 10; Nerkewitz: KAUFMANN 1976. Abb. 2d.

tartó kartartásról lehetett szó.⁶³ Ritkábban a karokat a törzshöz tapasztott plasztikus bordával mintázták meg, mint a zalakomári idol esetében.⁶⁴ Ezek a megoldások az eddigiek alapján inkább az idősebb fázisban készített idolkörében fordulnak elő. A másik, ritkábbnak tűnő változat esetében a karokat csak kis kezdeményekkel, csonkokkal jelezték. Ez a variáció az eddig megismert példányok alapján inkább a fiatalabb, Keszthely-csoport körébe sorolt példányok esetében tűnik jellemzőbbnek.⁶⁵ A töredékes felsőkar csonkok alapján – mind az idősebb, mind a fiatalabb fázisban – ezektől eltérő kartartás is megfigyelhető.⁶⁶

A Szépvölgy úti idol esetében a női nemi jelleg megjelenítésének fontosságára a mellek ábrázolásával utaltak. A DVK idolközi között a nemi jelleg ábrázolása nem minden szobron ismerhető fel; valamennyi fázisban előfordulnak aszekszuális, nem nélküli ábrázolások is,⁶⁷ sőt az ismert álló alakot mintázó idolkörében is.⁶⁸ Amennyiben azonban a nemi jelleg ábrázolásra kerül, minden esetben nőalakról van szó. A töredék jellegétől függően a nemi szervek vagy a mellek ábrázolása az idősebb,⁶⁹ illetve a fiatalabb fázis plasztikáin egyformán felismerhető.⁷⁰ A bodorított hajábrázolással és hajpánttal ábrázolt fejtöredékek is női alakokat képviselhetnek.

A Szépvölgyi úton előkerült idol fejének megformálására nincsenek közvetlen adataink. Az előkerült töredékek szerint a plasztikák fejrésze általában háromszögletű vagy lekerekített. Sokszor csak a szemeket és az orrot jelezték, a száját nem. Az arc lehet

lapos, de több esetben az előreugró orr a fejnek állati jelleget kölcsönöz. Az egész elterjedési területen előfordul a haj ábrázolása még akkor is, ha egyébként a kis szobrocska készítése elnagyolt. A korábbi darabok hajviselete sokkal természetesebben ábrázolt,⁷¹ mint a későbbieké, amikor a valóságghű ábrázolást egyfajta mértanias megfogalmazás váltotta fel.⁷² A stilizált fejábrázolásnak azonban továbbra is jellemzője marad a fej hátsó részének jellegzetes kinyúlása, továbbá a hajpánt, és a hajfonatok megjelenítése.⁷³

Idolunk esetében is megtalálható bemélyített vonaldísz, amely a VK, így a DVK idol plasztikájának is meghatározó eleme. A mintázat kialakításában a változatosság ellenére bizonyos szabályszerűségek ismerhetők fel.

Különösen jellegzetes az idolkörében csaknem kivétel nélkül megjelenő, egy vagy több fordított V alakú párhuzamosokból kialakított halszálla vagy szarufa motívum, amelyet ritkábban függőleges vonallal kötöttek össze (fenyőág minta). A halszálla vagy szarufa motívum a korai VK-ban több lelőhelyről származó idolon is megtalálható,⁷⁴ de szarufa motívum szerepel a középső ill. késő VK idejére keltezhető Pulkau lelőhely egyik idolkörében is.⁷⁵ A DVK-ban is elsősorban az idősebb fázis idolkörében jellemző ez a mintázat,⁷⁶ de a Keszthely csoportban, a fiatalabb fázisban is továbbél.⁷⁷ A VK területén ritkábban megjelenő fenyőág motívum⁷⁸ a Dunántúlon inkább a fiatalabb fázishoz sorolt példányokon, a Keszthely csoporthoz kapcsolódóan jelenik meg,⁷⁹ valamint előfordul a kottafejes időszakot képviselő Sukoró-Tóradúlón előkerült idoltöredékeken is.⁸⁰ Mind-

⁶³ Balatonszemes–Bagódomb: SEBŐK 2007. 119–120, 106. kép, Bicske–Galagonyás: MAKKAY 1975, belső borító; LÜNING 2005. 25, Abb. 35, 36; Szólád: KALICZ 1993. Fig. 16. 1a–c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. Fig. 73. 1; Cífer–Pác: PAVÚK 1994. Abb. 4/8a–b–c

⁶⁴ KREITER 2008. 78.

⁶⁵ Balatonszemes–Szemesi berek: HONTI–NÉMETH 2004. 6, III. tábla 1–2; BONDÁR–HONTI–MÁRKUS–NÉMETH 2007. 124, 4. kép, Balatonmagyaród–Kápolnapuszta: BARNÁ 1999. 10, 1. kép/1a–1b–1c.

⁶⁶ Zalavár: GLÄSER 1993. Abb. 65; Petrivente: HORVÁTH–KALICZ 2003. 12, 4. kép 1.

⁶⁷ Balatonszemes–Bagódomb: SEBŐK 2007. 119–120, 106. kép, Torony: ILON 2007. 76–77; Sormás–Török-földek: BARNÁ 2005. 21–22, 7. kép 1a–c; 2007b, 68–69.

⁶⁸ Becsehely–Homokos: BARNÁ 2004. 36, 4. kép 1; Szakály: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. 118, Fig. 74, Győrszemere: REZI KATÓ 1993. 21–22, Abb. 13. 4, 5. Abb. 14. 3; Balatonmagyaród–Kápolnapuszta: BARNÁ 1999. 10, 1. kép/1a–1b–1c.

⁶⁹ Zalavár: GLÄSER 1993. 406, Abb. 65; Szólád: KALICZ 1993. Fig. 16. 1a–c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. Fig. 73. 1; Bicske–Galagonyás: MAKKAY 1972. 1975, 1978; KALICZ 1998. Abb. 5. 4; MAKKAY 1972. 1975; KALICZ 1998. Abb. 5. 2; Zalakomár–Alsó-csalit: KREITER 2008. 78.

⁷⁰ Szob–Malomkert: KÓVÁRI 2004. 8–9, 3. kép 4; Balatonszemes–Szemesi berek: HONTI–NÉMETH 2004. 6, III. tábla 1–2; BONDÁR–HONTI–MÁRKUS–NÉMETH 2007. 124, 4. kép, Petrivente: HORVÁTH–KALICZ 2003. 12, 4. kép 1.

⁷¹ Aba-Felsőszentiván–Ángyihegy: MAKKAY 1975, Abb. 2; Balatonszemes–Bagódomb: KISS–SEBŐK 2007, 116, 102. kép)

⁷² Bodorfa: REGENYE 2009; Tác–Gorsium: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996, Fig. 73, 2a–c; Balatonszemes–Szemesi berek: HONTI–NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR–HONTI–MÁRKUS–NÉMETH 2007, 124, 4. kép

⁷³ REGENYE 2009

⁷⁴ Cífer–Pác: PAVÚK 1994, Abb. 4/8a–b–c, 4/9a–b; Reikersdorf: Höckmann 1965, Abb. 5/1; Maurer 1981, 59, Abb. 2/1; Wetzleinsdorf: Maurer 1981, 59, Abb. 3/3; Tirpesti: Höckmann 1972, 189.)

⁷⁵ MAURER 1981, 59, Abb. 3/1.

⁷⁶ Szólád: KALICZ 1993, Fig. 16. 1a–c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996, Fig. 73. 1, Bicske–Galagonyás: MAKKAY 1972, Taf. 13; 1975. borító képei, 5. kép, 1978; KALICZ 1998, Abb. 5. 2, 4; Zalakomár–Alsó-csalit: KREITER 2008, 78.

⁷⁷ Kisunyom: KÁROLYI 1984. 434; 2004, 97. ábra; Torony: ILON 2007, 76–77; Balatonszemes–Szemesi berek: HONTI–NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1–2; BONDÁR–HONTI–MÁRKUS–NÉMETH 2007, 124, 4. kép).

⁷⁸ Gaukönigshofen: WAMSER 1980, 26; Boskovštejn: HÖCKMANN 1965, Abb. 1/1)

⁷⁹ Balatonmagyaród–Kápolnapuszta: BARNÁ 1999, 10, 1. kép/1a–1b–1c

⁸⁰ MAKKAY 1975, 3–4. kép

emellett az idősebb fázisban megjelenő szabályos halszájka vagy szarufa motívum a hagyományok folytatódásaként, a Keszthely csoportba sorolt idollok hátán is előfordulva végig megtalálható a DVK fejlődés folyamán. A hátrészen többféle kivitelben bekarcolt halszájka minta értelmezése, mint a távoli területeket összefogó közösség szellemi egységének kifejezője egységes lehetett a Kelet-Dunántúltól, Alsó-Ausztrián át Morvaországig, sőt Közép- és Dél-Németországig. Ugyanígy lehettek a petriventei idoltorzón látható ezektől eltérő karcolt jelek is, amelyeknek megfelelői Németországban figyelhetők meg.⁸¹ A késői Keszthely csoport idolkain már vékonyabb vonalú és nem annyira szabályos a fenyőág minta,⁸² a háton vízszintes párhuzamos vonalak is előfordulnak.⁸³ Hasonló figyelhető meg más késői VK-ba sorolt példányoknál is.⁸⁴ Ezek a példák arra utalnak, hogy a fiatalabb fejlődési szakaszban, bizonyos hagyományok megtartása mellett, az idollokon megjelenő díszítő- vagy jelképrendszer már kevésbé kötötté, illetve némileg változatosabbá válhatott.

Ugyancsak jellemző díszítőelem a szobrok felső testén megjelenő mell fölött záródó vagy azt középen összefutva keretező szimpla, kettős vagy hármas V alakban összefutó bemélyített vonaldísz, amely az idősebb,⁸⁵ és a fiatalabb fázisba⁸⁶ sorolt példányokon is felismerhető. Ez a motívum a közép európai VK több példányán is jellemzően megtalálható.⁸⁷

Az idollokon megtalálható vonaldíszek interpretációjára két fő irányzat alakult ki a kutatásban. Az egyik szerint a vonalak a ruházatot és a testékszereket ábrázolják,⁸⁸ míg a másik elképzelés szerint a bekarcolt vonalakkal az emberi csontvázat kívánták láthatóvá tenni.⁸⁹ Ez a kérdés ma már nem dönthető el, mindkét nézet mellett szólnak érvek és ellenér-

vek és a kétféle ábrázolás keveredésének lehetősége ugyancsak szóba kerülhet. A halszájka, illetve fenyőág motívum hasonló formában állatábrázolások hátán is megjelenik,⁹⁰ ami inkább az anatómiai megközelítés mellett szól, a gerinc és a bordák megjelenítésére utal.

Ugyanakkor a derékon körbefutó vonaldísz, amely a legkorábbi időszakról a fiatalabbig megtalálható az idollokon,⁹¹ már nehezen azonosítható anatómiai elemként. Ez a bekarcolás inkább az öltözkéhez tartozó öv ábrázolásaként fogható fel, amely felveti azt a lehetőséget, hogy a többi bemélyített vonaldísz is inkább a ruházat és a viseleti kellékek ábrázolásának tekintsük. Hasonlóképpen vélekedhetünk a szobrocskák mellrészén látható V alakú vonaldíszekkel kapcsolatban is, amelyek a néhány esetben egyértelműen csüngőként értelmezhető ábrázolás alapján, kifejezetten nyakék,⁹² vagy esetleg más díszítmény⁹³ megjelenítésére utalnak. Anatómiai részlet helyett inkább a ruha redőzeteként értelmezhetjük az ülő idollok fenékrészén megjelenő függőleges párhuzamos bekarcolásokat is.⁹⁴ Az egyes dunántúli idollokon felfedezhető festés a figurákkal összefüggő szimbólumrendszer része lehetett; a vörös szín, mint az élet hangsúlyozott jelképe jelenhetett meg. Az idollok pasztózus vörös festése általános gyakorlat Európában és a Dunántúlon is, a legidősebbtől a legfiatalabb fázisig.⁹⁵

Az idollok közötti messze területeken felfedezhető kétségtelen rokonságot a létrehozásukat is előidéző képzetek terjedése, vagyis igen jelentős kommunikációs rendszer működése indokolhatja, amelynek létrejöttében különböző nyersanyagok pl. kövek beszerzésének jelentős szerep tulajdonítható.⁹⁶

ÉRTÉKELÉS (5. KÉP)

A DVK idolkai változatosságuk, egyedi megjelenésük ellenére is láthatóan azonos szabályok szerint készültek. Mindezek dacára az idollok között regionális különbség és időbeli alakulás is felismerhető. Az idősebb fázisba keltezhető példányok, még ha kis számban is, a DVK teljes elterjedési területén megtalálhatóak. A Szob-Verbicek lelőhelyről szór-

⁸¹ HORVÁTH-KALICZ 2003, 12, 4. kép 1; KALICZ 2007, 11.

⁸² Sormás-Török-földek: BARNA 2005, 21-22, 7. kép 1a-c; 2007b, 68-69.

⁸³ Becsehely-Homokos: BARNA 2004, 36, 4. kép 2.

⁸⁴ Pl. Asparn: MAURER 1998, 25-26, Abb. 2.

⁸⁵ Budapest, Szőlád: KALICZ 1993, Fig. 16. 1a-c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY-STARNINI-TULOK 1996, Fig. 73. 1, Bicske-Galagonyás: MAKKAY 1975, belső borító; Zalakomár-Alsó-csalit: KREITER 2008, 78.

⁸⁶ Balatonszemes-Szemesi berek: HONTI-NÉMETH 2004, 6, III. tábla 1-2; BONDÁR-HONTI-MÁRKUS-NÉMETH 2007, 124, 4. kép; Balatonmagyaród-Kápolnapusztja: BARNA 1999, 10, 1. kép/1a-1b-1c, Torony: ILON 2007, 76-77.

⁸⁷ Brunn: HANSEN 2007, Taf. 1, Nerkewitz: KAUFMANN 1976, Abb. 2d; HANSEN 2007, Taf. 499. 4, Zillingtal: HANSEN 2007, Taf. 499. 5; Eilsleben: HANSEN 2007, Taf. 501. 9; Boskovštejn: HÖCKMANN 1965, Abb. 1/1; Cífer-Pác: HANSEN 2007, Taf. 506, 16.

⁸⁸ QUITTA 1960, 170, HÖCKMANN 1965, 1, 7; MAKKAY 1972, 18; 1975, GLÄSER 1993, 407.

⁸⁹ OZOLS 1975, 1; 1978, 99; WAMSER 1980, 17, 31, MAURER 1972, 7; 1981, 65; BARNA 1999, 14.

⁹⁰ Pl. KALICZ 1998, Abb. 8. 2A-B.

⁹¹ Brunn: HANSEN 2007, Abb. 178, Taf. 498; Zalavár: GLÄSER 1993, 406, Abb. 65; Zalakomár-Alsó-csalit: KREITER 2008, 78, Györszemere: REZI KATÓ 1993, 21-22, Abb. 13. 5; Becsehely-Homokos: BARNA 2004, 36, 4. kép 2.

⁹² Torony: ILON 2007, 76-77; Szőlád: MAKKAY-STARNINI-TULOK 1996, 117, Fig. 73 1c

⁹³ Bicske-Galagonyás: MAKKAY 1975, belső borító

⁹⁴ Balatonszemes-Bagódomb: SEBŐK 2007, 119-120, 106. kép, Szőlád: KALICZ 1993, Fig. 16. 1a-c; 1995, Abb. 5/3; MAKKAY-STARNINI-TULOK 1996, Fig. 73. 1a

⁹⁵ Győr-Pápai vám: MITHAY 1966, 10. kép 14; KALICZ 2007, 11.

⁹⁶ KALICZ 2007, 11.

ványként előkerült idol kivételével⁹⁷ a budapesti Szépvölgyi úton előkerült, idősebb fázis második felére keltezhető idol a legkeletibb, első ízben hiteles lelet együttesből származó példány, amelynek valamennyi értékelhető részlete felismerhető, a (közép-európai) VK körébe tartozó idollokon is.

A hasonló idolkészítés a Dunántúl déli felében, a fiatalabb szakaszban, a Keszthely csoport körében a DVK fejlődés végéig követhető. A Dunántúl északi felében, a fiatalabb fázisokban ezektől eltérő álló dorongszerű idolkészítés is ismert a kottafejes fázis elejéről, ezektől eltérő megformálású a hasonló korú lapos szobi példány. Valódi kottafejes díszítésű darabbal is mindössze két esetben találkozunk és eddig egyetlen közölt példány ismeretes az Észak-Dunántúlról a Zseliz időszakból is.⁹⁸ A Győr-pápai vámnál előkerült félkör alakban végződő hosszú lapos fejtöredék az előbbiektől eltérő jellegzetességeket mutat, az arc megformálásának

részletei inkább a Zseliz kultúra sajátos arcos edényeire emlékeztetnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Szépvölgyi úton előkerült agyagszobrocska töredékét a DVK idősebb fázisára keltezhetjük, nagy valószínűséggel annak fiatalabb szakaszára, de még a kottafejes kialakuló fázis elé.

A DVK korai fázisaiban a DVK teljes területén megjelennek az idolplasztikák, amelyek kis számban, de egységes szabályok szerint készültek a teljes elterjedési területen.

A kottafejes kerámia körében szintén előfordulnak idolkészítések, míg a Zseliz időszakban az eddig közölt adatok szerint, a Dunántúl északi felében már csak elvétve találkozunk ilyenekkel. A Zseliz időszaktól az emberalakú ábrázolásokat inkább a meghatározott szabályok szerint készülő arcos edények képviselik ebben a körben.⁹⁹

⁹⁷ Lásd a 80. jegyzetet

⁹⁸ Győr-Pápai vám: MITHAY 1966. 10. kép 14. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a Dunától keletre, a Zseliz időszak Szécsény-Ültetésen kutatott településen a publikált arcos edények töredékein kívül, összesen 4 db, hasonló korú, jelenleg közöletlen idoltöredékről is tudunk. Fábian Szilvia szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

⁹⁹ VIRÁG 2009; VIRÁG 2009a; REGENYE 2009. 180.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARNA 1999 P. BARNA Judit: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának leletei Balatonmagyaród-Kápolnapusztáról. Zalai Múzeum 9. (1999), p. 7-32.
- BARNA 2004 P. BARNA J.: Becsehely-Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999-2000). In: Momosz 2. Őskoros kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. (Szerk. Nagy E. Gy.-Dani J.-Hajdú Zs.) Debrecen, 2004., p.33-42.
- BARNA 2005 P. BARNA Judit: Sormás-Török földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum. Zalai Múzeum 14. (2005), p. 17-36.
- BARNA 2007a P. BARNA Judit: Sormás, Mántai-dűlő (Zala megye) In: Százszorszépek: Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Szerk. Ilon G.). Szombathely, 2007, p. 62-65.
- BARNA 2007b P. BARNA Judit: Sormás, Török-földek (Zala megye). In: Százszorszépek: Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Szerk. Ilon G.). Szombathely, 2007, p.66-69.
- BÁNYFY 2004 BÁNYFY, Eszter: The 6th millennium BC boundary in Westwm Transdanubia and its role in the Central European neolithic transition. VAH 15. Bp., 2004.
- BÁNYFY 2007 BÁNYFY Eszter: Szentgyörgyvölgy, Pityerdomb (Zala megye). In: Százszorszépek: Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon (Szerk. Ilon G.). Szombathely, 2007, p. 70-73.
- BERG-MAURER 1998 BERG, F.-MAURER, H.: Idole. Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn, 1998.
- BONDÁR-HONTI-MÁRKUS-NÉMET 2007 BONDÁR Mária-HONTI Szilvia-MÁRKUS András-NÉMET Péter: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: Gördülő idő : Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Kaposvár, 2007., p. 123-133.
- CSALOGOVITS 1936 CSALOGOVITS József: Újabb-kőkori leletek Tolna Vármegyéből. In: Tolna Vármegye múltjából 2. Szekszárd, 1936. p. 15-21, 33-34.
- DINNYÉS-KÓVÁRI et al 1993 DINNYÉS István-KÓVÁRI Klára-KVASSAY Judit-MIKLÓS Zsuzsa-TETTAMANTI Sarolta-TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. MRT 9. Bp., 1993.
- FACSÁDY 1998 R. FACSÁDY Annamária: Budapest, II. Szépvölgyi út 18-22. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Bp., 2001. 107.
- GLÄSER 1993 GLÄSER, R.: Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Entstehung. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg. Manuskript auf öffentlichem Mikrofilm. Heidelberg, 1993.
- HANSEN 2007 HANSEN, S.: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur antropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. I-II. In: Archeologie in Eurasien 20. Mainz, 2007.
- HONTI-NÉMETH 2004 HONTI Szilvia-NÉMETH Péter: Balatonszemes-Szemesi- berek. In: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. Szerk. Honti et al.). Kaposvár, 2004., p. 6-9.
- HORVÁTH-KALICZ 2003 HORVÁTH László-KALICZ Nándor: Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye) In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Bp., 2003., p.5-29.
- HORVÁTH 2002 Horváth László András: Neolitikus leletek Dunakeszi határában. BudRég 35. (2002), p. 7-34.

- HORVÁTH 2002a HORVÁTH, László András: Neolithische Funde und Befunde in der Gemarkung von Budakeszi. *ActaArchHung* 53. (2002), p. 1–40.
- HÖCKMANN 1965 HÖCKMANN, O.: Menschliche Darstellungen in der Bankeramischen Kultur. *JRGZM* 12. (1965), p.1–34.
- HÖCKMANN 1972 HÖCKMANN, O.: Andeutungen zur Religion und Kultus in der Bandkeramischen Kultur. *Pannóniai konferenciák aktái* 1. Alba Regia 12. (1971)[1972], p. 187–209.
- ILON 2007 ILON Gábor: Torony, Nagyrét dűlő (Vas megye). In: *Százszorszépek : Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon* (Szerk. Ilon G.). Szombathely, 2007., p. 74–77.
- KALICZ 1970a KALICZ Nándor: *Agyag istenek*. Bp., 1970.
- KALICZ 1970b KALICZ Nándor: Hévizgyörk-Kaparóházi dűlő. *MittArchInst* 1 (1970) 103–104.
- KALICZ 1988 KALICZ Nándor: A termelő gazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. I–II. Kézirat. Bp., 1988.
- KALICZ 1993 KALICZ, Nándor: The early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia) *Poročilo* 21. (1993), p. 85–135.
- KALICZ 1995 KALICZ, Nándor: Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *ActaArchHung* 47. (1995), p. 23–59.
- KALICZ 1998 KALICZ, Nándor: Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Bp., 1998.
- KALICZ 2007 KALICZ Nándor: Az őskori agyagszobrászat kezdetei a Nyugat-Dunántúlon. (Kr. e. 6000–3000). In: *Százszorszépek : Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon*. Szombathely 2007, 8–42.
- KALICZ–KALICZ–SCHREIBER 2002 KALICZ, Nándor–KALICZ–SCHREIBER Rózsa: Die Verbreitungsgrenze der frühneolithischen Kulturen in Transdanubien. (Westungarn) *PreAlp* 37. (2001)[2002], p. 25–44.
- KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1992 KALICZ–SCHREIBER, Rózsa–KALICZ, Nándor: Die erste frühneolithische Fundstelle in Budapest. *Hommage à Nicola Tasić*. *Balkanica* 23. (1992), p. 47–76.
- KAUFMANN 1976 KAUFMANN, D.: Linienbankeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. *JMV* 60. (1976), p. 61–96.
- KÁROLYI 1984 KÁROLYI Mária: Az újkőkor kutatásának tíz esztendeje Vas megyében (1973–1983). *Vasi Szemle* 38. (1984), p. 429–440.
- KÁRPÁTI 2000 KÁRPÁTI Zoltán: Budapest, II. Ürömi utca 45. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Bp., 2003., p. 107.
- KÁRPÁTI 2001 KÁRPÁTI Zoltán: Budapest, II. Ürömi utca 39. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Bp., 2003. p. 148.
- KÁRPÁTI–ÉDER 2006 KÁRPÁTI Zoltán–ÉDER Katalin: Budapest, II. Felhévizi utca 5. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Bp., 2007. p. 163–164.
- KÁRPÁTI–VIRÁG 2006 KÁRPÁTI Zoltán–M. VIRÁG Zsuzsa: Budapest, II. Ürömi utca 37. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Bp., 2007. p.165.
- KÁRPÁTI–VIRÁG 2008 KÁRPÁTI Zoltán–M. VIRÁG Zsuzsa: Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. *AqFüz* 14. (2008), p. 188–190.
- KISS–SEBŐK 2007 KISS V.–SEBŐK K.: Balatonszemes–Bagódomb. In: *Gördülő idő : Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. (Szerk. Belényesy K., Honti Sz., Kiss V.) 2007., p. 113–118.
- KÓVÁRI 2004 KÓVÁRI Klára: A vonaldíszes kerámia különleges leletei Szobról Pest megye. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Bp., 2004., p. 5–15.

- KREITER 2008 KREITER A.: Zalakomár–Alsó–csalít. In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról. (Szerk. HORVÁTH L., FRANKOVICS T.). Zalaegerszeg, 2008., p. 77–79.
- LÜNING 2005 Die Bandkeramiker. Erste Steinzeitbauern in Deutschland. (Hrsg Lüning, J.) Rahden/Westf., 2005.
- MAKKAY 1970 MAKKAY János: A kőkor és a rézkor Fejér megyében. In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 1. Székesfehérvár, 1970.
- MAKKAY 1972 MAKKAY, János: Eingeritzte und plastische Menschendarstellungen der transdanubischen Linienbanderamik. In: IDOLE. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum 7. Wien, 1972., p.16–19.
- MAKKAY 1975 MAKKAY János: A bicskei neolitikus telep és temető. Az István király Múzeum Közleményei D. sorozat –Série D. No. 104. Székesfehérvár, 1975.
- MAKKAY 1978 MAKKAY, János: Excavations at Bicske. I. The Early Neolithic. The Earliest Linear Band Ceramic. Alba Regia 16. (1978), p. 9–60.
- MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996 MAKKAY János– STARNINI, E.–TULOK, Magda: Excavations at Bicske–Galagonyás (Part III.) The Notenkopf and Sopot–Bicske Cultural Phases. Trieste, 1966.
- MAURER 1972 MAURER, H.: Über frühneolithische Idole und Verwandte Objekte aus dem p. B. Horn, NÖ. ArchA 52 (1972)
- MAURER 1981 MAURER, H.: Linearkeramische Kultobjekte aus Niederösterreich. FÖ 20. (1981), p. 57–94.
- MAURER 1982 MAURER, H.: Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. (Mannus–Bibliothek 19.) Hückeswagen, 1982.
- MITHAY 1966 MITHAY Sándor: Zselízi típusú leletek a Győr, Pápai–vámi újabb-kőkori lakótelepen. Arrabona 8. (1966), p. 5–52.
- OZOLS 1975 OZOLS, J.: Der Röntgenstil. Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Geistesgeschichte . BJ 175. (1975) p.
- OZOLS 1978 OZOLS, J.: Zur Deutung einer neolithischer Statuetten. BHVg (1978)
- PAVÚK 1980 PAVÚK, J. : Ältere Linearkeramik in der Slowakei. SlovArch 28. (1980), p. 7–88.
- PAVÚK 1994 PAVÚK, J.: Zur relativen Chronologie der älteren Linearkeramik. JAM 36. (1994), p. 135–149.
- QUITTA 1960 QUITTA, H.: Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. PZ 38. (1960), p. 153–188.
- RACZKY 2009 RACZKY Pál: A Körös–kultúra figurális ábrázolásainak értelmezéséhez. TISICUM 19. (2009), p. 65–76.
- Regenye 2002. REGENYE, Judit: Transdanubian Linear Pottery Culture in Balatonalmádi–Vörösberény. Antaeus 25 (2002) 221–236.
- Regenye 2009 Regenye J.: Idoltöredék Bodorfáról (Veszprém megye), adalék a DVK kultuszéletéhez. In: Medinától Etéig. Tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára (Szerk. Bende L., Lőrinczy G.) Veszprém, 2009., p. 179–187.
- REZI KATÓ 1993 REZI KATÓ Gábor: Adatok a Sokoróalja újkőkorához. CommArchHung 1993., p. 5–26.
- SEBŐK 2007 SEBŐK K.: Emberábrázolás Balatonszemes–Bagódombról. In: Gördülő idő: Régészeti feltárások az M7–es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (BELÉNYESSY K., HONTI SZ., KISS V.) 2007., p. 119–121.
- VIRÁG 1992 M. VIRÁG Zsuzsanna: Újkőkori és középső rézkori telepnymok az M0 autópálya szigetszentmiklósi szakaszánál. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 1. BTMMűhely 5. (1992), p.15–60.

- VIRÁG 1998 M. VIRÁG, Zsuzsanna: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In: The Late Neolithic of the Middle Danube Region. Timișoara, 1998., p. 67-89.
- VIRÁG 2000 M. VIRÁG, ZS. Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In Stefan HILLER – Vassil NIKOLOV (szerk.) Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien 2000, 389-405.
- VIRÁG 2009 M. Virág, Zsuzsanna: The Eastern Periphery of the Central European LPC in the Region of Budapest. In: Interactions between different models of neolithization North of the Central European agro-ecological barrier (ed. KOZŁOWSKI, J.) Kraków, 2009., p. 9-30.
- VIRÁG 2009a M. VIRÁG, Zsuzsanna: On the anthropomorphic representations of TLPC in connection with some recent finds from Budapest (Idols and vessels with facial representations). [megjelenés alatt]
- VLADÁR 1979 VLADÁR, J.: Praveká plastika. Tatran. Bratislava, 1979.
- WAMSER 1980 WAMSER, L.: Eine Gefäßhaltende Idolfigur der frühen Linearbandkeramik aus Mainfranken. JBBDD 21. (1980), p. 26-38.

NEOLITHIC CLAY FIGURINE FRAGMENT FROM SZÉPVÖLGYI ROAD BUDAPEST

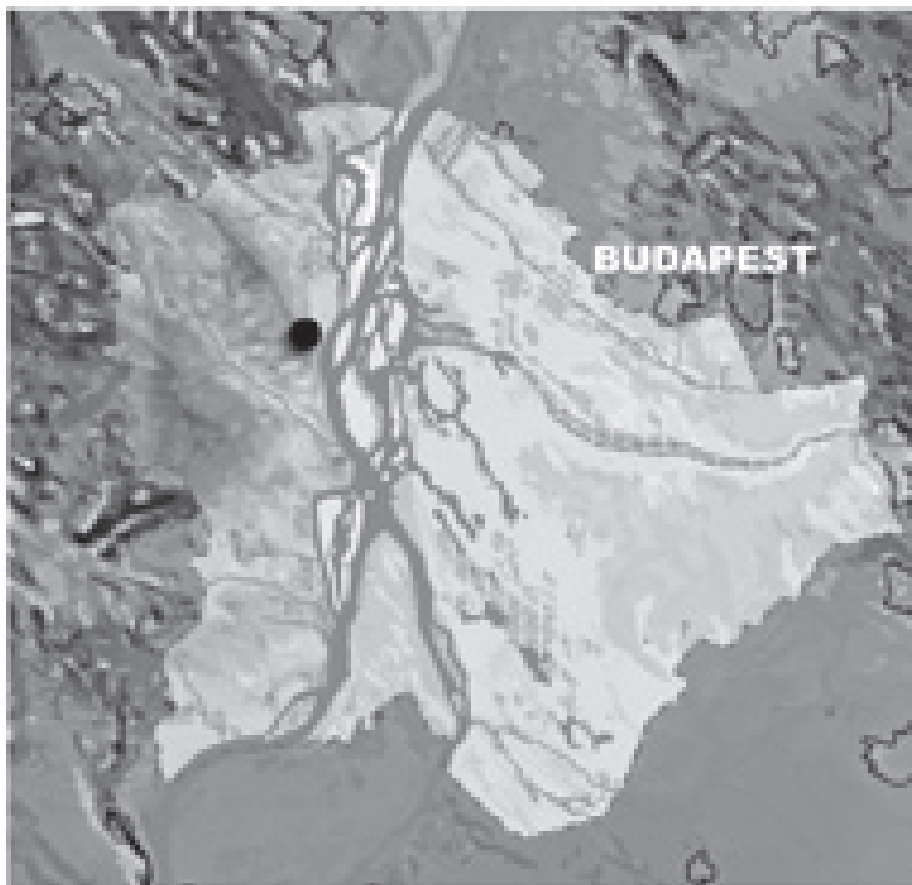
The article describes the fragment of a human-shaped clay figurine and other finds unearthed in Szépvölgyi Road in the 2nd district of Budapest. A possible reconstruction of the figurine based on parallelisms and the timing of the assemblage are also discussed.

The assemblage which contained the idol bears the characteristics of the earlier period of the Transdanubian Linear Pottery Culture (TLPC). Chronologically, the closest objects can be the finds in house No. 1, section III, pit 1 at Bicske-Galagonyás, the Dunakeszi-Székesdűlő site and pits No. 33 and 34 at Szigetszentmiklós-Vízműtelep. Despite the relatively small number of fragments, a more accurate timing is also possible. Our finds might be younger

than the earlier finds unearthed in Aranyhegyi Road, but older than the above-mentioned assemblages dated to the end of the earlier transitory phase, the so-called "notenkopf" phase.

Idol figurines appeared in the early phases of the TLPC in the entire territory of the culture; although limited in number, they followed uniform rules. On the idols found at Szépvölgyi Road all the basic characteristics of the TLPC idols can be identified.

Idols appeared in the Notenkopf pottery phase too, but occur only sporadically in the Zseliz phase. From the Zseliz phase on, human representations were made mainly in the form of face pots, which were made according to standard rules.

1.

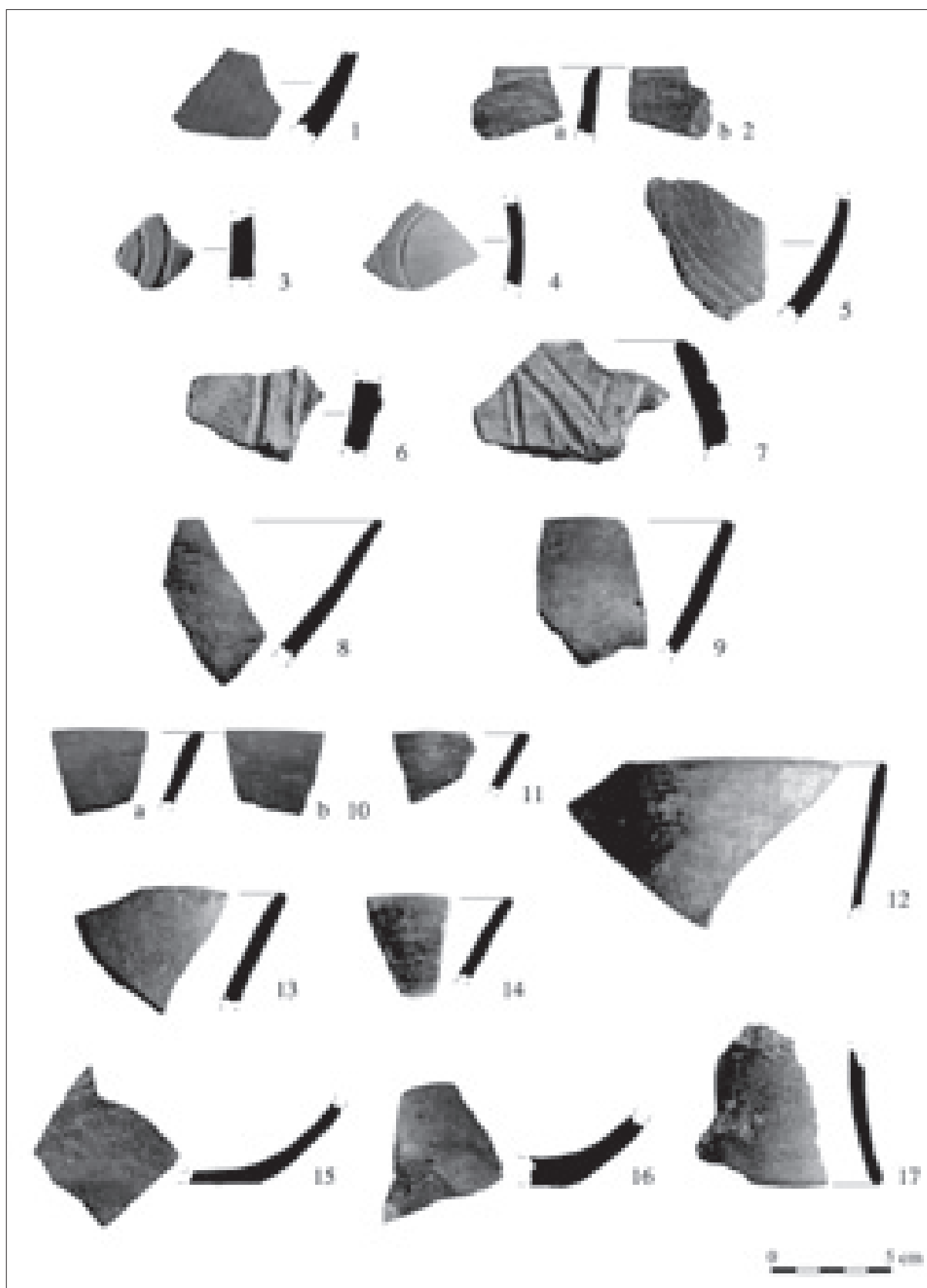

2.

1-2. kép. Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. A lelőhely helyszínrajza

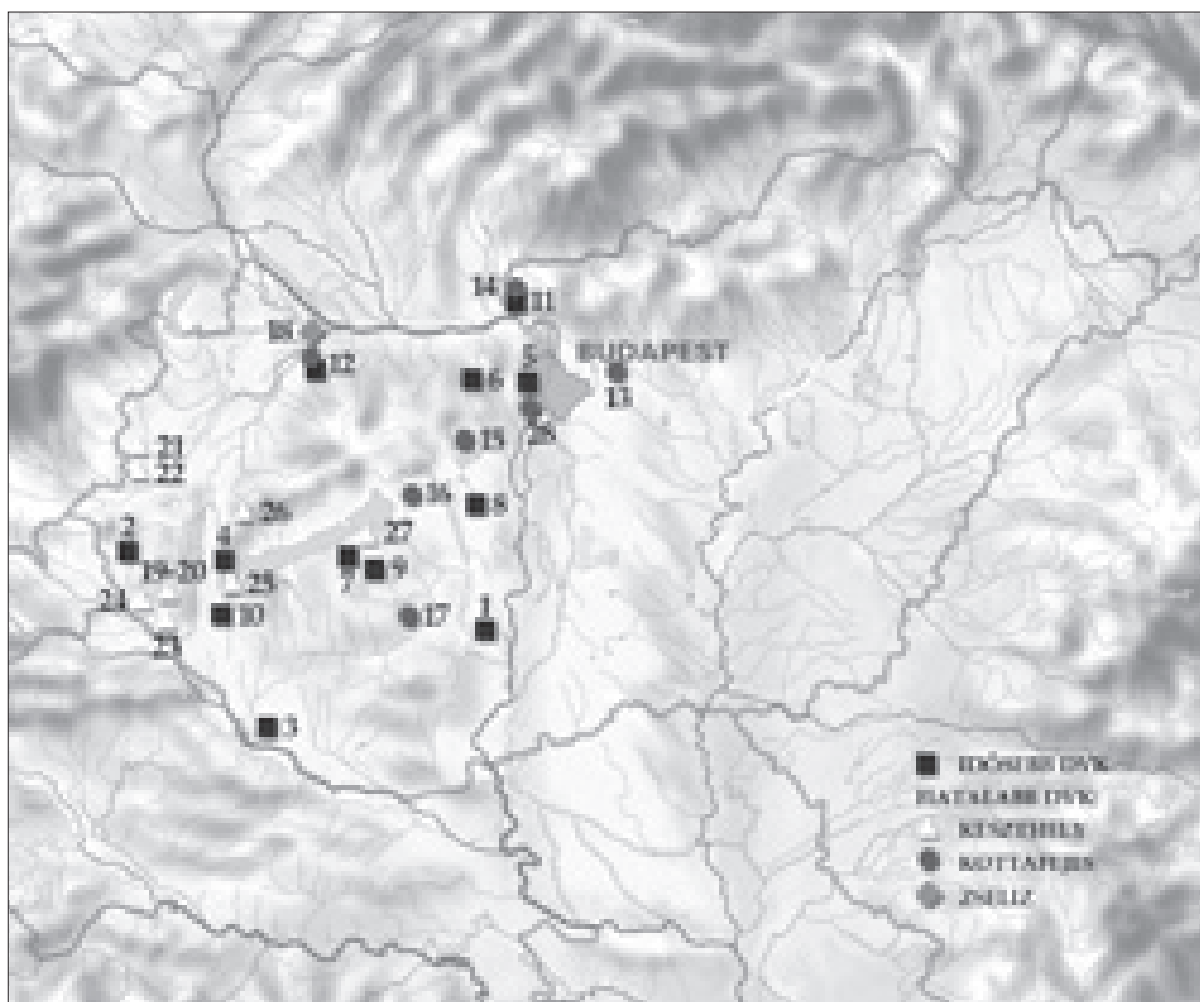
2. kép. 1a-d és 2a-d: Ember alakú agyagplasztika töredéke. Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. SE 6408.

3. kép. 1-17: Edénytöredékek. Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. SE 6408

4. kép. 1-17: Edénytöredékek. Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. SE 6408.

5. kép. Az ember alakú agyagplasztikák elterjedése a DVK települési területén:

- 1: Medina (Csalogovits 1936);
- 2: Szentgyörgyvölgy-Pityedomb (Bánffy 2004);
- 3: Barcs (Kalicz 1995);
- 4: Zalavár (Kalicz 1988; Gläser 1993);
- 5: Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14;
- 6: Bicske-Galagonyás (Makkay 1975);
- 7: Balatonszemes-Bagódomb (Kiss-Sebők 2007);
- 8: Aba-Felsőszentiván-Ángyihegy (Makkay 1975);
- 9: Szólád (Kalicz 1993; Makkay-Starnini-Tulok 1996);
- 10: Zalakomár-Alsó-csalit (Kreiter 2008);
- 11: Szob-Verbicek dűlő (Dinnyés-Kővári et al. 1993);
- 12: Győrszemere-Tóth tag (Rezi Kató 1993);
- 13: Hévízgyörk-Kaparóházi dűlő (Kalicz 1970a, 1970b);
- 14: Szob-Malomkert (Kővári 2004);
- 15: Sukoró-Tóra dűlő (Makkay 1975);
- 16: Tác-Gorsium (Makkay-Starnini-Tulok 1996);
- 17: Szakály-Réti földek (Makkay-Starnini-Tulok 1996);
- 18: Győr-Pápai várm (Mithay 1966; Gläser 1993);
- 19: Sormás-Török földek (Barna 2005);
- 20: Sormás Mántai dűlő (Barna 2007a);
- 21: Torony-Nagyvér dűlő (Ilon 2007);
- 22: Kisunyom-Nádasi tábla (Károlyi 1984);
- 23: Becsehely-Homokos (Barna, 2004);
- 24: Petrivente-Újkúti dűlő (Horváth-Kalicz 2003);
- 25: Balatonmagyaród-Kápolnapuszta (Barna 1999);
- 26: Bodorfa (Regenye 2009);
- 27: Balatonszemes-Szemesi berek (Honti-Németh 2004);
- 28: Budapest XXII. ker., Növény utca (Virág 2011)

TÉZER ZITA

SZKÍTA KORI TELEPÜLÉSRÉSZLET BUDAPEST XV. KERÜLET RÁKOSPALOTA-ÚJMÁJOR LELŐHELYÉRŐL

1995–96-ban a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai az M0 autótút északi szektorának akkor még tervezés alatt álló nyomvonalán mintegy 56000 m²-nyi területen öt lelőhelyen végeztek feltárásokat¹. A Budapest XV. kerület Rákospalota-Újmajor néven nyilvántartott 1. számú lelőhely az autópálya és a 2/A út jelenlegi csomópontjának területén egy hosszan elnyúló háromszög alakú területen helyezkedett el (1. kép). A lelőhelyet az északkelet–délnyugati irányú Vác–Veresegyház vasútvonal vágja ketté. A vasútvonaltól északnyugatra elterülő lelőhelyrészlet 1995-ben, a délkeletre eső 1996-ban került feltárássra.²

Az 1996-ban feltárt lelőhely 15000 m²-nyi területét északnyugatról a vasútvonal, északkeleten egy erdősáv, illetve a mögötte húzódó katonai létesítmény, míg délkeleten egy használatban lévő földút határolta. Sem az út alatti, sem pedig a fák közötti részeket nem lehetett feltárni. A régészeti munkát megelőzően, a vasút déli oldalától déli irányba indulva a változó, átlagban 40–50 cm vastag humuszréteg eltávolítása után előkerült a többnyire homokos, helyenként agyagos talajfelszín. A horizontális stratigráfiát az 1995-ös ásati szezonhoz hasonlóan az Árpád-kori falu,³ a vaskori szkíta-⁴, a rézkori úgynevezett Tűzdelt Barázdált Díszű Kerámia (Furchenstich)-, és az újkőkori Dunántúli Vonaldíszes Kerámia népeiségének településmaradványai jelentették.⁵

Szkíta kori leletek Budapesten belül, illetve annak közvetlen környezetében eddig csak szórványosan kerültek elő. A korszak lelőhelyei elsősorban a város peremén, illetve a kevésbé beépített területeken váltak ismertté (2. kép). A fent említett 1995. évi Rákospalota-Újmajor területének ásításán kívül ezidáig a XX. kerület Soroksár–Millenium telepről (Haraszti út 42.)⁷, a XVII. kerület Rákoskeresztúr–Csékút utcából⁸ és a XV. kerület Mogyoród útjáról⁹ publikáltak szkíta kori lelőhelyet. Azóta 2006–2007 között a III. kerület Csúcshegy–Harsánylejtő¹⁰ és a III. kerület Békásmegyer Északi városkapu lelőhelyéről került elő szkíta tárgyi anyag,¹¹ majd 2009-ben az M0 Soroksári szakaszán, Akácós-dűlőn egy 84 síros temetőt tártak fel.¹²

RÁKOSPALOTA-ÚJMÁJOR 1996-BAN FELTÁRT SZKÍTA KORI OBJEKTUMAI

176. objektum (3. kép)

Kissé ovális, teknős aljú gödör, amelynek DNy-i végét vágja az ÉNy-DK irányú 177. árok.

Betöltése barna homokos, alja homok, csont- és kerámiatöredékes.

Mérete: 318x186 cm, mélysége: 74 cm.

Jellemző leletek: emberi koponyatöredék, állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek.

¹ A munkálatokat a BTM Ős-, és Népvándorlás kori Osztálya és a Középkori Osztály közösen végezte, Endrődi Anna, illetve Bencze Zoltán irányításával, és Horváth M. Attila, Irásné Melis Katalin és M. Virág Zsuzsanna közreműködésével. A terület geodéziai felmérését Viemann Zsolt, az ásati rajzokat Csernus Erzsébet, a fotókat Hegyi Ferenc készítette.

² ENDRŐDI-HORVÁTH-VIRÁG 1997., BENCZE-IRÁSNÉ MELIS 1997.

³ BENCZE 1999., IRÁSNÉ MELIS 2007.

⁴ Az 1996-ban előkerült szkíta leletanyag publikálási jogának átengedéséért M. Virág Zsuzsannának tartozom köszönettel. A tárgyrajkok elkészítését, és képek grafikai utómunkálatait Csernus Erzsébetnek köszönöm.

⁵ HORVÁTH 2002. 104. Horvát M. Attilának külön köszönettel tartozom a közreműködésért.

⁶ Horváth M. Attila előzetes jelentése Rákospalota-Újmajor mellett a korábban leközölt budapesti szkíta kori lelőhelyek összefoglalását is tartalmazza. Lásd: HORVÁTH 2001, 37-50., HORVÁTH 2002. 103-123.

⁷ PETŐ 1992. 7.

⁸ HORVÁTH-KOVÁCS 2002.

⁹ NAGY 1959. 123-124.

¹⁰ HAVAS-SZILAS-VIRÁG 2007. 167.

¹¹ LÁNG 2009 167-169. Budapest, III. ker., Barát-patak-Országút-Hadrianus utca-Királyok útja által határolt terület, Hrsz.: 65554/27, 28, 29

¹² BENCZE-BÖRÖCZKY-SZIGETI 2010. 161-169. Feldolgozása folyamatban.

178. objektum (3. kép)

Amorf alakú, ÉK-DNy-i irányú nagyméretű, teknős aljú gödör, amelyet ÉNy-DK-i irányban vág a 180. árok.

Mérete: 750x460 cm, mélysége: 49 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, agyagfogantyú, kőbuzogány

183. objektum (4. kép)

Kerek, déli végén kissé kinyúló, kiöblösödő gödör, nyugati negyedében állatcsontokkal, keleti negyedében cölöpgödör-szerű mélyebb lyukkal. Betöltése szürkésbarna, homokos.

Mérete: 353x332 cm, mélysége: 34 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kagyló, szkíta házi és finomkerámia, miniatűr edényke (20. kép)

187. objektum (4. kép)

Nagyjából kerek, délkeleti felén egyenes vonalúra lecsapott gödör, amelyet ÉK-en vág a 196. árok. Betöltése: szürkésbarna, homokos. Mérete: 450x370 cm, mélysége: 40 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, csiga, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek

189. objektum (5. kép)

Ovális alakú gödör, amelyet É, ÉK-i részén vág az ÉNy-DK-i irányú 185. árok. Meredek falú, egyenes aljú, középső részén kerámia és állatcsont darabokkal. Betöltése sötétbarna.

Mérete: 378x280 cm, mélysége: 84 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek

190. objektum

Kerek formához hasonlító, amorf alakú gödör nyugati kinyúlással. Délkeleti felén vágja a 191/A objektum. Betöltése szürkésbarna, néhol paticszemes, égésterméses a középső, felső részén.

Mérete: 396x342 cm, mélysége: 51 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, patics, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek

193. objektum

Kerek gödör, amelynek ÉK-i nyúlványa a 205. objektum. Betöltése sötét szürkésbarna.

Mérete: 354x368 cm, mélysége: 33 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

194. objektum

Kerek, sekély gödör, keleti negyedében mélyebb. Az É-D-i irányú 197. árok vágja.

Mérete: 312x324 cm, mélysége: 53 cm.

Jellemző leletek: emberi borda, állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek

199. objektum (5. kép)

Kerek gödör, amelyet vág az ÉK-DNy-i irányú 213 és az ÉNy-DK-i irányú 233. árok. Betöltése egyseges szürkés-barna, egy helyen megkeményedett agyagos tömbbel.

Mérete: 296x268 cm, mélysége: 78 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kagyló, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, orsógomb, gyöngy, 7 db csonttű, háromélű bronz nyílhegy, négylevelű lóhere alakú tárgy

217. objektum

Amorf alakú gödör a 177 és 197. árok találkozásánál. Mindkét árok átvágja (a keleti és a délnyugati oldalán).

Mérete: 373x320 cm, mélysége: 36 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

218. objektum (6. kép)

Kerek, délnyugati felén padkás gödör. Összefüggést mutat északkeleti felén a 276. objektummal.

Mérete: 393x332 cm, mélysége: 82 cm.

Jellemző leletek: emberi humerus, állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

221. objektum

Kerek, teknős aljú gödör, amelyet keleti oldalán vág a 197 és a 222. árok.

Mérete: 493x340 cm, mélysége: 81 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kagyló, szkíta házi és finomkerámia, simítókő

223. objektum (6. kép)

Kerek, nyugat felé kinyúló gödör, befelé teknősen mélyülő, alja lapos. Dél, délkeletről vágja egy középkori árok.

Mérete: 260x160 cm, mélysége: 30 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

235. objektum

Sekély, ovális gödör, amely déli felén összefüggést mutat a 236. objektummal.

Mérete: 318x225 cm, mélysége: 30 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta durva, kézzel formált kerámia

236. objektum

Nagyjából ovális, sekély gödör, amely ÉNy-i végén

összefügg a 235. objektummal.

Mérete: 166x134 cm, mélysége: 25 cm.

237. objektum

Nagyjából kerek, meredek falú, befelé szűkülő, egyenes aljú gödör, sötétbarna betöltésében faszenes csíkkal.

Mérete: 230x232 cm, mélysége: 65 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kő, szkíta házi és finomkerámia

242. objektum

A 243. objektot vágó, annak DNy-i felénél található nyúlvány hamus, humuszos betöltéssel.

Mérete: 225x144 cm, mélysége: 20 cm.

Jellemző leletek: állatcsont

243. objektum

Hosszúkás, lekerekített sarkú, téglalap formájú, É-D-i irányú objektum, amelyhez a 242. objektum csatlakozik, és amelyet ÉNy-DK irányban átvág a 196. árok. Betöltése: halványbarna, löszös.

Mérete: 640x458 cm, mélysége: 46 cm.

Jellemző leletek: szkíta házi és finomkerámia

245. objektum

Kerek, egyenetlen aljú, nyugati felén kemény agyagos betöltésű gödör, amelyet vág az ÉK-DNy irányú 244. árok.

Mérete: 236x220 cm, mélysége: 45 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, vassalak, szkíta házi és finomkerámia

249. objektum

Lekerekített négyszög alakú, teknős aljú, közepén kissé lemélyedő gödör, amelyet „V” alakban vág az ÉK-DNy, ÉNy-DK irányú 247. árok. Mérete: 220x260 cm, mélysége: 45 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek

250. objektum (7. kép)

Nagyjából kerek, teknős, befelé teknősödő, egyenetlen aljú gödör, amelyet vág az ÉNy-DK irányú 247. árok.

Mérete: 298x318 cm, mélysége: 62 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, bronz tű, orsógomb

252. objektum

Nyomott félkör alakú, ÉNy-i negyedében mélyebb gödör, amelyet az ÉK-DNy-i irányú bontási fal zár le. Betöltése sötétbarna.

Mérete: 304x212 cm, mélysége: 40 cm.

Jellemző leletek: emberi csigolya, állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, csonttű

254. objektum (7. kép)

Kerek, meredek falú, egyenetlen aljú gödör, amelyet DK-i végén vág az ÉK-DNy-i irányú 251. árok.

Mérete: 290x274 cm, mélysége: 54 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kő, vassalak, szkíta házi és finomkerámia, orsógomb, háromélű bronz nyílhegy, csonttűk, állatfogak

259. objektum (8. kép)

Kerek, meredek falú, egyenetlen aljú gödör, amelyet vág az É-D, ÉNy-DK irányú 261. árok. Betöltése: sötétszürke, szürke hamus, faszenes csík.

Mérete: 318x310 cm, mélysége: 66 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, orsógomb

260. objektum (8. kép)

Lekerekített négyzet alakú gödör, K-i végén félkör alakú kinyúlással (kerek cölöpgödörrel), lépcső-szerű szintekkel. Alja egyenetlen. Betöltésében kormos, hamus, faszenes, illetve gyengén átégett tapasztott réteget lehetett megfigyelni.

Mérete: 340x330 cm, mélysége: 66 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, kagyló, Hallstatt típusú, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, csontfűrő

262. objektum

Eredetileg lekerekített négyszög alakú gödör lehetett, amely széles „u” betűhöz hasonló formára lett kibontva, és a bontási fal zárja. Az ÉNy-DK-i irányú árok vágja. Lépcsőszerűen mélyül D-i irányban. Betöltése szürkés sötétbarna.

Mérete: 406x135 cm, mélysége: 90 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, vaskés, bronz karika

263. objektum

Lekerekített négyszög alakú padkás, közepén mélyebb gödör. Északi végén a padkás részen csonttöredékek kerültek elő a talajszinttől – 10 cm-re.

Mérete: 304x240 cm, mélysége: 50 cm.

Jellemző leletek: állatcsont

264. objektum

Kissé ovális alakú, teknős gödör, amelyet vág és keresztel az ÉK-DNy irányú 247. árok és az ÉNy-DK irányú 184. árok. Mérete: 194 x 144 cm, mélysége: 64 cm.

Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

- 265. objektum*
Ovális alakú, padkás, néhol mélyebb gödör egyenetlen aljjal.
Mérete: 280x220 cm, mélysége: 40 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta finomkerámia
- 266. objektum*
Kerek gödör, amelyet vág és keresztéz az É-D-i irányú 197. árok, és az ÉNy-DK irányú 185. árok. Meredek falú és egyenes aljú.
Mérete: 300x272 cm, mélysége: 48 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, kagyló, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek
- 268. objektum*
Lekerekített sarkú, majdnem téglalap alakú gödör, amelyet vág az ÉNy-DK-i irányba futó 177. árok.
Mérete: 406x276 cm, mélysége: 52 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, radiolarit szilánkok
- 295. objektum*
Ívelt, piskóta alakú sekély, déli végén mélyebb gödör a 296. objektumtól É-ra.
Mérete: 282x178 cm, mélysége: 30 cm.
Jellemző leletek: szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek
- 301. objektum*
Kissé ovális alakú, teknős gödör agyagrög betöltéssel.
Mérete: 106x152 cm, mélysége: 28 cm.
Jellemző leletek: vassalak, szkíta házikerámia
- 322. objektum (9. kép)*
ÉK-DNy-i fekvésű földbemélyített, lekerekített téglalap alakú ház, amelyet déli felén vág a közép-kori 197. árok. Nagyjából az ÉK-DNy-i vonalon középen 4 cölöplyuk nyoma figyelhető meg. ÉK felől az első mérete: 38 x 34 cm, mélysége a ház egykori padlójától számítva: 27 cm, a második: d= 24 cm, mélysége: 18 cm, a harmadik: 29x26 cm, mélysége: 22 cm, a negyedik: d= 30 cm, mélysége: 30 cm. Betöltése: barna, néhol sárga homokos, átégett paticsos, égett hamus, és salakos. Mérete: 590x436 cm (24,416 m²), mélysége: 47 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, vassalak, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, orsógomb, miniatűr edényke, bronz tű
- 340. objektum*
ÉK-DNy irányú árok, amely vágja a 346. objektumot. A 346. objektumnál teknős aljú.
Mérete (A-B): 90 cm, mélysége: 50 cm.
- 346. objektum*
Kerek, teknős aljú gödör, amelyet ÉNy- i végén vág az ÉK-DNy irányú 340. árok. Betöltése paticsos.
Mérete: 316x284 cm, mélysége: 40 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, miniatűr edényke, bronz tű
- 351. objektum*
Kerek, sekély, egyenetlen aljú gödör, amelyet ÉK-i végén vág az ÉK-DNy irányú 347. árok.
Mérete: 96x82 cm, mélysége: 40 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia
- 364. objektum*
Vese alakú, sekély, teknős falú gödör, amelynek É-i végéhez egy teknős falú és aljú cölöplyuk csatlakozik.
Méret: 180x178 cm, mélysége: 14 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi kerámia, orsógomb
- 365. objektum*
Kerek, teknős falú és aljú gödör.
Mérete: 280x280 cm, mélysége: 40 cm.
Jellemző leletek: szkíta házi és finomkerámia
- 372. objektum*
Nagyjából ovális alakú, meredek oldalfalú, befelé fokozatosan szélesedő, sekély teknős aljú gödör.
Mérete: 283x206 cm, mélysége: 24 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia
- 374. objektum*
Amorf alakú nagyobb gödör, középső részén cölöpgödör-szerű lemélyítés nyomával. Betöltése barna.
Mérete: 592x422 cm, mélysége: 66 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, vassalak, szkíta házi és finomkerámia, La Tène kori cserepek, díszített csonttű
- 379. objektum*
Vese alakú, É-D-i irányú, meredek oldalfalú, sekély gödör. Betöltése: egységes homokos világosbarna.
Mérete: 212x141 cm, mélysége: 18 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia
- 380. objektum*
Kerek, meredek falú, egyenes aljú gödör.
Mérete: 136x128 cm, mélysége: 40 cm.
Jellemző leletek: állatcsont, szkíta házi és finomkerámia

KERÁMIA JELLEMZŐI

Megfigyelhető, hogy a késő bronzkorhoz képest a kora vaskorban nagy minőségromlás következett be a házi kerámiában. A középső vaskorban számarányukat tekintve ez a tendencia tovább romlik, sok durva, durvított felületű, vastag falú, nagy kavicsokkal soványított edénytöredékekkel találkozhatunk, viszont ezzel ellentétben egyre kiválóbb minőséget érnek el a görög hatásra, szkíta közvetítéssel megjelenő korongolási technika alkalmazásával. Több edényen meg lehet figyelni a korongolás fejlődését, a kezdetleges, lassú korongolási technika nyomait, amely annak köszönhető, hogy a korong a tengellyel együtt forgott, és azt kézzel hajtva a forgás kissé egyenetlen maradt, így az ujjak nyomai nem mindig voltak vízszintesek. Ezt lefedve, gyakran vékony szlipbevonattal látták el az edény felületét.

Mindezekkel egy időben a gyorskorongon készült, polírozott, vékonyfalú edények is jelen vannak a leletanyagban. Különösen kiemelkedő a „bucchero”, amely fekete vagy sötétszürke színű, külső megjelenésében fémedény utánzatú, erősen grafitos, bevonatos, kővel vagy csonttal erősen fényezett felületű, plasztikus díszítésű edény (19. kép 223. obj. 3., 35. kép 1., 38. kép 265. obj. 1.), amely a Kr. e. 8–6. században terjedt el keletről, és különösen az etruszkoknál vált igen közkedvelté.

A viszonylag nagy számú cseréptöredéket tartalmazó objektumokból csak két ép edényt sikerült találni, a 183 és a 322. objektumból. (12. kép 183. obj. 5., 26. kép 322. obj. 6.)

EDÉNYFORMÁK

Tálak

A tálaknak korongolt, félkorongolt és kézzel formált változatai egyaránt vannak. A legegyszerűbb a kónikus táltípus, egyszerű levágott (11. kép 5., 6.), vagy függőleges peremmel. (14. kép 199. obj. 6., 20. kép 249. obj. 1., 250. obj. 2., 23. kép 254. obj. 6.) Az egyenes perem a gömbszelet vagy nyomott gömbhasú testű tálaknál is előfordul. (12. kép 187. obj. 2., 14. kép 199. obj. 5.)

A leggyakoribb és legjellemzőbb táltípus ebben a korszakban a behúzott peremű tál. A behúzott és erősen behúzott tálaknak kónikus vagy gömbszelet alakja van (kónikus: 14. kép 199. obj. 4., 17. kép 217. obj. 2., 4., 26. kép 268. obj. 3.; gömbszelet: 11. kép 7., 12. kép 183. obj. 2., 17. kép 218. obj. 5.) A behúzott perem a nyak enyhe törésével befelé fordul és bikónikus formává alakul (14. kép 199. obj. 2.) A behúzott perem lekerekített (11. kép 7., 17. kép 217. obj. 2, 4., 20. kép 250. obj. 2., 24. kép 4.), vagy szögletes (14. kép 199. obj. 4, 5, 6., 17. kép 217. obj. 3.), de gyakran meg is vastagítják (13. kép 189. obj. 4., 19. kép 223. obj. 1, 2., 24. kép 5., 27.

kép 346. obj. 1). Ez utóbbi a La Tène korban válik általánossá.

A kihajló peremű tálaknak több típusát ismerjük. A test gyakran gömbös formájú, a nyak ívesen kihajló (20. kép 249. obj. 2.) vagy S-profilú (26. kép 322. obj. 5.), amely lehet akár éles hastörésű is, mint a Hódmezővásárhely–Fehértó lelőhelyének tálja. A kihajló perem lehet vastagított.

Korsók

A korsóknak ívelten kihajló nyakú és peremű (17. kép 218. obj. 1., 23. kép 254. obj. 5., 26. kép 322. obj. 2.), hengeres nyakú (23. kép 254. obj. 7.), egyenes peremű változatai vannak, és többnyire bikónikus vagy La Tène típusú palack formájú testtel rendelkeznek. A perem lehet megvastagított (15. kép 7, 8). A perem alatt (24. kép 2), illetve a nyak és a váll között (23. kép 254. obj. 7) vízszintesen futó kannelurázás a keleti hallstatt körben volt jellemző. Nagy többségük eredetileg szalagfüllel volt ellátva. Érdekes darabnak számít a 199. objektumból származó dupla fül (16. kép 22), amelyhez hasonlót a görög edényeknél lehet megfigyelni.¹³

Csészék, bögrék

A nagyrészt korongolt csészék és bögrék közös jellemzője a perem fölé felhúzott szalagfül (11. kép 8., 12. kép 187. obj. 3., 16. kép 21, 23). A bögrék általában bikónikus formával rendelkeznek (11. kép 8), a csészék S-profilú, gömbös hasúak (24. kép 1., 26. kép 322. obj. 1), csónak alakú, nyomott gömbhasúak (13. kép 189. obj. 1., 25. kép 265. obj. 1), ritkán éles hastöréssel készültek, amelyet függőleges kannelurázással díszítettek (19. kép 223. obj. 3, 24. kép 6). Ez utóbbi bucchero, az ún. „Knickwandschale” korai variációja.¹⁴ Párhuzamuk Magyarországról a Sopron–Krautacker 270. számú házból, a Pilismarót–Szobi rév 41. objektumból került elő, de megtalálhatók ÉK–Ausztriában, D–Moraviában, Csehországban, DNy–Szlovákiában a HA C2–LT A1 közötti időszakban.

Kiemelkedő tárgyöredék az edény pereméből felhúzott nyúlvány, ún. gúla. Az egyik edényen négy kerek bütyökkel, és belőlük kiemelkedő ötödik kerek bütyökkel lezárva (13. kép 189. obj. 10). Ennek párhuzama a tápiószelei temető 372. sír korszójának füléről került elő. A másik edényfül nyúlványa lapos lezárású (13. kép 189. obj. 9). Ez utóbbinak párhuzama a tápiószelei temető 306, 316. sírjából jött elő. Távolsági párhuzamaik Pilismarót–szobi rév, Tokod, Pomáz, Sághegy, Velem, Sopron, Wien (Ausztria), Abraham (Szlovákia) hallstatti kultúrák és a magyarországi

¹³ ROMSAUER 1991.¹⁴ BUJNA 1991. 368–375.

szkíta lelőhelyekről ismertek, amelyek tipológiájával legutóbb Tankó Károly foglalkozott.¹⁵

Fazekak

A kisebb és nagyobb méretű, kézzel formált fazék gyakran kiöblösödő testű, hordó formájú (10. kép 178. obj. 2., 14. kép 199. obj. 1., 20. kép 250. obj. 3, 4), vagy kifelé dőlő oldalfalú, ún. virágcserep alakú (10. kép 178. obj. 3, 4., 21. kép 8). A hordó alakú fazekak pereme egyenes, összeszűkülő (10. kép 176. obj. 1., 13. kép 189. obj. 3., 17. kép 218. obj. 2, 3, 4., 25. kép 262. obj. 1) vagy kihajló (17. kép 217. obj. 1., 21. kép 6) nyakkal rendelkeznek. A telepről ismert még egy tipikusan kelta, hosszúkás, nyúlánk testű fazék grafitos soványítással, függőleges kannelurázással ellátva (26. kép 322. obj. 7).

Egyszerű díszítés a vízszintesen futó ujjbenyomás (18. kép 218. obj. 8), illetve a fogó funkciót betöltő egyszerű vízszintes állású (13. kép 189. obj. 3., 17. kép 217. obj. 1., 218. obj. 3., 20. kép 250. obj. 3, 4) vagy függőleges állású bütyök (13. kép 189. obj. 2., 15. kép 11). Emellett jellemző a szarvacskás fogóbütyök (ujjbenyomással kettéosztott bütyök) (15. kép 10., 23. kép 254. obj. 12, 13), a ferdén bevagdosott (21. kép 5) és az ujjbenyomással tagolt lécdíszítés, amely végigfut az edény nyakán (21. kép 6., 22. kép 254. obj. 4) vagy csak egy részén, vízszintesen vagy íves alakban (12. kép 187. obj. 1). Egyedi díszítésnek számít az az „U” alakú plasztikus rátét dísz, amelyet egy edény oldaltöredékén találhatók.

Fület alig tesznek az edényre, így viszonylag ritka az a perem alól kiinduló füllel, hurkafüllel ellátott fazék (13. kép 189. obj. 5), amelynek párhuzama a tápiószelei temető 375. sírjából is előkerült.

Tárolóedények

A durva, korongolatlan felületű tárolóedények teste kiöblösödő vagy bikónikus. A perem egyenes (21. kép 7) ívesen kihajló (10. kép 178. obj. 1), íves nyakú és peremű (24. kép 3), a perem és nyak behúzott (22. kép 254. obj. 2). Felületüket gyakran ujjbenyomással tagolt lécdíszítéssel látták el.

Parázstorítók

A **parázstorítók** átlukasztgatott csonkakúp (25. kép 262. obj. 2) vagy nyomott gömb **alakúak** (19. kép 223. obj. 4), felső részükön kerek nyílással rendelkeznek.

Pohár

A 199. objektumból egy kézzel formált, miniatűr, enyhén ívelt oldalú, íves aljú pohárka került elő (15. kép 16).

Miniatűr edénykéek

A miniatűr edénykéeknek több variánsa van. A 183. objektumból két darab került elő, az egyik egy magas nyakú, tagolt vállrészű, kihajló peremű (12. kép 183. obj. 6), a másik egy kis hordó formájú, kihajló peremű edényke (12. kép 183. obj. 5). Két másik objektumból való egy gömbös hasú, cilindrikus peremű edényke (27. kép 346. obj. 2), és egy kis miniatűr tálka (26. kép 322. obj. 6).

Fedők

A kerek, egyik oldalán lapos, másik oldalán domború fedőtöredékeket (11. kép 13) időnként halvány rácsmintával látták el (12. kép 183. obj. 4).

Aljtöredékek

A jó minőségű korongolt vagy lassú korongon készült korsóknak, bögréknek, tálaknak kissé magasabb aljkiképzésük van, talpgyűrűvel ellátottak (10. kép 176. obj. 3, 5., 13. kép 189. obj. 8., 18. kép 218. obj. 10., 19. kép 223. obj. 5., 23. kép 254. obj. 9, 24. kép 7), amely lehet lefelé kiszélesedő típus is (11. kép 6). Néhol vízszintes bordadíszítést alkalmaztak (10. kép 176. obj. 3) Az omphalosos alj, amely a korongra helyezett domború alátét következtében jön létre, a legjobb minőségű edényeknél fordul elő (24. kép 8). A durva felületű tálaknak, fazekaknak vagy tárolóedényeknek ezzel szemben többnyire lapos az alja (11. kép 11., 21. kép 10, 12) és csak ritkán magasított (20. kép 249. obj. 3).

Az edények alján történő bekarcolt jelek értelmezésével Kemenczei Tibor foglalkozott.¹⁶ Rákospalota-Újmajor lelőhelyen két esetben sikerült fazekas azonosító jeleit találni. Az X bekarcolás (24. kép 9) párhuzama Magyarország területéről a Tápiószele 111. sírből, a Tiszavasvári-Csárdapart 29. sírből és Tiszabercel-Pálinkásdűlőről került elő. A + jel (16. kép 20) párhuzama a Szabadszállás-Józan 9. sír edényén látható. Fazekas ujjlenyoma (178. objektum, ltsz.:2006.2.230), illetve „S”-alakú bevésés (218. objektum, ltsz.: 2006.2.1829) azonosítható egy-egy aljtöredéken, ami utalhat még fazekas jelre. Az edények aljának halvány rácsmintás besimítása (16. kép 19., 24. kép 10) az oldaltöredékekhez hasonló módon történt.

Díszítés

Az edények díszítése igen változatos, használják a durvított, illetve jó minőségű korongolt és lassú korongon készült edényeken egyaránt. Legegyyszerűbb, és igen elterjedt az edények felületének fényezése és szlipbevonattal való ellátása, amelyet vékony vízszintes bekarcolással díszítenek az edény

¹⁵ TANKÓ 2005.

¹⁶ KEMENCZEI 2006.

nyakán (15. kép 8) vagy oldalán (13. kép 189. obj. 6., 15. kép 1.3, 18. kép 218. obj. 11., 23. kép 254. obj. 11., 25. kép 260. obj. 11), ritkán ferde bevagdálásokkal az edény kiöblösödő hasán (18. kép 218. obj. 9). Beszurkálós technikát alkalmaztak vízszintesen futó három sor-ban (15. kép 14) és benyomkodásos pontsört a fazék oldalfelületén (18. kép/ 218. obj. 11., 22. kép 254. obj. 1).

Plasztikus díszítés az „U” alakú bordadísz, a rátett bordadísz, a ferde bevagdolásokkal tagolt lécdíszítés (21. kép 5), az ujjbenyomással tagolt lécdíszítés (21. kép 6., 22. kép 254. obj. 4), a ferde vagy íves bordadísz (12. kép 187. obj. 1), a tagolt fogóbütyök (15. kép 10., 23. kép 254. obj. 12, 13), a kisebb, nagyobb, kerek vagy hegyes bütyök, a vízszintesen és függőlegesen (13. kép 189. obj. 2., 15. kép 11) álló fogóbütyök. Jellemző még a hason a függőleges (17. kép 217. obj. 5), illetve a perem alatt, a nyakon vízszintesen futó kannelúra (24. kép 2). A grafitos felületű szitulát függőleges fésűs díszítéssel láttak el (26. kép 322. obj. 7). Ez utóbbi a kelta korban válik általánossá a La Tène C-ben.

Meg kell említeni még, hogy a bikónikus csészék hasi törésénél: benyomott sordíszítést, ferde vagy függőleges (13. kép 189. obj. 1., 24. kép 1., 25. kép 265. obj. 1) bevagdálást alkalmaztak.

A besimított rács- vagy hálóminta az edény oldalfelületén (12. kép 187. obj. 5., 16. kép 18., 18. kép 218. obj. 12) vagy a talpán (16. kép 19, 20., 18. kép 218. obj. 11) figyelhető meg. Lengyel Irina Hódmezővásárhely-Fehértó leletanyag elemzése alapján ezt a díszítésmódot a La Tène C-re helyezi.¹⁷

A 260. objektumból került elő az a két széles grafit sávós, hálómintás díszített töredék (25. kép 260. obj. 13, 14) és a két vízszintesen futó kannelurás díszítés, amelynél az alsó kannelurából lelógó „V” alakú árkolás és besimított rácsozott grafitminta figyelhető meg (25. kép 260. obj. 12). Ezek a keleti hallstatt kör jellemző motívumkincsei.

Gyakoriak még a felfüggesztéshez átlukasztott, átfúrt tálak (14. kép 199. obj. 3., 15. kép 17., 17. kép 217. obj. 3., 24. kép 4) és fazekak (10. kép 176. obj. 2., 13. kép 189. obj. 5., 21. kép 9).

ORSÓGOMBOK

Az orsógombok egy része gömb alakú, simított felületű vagy vízszintes bordákkal tagolt (20. kép 249. obj. 4). Másrészük bikónikus, simított felülettel (13. kép 189. obj. 7., 16. kép 24., 21. kép 11., 25. kép 260. obj. 15), vízszintes bordával (19. kép 223. obj. 7), cikk-cakk bevagdolásal (23. kép 254. obj. 8) vagy spirál alakú bordadíszítéssel (26. kép 322. obj. 8) rendelkeznek.

CSONTESZKÖZÖK

A lelőhelyen több csontlyukasztó vagy fúró (23. kép 254. obj. 17, 18), csonttű (16. kép 32., 23. kép 254. obj. 16), simítóeszköz vagy merevítő lemez, és egy díszített csonttű (27. kép 374. obj. 1) került elő. Valószínűleg kés nyele lehetett az a csontlemez, amelyet pontkör díszítéssel (23. kép 254. obj. 14) láttak el. Ehhez hasonló díszítésmód más szkíta kori tárgyakra is jellemző, például csonthengereken is látható.

FÉMESZKÖZÖK

A szkíta korban nagy jelentősége volt a vasművességnek. A helyi vaskohászat bizonyítéka, hogy több objektumban találtunk vassalakat (245, 254, 301, 322, 374. objektum), amely helyi műhelyek meglétére utal. A telepről előkerült 2 db, reflexíjhoz használt klasszikus szkíta kori kisméretű háromszárnyú bronz nyílhegy (16. kép 31., 23. kép 254. obj. 10),¹⁸ amely Elő- és Belső-Ázsiától kezdve Nyugat-Európáig igen elterjedt fegyverzet típus volt a Kr. e. 6.-5. században. Különösen sokat találtak belőlük Celldömölk-Sághegy és Smolenice/Szomolány (Szlovákia) lelőhelyen.

Hétköznapi eszközként használt, Kr. e. 6.-5. században elterjedt ívelt hátú vaskés 5 esetben került elő, ebből egy objektumból 4 db (16. kép 27-30., 25. kép 262. obj. 3). Ez utóbbi, a 262. objektum egy körátmetszetű huzalból készült bronzkarikat is tartalmazott (25. kép 262. obj. 4).

Ruhakapcsoló bronztűt, a fibula elődjét 3 objektumban (21. kép 13., 26. kép 322. obj. 9., 27. kép 346. obj. 3) találtunk.

EGYÉB

Textil, test vagy kerámia festésére szolgáló kis gúla alakú, szögletes hosszú „Ú” alakú mintás pecsétlő, ún. pintadéra (19. kép 223. obj. 6) egy esetben került elő. Ez a Dnyeper vidékén ritkán található, inkább a vekezugi kultúrára jellemző. Leggyakrabban kocka alakú agyaglapok, néha kerek vagy kúp alakú, geometrikus díszítéssel ellátottak, és a Kr. e. 6. század közepétől a 3. század elejéig datálhatók.

A női viselet tartozéka a gyöngy nyaklánc, amely igen szépszerű volt ebben az időszakban is. Rákospalota-Újmajor telepen egy agyaggyöngyöt találtunk két egymással párhuzamos, fehér festésű hullámdíszítéssel ellátva (16. kép 26).

Ezen kívül előkerült még egy kőbuzogány (11. kép 14), egy ismeretlen rendeltetésű négylevelű lóhere alakú, X alakban beszurkálásokkal díszített kőtárgy (16. kép 25) és két amulettként szolgáló (?) fog (23. kép 254. obj. 15).

¹⁷ LENGYEL 1964. 28-29

¹⁸ KEMENCZEI 1994. 79-99

ÁLLATCSONT, KAGYLÓ

Az archeozoológiai vizsgálat szerint¹⁹ a településen a szarvasmarha fogyasztása volt túlsúlyban, ezt követően pedig a kiskérődzők száma volt kiemelkedő. A további haszonállatok közül a ló és a sertés csonttöredékeinek száma messze elmarad a fenti fajokétól. Szembeszökő az egykori településen élő kutyák száma. Jelenlétükről a nagymennyiségű csontmaradványon túl, a többi állatcsonton megfigyelhető rágásnyomok valamint 3 db koprolit is tanúskodik.

A telepen folytatott vadászat tényét és a vadhúsfogyasztást az előkerült kis számú vadcsont, valamint a vadfajok diverzitása igazolja. A vadállatok fogyasztásának jelentősége azonban a haszonállatok fogyasztásához képest minimális lehetett. A vadászatnak a hússzerző funkción kívül, melyet néhány őz, szarvas, vaddisznó és vadmadár csont bizonyít, egyéb szerep is juthatott. Nagy valószínűséggel prémjéért vadászhatták a csonttöredékekben képviselt vörös rókát, valamint az eurázsiai borzot is. Ezeket a vadakat bizonyosan nem a húruk miatt ejtették el. A leletanyagból előkerült rágcsálómaradványok, a magukat a régészeti objektumokba nagy előszeretettel beásó hörcsögökhöz és földikutyákhoz köthetőek. Így valószínűleg recens példányokról van szó.

A 7 db kagylóhéj, a kagylófogyasztáson túl, a lelőhely egykori vízközelségére is utalhat. Jelentőségük azonban csekély lehetett.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1996-ban feltárt Rákospalota-Újmajor szkíta kori telep területileg és kronológiailag is összefüggésben áll az 1995-ben feltárt lelőhellyel, amely a Duna egykori árterén keletkezett homokdűnék, és a közöttük megüledett löszfelszínekből összeállt domb déli lejtőjén helyezkedett el. A mintegy 22000 m²-nyi területen feltárt vaskori falu, az 1995-ben feltártakkal együtt nagy kiterjedésű, laza szerkezetű, egyrétegű telepet alkotott, melynek széleit csak részben, a nyomvonal É-ÉNy-i (mocsaras, vízenyős terület), és a DK-i (nagy kiterjedésű negatív felület) részén lehetett megfogni, míg az ÉK-i és a DNy-i részeken a feltárás mértékét a kisajátítási határ szabta meg.

Az 1996-ban előkerült 43 objektumból (1 házat leszámítva) összesen 42, többségében kerek, vagy ovális, lekerekített négyszög, ritkábban amorf vagy piskóta formájú gödör került elő. Az objektumok fala meredek, padkás, egy esetben lépcsőszerű (262. objektum), az aljuk többnyire teknős, egyenes vagy ritkán egyenetlen. 3 esetben találtunk gödörhöz tar-

tozó cölöplyukat, tűzhelyet pedig 1 esetben regisztráltunk.

A településen belül egy ÉK-DNy-i tájolású, lekerékített téglalap alakú, cölöpszerkezetes földbemélyített ház vagy műhely maradványát találtuk (322. objektum). Az oszlophelyek középfelére és a rövidebb oldalfalanknál helyezkedtek el. Mérete 24,416 m², 590x436 cm. Tapasztásra utaló nyom és tűzhely nem volt, ellenben vassalak került elő, amely fémművessegre utalhat. Hasonló lakóhelyek nyomát az utóbbi időszak ásatásai során többfelé találtak Pest megyében is²⁰. A 322. házból előkerülő leletek, elsősorban a fésűdíszes szitula a La Tène B-C fázisra helyezik ennek korát (26. kép 322. obj. 7). A kora és közép La Tène fázis közé sorolható még több objektumból előkerült korongolt, jól iszapolt kelta világosszürke edénytöredék, besimított rácsminta, megvastagított edényperem a szkíta típusú tárgyak mellől.

Az objektumok leletanyagának figyelembe vételével finomabb időrendi elkülönítést csak óvatosan tehetünk. Mivel a kelta típusú leletanyag kis mennyiségben, csak pár darab cseréptöredékekkel képviselteti magát, és több olyan objektumot ismerünk (193, 221, 235–236, 237, 243, 245, 265, 364, 379. objektum), ahol igen kevés szkíta típusú edénytöredék került elő, így nem tudhatjuk pontosan, hogy az egy korábbi időszakot jelent, vagy pedig csak statisztikailag nincs benne kelta kori edénytöredék. Amelyről biztosabban lehet állítani, hogy tiszta szkíta, az a 183, 217, 218, 223, 250, 254, 262. objektum. A többi objektumból egy-egy La Tène jellegű kerámia mindig előkerült. A világosszürke gyorskorongon készült edényeken például finom sötétszürke, szürkésbarna szlip bevonatot láthatunk, amely külsejében hasonló a szkíta jól iszapolt kerámiához, de a behúzott perem gyakran megvastagított, kelta formát mutat. Egy másik, kelta korban megfigyelt edényégetési technika vékonyfalú korongolt korsóknál, hogy a külsejük sötétszürke, belsejük tűzvörös. Egyértelműen La Tène C kori az a besimított rácsminta, amely több edény oldalát vagy alját díszíti (12. kép 187. obj. 5., 16. kép 18, 19, 20., 18. kép 218. obj. 11, 12). Ez utóbbi a 260. objektumban is megjelenik (24. kép 10), melyben a keleti hallstatti körhöz hasonló széles grafitsáv, illetve vonalról lelógó hálómintás edénytöredék is megfigyelhető (25. kép 260. obj. 12, 13, 14), amely ugyan nem jelenti, hogy az objektum idősebb volna a többinél, sokkal inkább a korábbi időszak hagyományainak továbbélését bizonyítják.

¹⁹ Az archeozoológiai vizsgálatért Csippán Péternek tartozom köszönettel.

²⁰ Vecsés 4. számú, 54. számú lelőhely - Az utóbbi időszakban a Pest Megyei Múzeumok több szkíta kori telepet feltártak, melyeknek feldolgozása során teljesebb képet nyerhetünk Budapest körzetének szkíta kori kultúrájáról.

Mindezeket összevetve megállapítható, hogy a Rákospalota-Újmajor vaskori leletanyagának elemzése a telep lakosságának a Vekerzugi kultúra népességével való egyezését mutatja annak ellenére, hogy előfordulnak a keleti hallstatt körben jellemző, illetve a korai kelta korhoz köthető emlékek. A telep fejlődését mutatja, hogy kevés HA D és túlnyomó többségben korai, valamint középső La Tène kori leletanyagot tartalmazó objektumokat találtunk, amely szerint a szkíta kori lakosság kapcsolatban volt a kelta lakossággal. Ez egyáltalán nem szokat-

lan jelenség a Dunakanyar, majd az Alföld egyes területein kimutatható a két etnikum keveredése, illetve a szkíta kori kultúra fokozatos beleolvadása a kelta kultúrába, amely folyamat a Kr. e. 4.-3. század fordulójától a Kr. e. 2. századig figyelhető meg.²¹

Mivel telepünkről a klasszikus szkíta típusú leletanyag hiányzik, viszont a korai és középső La Tène kori edénytöredékek száma viszonylag gyakori, így megállapíthatjuk, hogy a település, beleértve az 1995-ben feltárt teleprészeket, a Kr. e. 5.-2. század között volt lakott.

²¹ A szkíta-kelta együttélésről többek között Maráz Borbála és Szabó Miklós munkáiban is találunk példát. MARÁZ 1977. 47-62, SZABÓ 2005. 18., 163.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENCZE-IRÁSNÉ MELIS 1997 BENCZE Zoltán-IRÁSNÉ MELIS Katalin: Budapest XV., Rákospalota-Dunakeszi, fői határ (volt Sárfű dűlő) (98020 hrsz). Ásatási jelentés. RégFüz-Ser. 1. No. 49. (1997), p. 85-86.
- BENCZE 1999 BENCZE Zoltán: Beszámoló a Rákospalota-Újmajor területén 1995-1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. MHB 10. (1999), p. 9-74.
- BENCZE-BÖRÖCZKY-SZIGETI 2010 BENCZE Zoltán-BÖRÖCZKY B.-SZIGETI Judit: Szkíta temető és népvándorlás kori telepnyomok az M0 körgyűrű Soroksár-Akacos-dűlői lelőhelyén. AqFüz 16. (2010), p. 161-169.
- BUJNA 1991 BUJNA, J.: Approach to the study of the Late Hallstatt and Early La Tène periods in eastern parts of Central Europe: results from comparative classification of „Knickwandschale”. *Antiquity* 65. (1991), p. 368-376.
- CSÁNYI-CSEH-TÁRNOKI 2002 CSÁNYI Marietta-CSEH János-TÁRNOKI Judit: Tiszapüspöki, Karancs, Háromág-dűlő: kora bronzkori áldozati gödör és kora vaskori épület. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. (Szerk. MARTON E., KISFALUDI J.) Bp., 2002., p. 47-62.
- CSEH 2001 CSEH J.: Szkíta földművelők-állattartók településeinek régészeti nyomain a Zagyva mentén. Településtörténeti kutatások Szolnok határában 1986-1990 között. In: Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. (Szerk. HAVASSY P.) Gyula, 2001., p. 79-94. (Gyulai katalógusok 10.)
- ENDRÓDI-HORVÁTH-VIRÁG 1997 ENDRÓDI Anna-HORVÁTH M. Attila-M. VIRÁG Zsuzsanna: Budapest XV. Rákospalota (908020 hrsz) M0 Autóút, 72,2 km, I. sz. lelőhely - ÉNy-i vasútoldal-Patakapart. Ásatási jelentés. RégFüz-Ser. 1. No. 49. (1997), p. 9-10.
- HAVAS-SZILAS-VIRÁG 2007 HAVAS Zoltán-SZILAS Gábor-M. VIRÁG Zsuzsanna: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében II. AqFüz 13. (2007), p. 154-179.
- HORVÁTH-KOVÁCS 2002 HORVÁTH M. Attila-KOVÁCS Eszter: Budapest, XVII. ker. Rákoskeresztúr-Cséktűt utca. AqFüz 8. (2002), p. 147-148.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH M. Attila: Budapest a szkíta korban. In: Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. (Szerk. HAVASSY P.) Gyula, 2001., p. 37-50. (Gyulai katalógusok 10.)
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH M. Attila: Előzetes jelentés, a Bp. XV. ker. Rákospalota-Újmajorban előkerült szkíta kori településrészletről. BudRég 35. (2002), p. 103-123.
- IRÁSNÉ MELIS 2007 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások az M0 autópálya északi szakaszán elhelyezkedő 11-13. századi falu területén (Budapest XV. Rákospalota-Újmajor, I. lelőhely 1995.) BudRég 41. (2007), p. 85-152
- ISTVÁNOVITS 1997 ISTVÁNOVITS Eszter: Nyíregyháza-Manda-bokor. Kora vaskori település a Kr. e. VI-IV. századból. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. (Szerk. RACZKY P., KOVÁCS T., ANDERS A.) Bp., 1997., p. 75-80.
- KEMENCZEI 1994 KEMENCZEI Tibor: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn: Korai szkíta típusú nyílhegyek Kelet-Magyarországon. FolArch 43. (1994), p. 79-99.
- KEMENCZEI 2006 KEMENCZEI Tibor: Bemerkungen zur Frage der skythenzeitlichen Kerameikzeichen. ActaArchHung 57. (2006), p. 131-151.
- LÁNG 2009 LÁNG Orsolya: Budapest, III.ker., Barát-patak-Országút-Hadrianus utca-Királyok útja által határolt terület, Hrsz.: 65554/27, 28, 29167-169. AqFüz 15. (2009), p. 167-169.
- LENGYEL 1964 LENGYEL I.: A fazekaskorong megjelenésének kérdése a Nagyalföldön. FolArch 16. (1964), p. 25-29.

- MARÁZ 1977 MARÁZ Borbála: Délkelet Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. ArchÉrt 104. (1977), p. 47–62.
- NAGY 2007 NAGY Maargit: 393. Tiszavasvári, Királytelki út (Rókalyuk). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. (Szerk.: MARTON E.–KISFALUDI J.) Bp., 2007.) p. 303.
- NAGY 1959 NAGY Tibor: La Tène kori szkítajellegű sírlelet Rákospalotáról. BudRég 19. (1959), p. 123–126.
- PATAY 2007 PATAY Pál: 110. Ecsér, 6. sz. lelőhely. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. (Szerk.: MARTON E.–KISFALUDI J.) Bp., 2007., p. 193–194.
- PETŐ 1992 PETŐ Mária: Budapest, XX. (Millennium–telep, strand) Haraszi út 42. Ásatási jelentés. RégFüz–Ser. 1. No. 44. (1992), p. 7.
- SZABÓ 2005 SZABÓ Miklós: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Bp., 2005.
- RÁCZ 2007 RÁCZ T. Á.: 205. Maglód, 1. sz. lelőhely. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2006. (Szerk. MARTON E.–KISFALUDI J.) Bp., 2007., p. 227–228.
- ROMSAUER 1991 ROMSAUER, P.: The earliest wheel–turned pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65. (1991), p. 358–367.
- TANKÓ 2005 TANKÓ, K.: „Horn–handled” bowls of the Central Europe Iron Age. In: Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon WOZNIAK (Eds. H. DOBRZANSKA, V. MEGAW, P. POLENSKA) Krakow, 2005., p. 153–162.

THE SCYTHIAN AGE SITE AT RÁKOSPALOTA-ÚJMAJOR (BUDAPEST XV.)

The Scythian Age site at Rákospalota-Újmajor, excavated in 1996, comprises of a large, one-layered settlement of a loose pattern.

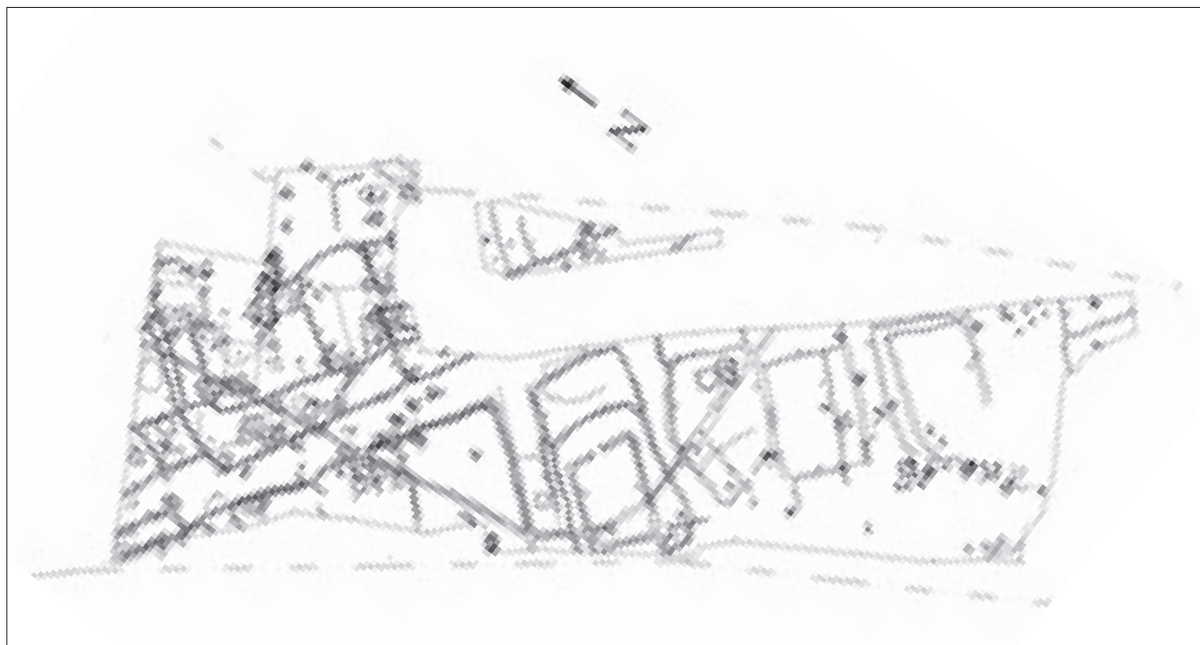
Remains of a rounded rectangular-shaped, timber-structured semi-subterranean house or workshop aligned NE-SW was found in the settlement (feature no. 322). No traces of daubing or fireplace were uncovered, but iron slag was found, which suggests metallurgy. The finds, especially a comb-marked situla, date it to phases B and C of La Tène culture. (Fig. 35, 322/7). Objects found near Scythian-type finds in various features can also be dated to the period between the early and middle phases of La Tène. These objects include light-gray fragments of wheeled pottery made of well-levigated clay, smoothed-in lattice patterns and a thickened rim of a vessel.

Considering the finds unearthed in the features, more accurate dating can be made with utmost care. The features which can be regarded as purely Scythian are features Nos. 183, 217, 218, 223, 250, 254,

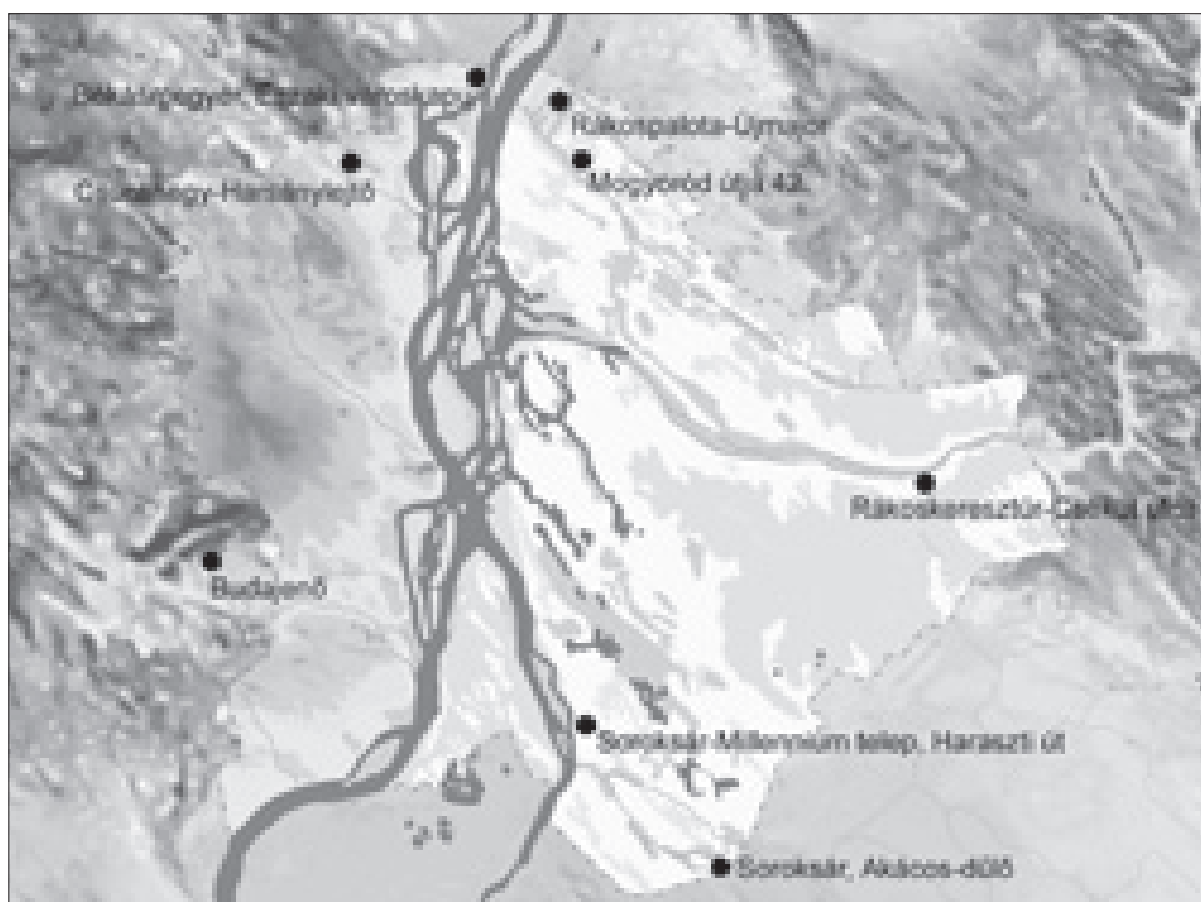
and 262. The other objects all contained one or two pieces of La Tène style pottery.

The analysis of the finds reveals that the Iron Age inhabitants of Rákospalota-Újmajor were identical with the population of the Vekerzug culture in spite of the appearance of finds related to the Eastern Hallstatt culture and Early Celtic Era. All this verifies the mixing of Scythian Age population with the Celtic population. This was not exceptional at all: in various areas in the Danube Bend and the Hungarian Plain there is evidence of the mixture of the two ethnic groups and the gradual merger of Scythian Age culture into Celtic culture, a process which occurred between the turn of the 4th and 3rd centuries BC and the 2nd century BC.

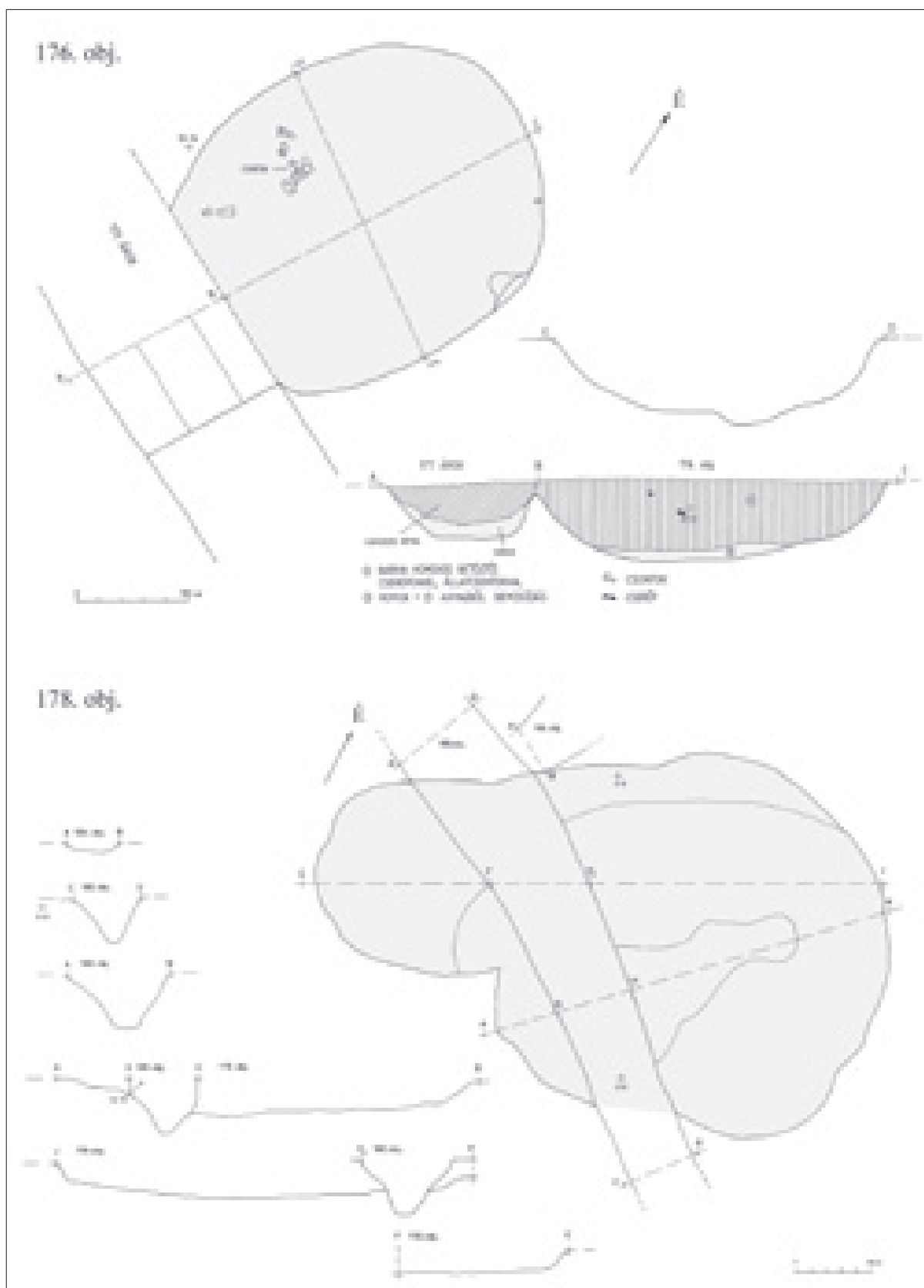
As there is no archaeological evidence of classic Scythian type finds at the settlement, but the number of pot fragments from the early and middle La Tène culture is relatively high, we can conclude that the settlement, including the parts excavated in 1995, was populated.

1. kép. XV. ker. Budapest, Rákospalota-Újmajor összesítő térképe

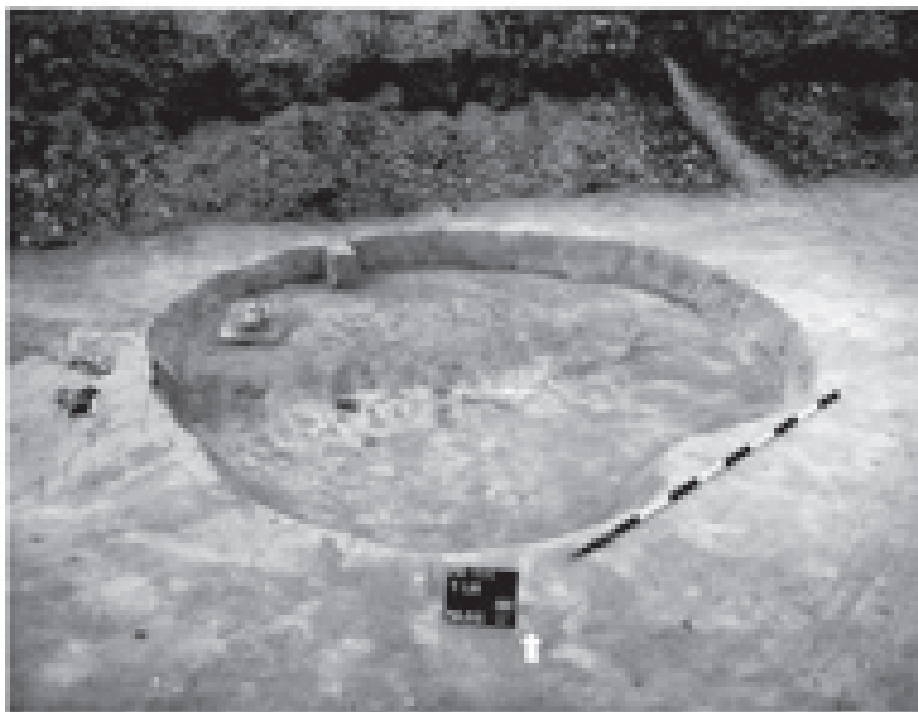

2. kép. Szkíta kori lelőhelyek Budapesten és közvetlen környezetében

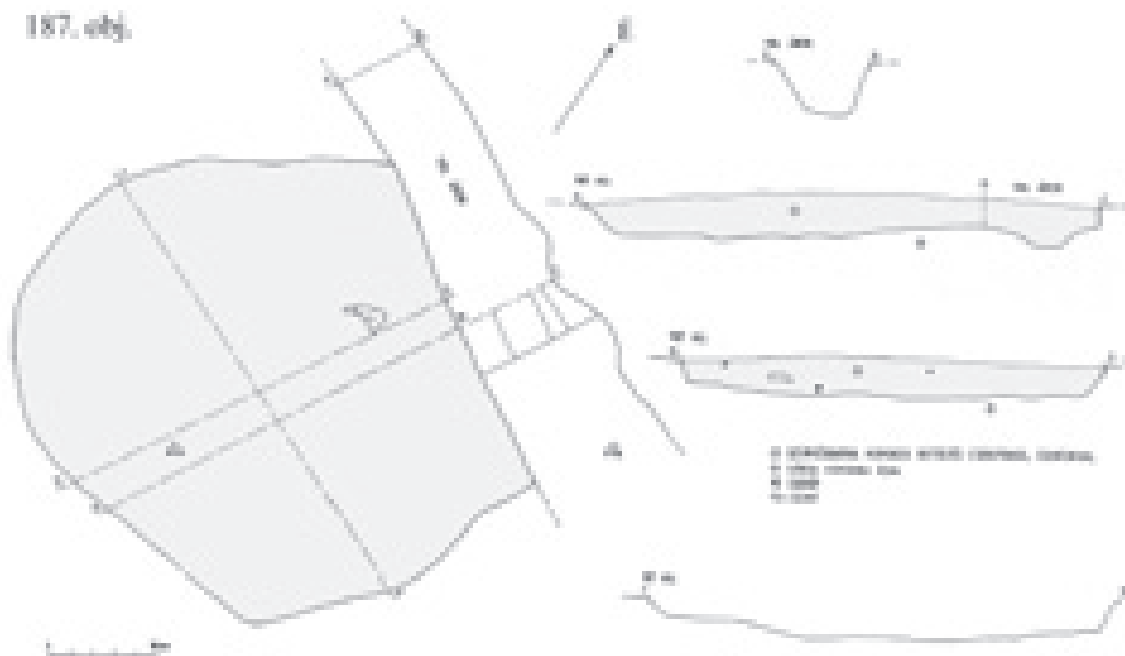

3. kép. 176. és 178. objektum ásatási rajzai

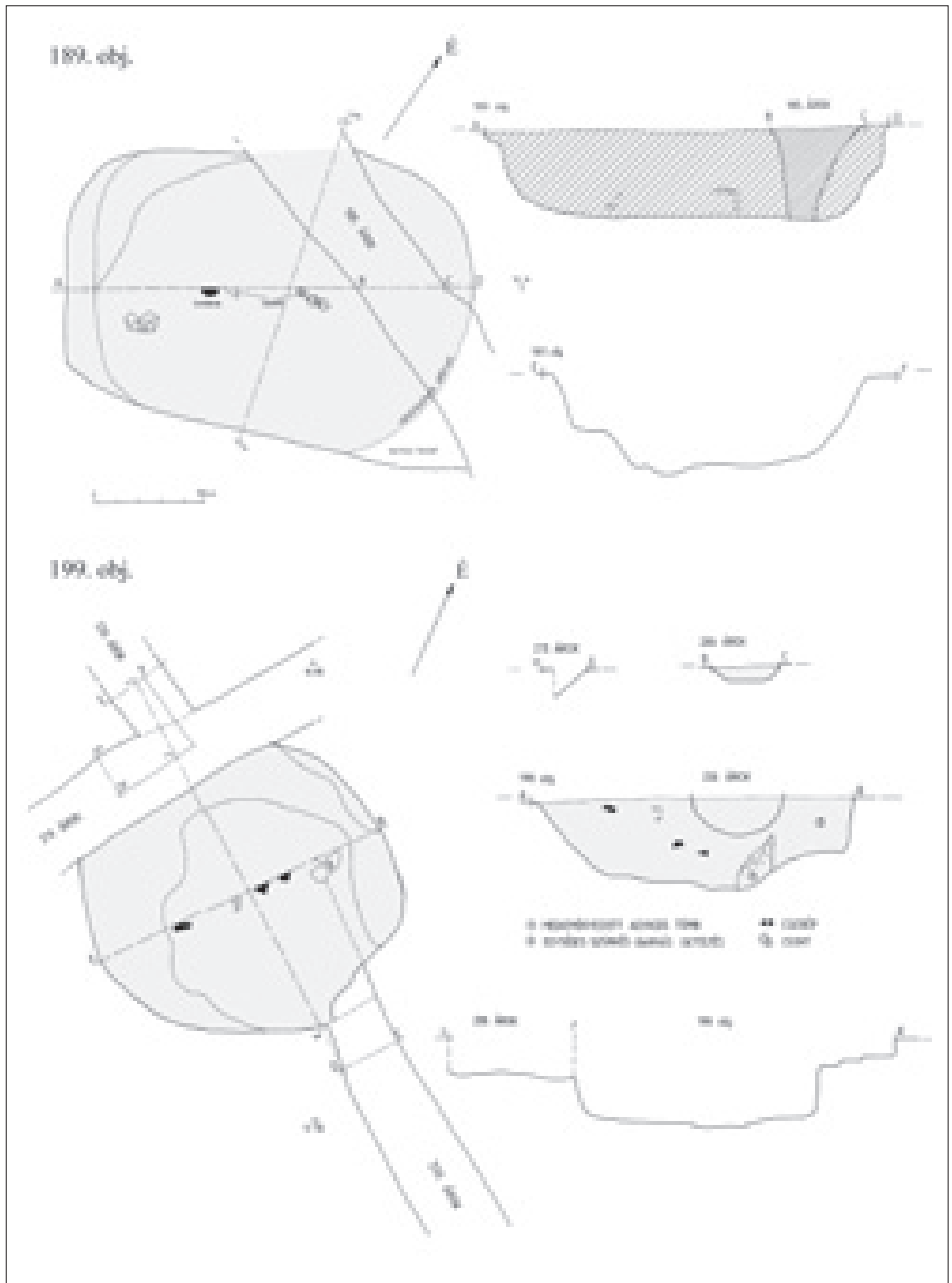
183. obj.

187. obj.

4. kép. 183. objektum ásatási fotója és a 187. objektum rajza

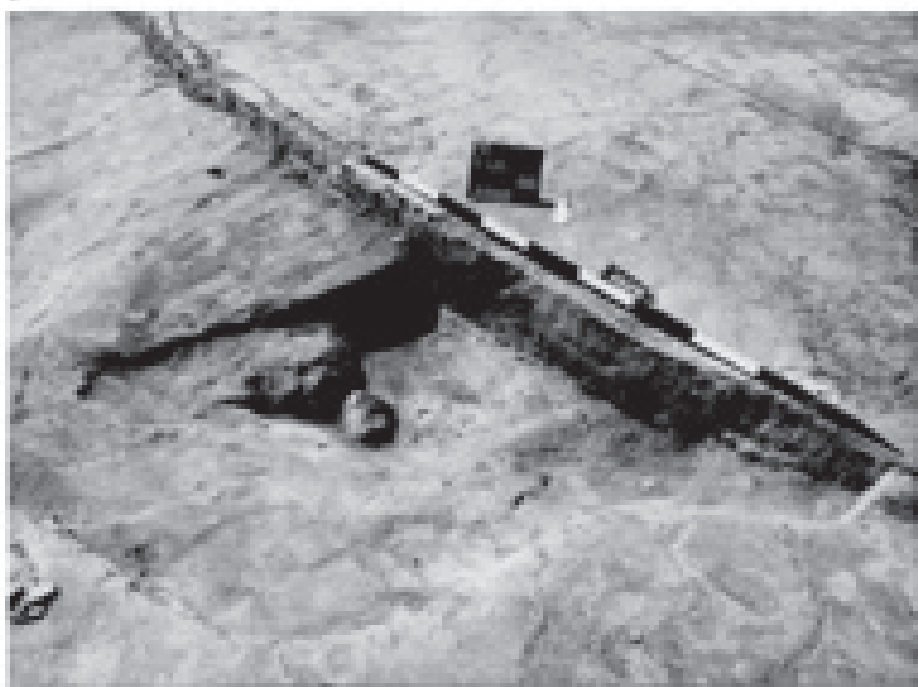

5. kép. 189. és 199. objektum ásatási rajza

218. obj.

223. obj.

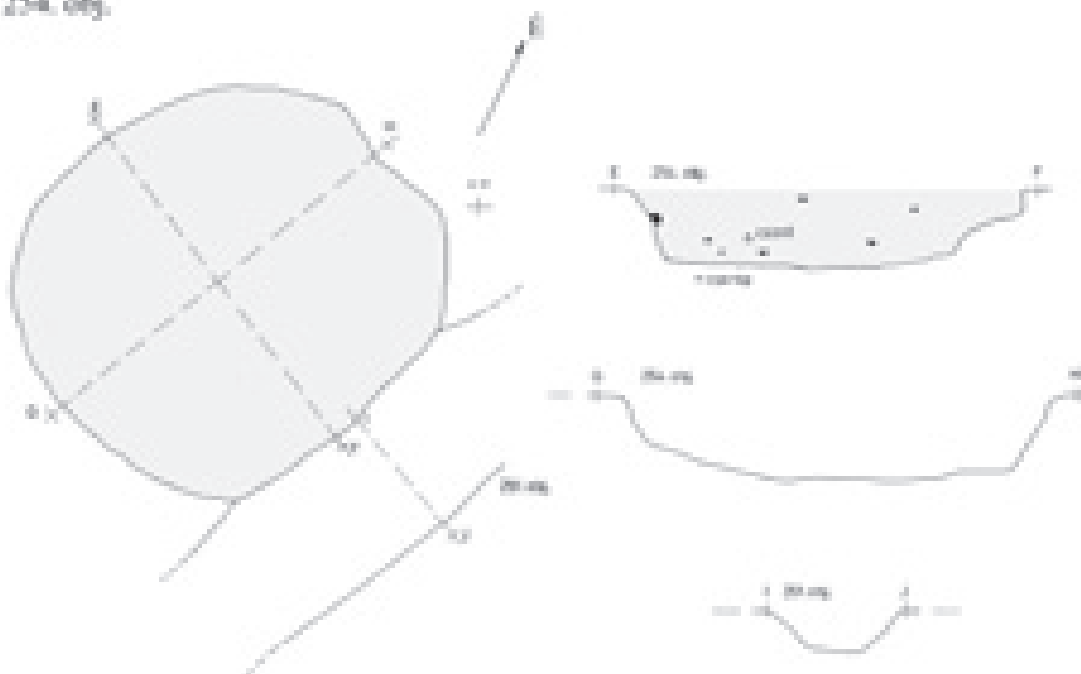

6. kép. 218. és 223. objektum ásatási fotója

250. obj.

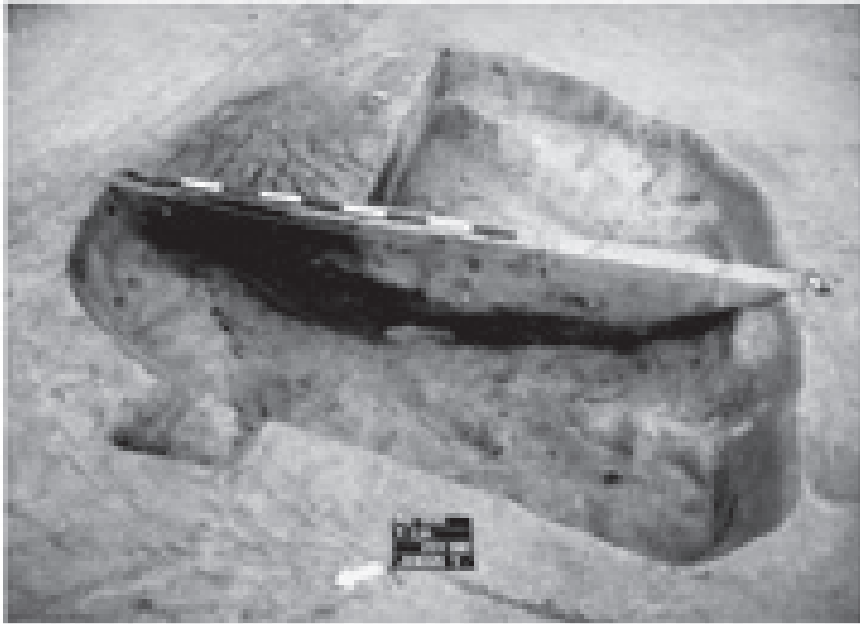

254. obj.

7. kép. 250. objektum ásatási fotója és a 254. objektum ásatási rajza

259. obj.

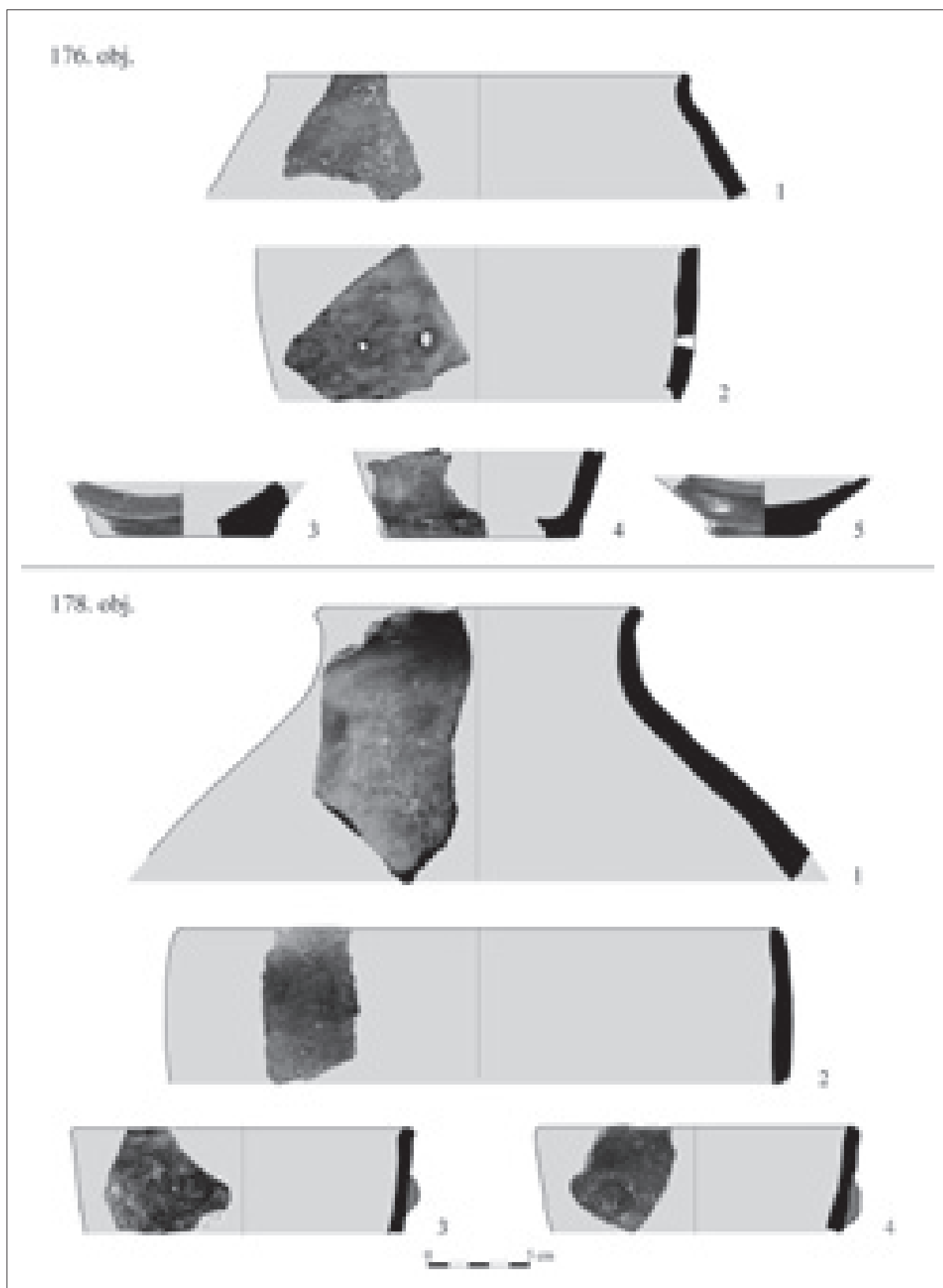
260. obj.

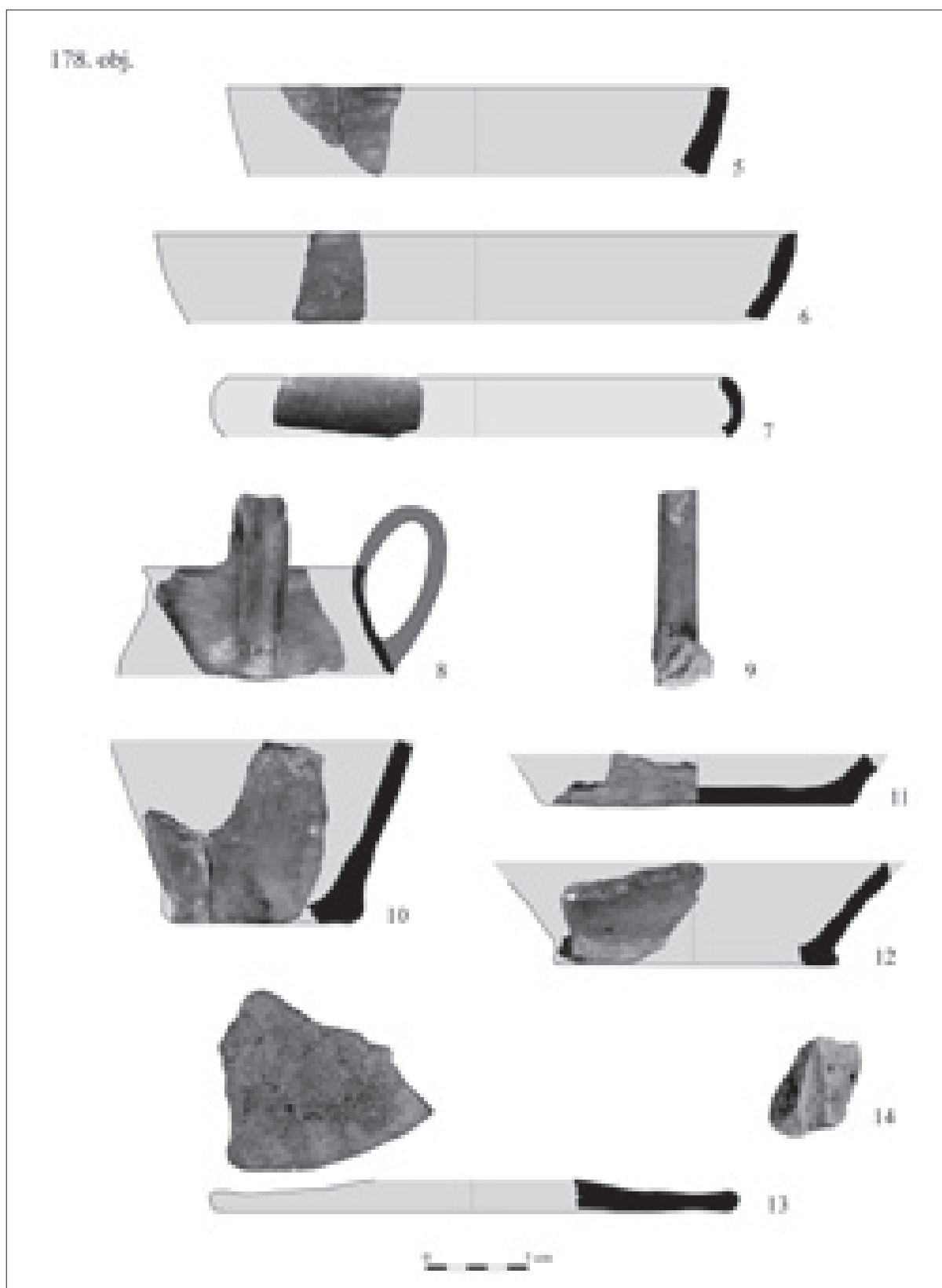
8. kép. 259. és 260. objektum ásatási fotója

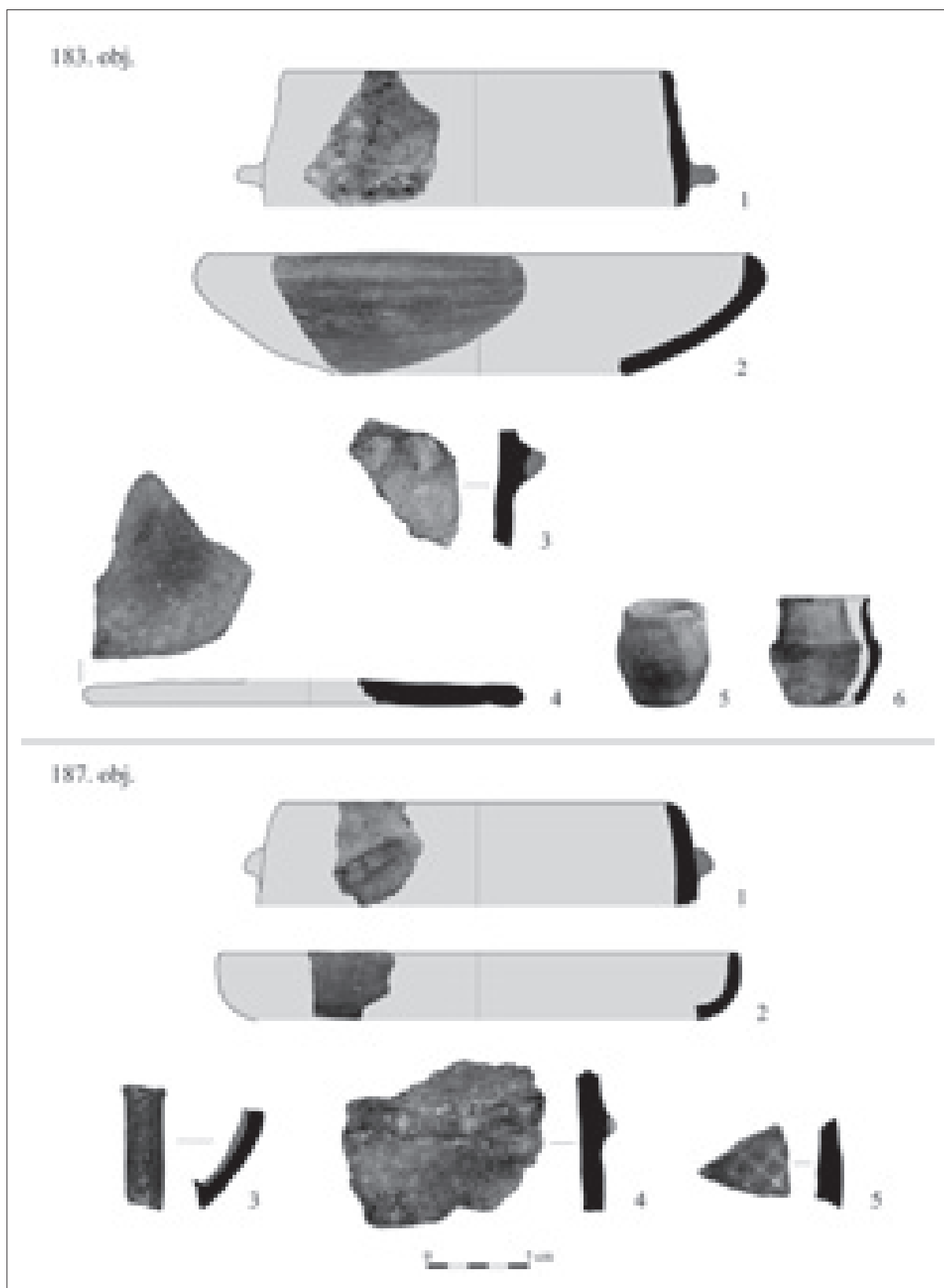
9. kép. 322. objektum ásatási rajzai

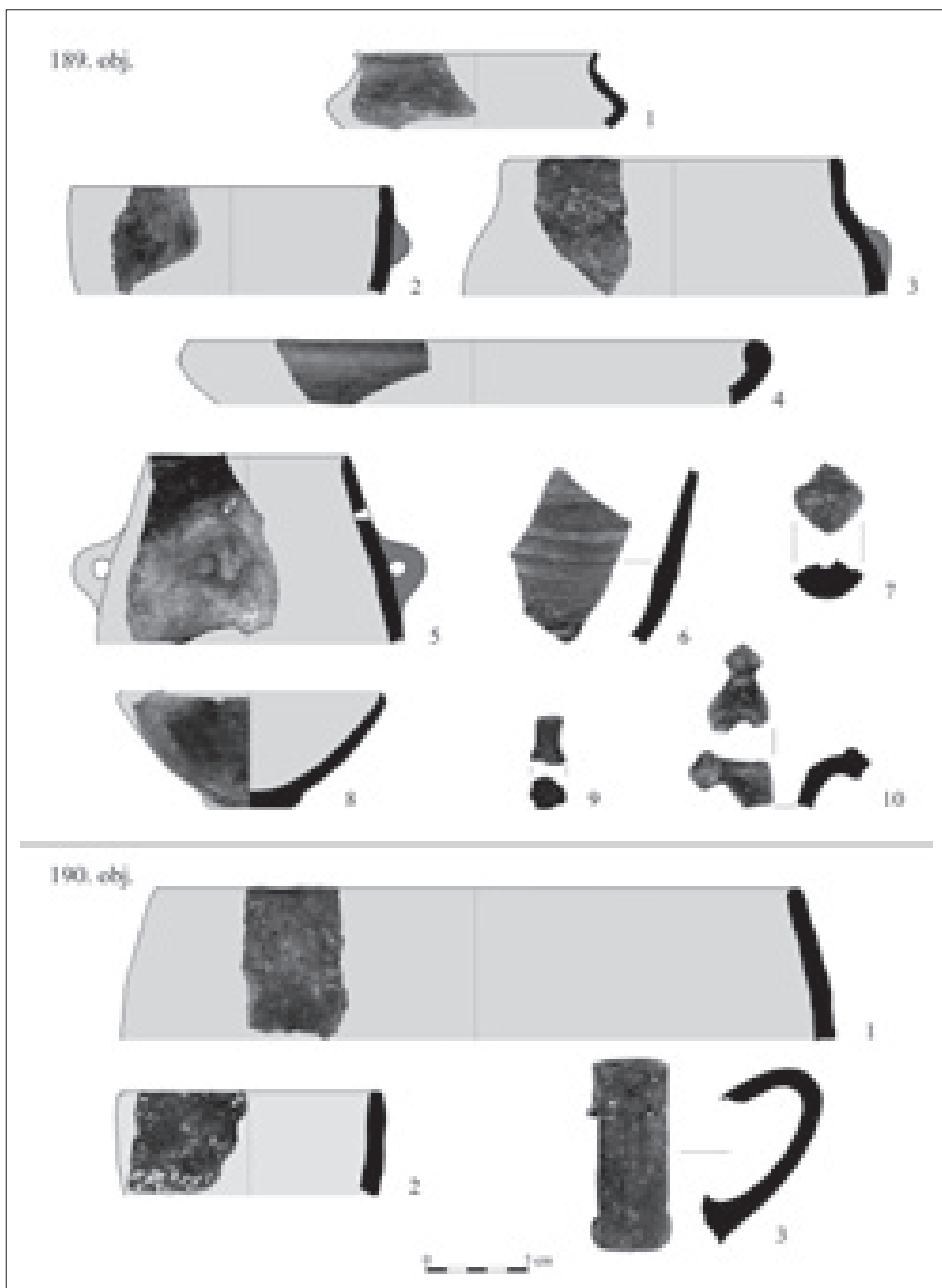
10. kép. 176., 178. objektum leletanyaga

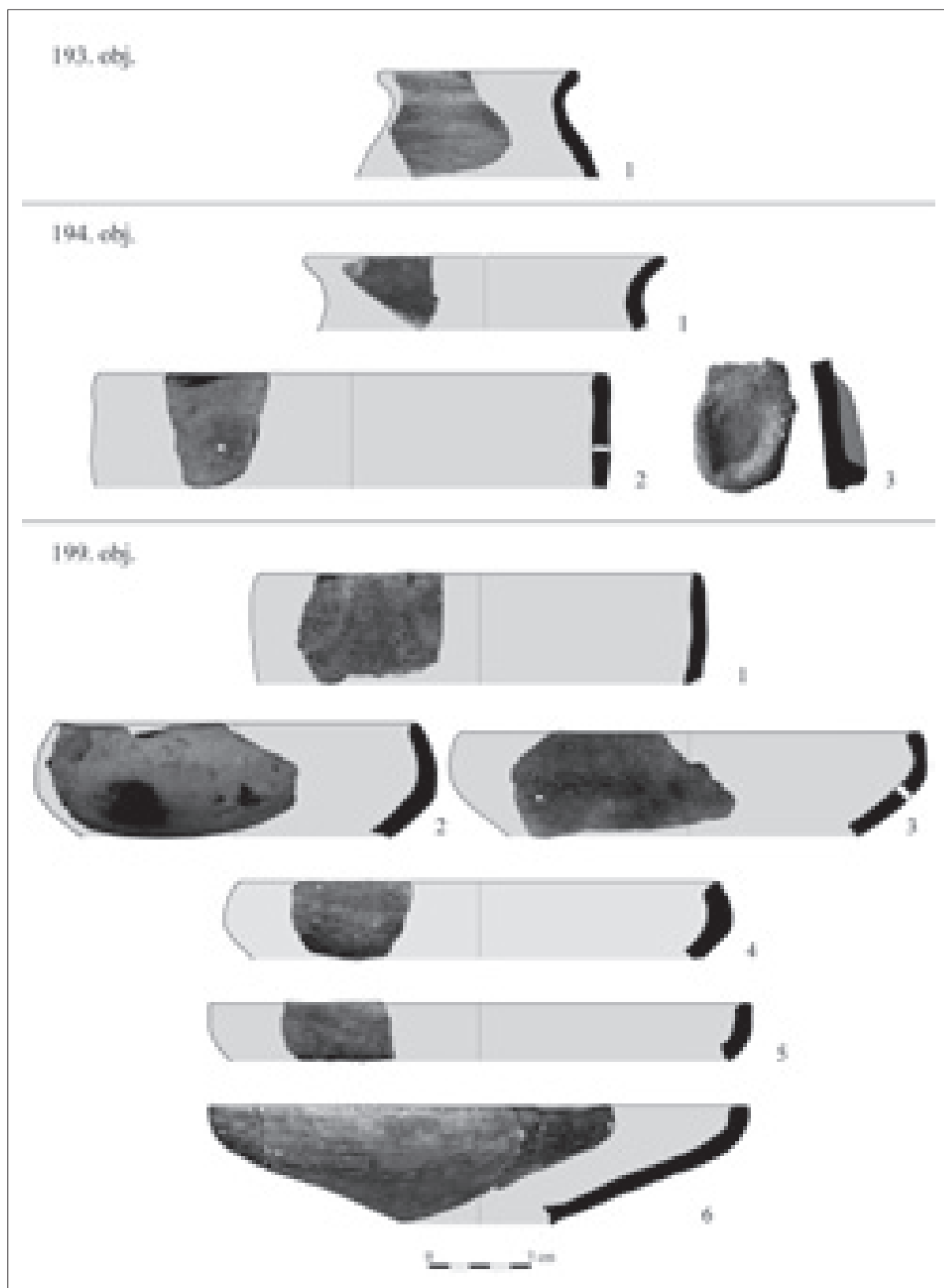
11. kép. 178. objektum leletei

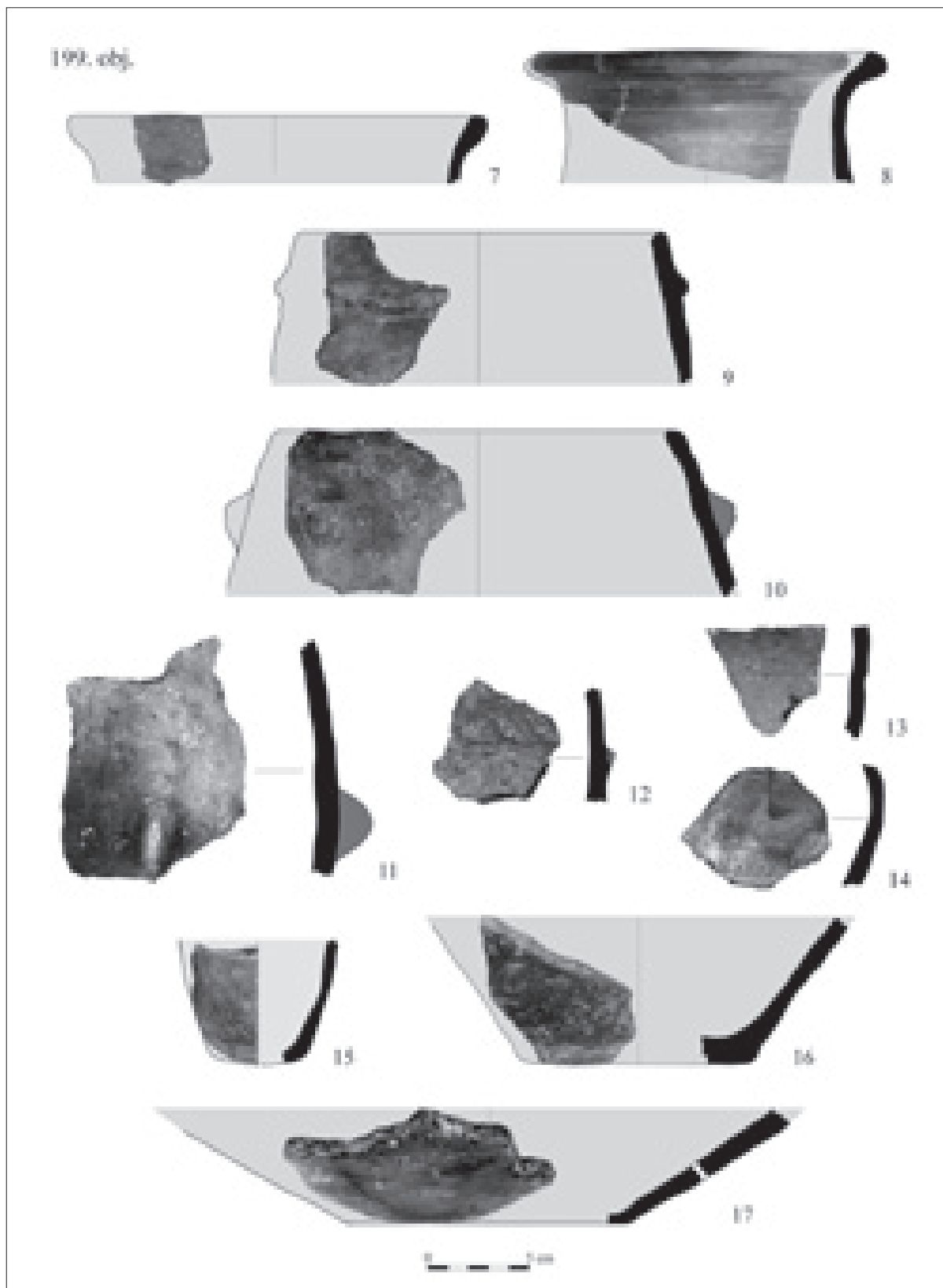
12. kép. 183, 187. objektum leletanyaga

13. kép. 189, 190. objektum leletanyaga

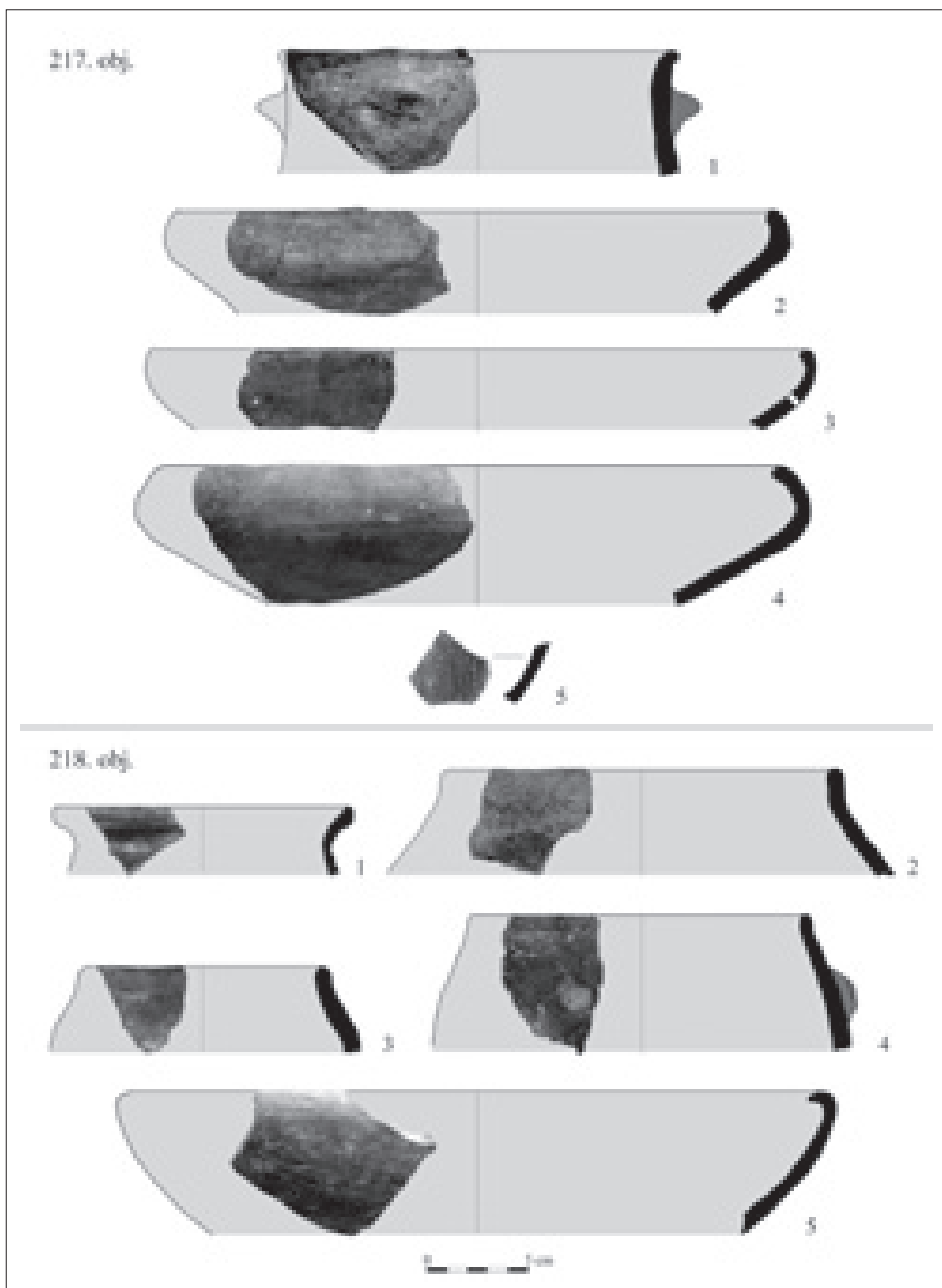
14. kép. 193., 194. és 199. objektumok leletei

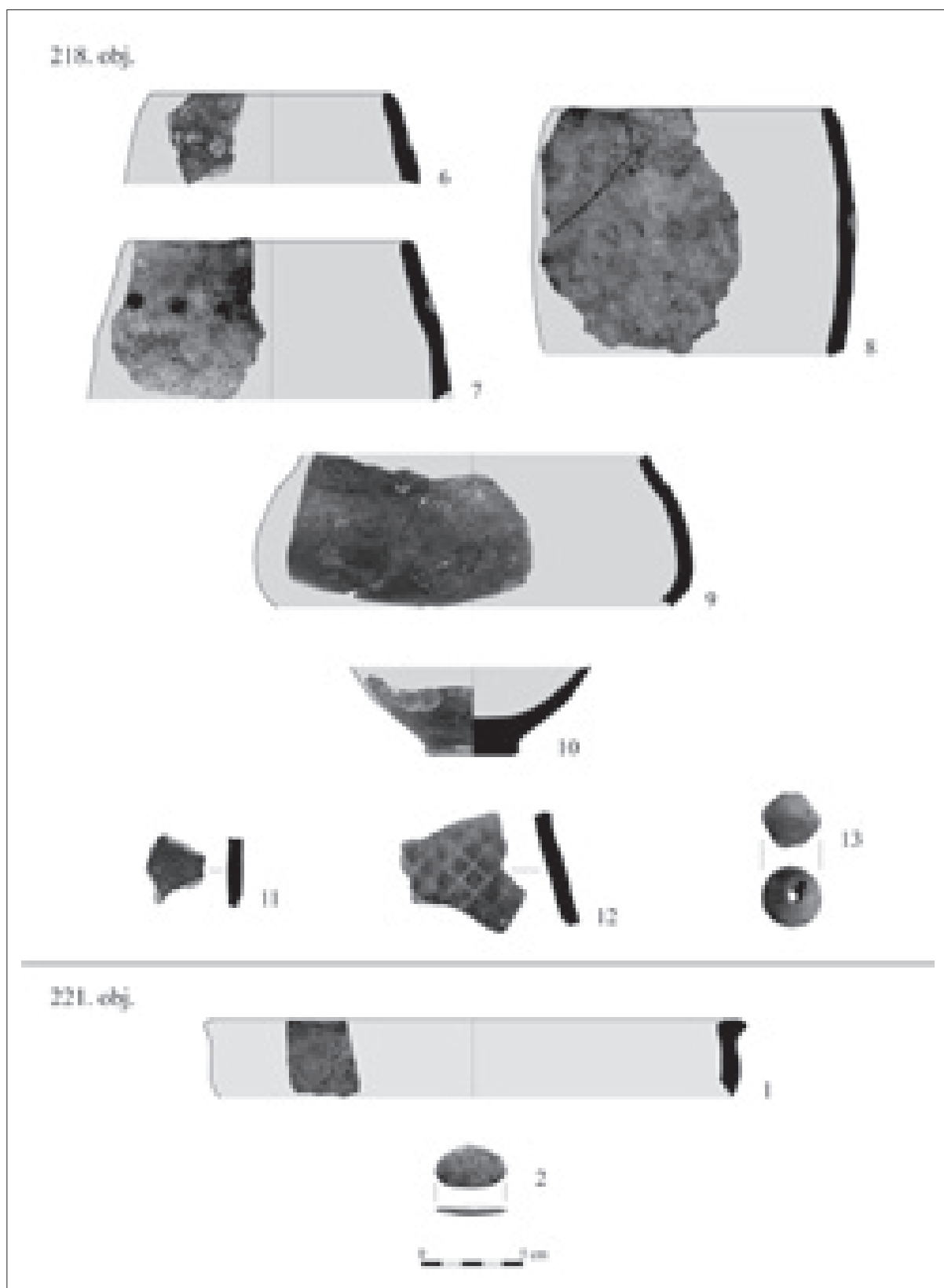
15. kép. 199. objektum leletanyaga

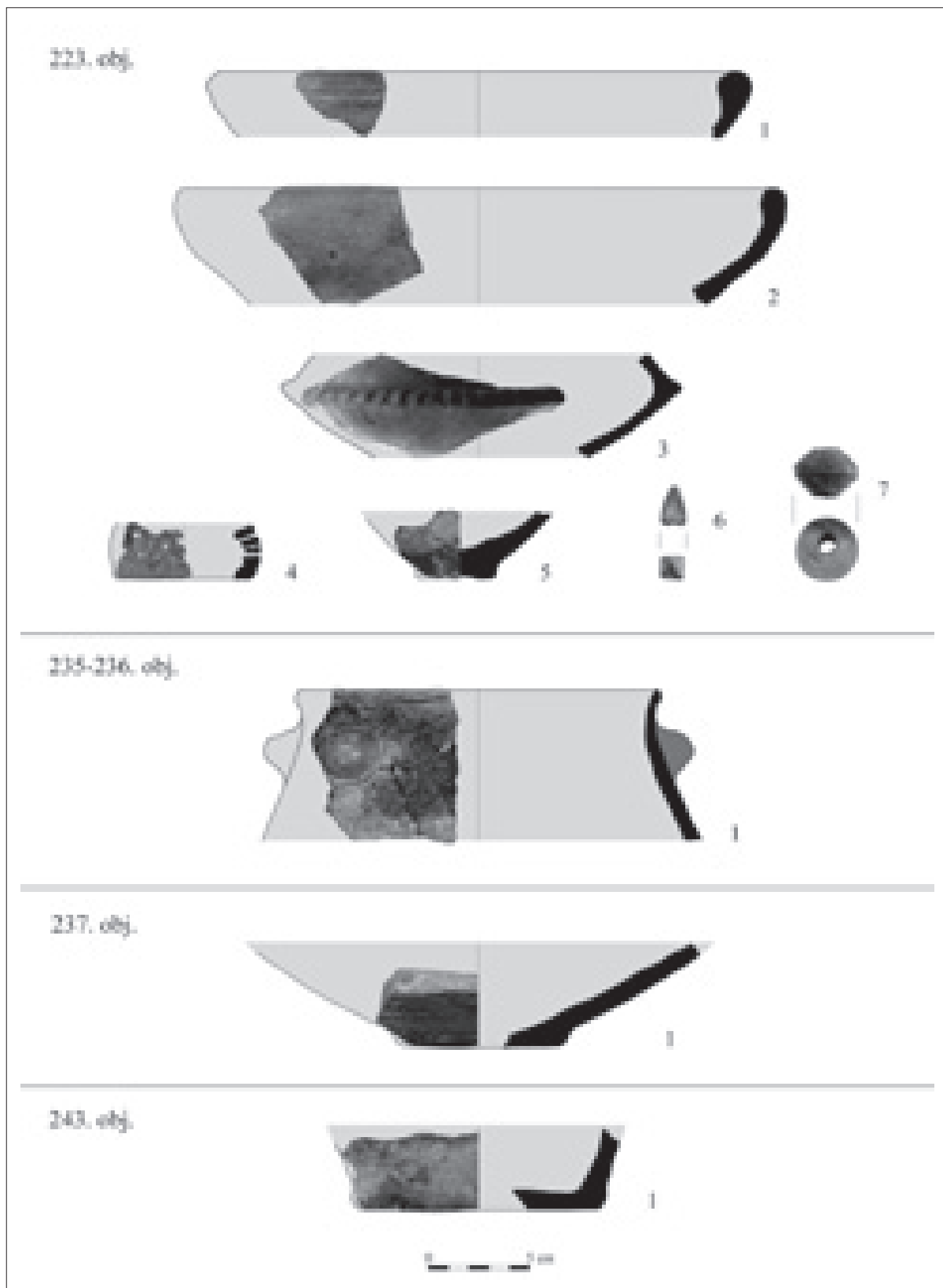
16. kép. 199. objektum leletanyaga

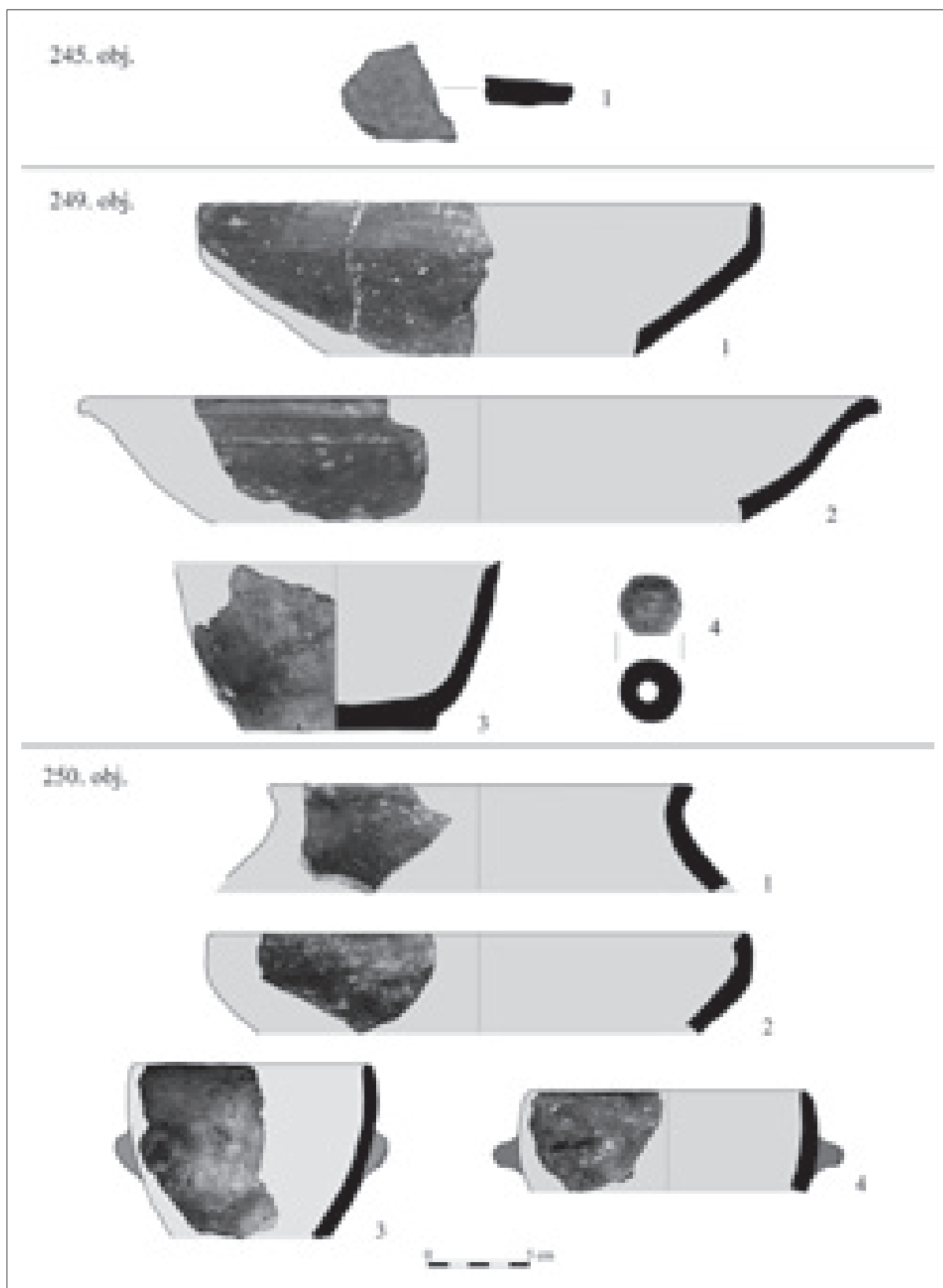
17. kép. 217., 218. objektum leletei

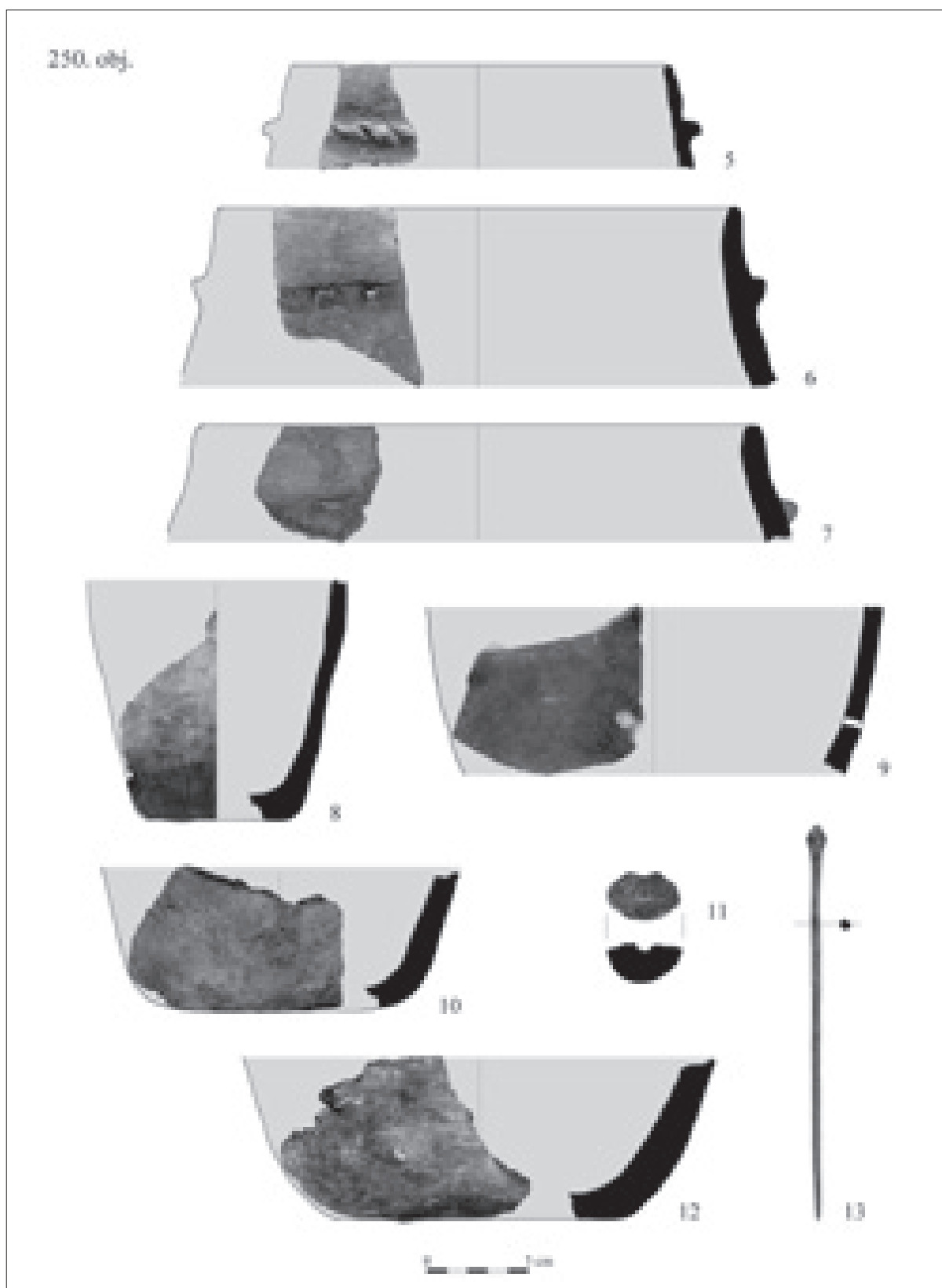
18. kép. 218., 221. objektum leletei

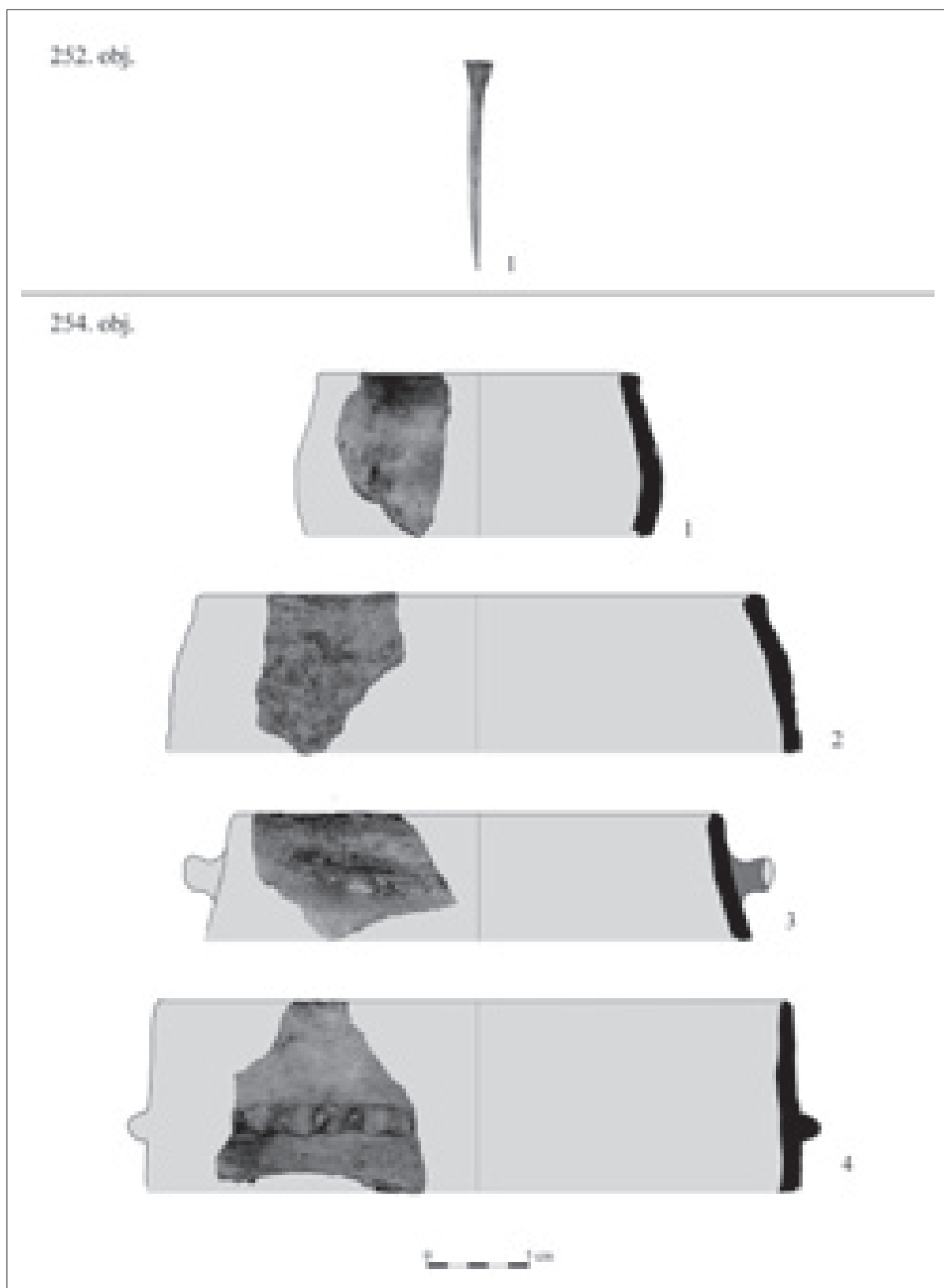
19. kép. 223, 235–236., 237. és a 243. objektum leletanyaga

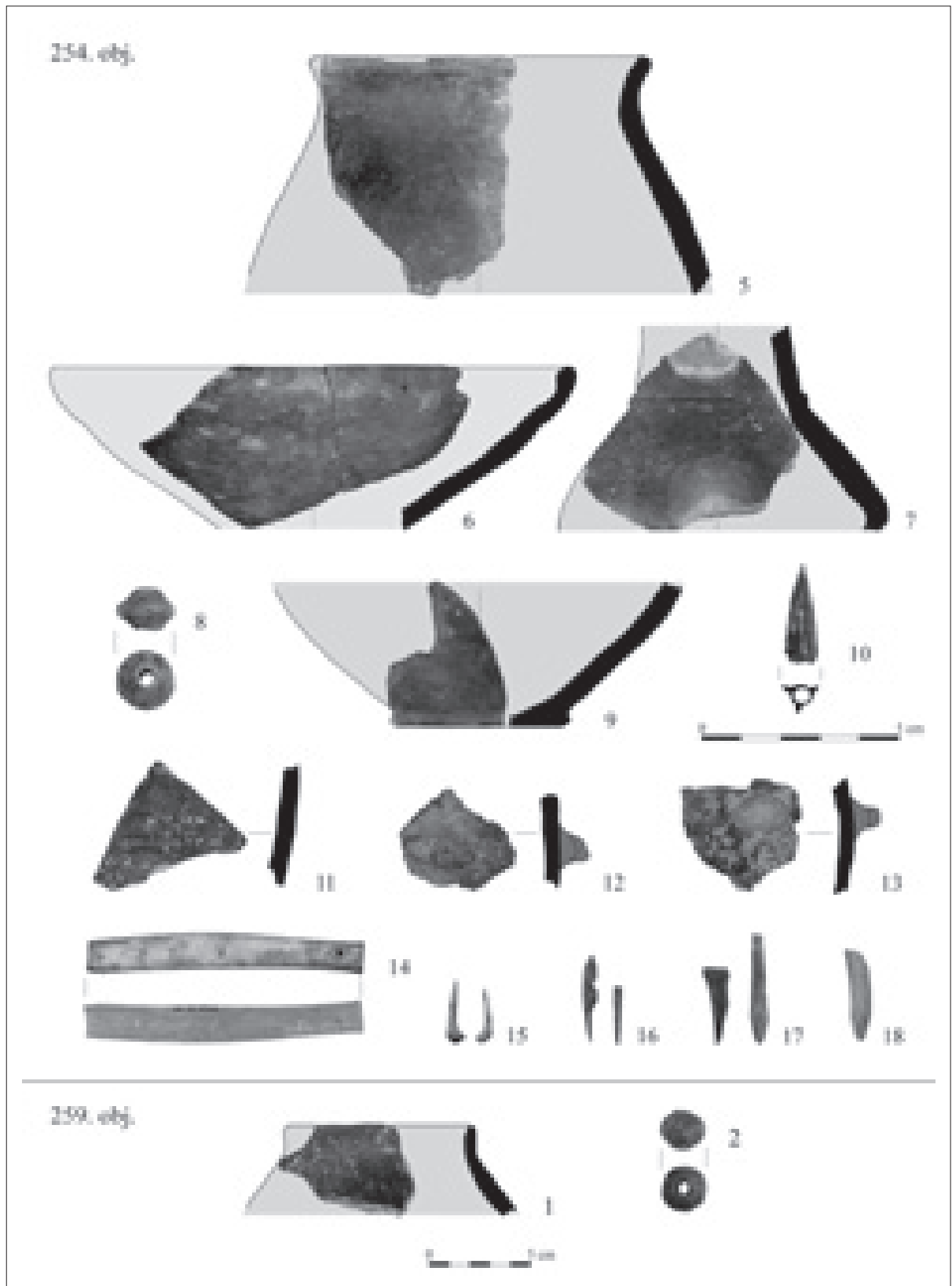
20. kép. 245., 249., 250. objektum leletei

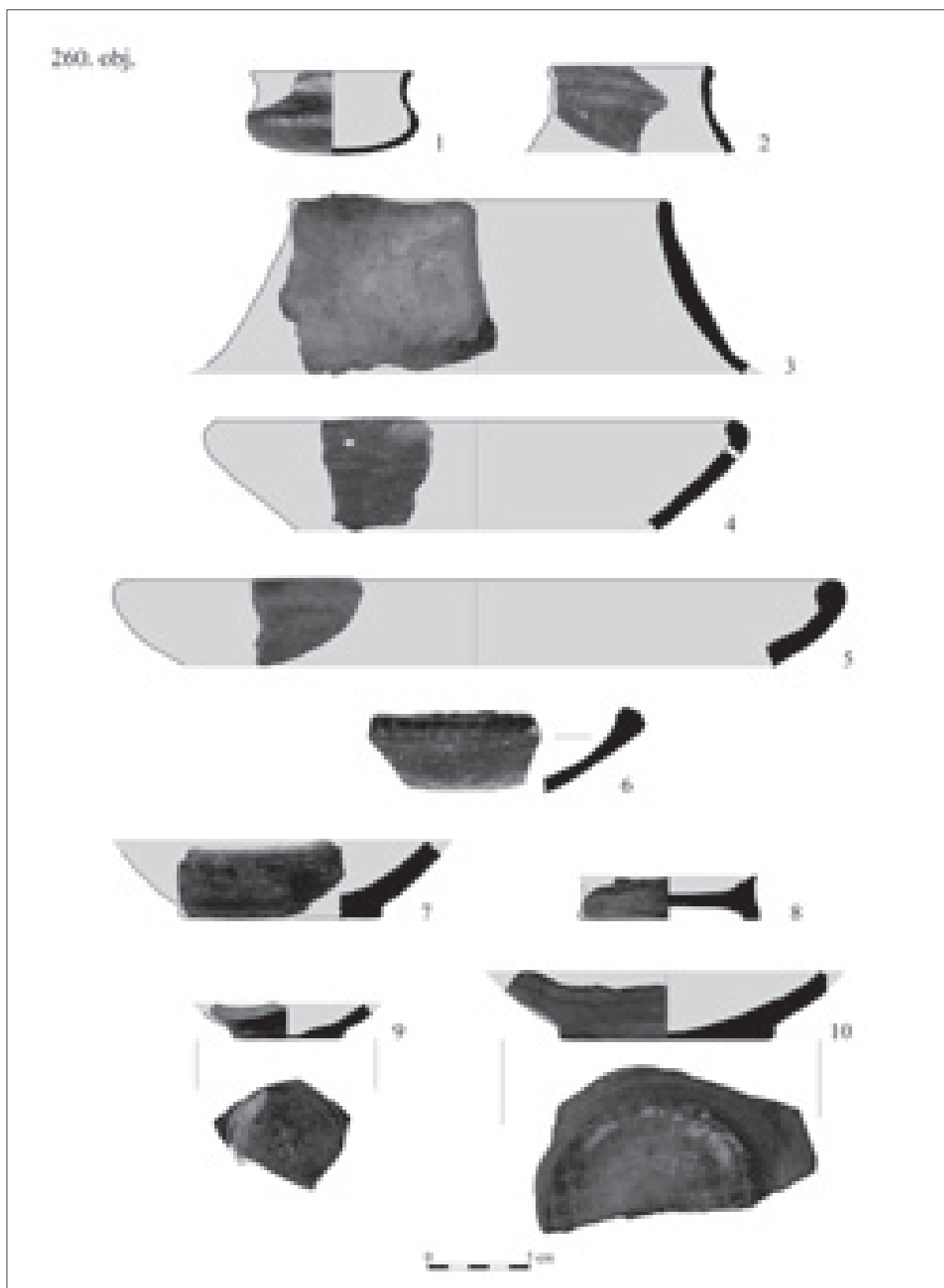
21. kép. 250. objektum leletanyaga

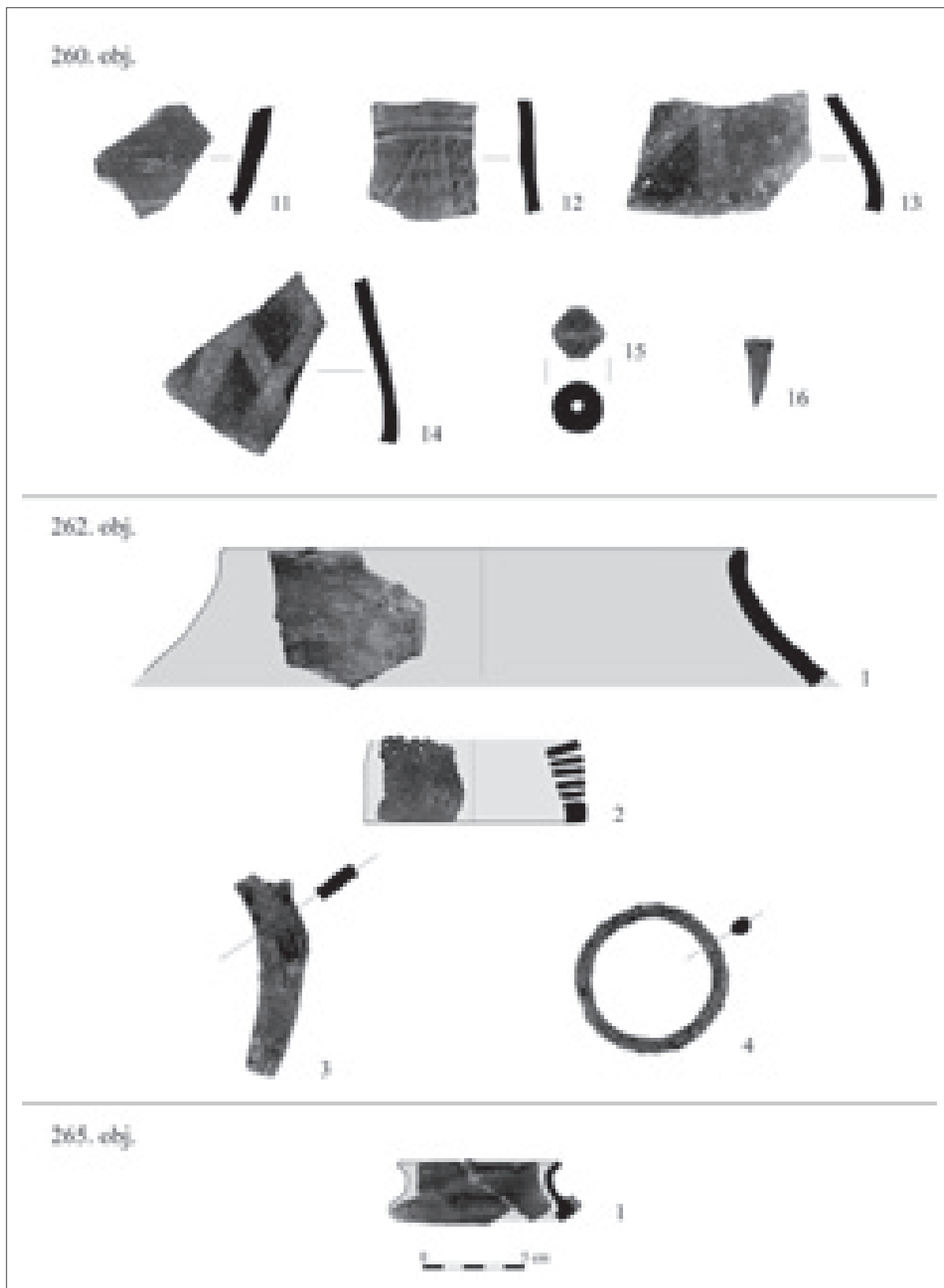
22. kép. 252. és 254. objektum leletei

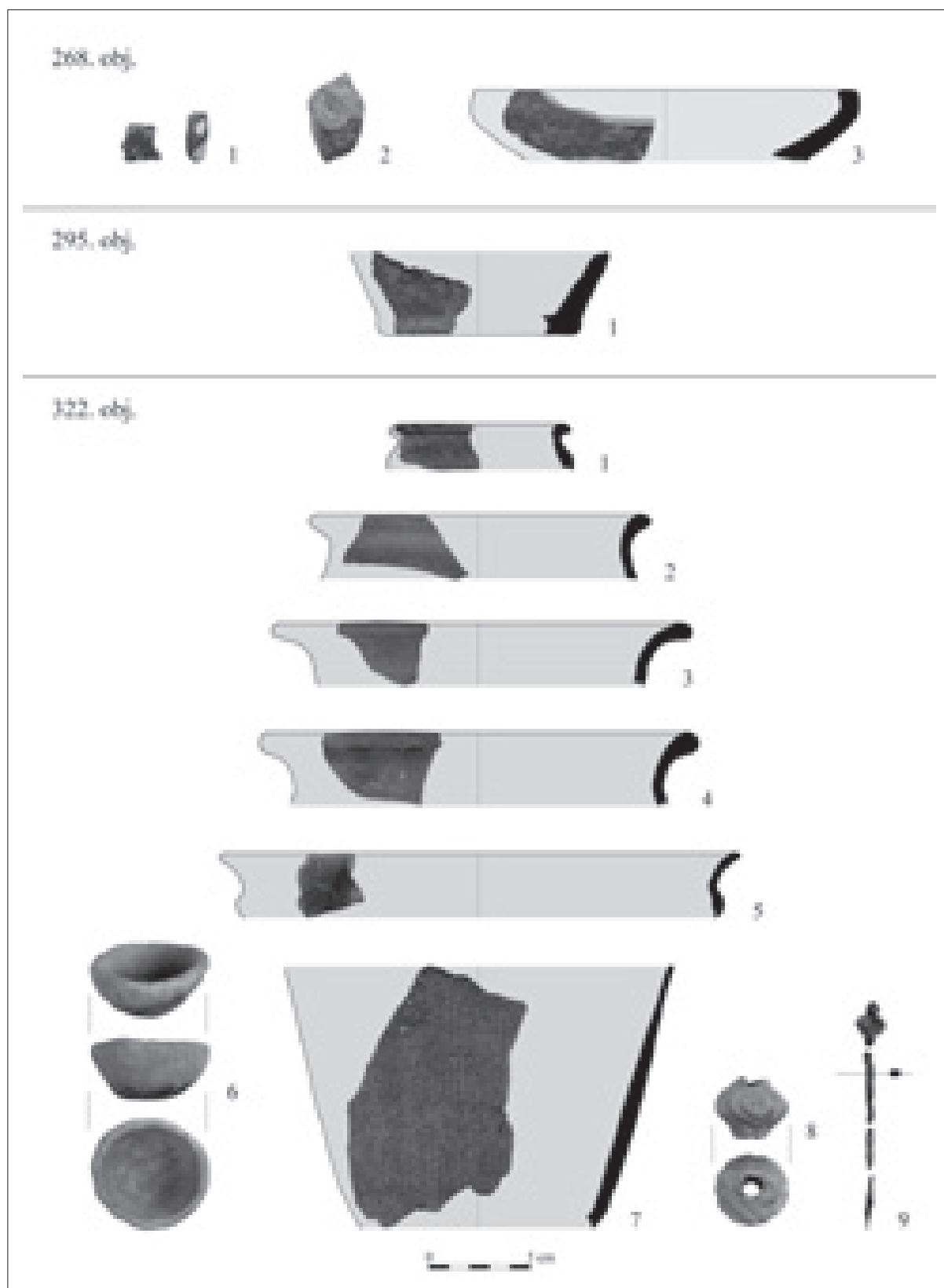
23. kép. 254. és 259. objektum leletei

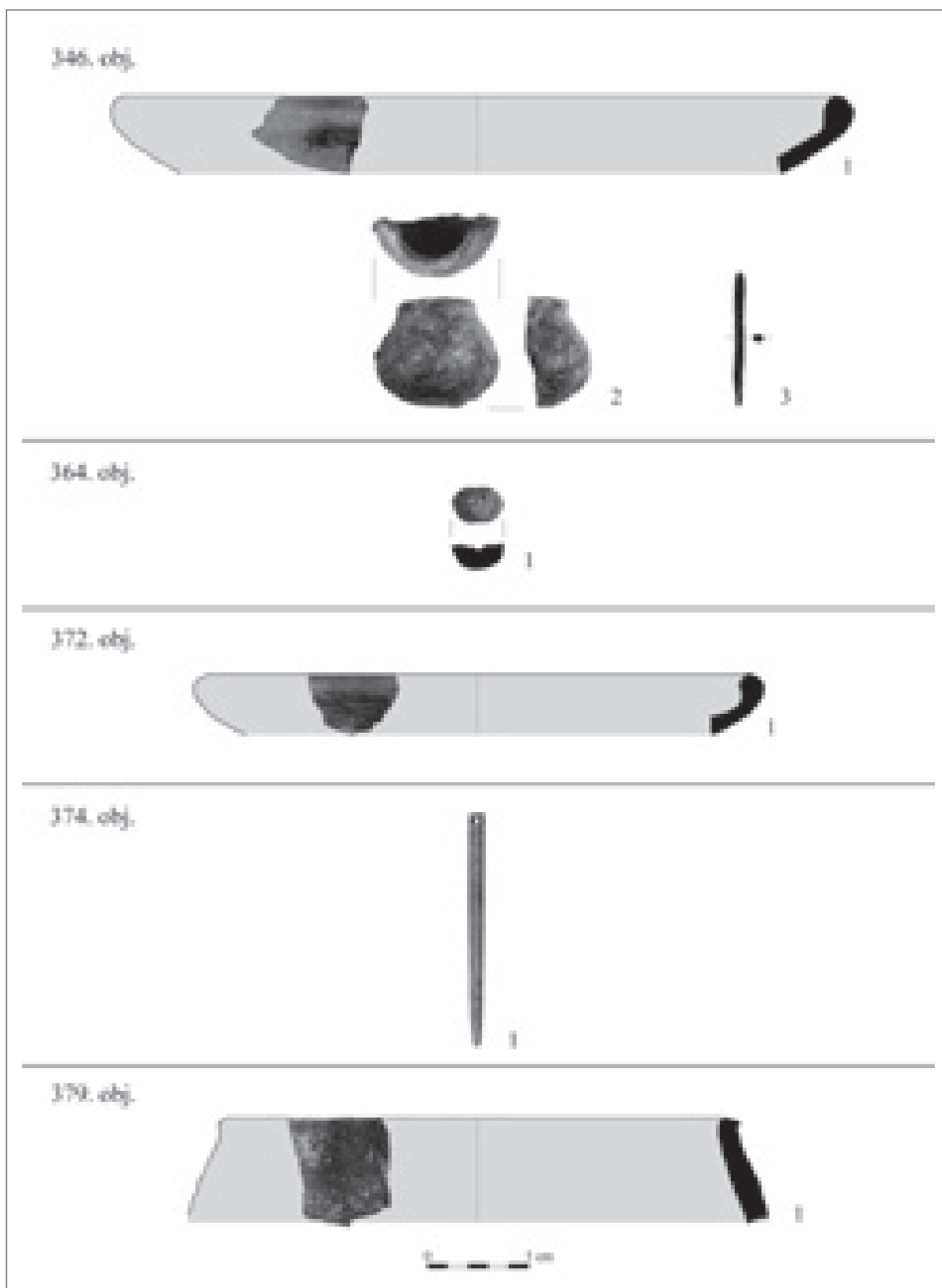
24. kép. 260. objektum leletanyaga

25. kép. 260., 262. és 265. objektum leletei

26. kép. 268., 295., 322. objektum leletei

27. kép. 346., 364., 372., 374. és a 379. objektum leletei

BUDAI BALOGH TIBOR

A HATALOM MŰVÉSZETE PÁNCÉLOS SZOBROK AZ AQUINCUMI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

„*Graeca res nihil velare,
at contra Romana ac militaris thoraces addere.*”
(Plinius)

BEVEZETÉS

Plinius Maior¹ axiomatikus, igaz, tüneti megfigyelésen alapuló, mégis fontos részizgagságokat tartalmazó megállapítása akár e dolgozat mottójául is szolgálhatna. Magába foglalja ugyanis a rómaiak eredendő idegenkedését a teljes meztelenség ábrázolásától,² a római ízléshez és katonai erényekhez méltónak inkább a páncélba bújtatott embert tartja. A Római Birodalom területéről eddig előkerült páncélos nagypasztikák száma – az ép és hiányos példányokat egybevetve – jócskán 600 fölött jár, ami a császárkori szobrászat e válfajának élénk népszerűségéről tesz tanúságot. Másfelől nézve viszont Plinius határozott, de mégiscsak szimptomatikus kijelentése azt a tévképzetet keltheti, hogy a páncélos emberábrázolás „par excellence” római találmány, miközben a római *statua loricata* műfajilag a hellénisztikus uralkodók és hadvezérek portrészobrászatából vezethető le.³ A császárkor kezdetéig a valóságban használt római díszpáncélok, és ennek megfelelően képi ábrázolásaik is III. Alexandros és a *diadokhosok* cilindrikus, derékig érő, egyenes aljú vértzetét másolták (*1. kép*). Augustus uralkodása kezdetén azonban a római díszpáncél lényeges ikonográfiai változásokon ment keresztül.⁴ A legkorábbi, ismert császárkori páncélos szobor, a *Prima Portai Augustus* (*2. kép*) kiválóan szemlélteti a hellénisztikus előkép és ikonográfiai reminiscenciák elegyedését a késő klasszikus kori szobrászati kánonnal, valamint a Kr. e. 4. századi attikai sírsztélék katonáábrázolásaival. Augustus Polykleitos páncélba bújtatott *Doryphoros*aként – más vélemény szerint Herméseként – jelenik meg⁵, testét azonban már nem a jellegzetes hellénisztikus vért-

zet, hanem a késő klasszikus kori attikai sírábrázolásokról jól ismert, alhasat is védő, íves aljú anatómiai páncél fedi.⁶ Ugyanakkor Augustus izompáncéljának aljáról még hiányoznak a római ikonográfiára később oly jellemző, szintén a klasszikus kori anatómiai páncélokról átvett nyelv alakú *pteryges*, a vértzet alól pedig a hellénisztikus viseletre jellemző módon egy sor rövid bőrszík ereszkedik egy sor hosszúra.

A prima portai díszpáncél hellénisztikus vonásait a műfaj eredete és sajátosságai magyarázzák. A klasszikus kori minták utáni visszanyúlás ezzel szemben nem Augustus vagy más római műpártolók tudatos és önkényes retrospekciójának eredménye volt. A kelet felé terjeszkedő Róma a Kr. e. 2. század derekán a klasszikus, sőt olykor az archaikus művészet újjászületésével szembesült Hellasban. A klasszikus minták követését a legszebb athéni hagyományokat feltámasztó műhelyekből kikerülő neoatticista alkotások, vagyis a kortárs művészet – ha úgy tetszik – a divat provokálta ki.⁷ A neoatticista műhelyek technicizmusa illetéknéppen játszott főszerepet a késő Augustus-korra kiforró római, vagyis hellénisztikus jellemzőinek maradékától is megfosztott *statua loricata* ikonográfiájának kialakításában.

A klasszicizáló elemekkel kevert, majd abból ki-kristályosodó „vegytisztá római” ikonográfia bevezetése természetesen nem vetett véget azonnal a tisztán hellénisztikus előképek után készített ábrázolásoknak. A hellénisztikus páncélok Domitianus koráig divatban maradtak, majd néhány évtizedes mellőzés után Hadrianus uralkodásától a 2. század végéig reneszánszukat élték.⁸

A 3. századtól kezdve hellénisztikus típusú páncélábrázolások már csak elvétve bukkannak fel.

¹ PLINIUS NH 34.10.18.

² HALLETT 2005, 61–101; FEJFER 2008, 200–203.

³ HEKLER 1919, 192–208; VERMEULE 1959/1960, 5–10, 29–30; STEMMER 1978, 133–139; ZANKER 1988, 5–8.

⁴ HEKLER 1919, 208–210.

⁵ A bevett vélemény szerint *Doryphoros*, cf. STEMMER 1978, 124 Anm. 352; ZANKER 1988, 99; Bianchi BANDINELLI 2000, 183; ezzel szemben az ugyancsak Polykleitos művének tartott Hermést látja benne: STEMMER 1978, 125.

⁶ VERMEULE 1959/1960, 5; GERGEL 2001, 194.

⁷ VERMEULE 1959/1960, 30; ZANKER 1983, 253; BIANCHI BANDINELLI 2000, 177–179.

⁸ GERGEL 2006, 454.

A KATONAÁBRÁZOLÁS RECEPCIÓJA A RÓMAI PORTRÉSZOBORÁBRÁZOLÁSBAN

A páncélos portrészobrászat hellénisztikus eredete Plinius korára feledésbe merült, vagy legalábbis elhomályosult. Pedig a páncélos ábrázolások beüzemlése a római művészetbe korántsem zajlott zökkenőmentesen. A köztársaság korában az állami kezdeményezésre történő szoboradományozás bevett formája még diadalmas hadvezérek kitüntetéseként is a *togatus* ábrázolás volt.⁹ A *senatus*, minden jel szerint, a fegyverviselés Roma *pomoeriumán* belüli tilalmát a szobrászati alkotásokra is kiterjesztette. Az egalitáriusnak szánt látszat mögött valójában a katonai dicsőség politikai tőkévé érésének megakadályozására irányuló szándék húzódott meg. Éppen ezért számított a Kr. e. 338. évi első két adományozást követően is rendkívüli kegynek és szinte páratlan eseménynek, amikor a *senatus* győztes hadvezérek előtt – görög módra!¹⁰ – lovasszobor-állítással tiszteltgett.¹¹ A *consul*-hadvezéreket azonban még az ilyen kivételes esetekben is a bevett szokásnak megfelelően polgárként, vagyis tógában ábrázolták.¹²

Miközben az állami szintű lovasszobor-állítás inkább csak elvi lehetőségként létezett, a szokás vallásos köpenybe rejtve a Kr. e. 3. század végétől kezdve mindinkább elterjedt a magánszférán belül. A folyamat, amelynek elindítása a 2. pun háborúban elhíresült Q. Fabius Maximus Cunctator nevéhez fűződik,¹³ Kr. e. 52-re odatorkollott, hogy Q. Caecilius Metellus Pius Scipio az őseit ábrázoló lovas szobrokból egy egész galériát alakíthatott ki a Capitoliumon.¹⁴ A magánmegrendelők ráadásul nemcsak mennyiségileg növelték meg a lovas szoborkészletet, hanem az idő múlásával új minőséget is életre hívtak azáltal, hogy több esetben szakítottak a *senatus* által követendőnek tartott képi normákkal. Az *equestris togata* ikonográfia mellett fokozatosan teret nyert a páncélzatban ábrázolt lovas alakja is. A legkorábbi páncélos lovasokat ábrázoló szobrok a lanuviumi *Iuno Sospita* szentélyből kerültek elő. A legalább nyolc darabból álló, hellénisztikus páncélt viselő lovas szoborcsoport

készítési ideje a Kr. e. 2. század végére–1. század első felére tehető.¹⁵ A lanuviumi alkotásokat időben megelőzi két éremhátlapról ismert ábrázolás, amelyek szoborként való értelmezése azonban okkal vet fel bizonyos kétségeket.¹⁶

Miközben a magáneredetű szoborállítás a maga fejlődési útján haladt, a hivatalos művészetben a források által hagyományozott Kr. e. 4. századi eseteket mindössze egyetlen újabb adományozás követte Kr. e. 200 körül, de annak nem a Forum Romanum, hanem a Capitolium adott otthont.¹⁷ Kr. e. 82-ben új időszámítás kezdődött e téren: a *senatus* L. Cornelius Sulla második római bevonulása (november 1.) után egy Forum Romanumon felállítandó aranyozott bronz lovas szobrot szavazott meg az *imperator*nak.¹⁸ A csak éremhátlapról ismert alkotás arról tanúskodik, hogy Sulla a magánszférában terjedő új képi ábrázolásmód ellenére sem változtatott a hagyományos *equestris togata* ikonográfián. Mégis, a *corona triumphalis*, a hadvezéri póz, az *imperator* megnyilatkozás (*adlocutio*) gesztusa, illetve a hadi győzelmeire (*victoria Sullana*) épülő propaganda félreérthetetlen katonai tartalommal töltötte meg az ábrázolást.¹⁹ Sullától kezdve a lovas szoborállítás elszigetelt esetekből szilárd precedensen alapuló, folytonos gyakorlattá vált a köztársaságkor hivatalos művészetében,²⁰ majd a császárkor egészén át, befogadva a hagyományos ikonográfia mellé a kifejezetten katonai ábrázolásmódot is.²¹ Azzal pedig, hogy Sulla sokszorosította és az itáliai városokban terjesztette lovas-tógás képmásait, a birodalomszerte majdan felállítandó császárszobrok szimbolikus-propagandisztikus szerepét készítette elő.²²

Amennyire jól követhető a *statuae equestres* recepciójának folyamata, annyira homályba vesző a római páncélos szobrok köztársaságkori történe-

⁹ STEMMER 1978, 142; ZANKER 1983, 257; ZANKER 1988, 5.

¹⁰ Plin. NH 34.10.19.

¹¹ A Kr. e. 338 és Sulla második római bevonulása (Kr. e. 82. november 1.) között összesen három ilyen adományozás dokumentált: C. MAENIUS és L. FURIUS CAMILLUS (Kr. e. 338), valamint Q. MARCIUS TREMULUS (Kr. e. 305). V. BERGEMANN 1990, 32–33, 156 (L9–10); SEHLMAYER 1999, 48–52, 57–60, 206; ZANKER 1983, 259. A „Cloelia”-szobor problematikájára: SEHLMAYER 1999, 98–101.

¹² Cf. Plin. NH 34.11.23.

¹³ Plut. Fab. 22.6. A folyamatra: Cic. Phil. 6.13. BERGEMANN 1990, 33–35, 157–159; SEHLMAYER 1999, 125–126, 148–150; PEKÁRY 1985, 84.

¹⁴ Cic. Att. 6.1.17. Cf. PEKÁRY 1985, 84; BERGEMANN 1990, 35, 158; SEHLMAYER 1999, 222–224.

¹⁵ BERGEMANN 1990, 72–78 (P25), Taf. 27–32. A páncélos lovas ikonográfia elterjesztése az Itáliába áttelepülő görög szobrászok számlájára írható, mindazonáltal a hellénisztikus előképek adaptációjának igényéről már a 2. század első felében az Égeikumiban tevékenykedő magas rangú római személyiségek által saját képükre átfaragtatott alkotások is tanúskodnak. Cf. SEHLMAYER 1999, 151–152, 161–163; HALLETT 2005, 139–141.

¹⁶ RRC 291,1 (Kr. e. 114–113); RRC 293,1 (Kr. e. 113–112). Szoborként értelmezi: BRILLIANT 1963, 47–48; BERGEMANN 1990, 158–159. A két éremképen fennmaradt ábrázolás szobor voltát kétségekkel fogadja SEHLMAYER 1999, 182–185.

¹⁷ Val. Max. 3.1.1. RRC 419,1. Cf. Vell. Pat. 2.61.3.

¹⁸ App. BC 1.97; Cic. Phil. 9.13. BERGEMANN 1990, 35, 159; SEHLMAYER 1999, 204–209. A lovas szobor csak éremképekről ismert: RRC 381,1a és RRC 381,1b. Cf. RAMAGE 1991, 104.

¹⁹ Sulla propagandájának teljes keresztmetszetét adja: RAMAGE 1991, 93–121.

²⁰ BERGEMANN 1990, 34–35, 160–163; SEHLMAYER 1999, 209–211.

²¹ BERGEMANN 1990, 36–45, 50–118 passim; FEJFER 2008, 444.

²² Cf. CIL I² 720=ILLRP 351. SEHLMAYER 1999, 205.

te.²³ A legkorábbi, páncélos szoborra vonatkozó biztos irodalmi adat arról számol be, hogy C. Iulius Caesar *dictator*ként engedélyezte a *senatus*nak az őt ábrázoló *loricata* felállítását saját *forum*án.²⁴ Caesar szobrának felállítása különleges eseménynek számított, példa nélkülinek azonban mégsem tekinthető: a kortárs Cicero egy elejtett megjegyzése ugyanis arra utal, hogy a Kr. e. 40-es évek derekán már több páncélos szobor is állt Rómában.²⁵ Ezek felállítása, a Caesar-szoborhoz hasonlóan, már hivatalos kezdeményezésre történhetett. A Rómától távolabb fekvő területek nem hivatalos művészetében azonban az első alkotások – fogadalmi felajánlások formájában – jóval korábban megjelentek.

A legkorábbi feljegyzett próbálkozás, amely a katonai érdemeket katonai ikonográfiával igyekezett kifejezésre juttatni M. Anicius nevéhez fűződik. M. Anicius, aki Kr. e. 216-ban a praenestei polgárok élén Hannibal ellenében hősiessé védte Casilinumot, utólag bizarr ikonográfiájú szobrot állított fegyvertársai tiszteletére városa *forum*án: „*Statua eius indictio fuit, Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato capite...*”²⁶ Igazán csak sajnálni lehet, hogy Anicius szobráról képi ábrázolás nem maradt fenn. Mindenesetre, Livius beszámolója arról az igényről tanúskodik, hogy a katonai erényekre a legkonkrétabb formában, a megadományozott páncélban való bemutatása révén történjen utalás. A későbbi fejlődés szempontjából nem mellékes körülmény, hogy Anicius szobrának felállítását tényleges katonai teljesítmény indokolta, mint ahogyan az sem, hogy hasonló próbálkozásra a következő másfélszáz évben is csak Rómán kívül kerülhetett sor.

Plinius bármennyire is hitt saját, a görög meztelenséget a római páncélos ábrázolással szembeállító kijelentésében, a Kr. e. 2. század végi Italiában a közvélekedés még egyértelműen az előbbit tartotta a tógás ábrázolások alternatívájának. Utólag nehezen dönthető el, hogy a római megrendelők számára kezdettől fogva világos volt-e, hogy a meztelen áb-

rázolások a hősi erények kifejezését szolgálják, vagy csak a későbbiekben kezdték a görög művészek által bevezetett portrétípushoz kapcsolni a heroizmus fogalmát,²⁷ mindenesetre, ha a *statua nuda* divatnak is indult, valódi tartalma gyorsan nyilvánvalóvá vált.

Hannibal betörését követően Italia a szövetséges háborúban vált újra hadszínterré, és az elkövetkező belpolitikai-hatalmi összetűzések korszakában az is maradt. A testközeli harci élmények, a fegyverzet a maga valóságában sokkal határozottabb kifejezést adott a katonai *virtus*nak, mint a meztelen ábrázolások konkretizálatlan heroizmusa. A fegyverzet és általában a páncélos ábrázolások presztízse a magán-szférában a szövetséges háborút követően kezdett felértékelődni, elsősorban a hadi események tevékeny résztvevői körében.²⁸ A katonai erényekre a páncélzat tett konkrét utalást, jellemzően azonban nem viseleti helyzetben, hanem a heroikus meztelenségű szobrok támasztékaként megfogalmazva.²⁹ A majdnem teljesen meztelen Schulterbauschtypus³⁰ és a genitáliákat takaró Hüftmanteltypus mellett – utóbbi iskolapéldáiként a tivoli „*Generale*” és a cavenzanoi „*Navarca*” (3. kép) képmásait szokás említeni³¹ – lényegesen kevesebb adat utal páncélos szobrok felállítására. Az a Capua *amphitheatrum*ából származó Kr. e. 1. századi relieftörredék, amely egy *porticus*ban felállított páncélos szoborkolosszust (4. kép), bizonyosan fogadalmi ajándékot ábrázol, e portrészobrászati műfaj létezésének talán legkorábbi, bár pontosan nem datálható bizonyítéka. Irodalmi és régészeti adatok hiányában egyelőre lehetetlen pontosan megjelölni azt a pillanatot, amelyben a páncélos portrészobrászat hallgatólagosan elfogadott, hivatalos színezetű műfajjává vált, mindenesetre a fegyverzet-ábrázolás, elsősorban a páncélzat-támasztékkal ellátott meztelen alkotások elterjedése alapján a legkorábbi időpontot a Sulla halála és Caesar *dictaturája* közötti időszakban érdemes keresni.

A Caesar halálát követő polgárháborús időszak nem kedvezett a páncélos portrészobrászat további fejlődésének. Éremhátlapok tanúsága szerint Octavianus tudatosan kerülte a katonai ikonográfiát, önnön személyét isteni-héroszi meztelenségben, a béke helyreállításának letéteményeseként, a társada-

²³ E helyütt figyelmen kívül kell hagynunk az Égeikum térségében a Kr. e. 2. század végétől római polgárok tiszteletére állított páncélos szobrokat. A görög területeken római hatalmasságoknak állított szobrok rendszerint a hellénizmus korábbi időszakából származó, átfaragott alkotások voltak, s mint ilyenek, nem tekinthetők a későbbi római páncélos szobrok szerves előzményének. HALLETT 2005, 138–139. Cf. STEMMER 1978, 143–144; ZANKER 1983, 258; PRICE 1984, 182. A Kr. e. 1. századot megelőző irodalmi utalások, gyakran homályos forráshelyek kritikájára: STEMMER 1978, 142–143. Cf. ZANKER 1983, 258.

²⁴ Plin. NH 34.10.18; Ehhez *dictator*ként joga volt: Cass. Dio 44.4–7. Cf. PEKÁRY 1985, 58. Caesar páncélos szobrát tárgyalja: SEHLMAYER 1999, 230.

²⁵ Cic. Off. 1.61.

²⁶ Liv. 23.19.18.

²⁷ ZANKER 1983, 255–256; SEHLMAYER 1999, 174–175.

²⁸ ZANKER 1983, 259. Cf. KLEINER-KLEINER 1975, 256. Miközben a férfi portrészobrászat fő csapásirányát továbbra is a *togatus* ábrázolások képviselték. Erre: SEHLMAYER 1999, 175.

²⁹ A támaszték-típusra: MAVIGLIA 1913, 33–39; MUTHMANN 1951, 58–61.

³⁰ A meztelen ábrázolások két típusára és a fennmaradt emlékekre: HALLETT 2005, 102–132.

³¹ További „Hüftmantel”-típusú alkotásokra: KLEINER-KLEINER 1975, 261–262; ZANKER 1983, 259; HALLETT 2005, 120–132.

lom megmentőjeként igyekezett propagálni.³² Önabrázolója terén csak riválisainak végleges legyőzése és a béke megszilárdítása után kerülhetett sor – a meztelen képmások megőrzése mellett – a katonai ikonográfia bevezetésére. Az új kor kezdetét a klaszszikus kánon alapján megkomponált, emelkedettséget és méltóságot sugárzó, díszes izompáncélban (de még mindig hērőszí mezítlábassággal) ábrázolt *Prima Portai Augustus* szimbolizálja.³³ A *Prima Portai Augustus* eredeti változatának felállítása a *loricata* hivatalos, végérvényes recepcióját jelentette.

A Róma városi páncélos szobrok a vidéki, elsősorban fogadalmi ajándékként felállított alkotásokkal szemben kezdettől fogva hatalmi-politikai célokat szolgáltak, az elavult köztársaságkori államberendezkedés ellen indított támadás, az egyeduralom megteremtésének szimbólumai és propagandaeszközei voltak. A „hagyománytisztelő” *senatus* ellenállása egyértelműen politikai és nem esztétikai-művészeti gyökerekből, a hellénisztikus kultúra lekicsinyléséből táplálkozott. Augustus színrelépésével minden megváltozott. A monarchia *de facto* megteremtése, a *princeps* fölénye legitímálta a páncélos szobrok állítását, fenntartva, s egyúttal magasabb szintre emelve szimbolikus-propagandisztikus szerepüket. A császárkorban a politikai hatalom birtoklása adott volt, megtartása azonban gyakran nehéznek, olykor egyenesen megoldhatatlannak bizonyult. Minthogy a római társadalom szemében a császári idoneitást a katonai *virtus*, a hadi győzelmek ténye és száma igazolta az uralkodói hatalmat a *victoria* presztízsével lehetett fenntartani, akár megalapozott volt történetileg, akár nem.³⁴ A birodalmi ideológia és a társadalmi elvárás kettős szorítása miatt ragaszkodott Nero, a művész vagy a békeszerető Hadrianus is a potens katonai vezető imázsához, és állította fel páncélos képmásait birodalomszerte a valódi hadvezér-császárok magatartását követve. Mindebből látható, hogy a páncélos portrészobrászat szimbolikus jelentősége óriási volt. A képmások hatalma a magyarázata annak, hogy a páncélos szobrok túlnyomó többsége miért császárábrázolás is egyben.³⁵

A MEGADOMÁNYOZOTTAK KÖRE ÉS A PÁNCÉLOS SZOBROK RENDELTEZÉSE

Plinius a *statuae pedestres* három alaptípusát különböztette meg: *statua togata*, *nuda* és *loricata*.³⁶ Az alaptípusok mellett léteztek persze különféle egyedi kompozíciók, elég M. Anicius már említett, kevert

ikonográfiájú szobrára utalni. A három alaptípus közül a *togatus* ábrázolás volt a legelterjedtebb. Minden római polgár jogosult volt a tóga viselésére, és arra, hogy ebben a *cives Romani* védjegyévé (*gens togata*) vált viseletben ábrázoltassa magát.³⁷

A késő köztársaságkor idején, de még *Augustus* korában is viszonylagos szabadság nyílt az önheroizálási törekvések előtt.³⁸ Miközben a *senatus* a hivatalos képi világból sokáig sikerrel zárta ki a meztelen és páncélos szobrokat, a magánszférában sosem tudott hatékonyan gátat vetni a hellénisztikus művészi áramlatok terjedésének. Caesar idején az állami közélet főszereplői mellett a *domi nobiles* legkiemelkedőbb tagjai már szép számmal állították elsősorban meztelen, lényegesen ritkábban páncélos képmásaikat.³⁹ A *nudus* a maga változataival a késő köztársaságkortól kezdve elsősorban a társadalmi elit műfajának számított, de elviekben, mint önabrázoló mód, mindenki számára alkalmazható volt. Augustus korát követően magánszemélyek mind ritkábban, akkor is inkább csak szepulkrális kontextusban keresték az önabrázolás e módját.⁴⁰

A páncélos szobrokkal megadományozható köre az Augustus-kort követően még jelentősebb mértékben beszűkült. A páncélos szoborállítás nem vált ugyan az uralkodóház privilégiumává, de tagadhatatlan, hogy a fennmaradt alkotások túlnyomó többsége a mindenkori császárt és férfi családtagjait ábrázolja.⁴¹ A páncélos szobrok számottevően kisebb hányada a társadalmi elit azon tagjai számára készült, akik erős szálakkal kötődtek a katonáskodáshoz és az uralkodóházhoz. Ennek megfelelően a megadományozottak körét nem lehet specifikusan társadalmi rétegekre leszűkíteni. Nyilvánvaló módon a kevés kitüntetett az *ordo senatorius* vagy az *ordo equester* tagja volt, az *ordo decurionum* esetében viszont már egyáltalán nem bizonyítható, hogy tagjai bármikor is a megadományozotti körbe tartoztak volna.

A valós személyek mellett volt még egy emberi társadalmon kívül elhelyezkedő, vértben ábrázolt csoport, amelyet *ex officio* páncélos istenségek, elsősorban Mars,⁴² valamint mitológiai hősök (Achilleus, Hector, Aeneas) alkottak.⁴³ A mitológia és a valódi világ szereplőit ikonográfia alapján gyakran lehe-

³² Cf. ZANKER 1988, 38–42.

³³ ZANKER 1988, 98–100.

³⁴ PRICE 1984, 182–183.

³⁵ PRICE 1984, 186.

³⁶ Plin. NH 34.10.18–19.

³⁷ Gens togata: Verg. Aen. 1.282; Mart. 14.124. Cf. FEJFER 2008, 184.

³⁸ STEMMER 1978, 148.

³⁹ ZANKER 1988, 8–9; Cf. VERMEULE 1959/1960, 6.

⁴⁰ FEJFER 2008, 205–207.

⁴¹ VERMEULE 1964, 96; VERMEULE 1978, 123; STEMMER 1978, 148; GERGEL 2001, 191; FEJFER 2008, 212.

⁴² LIMC II.2, 384–425 passim. Páncélban ábrázolt további istenségekre: KANTOROWICZ 1961, 368–384.

⁴³ ACHILLEUS: LIMC I.2, 74–155 passim. AENEAS: LIMC I.2, 298–308 passim; HECTOR: LIMC IV.2, 283–291 passim.

tetlenség szétválasztani, mert az isteni–héroszi és emberi ábrázolásokat tudatos szándék mosta össze. A köztársaságkor végén és a császárkor elején a közélet főszereplői isteni–héroszi pózba kíváncsoztak (*imitatio deorum*), a császárkor későbbi időszakában viszont már az istenek és hősök ábrázolása igazodott a császárok ikonográfiájához (*imitatio imperatorum*).⁴⁴ Az állandó és átforduló *imitatio* eredménye az lett, hogy a töredékesen fennmaradt alkotások azonosítása – a csonkulás jellegétől és mértékétől függően – nehézségekbe ütközhet. Feliratukat, fejüket vagy isteni attribútumaikat vesztett alkotások esetében gyakran lehetetlen eldönteni, hogy valós vagy mitológiai személy ábrázolásáról van-e szó (*5a–b kép*).

Más jellegű problémát jelent a *loricata* rendeltetési körének meghatározása. Az eddig elmondottak alapján kijelenthető, hogy a császárkori páncélos szobrok többségét a tisztelet–kifejezés szándékával dedikálták, legyen szó állami vagy magánkezdeményezésről.⁴⁵ Az *Ehrenstatuen* kategóriájába tartoznak nemcsak a közterületen, hanem a katonai táborok *principiáján* belül felállított páncélos császárszobrok is, amelyeket a korábbi kutatás tévesen a kultuszábrázolások körébe sorolt.⁴⁶ A császárkultusz templomai számára készített, ténylegesen szakrális rendeltetésű páncélos uralkodóképmások alkotják a műfaj második csoportját.⁴⁷ Komoly kereslet mutatkozott épületdísznek szánt páncélos szobrok iránt is. A *palaestrákat*, fürdők *porticusait*, színházakat előszeretettel zsúfolták tele a császárt, az uralkodóház tagjait és más prominens személyeket ábrázoló szobrokkal, köztük *loricatákkal*. A császár páncélos ábrázolása rendszeresen helyet kaphatott *collegiumi* székházakban, csapszékekben, de akár magánházakban is.⁴⁸

Az eddig felsoroltakkal ellentétben a páncélos szobrok szepulkrális funkcióját felvető hipotézis⁴⁹ a császárkor egészére vonatkozóan nem állja meg a helyét.⁵⁰ Szabályt erősítő kivétel, természetesen, ebben az esetben is létezik. Pompeii délkeleti kapuja, a Porta di Nocera előterében elterülő temetőben áll M. Octavius és a *liberta* jogállású Vertia Philumina síraediculája (*6. kép*).⁵¹ A szülők szobrai között kapott helyet fiúk páncélos szobra, amelyet képileg nem egy átlagos katonábrázolásból, hanem a hadvezérek

ikonográfiájából lehet levezetni, ahogy ezt a fedetlen fő, a hellénisztikus típusú páncél és a bal vállon püposodó *paludamentum* is egyértelművé teszi. Ugyanakkor, a kompozíció zártsága, a megfogalmazás és a kivitelezés szerényebb volta megkülönbözteti ezt a szobrot a többi ismert késő köztársaságkori vagy kora császárkori alkotástól, például a szintén pompeii M. Holconius Rufus szobrától (*5a kép*).⁵² Azt azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a késő köztársaságkor és Augustus kora is viszonylag szabad folyást engedett a művészeteknek és azon keresztül az önheroizálás módozatainak, ahogyan azt M. Octavius családjának síremléke is bizonyítja. A páncélos portrészobrászat szepulkrális rendeltetésével a köztársaságkor végén és Augustus uralkodása idején tehát még kétségkívül számolni kell, bár a műfaj érintkezési felülete a halottkultusszal már ekkor is igen jelentéktelennek tűnik. A császárkor későbbi időszaka pedig kifejezetten a hasonló tendenciák kibontakozása ellen hat majd.

A *Prima Portai Augustus* rendkívül népszerű műalkotássá vált, másolatait mindenfelé felállították a birodalomban.⁵³ Az alkotás tagadhatatlan társadalmi sikere komoly szerepet játszott a páncélos portrészobrászat kiteljesedésében.

A műfaj fénykora Vespasianus és Hadrianus uralkodása közé esik. Csak ebből a hét évtizedből anynyi páncélos szobor maradt fenn, mint amennyi az azt megelőző és a későbbi időszakból együttvéve.⁵⁴ Antoninus uralkodása kezdetétől a szoborállítási láz valamelyest lanyhulni, az ábrázolásmód egyszerűsödni kezdett, a reliefdíszes páncélok helyét fokozatosan átvették a történelmi reliefekről ismert sima izompáncélok. A 3. századtól kevés új alkotás született, gyakorlattá vált a 2. századi készlet újrahaznosítása. Utóbbi folyamat kibontakozásához nagyban hozzájárult a cserélhető fejű szobrok gyártásának az adoptív császárság időszakában elharapózó gyakorlata. A műfaj a tetrarchia korától új lendületet kapott, a Constantinus-korban valódi reneszánszát élte, ennek ellenére az 1–2. századi termelékenységet már meg sem közelítette.⁵⁵

A késő antik hadvezetés és általában a hadsereg barbarizálódása a katonábrázolás presztízsének csökkenését vonta maga után. Ezzel együtt az antik

⁴⁴ KANTOROWICZ 1961, 381–383.

⁴⁵ PRICE 1984, 182.

⁴⁶ Összefoglalja: REUTER 1995, 37–38, 40.

⁴⁷ PRICE 1984, 178–183.

⁴⁸ VERMEULE 1959/1960, 7–8; PEKÁRY 1985, 42–55 passim.

⁴⁹ STEMMER 1978, 147: Anm. 577.

⁵⁰ A jellemző felhasználási területek között még bizonytalan eshetőségként sem említi a szepulkrális rendeltetést: VERMEULE 1959/1960, 6–9; GAMER 1968, 59, 64; ÜBL 2006, 262.

⁵¹ ZANKER 1975, 283: Abb. 15.

⁵² M. Holconius RUFUS *cursus honorum*ára: CIL X 830, 838. CASTRÉN 1975, 98–99, 176; MOURITSEN 1988, 90; D'ARMS 2003, 427–430. Szobrára: HEKLER 1919, 190: Nr. 1; VERMEULE 1959/1960, 35: no. 17, Pl. IV.13. Cf. ZANKER 1983, 259; ZANKER 1988, 328–329.

⁵³ ZANKER 1988, 99.

⁵⁴ VERMEULE 1959/1960, 19.

⁵⁵ VERMEULE 1959/1960, 5–6, 10.

páncélos portrészobrászat hagyománya nem szakadt meg, élő maradt, a bizánci kortól napjainkig a katonaszentek ikonográfiája őrzi tovább a hagyományt (cf. 7. kép).⁵⁶

PÁNCÉLOS SZOBROK A BIRODALOM HATÁRÁN: AZ AQUINCUMI GYŰJTEMÉNY

Páncélos szobrok állításában a határtartományok élen jártak, mindenekelőtt a katonai táborok és az azokat körülölelő civil települések támasztottak nagy keresletet a *loricata*-termékek iránt.⁵⁷ Aquincum, mint helytartói székhely és *legió*táborral rendelkező település komoly megrendelője lehetett az ilyen típusú szobrászati alkotásoknak, bár ennek jelen pillanatban nincs markáns, kézzelfogható bizonyítéka. Aquincum területéről olyan bronzszobor-töredék, amelyet egyértelműen páncélos ábrázolás részeként lehetne értelmezni, nem került még elő.⁵⁸ A rendkívül csekély számú bronzszobor-maradvánnyal szemben a kőből készült nagyszobrászati alkotások jobb állapotban és tekintélyesebb mennyiségben maradtak ránk. Közöttük, többé-kevésbé csonkult állapotban, három *loricata* maradványa is megtalálható (8. kép).

A FILATORI TORZÓ

A szobortorzó 1907-ben a Filatori-dűlő területéről, az egykori katonaváros északnyugati negyedéből került az Aquincumi Múzeum gyűjteményébe (9. kép).⁵⁹ A pontos lelőhely és a lelőköörülmények nem ismertek. Az életnagyságú mészkőtörzso válltól a köldök vonaláig őrződött meg, feje, karjai és teljes alsó része elveszett. A nyakcsonkban megőrződött fémcsapolás arra utal, hogy a fejet külön faragták, és utólag illesztették a testre.

A torzso testtartásával utal az eredeti *contrapposto* kompozícióra, amelyben súlya a bal lábra nehezült. Az izompáncél naturalisztikusan kifaragott meztelen férfitestként nyert megfogalmazást, erőteljes anatómiai jellegét a díszítőelemek (*gorgoneion*, reliefek) hiánya és a mellbimbók ábrázolása külön hangsúlyozza. A realizmusra törekvés ugyanakkor

a páncélzat szerkezeti elemeinek, a hátvértről előrehajlított, a mellvérten pedig karikába akasztott, díszítetlen felületű vállkapcsok (*epomides*) pontos bemutatásában is tetten érhető. A páncél karkivágása nem a hónalj vonalában zárul, a vért ráborul a vállra is.⁶⁰ A páncél ujjá duzzadt peremben zárul, alóla a *subarmalis* rövid, rojtozott végű bőrszalagjai ereszkednek a felkarra. Az egyenként három csavart rojttal díszített bőrszalagok alól kikandikál az alsó ruházatként viselt *tunica* ujjá. A hasi részen egyszer körbetekert, beszegett szélű parancsnoki szalagot (*cingulum*) Hercules-csomó fogja össze.⁶¹ A jobb vállról leereszkedő, keresztbevetett rövid *balteus* a *cingulum* vonala felett fordul át a hát felé. A kardszív felületén, egymástól szabálytalan távolságra elliptikus *phalerák* sorakoznak. A szobor jobb vállán, a *balteus* fölött egy korongfibula kapcsolja össze a hadvezéri köpenyt (*paludamentum*), amely redőzötten hullik a mellkas felső részére. A szobrot előlnézetre komponálták, hátsó fele laposra faragott, lesimítatlan. Felületén stukkó-vagy festésnyomok nem őrződtek meg.

Miután a torzso lelőköörülményei ismeretlenek, régészeti adatok nem nyújtanak támpontot a keltezéshez. Súlyosbítja a helyzetet a szobor erősen töredékes volta, a *pteryges* hiánya. A megmaradt karakterisztika alapján néhány következtetés mégis levonható. A *cingulum* hellénisztikus előképekről⁶²

⁵⁶ KANTOROWICZ 1961, 387–388; VERMEULE 1974, 25–26.

⁵⁷ GAMER 1968, 54–56; REUTER 1995, 37–41.

⁵⁸ A bronzból készült nagyplasztikák fennmaradt töredékeire: SZIRMAI 1988, 144–147. A bronzszobor-töredékek értelmezési nehézségeire: GAMER 1968, 54.

⁵⁹ Szűkszavú ismertetését adja: KUZSINSZKY 1934, 103; Nr. 272, Abb. 48. Cf. STEMMER 1978, 116: XII 3, Taf. 77,3. Ltsz. 64.11.71 (KUZSINSZKY 272). Méretek: magassága 0,41 méter, szélessége 0,53 méter, vastagsága 0,17 méter.

⁶⁰ A vállat elfedő páncélok a közvélekedés szerint bőrből készült vértzetre utalnak: STEMMER 1978, 116: Anm. 320. A Filatori-torzó kapcsán ugyanígy már KUZSINSZKY (1934, 103) is. Az irodalmi utalások és régészeti leletek hiánya miatt nem bizonyított és így máig lezáratlan az a kérdés, hogy a római izompáncélok készülhettek-e bőrből is. A bizánci kori bőrvértek létezése irodalmi adatokkal igazolt, ezért római kori használatuk is erősen valószínűsíthető: UBL 2006, 264: Anm. 24. – A Caracallával szemben ellenséges Cassius Dio (79.3.2.) jegyezte fel, hogy a császár a hadszíntértől távol is szívesen pompázott fegyverzetben, de puhányságból nem volt hajlandó súlyos, harctéri páncélját viselni, ezért textíliából készítettek neki egy a fémpáncéloktól látszatra semmiben sem különböző vértzetet. Az elfogult történetíró valószínűleg nem egy papírmásé-technikához hasonló eljárással gyártott vértzetről tudósít, ahogyan FEJFER (2008, 208) gyanítja, hanem a Nagy Sándorért rajongó uralkodó (cf. Cass. Dio 78.7.1–78.8.3; SHA, Caracalla 2.1–2) *linothorax*áról, azaz három réteg vászonszövetből varrt makedón páncélzatáról, amelyet a császár a Geta meggyilkolását követő feszült légkörben egyébként nem minden ok nélkül viselt a ruházata alatt (cf. SHA, Caracalla 2.9). Dio története magában véve nem bizonyítja a bőrvértek létezését, de fényt vet arra a tényre, hogy páncélkészítéskor a fém lehetséges alternatíváit is figyelembe vehették.

⁶¹ A Hercules-csomó bajelhárító, protektív szerepére: GERGEL 2001, 191–194.

⁶² HEKLER 1919, 202–205; Figs 129–133; VERMEULE 1959/1960, 14–15, Pls I.5, II.6.

jól ismert volt a rómaiak számára, történeti reliefeken már a Kr. e. 100-tól kezdve ábrázolták,⁶³ ennek ellenére a páncélos nagyplasztikák ikonográfiai elemévé csak Traianus idején vált.⁶⁴ A díszítetlen, sima páncélok Antoninus korát követően terjedtek el,⁶⁵ a kard áthelyezése a baloldalra a késő Antoninus-kora Severus-korban vált általánossá.⁶⁶ A hellénisztikus hagyományból táplálkozó szobrászati stílus alapján az alkotás az utolsó Antoninusok idejénél későbbre nem datálható.

A DARU UTCAI PÁNCÉLOS SZOBOR

Az 1981-ben másodikként előkerülő alkotás sem régészeti feltárás alkalmával, hanem a II. Daru utca 2/b számú ház előtti vízakna gépi erővel történő mélyítése során látott napvilágot (10. kép).⁶⁷ A lelőhely az egykori katonavárostól délre, a Bécsi úti temető („limes menti temető”-szakasz) környezetébe illeszkedik (8. kép). A markológép kanálának nyakcsonton és mellvérten éktelenkedő körömnymoi mutatják, hogy az életnagyságú, egy tömbből faragott márványszobor hanyatt feküdt a földben. Feje, jobb kézfeje, valamint a jobb láb térd alatt letört, és elveszett. A lépő jobb lábfejből csak a talpazatra támaszkodó bakancsorr őrződött meg. Az ugyancsak letört, irattekercsköteget formázó támaszték, és az abból kifaragott bal láb a talpazattal egyetemben a szobor megtalálását követő leletmentő beavatkozás során került elő.

A szobor *contrapposto* helyzetben áll, a testsúlyt a bal láb hordozza. A felsőtestet, kerek nyakkivágású, „klasszikus” típusú izompáncél fedi, amelynek szerény díszítettséget az alhason ábrázolt akantuszlevél biztosított. A markolókanál rongálása miatt az akantuszlevél jelenlétéről ma már csak két vésett kontúrvonal és egy a karéjok találkozását jelző fúrás tanúskodik. A szobor nyakcsontjáról rövid, fordított trapéz alakú, enyhén kiemelkedő faragás ereszkedik a hátvértre. Rendeltetése nem egyértelmű, talán fejta-masztékként szolgált, bár szerény méretei és tömege alapján, de különösen a hátoldal előlnézettel egyenértékű kidolgozottsága miatt inkább a *corona civica*

szalagvégződésekként lehet értelmezni. A jobb vállon kettős *epomis* látható, közülük azonban csak a belső, hosszabb pánt tartja össze ténylegesen a hátvérteket a mellvértelet, a külső a váll hatékonyabb védelmét szolgálja, illetve takarja a karkivágás felső ívén két sorba rendezett, kisméretű, pikkelyszerű *pteryges* indítását. Az *epomides* kidolgozása nagyvonalú, a kontúr megerősítésével jelölt, sima felületű. A hason vastagon beszegett szélű parancsnoki szalag fut körbe. A markolókanál körömnymoi miatt nehezen azonosítható a test középvonalában a szalagon viselt, bevéselt körökkel díszített lemezszerű tárgy, amely eredetileg a *cingulum* teljes szélességét kitöltötte.⁶⁸ A roncsolt jelenségben egy ékkövekkel kirakott lemez ábrázolása gyanítható.

A páncél alját egy a csípő és alhas vonalát nem anatómiai pontossággal, csupán jelzésszerűen kirajzoló sodronydísz választja el a nyelvformájú *pterygestől*. A *pteryges* felszíne rendkívül egyszerűen díszített, a nyelv alakú lemezek megerősített szegélyéből a szobor csípőjén körbefutó hullámvonal formálódik. A hullámvölgyek között kidolgozatlanul, kitöltetlenül hagyták.

A *subarmalis* alsó szegélyére varrt szíjak térdig érnek, szinte teljesen elfedik az alatta viselt *tunica manicata* alját. A lépő mozdulatnak a comb fölött mereven széthajló bőrszíjak is jelzésértékű kifejezést adnak. A szobrász a *cingulum*hoz és az *epomides*hez hasonlóan a bőrszíjak szegélyét is megvastagította, belső felszínüket simára csiszolta. A bőrszíjak alját két-két csavart rojt díszíti. A jobb felkart a már említett két sor *pteryx* mellett a *subarmalis* vért alól leereszkedő, szíjakra hasogatott, rojtos végű ujsa is védi. A behajlított, csonkult jobb karon felgyűrődött a *tunica* ujsa. A *thorax*hoz simuló kézfejből a kinyújtott mutató- és középsőujj végződése őrződött csak meg. A cseppformájú bojtokkal díszített szegélyű *paludamentum*⁶⁹ egyenesen hullik a bal vállról a cakkozott szárú, rövid csizmába (*mulleus*)⁷⁰ bújtatott láb mellett álló irattekercskötegre. A hengeres, jól azonosítható irattekercseket egyszer körbehurkolt kóckötél tartja kötegben. A *paludamentumból* kibontakozó bal kézfej középső-

⁶³ GESZTELYI-HARL 2001, 148.

⁶⁴ STEMMER 1978, 128–130.

⁶⁵ VERMEULE 1959/1960, 5–6; STEMMER 1978, 130, 161. Egy rendhagyó, késő Flavius-kori példa: GERGEL 1988, 9–10.

⁶⁶ Bishop-Coulston 2006, 154.

⁶⁷ PETŐ 1984, 269–274. Ltsz.: 94.10.1. Méretek: jelenlegi magassága 1,57 méter, ebből a talpazat 0,16 méter vastag, szélessége 0,63 méter.

⁶⁸ PETŐ szerint (1984, 269) négyzetgű csat fogja össze, ez azonban egészen egyedülálló jelenség lenne. Az izompáncélokon viselt *cingulum* nem rendelkezett tényleges tartófunkcióval. Jelentősége a rangjelölő szerep mellett a protektív Hercules-csomó megkötésére kínált lehetőségben összegezhető.

⁶⁹ PETŐ leírásában (1984, 269) tévesen *sagum* szerepel, páncélos szobrok esetében azonban csak a nagyobb méretű *paludamentum* jöhet szóba. Cf. GERGEL 2001, 191.

⁷⁰ Páncélos szobrok *mulleusára*: Goette 1988, 411–414, 422–423.

és gyűrűsujja irattekercsre kulcsolódik,⁷¹ a kinyújtott mutató- és kisujj a *thoraxon* támaszkodik.⁷² A szobron stukkó- vagy festésnyomok nem őrződtek meg.

A kellően nem tisztázott lelőköri körülmények miatt a szobor szerves kapcsolata a környék feltérképezett lelőhelyeivel nem bizonyítható.⁷³ Másodlagos felhasználás esetén bármiféle keltezési korreláció ezekkel csupán a véletlen műve lehet, ezért a szobor datálására a környezet lelőhelyeinek figyelmen kívül hagyásával kell kísérletet tenni.

Ikonográfiai szempontból annyi szögezhető le, hogy a kevésbé dekoratív, sima izompáncélok jellemzően Antoninus korától kezdenek elterjedni, és Severus Alexander uralkodása elején válnak kizárólagossá.⁷⁴ A páncél alján futó, díszítetlen felületű *pteryx*-sor a 3. században jelenik meg.⁷⁵ A felkaron alkalmazott *pteryges* már Antoninus-kori történeti reliefsokról is ismert, páncélos szobrokon ennek ellenére csak a Severusok alatt alkalmazzák először, tipikus ikonográfiai elemmé pedig a tetrarchia időszakától kezdve válik. A *Historia Augusta* szerzői már Gallienus és Carinus öltözéke kapcsán megemlítik a ruhán viselt gyöngy- és ékkő-applikációkat,⁷⁶ a képi források azonban egyelőre csak Diocletianus, illetve a tetrarchia korától kezdve igazolják az *epomides*, a *cingulum* és a *balteus* drágakövekkel való díszíté-

sét.⁷⁷ Az ikonográfiai sajátságok alapján a Daru utcai szobor készítési ideje a 3. század utolsó három évtizedére tehető.

Nem mellékes körülmény, hogy a Daru utcai páncélos szobor anyaga márvány, Pannonia ugyanis e kőfajtából behozatalra szorult.⁷⁸ A már bevizsgált aquincumi márványfaragványok kisebb mértékben thasosi, túlnyomórészt azonban noricum eredetű kőből készültek.⁷⁹ A Daru utcai szobor anyaga is Noricumból, egészen pontosan a Santicumtól nyugatra fekvő gummerni márványfejtőből származik (11. kép).⁸⁰ Már csak az a kérdés, hol került sor a gummerni márványtömb kifaragására?

A szobor lehetséges készítési helyei közül elsőként a noricum Celeiát érdemes vizsgálat alá vonni. Bár Celeia kőfaragóközpont szerepére viszonylag kevés adat utal,⁸¹ a település számba vételét indokolja, hogy a Daru utcai szobor legközelebbi párhuzama éppen ebből a városból került elő.⁸² A „norsche Krieger” (7. kép) testtartása és magas hivatali hatalmára utaló kézmozdulata,⁸³ az akantuszlevéllel díszített páncél, az *epomis*, a *cingulum*, a karkivágás felső ívén elhelyezett *pteryx*-sor, a páncél alján futó, az aquincumival megegyező formájú és díszítettséggű *pteryges*, a páncél alsó peremeként szolgáló sodronydísz kialakítása, a *paludamentum* elrendezése, valamint a támaszték gyanánt szolgáló irattekercsköteg, de mondhatjuk, hogy a teljes összehatás még a fennálló apró különbségek ellenére is olyan fokú rokonságot mutat az aquincumi szoborral, amely alapján joggal feltételezhető, hogy a két alkotás egyazon műhely(kör) terméke. E tekintetben különösen az irattekercsköteg árulkodó. A spárgával, szíjjal összefogott, vagy hengeres tartóba (*capsa libraria*) helyezett irattekercsköteg gyakran felbukkanó szobortámaszték, sajátsága azonban, hogy birodalomszerte kizárólag a *togatus* és *chlamydatus* ábrázolások kiegészítője.⁸⁴ Páncélos szobrok támasztékaként atipikus, éppen ezért utal a

⁷¹ Kardmarkolatot feltételez: BARKÓCZI 1995, 8–10.

⁷² A kéztartás leggyakrabban sírsztélék ábrázolásain tűnik fel (Aquincumban: BARKÓCZI 1982/1983, 143, Taf. XXXI.37; BARKÓCZI 1982/1983, 63, Taf. XXI.2; BARKÓCZI 1982/1983, 140, Taf. XXXII.38; TitAq 731; TitAq 533), ennek ellenére nem szepulkralis tartalmú gesztusról van szó. Összefoglalóan elmondható, hogy az irattekercset tartó kéz szepulkralis kontextusban a lelki emelkedettség, a műveltség, a *romanitas* és általában az alapvető római erények kifejezőeszköze. (BREIN 1973, 3; WALDE 1997, 244; FEUGÈRE 2006, 236–237.) WALDE (1997, 244) azon véleménye viszont, miszerint a magánszemélyek temetkezésével kapcsolatos szimbolika ráhúzható a páncélos szobrokra is, nem fogadható el. A páncélos szoborral kitüntetett személy a római állam politikai rendszerében olyan magasságba emelkedett, ahol szükségtelen a római erények és a műveltség hangsúlyozása, mert mindezt a szobrászati műfaj eleve magába foglalja. Páncélos szobrok esetében az irattekercs hatalomgyakorló személyre tesz utalást. A Daru utcai szobor esetében a hatalom birtoklására külön ráerősít a támasztékaként szolgáló irattekercsköteg, illetve a jobb kéz gesztusa (cf. BRILLIANT 1963, 207), amely eredeti formájában a „norsche Krieger” és a zagradi alkotás (v. infra, illetve 7. és 12. képek) mozdulatában érhető tetten.

⁷³ A Szépvölgyi út környezetében lévő lelőhelyekre: PETŐ 1984, 269; PÓCZY 1999, 204–206.

⁷⁴ VERMEULE 1959/1960, 5–6; STEMMER 1978, 130, 161.

⁷⁵ VERMEULE 1959/1960, 25; STEMMER 1978, 130.

⁷⁶ SHA, Gallieni Duo 16.4; SHA, Carinus 17.1. Már Plinius (NH 33.6) említést tesz Caligula gemmákkal díszített lábbelijéről, amelyhez hasonlót viselhetett Elagabalus is (SHA, Alexander 4.2). Azonban ezek csak elszigetelt esetek voltak, a dominatus kori fejlődés szempontjából Gallienus és különösen Carinus öltözködési szokása bírhatott valódi jelentőséggel.

⁷⁷ VERMEULE 1959/1960, 10, 25; LAUBSCHER 1999, 209.

⁷⁸ GABLER 1996, 39; DJURIC 1997, 79; MÜLLER 2001, 95.

⁷⁹ MÜLLER 1999, 267; KÉRDŐ 1999, 270; MÜLLER 2001, 95–96.

⁸⁰ PETŐ (1984, 269) a szobor anyagát még ruskikai márványnak tartotta. Pontosabb anyagvizsgálati módszerek végül kimutatták, hogy a Daru utcai szobor anyagának tényleges származási helye a karintiai Gummern település közelében használt római kori bánya. Erre vonatkozóan MÜLLER 1999, 267; Cf. KÉRDŐ 1999, 270.

⁸¹ LAZAR 2009, 633–637.

⁸² REINACH IV 108,4; VERMEULE 1959/1960, 72: No. 315; STEMMER 1978, 114: XI 6 (korábbi irodalommal), Taf. 77.5; KOLSEK 1996, 70, Taf. 19.3; Steinklauber 2010, 357–363. Kolšek még nem, Steinklauber már felismerte a „norsche Krieger” és a Daru utcai szobor ikonográfiai és készítéses technikai rokonságát (op. cit. 360).

⁸³ BRILLIANT 1963, 207. Cf. n. 72.

⁸⁴ MAVIGLIA 1913, 79; FEJFER 2008, 184–186. Cf. FEUGÈRE 2006, 234–235.

három eddig ismert, irattekercsköteggel megtámasztott *statua loricata*, szobor, a „norsche Krieger”, a Daru utcai és a későbbiekben bemutatásra kerülő Bécsi úti alkotás szoros kapcsolatára.

Celeia ellen szól azonban, hogy műhelyei csupán csekély piacot láttak el Délnyugat-Pannoniában (Neviodunum, Andautonia, Siscia), ráadásul kizárólag helyi Pohorje-márvánnyal dolgoztak.⁸⁵ A gummerni márványból készült Daru utcai szobor celeiai provenienciája már csak emiatt is valószínűtlen. Ráadásul a 3. század második felében a Pohorje-márvány fejtése, és ezzel összefüggésben a celeiai kőfaragás is már csak erősen redukált keretek között zajlott, így hasonló jellegű megrendelések felvétele a helyi műhelyek részéről alig hihető.⁸⁶ Az elmondottak alátámasztani látszanak azt a feltevést, miszerint a Daru utcai szoborral nagyjából egyidős⁸⁷ és azonos műhelyből származtatható „norsche Krieger” nem Celeiában, hanem a Dráva-völgy egyik kőfaragó központjában készült, és onnan szállították át még a római korban, vagy azt követően bármikor.

Az aquincumi megrendelést teljesítő műhelynek legvalószínűbb módon Poetovio adhatott otthont. A Dráva-parti Poetovio szobrászati központ és az importmárvány tartományi terjesztője volt.⁸⁸ A Dráva összekötötte a gummerni kőfejtővel, ahonnan már az 1. század második évtizedétől szállítottak márványt a Poetovioban állomásozó legio VIII Augusta részére.⁸⁹ A későbbiekben a kifaragott késztermékek szállítása is ezen a folyón zajlott Dél-Pannonia, majd a Dunán tovább Moesia Superior megrendelői felé.⁹⁰ A fent említett anyagvizsgálati eredmények igazolják, hogy a gummerni márvány a Dráván leúsztatva és a Dunán felhajóztatva legalább Aquincumig eljutott.⁹¹

A Daru utcai szobor és a „norsche Krieger” jobb kezének jellegzetes gesztusa egy zagradi lelőhelyű torzón (12. kép) is felismerhető.⁹² A torzó támasztéka sajnos elveszett, így csak feltételelesen sorolható a Daru utcai szobor köréhez. Mindenesetre Zagrad földrajzi közelsége a Gummern és Treffen környéki kőfaragóközpontokhoz (11. kép) felvethetné a „norsche Krieger” esetleges virunumi eredetét is. Csakhogy a „norsche Krieger” anyaga Pohorje-márvány,⁹³ amely egyértelműen a Poetovio-Celeia zóna felé mutat, semmi esetre sem Karintia irányába. Amennyiben tehát elfogadjuk a „norsche Krieger” és a Daru utcai szobor rokonságát, úgy a lehetséges Dráva-völgyi központok közül a földrajzilag is legközelebb eső, a pannoniai márványfaragásban és -kereskedelemben főszerepet játszó Poetovio jöhet számításba. Amennyire bejáratott volt a vízi útvonal Poetovio és Aquincum között, ugyanannyira bevett szokás lehetett hivatalos szobrok gyártását a Dráva-menti kőfaragó műhelyekre bízni, ahol ehhez megvolt a szaktudás és infrastruktúra.⁹⁴

A noricumai márvány alsó-pannoniai forgalma a privátszférában is kimutatható. Az alsóhetényi erődbe falazott, alapvetően gummerni és treffeni márványfaragványok töredékei szinte kizárólag a Felsőleperd közelében azonosított római város temetőjének magánsíremlékeiből származnak.⁹⁵ A nyers vagy félkész márványtömbök teljes kifaragása ebben az esetben helyi kőfaragókra hárulhatott.

A BÉCSI ÚTI PÁNCÉLOS SZOBOR

A harmadik páncélos szobor⁹⁶ 2007-ben, az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében (III. Bécsi út 271.) folytatott feltárás során került felszínre (8. kép).⁹⁷ A tömött szerkezetű édesvízi mészkőből (travertino) kifaragott, életnagyságú szobor a késő római sírok leásási szintjén feküdt, felsőteste alatt egy a 4. század első felén belül szűkebben nem keltezhető sír feltárásán rajzolódott ki. A szobor feje,

⁸⁵ DJURIĆ 1997, 80; LAZAR 2002, 93.

⁸⁶ DJURIĆ 2001, 64.

⁸⁷ A celeiai szobrot VERMEULE (1959/1960, 72) a 3. század második felére, de még Diocletianus kora elé, STEMMER (1978, 114) tágan a 3. századra, KOLŠEK (1996, 70) a tetrarchia/Constantinus-dinasztia időszakára, STEINKLAUBER (2010, 363) pedig a Constantinus-korra vagy az utánra datálja. A szobor a 4. tetrarchia utáni időszakra semmi esetre sem keltezhető, ennek első pillantásra ellentmond a Constantinus korban már csak historizáló reliefeken felbukkanó kettős *pteryx*-sor (VERMEULE 1959/1960, 28). A datálás a *spatha* hüvelyének végén jól felismerhető korong alakú kardkoptató révén még tovább is szűkíthető. Ez a típus ugyanis a 3–4. század fordulójára kikopott a használatból, a szobornak tehát mindenképpen 300 előtt kellett készülnie. V. n. 108. A szobor ugyanakkor egyértelműen Diocletianus- vagy tetrarchia kori ismérvekkel sem rendelkezik, ezért készítési ideje a 3. század derekától legfeljebb a 280-as évek közepéig ívelő időszakon belül kereshető.

⁸⁸ DJURIĆ 1997, 80; HORVAT et al. 2003, 181.

⁸⁹ VOMER GOJKOVIĆ 2009, 658.

⁹⁰ DJURIĆ 1997, 80; VOMER GOJKOVIĆ 2009, 658.

⁹¹ MÜLLER 1999, 267; KÉRDŐ 1999, 270; MÜLLER 2001, 96; VOMER GOJKOVIĆ 2009, 658.

⁹² DJURA JELENKO-VISOČNIK 2006, 395–396: N° 10 (a korábbi irodalommal), illetve 353: Fig. 9. Ikonográfiai hasonlóságát a „norsche Krieger”-rel már STEINKLAUBER (2010, 361) is felismerte.

⁹³ KOLŠEK 1996, 70.

⁹⁴ A hadsereg által megrendelt bronzszobrok előállítására is a hátszág ipari központjaiban zajlott: GAMER 1968, 65. Pannoniában nagybronzok öntésére alkalmas műhelyt még nem sikerült lokalizálni. Erre: KOVÁCS 1984, 89.

⁹⁵ TÓTH 2009, 50–53; MRÁV 2009, 244–246; A noricumai márvány felső-pannoniai alkalmazásához: GABLER 1996, 39–44; PALÁGYI 2001, 71–81.

⁹⁶ BUDAI BALOGH 2013. Ltsz. 2008.2.2. Méretek: jelenlegi magassága 1,63 méter, ebből a talapzat 0,12 méter, szélessége 0,70 méter.

⁹⁷ A feltárára vonatkozóan: BUDAI BALOGH 2008a, 40–56; BUDAI BALOGH 2008b, 181–184; BUDAI BALOGH 2009, 93–100.

jobb lábfejének nagyja, valamint bal lábfeje elülső része letört és elveszett. Maradék három darabra törve került elő. A nyaktól bal lábszárközépig épen megőrződött szobor alsó lábszárát a lábfejjel és a talpzat egyik sarkával egy közeli, késő római sírhant törtköves lefedésébe építve találtuk meg, míg az irattekercskötegek támaszkodó jobb láb combban letörve a törzs közelében feküdt (13. kép). A három darab pótlás nélkül ragasztható volt (14. kép). A szobor feldarabolása két, egymástól jól megkülönböztethető módszerrel történt. A fej letörésére a szobor eredeti rendeltetésének megszűnésekor került sor. A beavatkozás végrehajtója szemből lyukat fúrt a nyak középvonalába, majd ebbe vaséket kalapált mindaddig, amíg a nyak körbe nem repedt. A műveletről a nyak csonkjában 6 cm hosszban futó, 1,3 cm széles vajat tanúskodik. Mivel a fúrás hegyesebb szögben történt, mint az ék beverése, a fúró nyoma jól láthatóan megmaradt a fej belseje felé futó vajatban (15a kép). E szakszerű eljárással szemben a jobb combot közvetlenül a tunica alatti részen favágó technikával, mészkőszilánkok fejszecsapások általi kipattintásával vékonyították mindaddig, amíg a láb teljes hosszában le nem tört. Ugyanerről a metódusról árulkodik a jobb lábszáron, a cakkozott peremű bakancs fölött látható ék alakú bevágás is (15b kép).⁹⁸ A törtköként hasznosított bal lábfej igazolja, hogy utóbbi beavatkozások már az építőanyag előállítását célozták. A szoborrongálás két mozzanata között eltelt időtartamra viszont régészeti adat közvetlenül nem utal.

A szobor fejtől talpzatig egyetlen travertin padból készült. A talpzatnak, amelynek alsó síkjába kör alakú bemélyítést készítettek, hogy a bázisra illeszthető legyen, csak a hátsó fele őrződött meg. A szobor hátuljának csupán jelzésértékű kifaragása arra utal, hogy a képmást eredetileg egy fülkébe szánták. Az elülső és hátoldali nézet különböző igényű kidolgozottsága bizonytalanná teszi a szobor nyakszirtjén és jobb vállán látható csuklyaszerű jelenség értelmezését. A szobrász talán fejtámasztékként hagyott meg levésetlen részeket ezeken az alulról nézve jobbra takart felületeken, a jelenségek kis tömege a túlon túl gondos kidolgozása azonban inkább a szobor fején viselt *corona civica* leomló szalagjainak precíz, de nagyvonalú kialakítását valószínűsíti. A bal térdhajlatban stukkónyomok őrződtek

meg, de szabad szemmel sem itt, sem másutt nem érzékelhető festés nyoma.⁹⁹

A *contrapposto* helyzetre komponált szobor súlyát a jobb láb hordozza. A karok finoman behajlítva a test mellett helyezkednek el. A jobb kézfej félig ökölbe zárva, alig látható gyámmal (*puntello*) támaszkodik a csípőhöz, csakúgy, mint a bal kéz, amelynek ujjai egy spirálisan faragott markolatú, hüvelyben pihenő, rövid kardot döntenek a bal vállhoz. A mutató- és középső ujj között nyugvó markolat kézvédőjének két széle letört, így eredeti formája nem határozható meg. A markolatot alulról kisméretű, tojásdad markolatgomb zárja le, a hasábformájú kardhüvely korong alakú koptatóban végződik.

A felsőtestet anatómiai szempontból tökéletlen, vállkapcsok nélküli „klasszikus” típusú izompáncél fedi, amelynek szerény díszítettséget az alhasi részen ábrázolt, stilizált, álló akantuszlevél biztosít. A nyakban viselt széles zsinórról szokatlan megfogalmazású, bőrszalagokból álló *aegis* ereszkedik a *thoraxra* (15c kép)¹⁰⁰. A bőrszalagok két végét veretek díszítik. A felső sorban egyszerű, körív-pont díszítésű elemek sorakoznak, míg a szélső szalagok alját rozettát ábrázoló veretek zárják le. Az *aegis* elmaradhatatlan bajelhárító tartozéka, a *gorgoneion* a középső vereten kapott helyet idealizált, Medusa-fő formájában.

A mellkas alatt viselt *cingulum* a pannoniai páncélos szobrok többségére jellemző módon nincs *Hercules*-csomóra kötve a hason,¹⁰¹ és bár a szalagot az alkotó a hátvérten is végigfaragta, a rögzítés ott sincs ábrázolva. A parancsnoki szalagra ellenben ornamentális hímzést imitáló faragvány került. Kőplasztikai alkotásokon a hímzésimitáció ritka, de alkalmazott eljárás már a késő Antoninus-kori reliefszobrászatban is.¹⁰² Esetünkben a hímzésimitáció, mint jelenség, a Diocletianus-kortól általánossá váló, faragott *cingulum*-díszítés közvetlen előzményei vagy példái közé illeszthető.

⁹⁸ Ezzel a durva és kevésbé hatékony technikával a tömör szobor-
testben már nem sikerült kárt tenni, pedig egy kőfaragásban
járta szakember a travertin pad szürkés színű réteghatárai
mentén haladva a szobor törzsét is könnyűszerrel feldarabol-
hatta volna. Dr. HORVÁTH Zoltán geológus szíves szóbeli köz-
lése.

⁹⁹ A szobor előkerülését követően különféle vélemények fogal-
mazódtak meg az Aquincumi Múzeum berkein belül a szobor
készítési körülményeire, illetve állapotára vonatkozóan. Felme-
rült az átfaragás lehetősége (togatusból loricatus!), egy ilyen
beavatkozás óhatatlan fizikai nyomai azonban nem ismerhetők
fel a szobor felszínén. Ugyancsak ötletszinten vetődött fel a
szobor befejezetlen volta, ezt azonban bizonyos részek elna-
gyolt kidolgozottsága (jobb könyök és alkar) magában véve
nem bizonyítja. Ráadásul, egy befejezetlen szobor esetében a
fej lealapálásának ténye nehezen megválaszolható kérdéseket
is felvetne.

¹⁰⁰ Hasonló zsinórról ereszkedik le a Khirbet-Beida területén ta-
lált páncélos torzó *aegis* is: Gersht-Dar 1995, 370, 376-377:
Figs 1, 3-6.

¹⁰¹ BALLA et al. 1971, 98-99: Nr. 87. Bild 70; CSIR Ö I.2, 13-14: Nr.
10, Taf. 4.10; CSIR Ö I.2, 30-31: Nr. 83, Taf. 30.83; CSIR Ö I.2,
32: Nr. 84, Taf. 31.84; CSIR Ö I.2, 32: Nr. 85, Taf. 31.85; CSIR Ö
I.3, 9-10: Nr. 150, Taf. 2.

¹⁰² VERMEULE 1959/1960, 24: F3, Pl. XX. 59.

A páncél alján egy sor, kör-pont díszítésű, kerek *pteryx* fut körbe (15d kép). A csípőn viselt, keskeny *cingulum militiae* képileg a páncél aljkiképzésének és az alóla kibukkanó *pteryx*-sornak a kicsinyített másaként nyert megfogalmazást. A *subarmalis* aljára varrt bőrszíjak térdig érnek, szinte teljesen elfedik a *tunicát*. A páncélos alig érzékelhető lépő mozdulatát a bal comb fölötti bőrszíjak merev mozdulatlansága tovább tompítja. Érdekes módon a szobrász csak a hátsó, takarásba kerülő oldalon kísérletezett a bőrszíjak elmozdításával. A bőrszíjak alját a széleiken egy-egy rojt díszíti. A *thorax* ráborul a jobb vállra, a felkar indításánál duzzadt, sodronydíszít imitáló peremben zárul. A karkivágás külső ívén egy sor *pteryx* fut, alóla a *subarmalis* szíjakra hasogatott ujjaborul a felkarra. A bőrszíjak alja félköríves veretekben zárul. A bal vállon barokkosan viselt, alulhangsúlyozott *paludamentum* terül szét, amely hátrafelé, majd a bal könyökhajlatban megcsavarodva a test és az alkar között ereszkedik alá. A szobor készítője a köpeny összefogására rendelt korongfibulát is ábrázolta. A cakkozott peremű, rövid szárú, teljes lábfejet takaró csizmába (*mulleus*) bújtatott jobb láb mellett szíjjal összefogott irattekercsköteg szolgál támaszték gyanánt (15e kép).

A Bécsi úti szobor a Daru utcai és „norischer Krieger” ábrázolásokkal ellentétben magán hordozza az *arte incolta* hamisítatlan jegyeit. A jelzésértékű *contrapposto* miatt a *ponderatio* nem jutott érvényre, az alkotás szigorú frontalitását a rendszerint a szimmetria feloldását szolgáló kard-attribútum és a bal vállról leomló *paludamentum* sem kendőzheti el. A nyak megörzödött csonkja arra vall, hogy a szobor feje is előre nézett – továbbberősítve az alkotás frontális jellegét. Amíg a jelzésértékűvé degradálódott polykleitosi *contrapposto*, az ennek következtében érvényre jutó frontalitás és majdnem-szimmetria, a technikai kivitelezést jellemző linearizmus, valamint a sajátos anatómiai arányok még betudhatók a kései katonacsászárok, Diocletianus vagy az 1. tetrarchia korabeli szobrászati stílusnak, addig a sután behajlított bal láb, s a talpazatról fel nem emelkedő sarok miatt a kelleténél hátrébbdőlő felsőtest aligha képezhetette részét az eredeti művészi koncepciónak. A hasábfomára faragott irattekercsköteg a tógás sírszobrok támasztékainak hű mása, s mint ilyen, indikátora annak a tevékenységi körnek, amelyben a szobor készítője igazán otthonosan mozgott. Ugyanakkor a fülkébe állított szobor mesterségbeli hiányosságokból fakadó hibái ellenére sem válik zavaróvá, a fura testtartás szemből nem érzékelhető, és az irattekercs-köteg értelmezése sem okoz gondot.

A Bécsi úti szobor, bár alapvetően a Daru utcai és a „norische Krieger” ábrázolások körével roko-

nítható, kompozíciójában lényegesen elüt tőlük. A kéztartást leszámítva a legszembetűnőbb különbség a lépő- és támaszkodó láb megcserélésében fogható meg. Utóbbiakkal ellentétben a Bécsi úti szobornál a súlyt hordozó láb átkerült a jobb oldalra, s ennek nyomán a támasztékul szolgáló irattekercsköteget is ki kellett emelni szokásos helyéről, a *paludamentum* alól, és áthelyezni a sérülékeny *Standbein* mellé. Ezzel azonban statikailag meggyengült a szobor, hiszen az irattekercsköteg nemcsak a *Standbein*, de a bal vállról leereszkedő *paludamentum* támasztékául is szolgált. A támaszkodó láb áthelyezése a *paludamentummal* ellentétes oldalra nem korszak-specifikus, a kora császárkorban időről-időre ugyanúgy előfordult, mint a későbbi korokban.¹⁰³ Tulajdonképpen szobrászati bravúrfeladatot jelentett a testsúlyáthelyezéssel gerjesztett statikai probléma megoldása. A kőköpeny jelentékeny súlyának bázis felé vezetésére persze megvoltak a bevett módszerek: egy talpazatig érő elem (lándzsa, *scipio*), rosszabb esetben egy esztétikai szempontból erősen kifogásolható *puntello* meghagyásával orvosolhatták e problémát. De hogy időben ne távolodjunk el nagyon a tárgyalt alkotástól, vegyük példának Maxentius két életnagyságnál nagyobb Róma városi szobrát (készítési idejük: 306–312), amelyeket később I. Constantinus átfaragtatott.¹⁰⁴ A lateráni bazilika, a S. Giovanni in Laterano *narthex*-ében álló páncélos szobor (16. kép) bal vállán púpozódó *paludamentum* a bal alkaron megtekeredve egyenesen hullik alá. Súlyát egy a bal combtól induló *puntello* segít megtartani. A capitoliumi szobor (17. kép) esetében viszont az alkotó azzal a szellemes megoldással élt, hogy a bal vállról induló köpenyt a szobor hátán keresztülhúzta, majd hátulról előrefelé megcsavarta a jobb alkaron, és úgy hagyta aláhullani. A *paludamentum* ily módon lecsökkentett, aláhulló részét a jobb comb könnyedén megtarthatta *puntello* nélkül is.

A Bécsi úti szobor készítője amennyire csak lehetett, igyekezett kerülni a *puntelli* alkalmazását, ezért a két ismertetett megoldás keverékét alkalmazta: a statikai probléma megoldását mindenekelőtt a köpeny tömegének lényeges lecsökkentésétől várta, majd a csenevész *paludamentum* súlyának megtartását közvetlenül a bal combra bízta. Ennek érdekében kellett a köpenynek szokatlan módon a bal kar és a test között aláhullani (15f kép). A bal combot védő bőrszalagok egyikén megmaradt a köpeny egy vékonyka, redőzött szakasza, amely bizonyítja a *puntelli*

¹⁰³ Traianus-kori példa: HANFMANN et al. 1957, Pl. 68. Fig. 1.

¹⁰⁴ A S. Giovanni in Laterano *narthex*-ében álló szoborra: L'ORANGE 1984, 60–61, Taf. 43; VARNER 2004, 218–219, 288: 9.5. A Campidoglio balusztrádján elhelyezett alkotásra: L'ORANGE 1984, 58–60, Taf. 40; VARNER 2004, 218, 286: 9.2.

figyelmen kívül hagyását.

Az elmondottak alapján az alkotót helyi nyersanyaggal dolgozó aquincumi mesternek tarthatjuk,¹⁰⁵ aki bizonyos jártassággal kétségkívül rendelkezett a szobrászat terén, de tudása nem volt kiemelkedő. A mester több, részben a Daru utcai páncélos köréhez tartozó alkotás ismeretében faragta ki a Bécsi úti szobrot. A *thorax* karkivágásán viselt *pteryges*, a faragott *cingulum*-díszítés, az ugyanazon technikai megoldással kialakított akantuszlevél, a cakkozott szárú *mulleus* és az irattekercsköteg azok az elemek, amelyek bizonyítják a két aquincumi lelőhelyű alkotás rokonságát. Az *aegis* és a kerek *pteryges* azonban más előképek ismeretéről is tanúskodnak.

A szobor frontális, zárt kompozíciója és stílusjegyei, valamint viselettörténeti ismérvei: a kisméretű, kerek formájú *pteryges*, a derékon viselt kardszj¹⁰⁶ és a faragott hímzésű *cingulum* közösen olyan karakterisztikát képviselnek, amelyek Diocletianus koránál lényegesen korábbi keltezését nem engednek meg.¹⁰⁷ A korong alakú kardkoptató a hadsereg berkein belül a 3. század második évtizedétől hozzávetőleg 300-ig volt használatban.¹⁰⁸ Az elmondottak szerint a szobor készítése legtágabban a 270–300 közötti évtizedekre, nagy valószínűséggel ezen időszak második felére tehető.

A Bécsi úti feltárás régészeti kontextusa a szobor eredeti funkciójának megszűnése utáni időszakra vonatkozóan további adalékkal szolgál. A letört bal lábfej egy 330–360 közé keltezhető sír hantjának törtköves lefedéséből került elő. Feltételezve, hogy a szobor anyagát mielőbb hasznosítani kívánták, temetőbe szállítása, feldarabolása és beépítése között jelentős idő nem telhetett el. Legkorábban tehát 330 táján, legkésőbb 360 körül kerülhetett a lelőhelyre. Kérdés csak az, pontosan mennyi idő telt el a szobor lefejezése és Bécsi úti temetőbe kerülése

között, illetve a rendeltetésétől megfosztott alkotás hol töltötte el azokat az évtizedeket, amíg másodlagos hasznosítására sor került. Figyelembe véve a szobor egyébként szinte kifogástalan állapotát, a szoborgyalázás nyomainak hiányát (nem számítva a letörhető részek letörését), valószínűsíthető, hogy a csonkítás végrehajtását követően egy ideig raktárban vagy kőfaragóműhelyben tartották elzárva, talán abban a reményben, hogy egyszer – egy új fejjel – még páncélos szoborként újrahasznosíthatóvá válik.¹⁰⁹

IKONOGRÁFIA ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKA

A három aquincumi páncélos szobor három különböző mester műve, ennek megfelelően más-más szobrászati stílust képvisel. Ugyanakkor mindhárom alkotás viszonylag kötött ikonográfiát követ. A *contrapposto* ellenére egyik ábrázolás sem mozgalmas, a karok törzs közeli helyzete erősíti a kompozíció zártságát. Az időben legkorábbi alkotás, a Filatori-dűlőből származó torzó a mellkason átvetett *paludamentum* és a Hercules-csomóra kötött *cingulum* viseletével kitűnik a csoportból. A másik két alkotás barokkosan vállra vetve viseli köpenyét, parancsnoki szalagjukról pedig, a pannoniai páncélos ábrázolásokra jellemző módon, hiányzik a protektív csomó, ellenben felületük díszített. A Daru utcai és Bécsi úti szobor a fennálló különbségek ellenére is egy körbe sorolható, ikonográfiai rokonságukról fentebb már esett szó. Külön érdekesség, hogy a két kései szobornak még eredeti funkciója megszűnését követően is hasonló sors adatott meg: mindkettő hanyatt fekvő, lefejezve, letört lábakkal került elő késő római temetőkből. A Bécsi úti szobor esetében bizonyított, hogy építőanyagként kívánták hasznosítani, a Daru utcai szoborral kapcsolatban ugyanez erősen gyanítható.

Kőszobrok esetében állandóan visszatérő kérdés, hogy festették-e őket vagy sem. Egy kategórikus ígert még nem kockáztatott meg a kutatás a kérdéssel kapcsolatban¹¹⁰ – valószínűleg nem is lehet –, annyi azonban kijelenthető, hogy általában szokás volt a szobrokat festeni. Az aquincumi szobrok közül egyikén sem őrződött meg festésnyom, de a Bécsi úti alkotás térdhajlatában stukkófolt utal az egykori felületkezelésre. A Bécsi úti szobor faragott *cingulum* és annak késő Antoninus-kori párhuzama arra utal, hogy az izompáncélokra viselt parancsnoki szalagot a valóságban hímzéssel díszítették. A kőplasztikai alkotásokon a hímzésimitáció mégis rendkívül ritkán jelenik meg, vélhetően azért, mert az aprólékos motívumok kifaragását egyszerűbb volt festéssel helyettesíteni. Ugyanígy elképzelhető,

¹⁰⁵ Az Aquincum területén és *territoriumán* húzódó travertinelőhelyekre összefoglalóan: SCHEUER-SCHWEITZER 1988, 72–87, különösen 84–86, illetve 73: 31. ábra. A római korban használt, szóba jöhető travertin-bányákra: DOMONKOS-HORVÁTH 2010, 9. – A poetovio-i műhelyek nem dolgoztak mészkővel: VOMER GOJKOVIĆ 2009, 658.

¹⁰⁶ BISHOP-COULSTON 2006, 204.

¹⁰⁷ A kard mérete nem datál. Jóllehet a 2. század végén-3. század elején a gyalogságnál is rendszeresítették a hosszabb pengéjű spathát (Southern-Dixon 1996, 103; Bishop-Coulston 2006, 154; cf. Feugère 1993, 147–148; Elton 1996, 110), a rövid pengéjű kardok nem koptak ki teljesen sem a mindennapi (Southern-Dixon 1996, 111; Bishop-Coulston 2006, 157), sem a ceremóniális használatból. A szobor hüvelyben pihenő kardjának becsülhető pengehossza 380–390 mm, amely megegyezik a Künzing-Quintana segédcsapattáborban talált fegyverdepó (3. század dereka) rövid kardjai közül a hosszabbak pengeméretével. (Herrmann 1969, 131: Abb. 2, 133).

¹⁰⁸ MARTIN-KILCHER 1985, 158–159; ORTISI 2008, 693; cf. OLDENSTEIN 1976, 122–123.

¹⁰⁹ A szoborgyalázás menetére: STEWART 2003, 272–276. A *damnatio*val sújtott szobrok tárolására: VARNER 2004, 5.

¹¹⁰ VERMEULE 1959/1960, 11.

hogy amikor a *cingulum* rögzítése nincs ábrázolva, a csomót is festéssel vitték a felületre. További szöve a gondolatot: a festésben rejlő lehetőségek miatt nem elképzelhetetlen az sem, hogy Severus Alexander és Diocletianus uralkodása között a páncélos szobrok látszólag rideg egyszerűségét a faragás-festés viszonyának megváltozása, utóbbi jelentőségének megnövekedése okozta. A „puritanizmus” magyarázatául szolgálhat a finomabb részletek kifaragásának festéssel történő helyettesítése. Ugyanakkor, a felvázolt hipotézis felvet egy további, egy archaeometallurgiai természetű kérdést is, nevezetesen azt, hogy az Antoninus korától megjelenő és apránként kizárólagossá váló sima fémpáncélok valóban díszítetlenek voltak, vagy egyszerűen a 2. század közepén technikai megújulás vette kezdetét, amely a közvetítésre szánt propagandát már nem domborított reliefs, hanem tausiroszás vagy niello-berakás által sugározta a nézők felé.¹¹¹ A kőszobrászatban ezeket a síktechnikákat legegyszerűbb módon festéssel adhatták vissza. Ha bizonyítható lenne a ceremoniális fémpáncélok előállításának technikai megújulása Antoninus korától kezdve, a kör be is zárulhatna. Azonban a teljes problémakör kibogozása csak 3. századi díszes izompáncél-leletek és jó állapotban megőrződött, festett szobrok segítségével lenne lehetséges, amelyek közül pillanatnyilag egyik sem áll rendelkezésre. Így csak remélni lehet, hogy az aquincuminál kedvezőbb kémhatású talajokból előkerülő páncélos szobrok megőrződött festés közelebb visz majd e kérdéskör megvilágításához.

RENDELTTETÉS ÉS AZONOSÍTÁS

Rendeltetés alapján a három alkotás kétfelé választható. Az egy nézetre komponált szobor épületdíszként funkcionált, bármely középület homlokzatán vagy belterében helyet kaphatott. A megmaradt töredék ikonográfiai ismérvei alapján több mitológiai alak (Mars, Aeneas, Achilles) is szóba jöhetne, a cserélhető fej mégis leginkább császárképmást valószínűsít.

A Filatori-torzóval ellentétben a Daru utcai és Bécsi úti szobor teljes körplasztika. Előbbi hátoldalát ugyanolyan igényességgel dolgozták ki, mint az előlnezetét, míg a Bécsi úti szobor hátulját csak jelzésszerűen faragták ki, tervezett rendeltetési helyén – egy fülkében – a hátrész kellő takarásba került. Rendeltetésük az emberek világához kötődik:

¹¹¹ A reliefdíszes páncélok „díszítetlenné válása” mögött már ALFÖLDI (1935, 67) is technikai megújulást feltételezett, aranypáncélok bevezetését sejtette. A reliefdíszes előképek alapján ennél összetettebb folyamat valószínűsíthető, amely ezzel együtt nem zárja ki az arany bizonyos fokú felhasználását sem.

az irattekercsköteg profán szimbólumként kizárja az isteni-hősi világ szereplőit az esetlegesen szóba jöhető jelöltek köréből.

Aquincum esetében a páncélos nagyplasztikák legkézfenekvőbb rendeltetési helyeként a katonai tábor parancsnoki körletének (*principia*) belső udvara, illetve a *principia* bejáratával szemben fekvő *basilica principiorum* épülete jöhet szóba. Ugyanakkor a páncélos szobrok Aquincumban sem kötődtek kizárólagosan a hadsereg létesítményeinek, benépesítették a katonaváros *forumát*, utcáit, középületeit.

Az eddig előkerült két életnagyságú szobor pontos azonosítása nehézségek sorába-ütközik: lelőhelyük nem egyezik meg rendeltetési helyükkel, és az azonosításukhoz szükséges lényegi alkotórészek (a fej, de mindenekelőtt a feliratos bázis) is elvesztek. Kiletükre vonatkozóan bizonyos következtetések mégis levonhatók.

A való életben izompáncél és textíliából vagy finom bőrből készített parancsnoki szalag viselésére csak szűk kör volt jogosult, mégpedig az önálló csapatparancsnokoktól a császárig bezárólag.¹¹² Esetünkben e szűk körön belül is csak a legmagasabb méltóságok jöhetnek szóba, hiszen a kard és az irattekercsek a legegyszerűbb szimbolika nyelvén a katonai és polgári hatalmat kifejező attribútumok.¹¹³ A fejüket nagyobb százalékban megőrző páncélos büsztök kapcsán megállapítást nyert, hogy a páncél karkivágása mentén viselt *pteryx*-sor kizárólag császárképmások esetében bukkan föl.¹¹⁴ A páncélos portrészobrászatban az eredetileg oroszlánbőrből készült, oroszlánfejjel és négy lecsüngő tappanccsal díszített, később cakkozott pereművé egyszerűsödött mulleus (Löwenfellstiefel) is a császárképmások tartozéka volt.¹¹⁵ A Daru utcai szobor csonkult jobb kezének eredetileg a „norsche Krieger” gesztusát visszaadó mozdulata is egyértelműen főhatalmat gyakorló személyre utal. A *loricatát* kifaragó műhely Aquincumtól mért nagy földrajzi távolsága is arra mutat, hogy a provinciális kőfaragóközpontban

¹¹² FEUGÈRE 1993, 123; GESZTELYI-HARL 2001, 147–148, 160: Anm. 50; UBL 2006, 262. – Mindenekelőtt a relief-szobrászatban és különösen a késő római időkben feltűnően megnő az izompáncélban ábrázolt katonák aránya. ROBINSON (1975, 164–169) plauzibilis magyarázata szerint ezeken az ábrázolásokon valójában zömmel *lorica hamatát* viselő katonák láthatók. A sodronying textúráját eredetileg sekély fúrással vagy festéssel érzékeltették, azonban a felületek kopása miatt e technikai megoldások ma már nem érzékelhetők. Cf. ELTON 1996, 112–113.

¹¹³ Cf. FEJFER 2008, 186 – Ezért sem fogadható el BARKÓCZI (1995, 22; cf. PÓCZY 1999, 206) felvetése, miszerint a Daru utcai szobor az aquincumi *dux officiumának* vezetőjét ábrázolná. Cf. nn. 35, 41.

¹¹⁴ FEJFER 2008, 484: n. 86.

¹¹⁵ GOETTE 1988, 414, 422–423.

alkotó szobrász a modellel való személyes találkozás nélkül, központilag kiküldött minta után készítette el a szobrot, ahogyan az császárképmások esetében valószínűleg már az 1-2. században is, de legkésőbb a 3. század közepétől általános gyakorlattá vált.¹¹⁶ A Bécsi úti szobor mellvértjén viselt, Iuppiterre, Nagy Sándorra és általában a monarchiára utaló *aegis*,¹¹⁷ a szakszerűen, szakember által eltávolított fej, vagyis a damnált képmás is mindenekelőtt császárszobrot valószínűsít.¹¹⁸ A *corona civica* viselése I. Claudiustól – egy Caracalla-kori kétes adományozást leszámítva – kizárólagos császári előjog, csak az uralkodót megillető hatalmi jelvény.¹¹⁹ A *corona civica* viselése azonban egyik aquincumi páncélos szobor esetében sem tekinthető mindaddig teljességgel bizonyítottnak, amíg fejük elő nem kerül. Ezzel együtt is kijelenthető, hogy az aquincumi páncélos szobrok magas rangú, katonai hatalmat is gyakorló személyek, a római portrészobrászat ezen ága által jellemzően reprezentált¹²⁰ császárok képmásai voltak.¹²¹

HABENT SUA FATA LORICATAE

Végezetül egyetlen kérdés még: sok vagy kevés a három páncélos szobor az aquincumi település-komplexum több évszázados adminisztratív-katonai jelentőségének fényében? Egyfelől nézve, egyetlen pannoniai település feltárása során sem került elő több *statua loricata*, mint Óbuda-Újlakról, mégis, ha csupán az aquincumi katonai táborokban felállított páncélos szobrok lehetséges számát vesszük alapul, elenyészően kevésnek tűnik a három alkotás. Ha elfogadjuk azt az újabb nézetet, miszerint a katonai táborokban nem minden uralkodóváltásnál, csak az adott tábor életében nevezetes eseményekkor, így például császárlátogatások alkalmával állítottak új szobrot,¹²² az aquincumi *castra legionis principiiáján* akkor is számos szobornak kellett egykor állnia. Szembeötlő pél-

dául, hogy az Aquincum kapcsán olykor már szinte túlzott hangsúlyt kapó Severus-korból még egyetlen páncélos sem került elő, de általában elmondható, hogy a kései katonacsászárok korát megelőző időszakból jelenleg egyetlen dokumentált császárlátogatáshoz kapcsolódó alkotás sem ismert.¹²³ És akkor a városi környezetben álló, megbecsülhetetlen számú szoborról még nem is esett szó. Lényegesen nem javít az egykor létező és eddig előkerült ábrázolások arányán az sem, ha a három ismert alkotáshoz hozzátesszük azt az öt feliratos bázist, amelyeken egykor esetleg páncélos szobor állhatott.¹²⁴

Az aquincumi páncélos szobrok csekély száma magyarázható egyrészt a katonaváros és a *castra legionis* szerény feltártsági fokával. Hogy mást ne is említsünk, a *legiotábor principiiáján* nem folyt még szisztematikus kutatás.¹²⁵ Másrészt, a valós személyeket ábrázoló páncélos szobrokat hivatalos jellegük rendkívül sebezhetővé tette. Sok alkotás esett áldozatul politikai változásoknak, (polgár)háborús pusztításnak.¹²⁶ Szerencsésebb esetben a megcsonkított szobrokat folyóba, csatornába, latrinába vagy kútba hajították, és szándékuk ellenére éppen így őrizték meg őket a jövő számára.¹²⁷ Az eredeti rendeltetésüktől megfosztott szobrok jelentős hányada azonban nyom nélkül enyészett el. A bronzszobrokat beolvastották, anyagukat újrahasznosították, hogy „*korsó, konyhaedény, bögrécske meg éjjeli*” legyen belőlük, ahogyan azt Iuvenalis malíciózusan megjegyezte.¹²⁸ A mészkő- és márványszobrokból, csakúgy, mint a felhagyott temetőrészek sírköveiből meszet égettek,¹²⁹ vagy feldarabolva építőanyagként újrahasznosították őket. Mi tanúskodik jobban a *loricatae* mulandó dicsőségéről, mint a késő római korban Celeia városfal-alapozásába fektetett Hadrianus-kori páncélos szobortorzó?¹³⁰ Hasonló lelet előkerülhet az aquincumi *legiotábor* közvetlen szomszédságában fekvő kései erőd alapfalaiból is, amelynek építésekor nagy számban használtak fel korábbi időszakokból származó kőfaragványokat.¹³¹ Egy dolog mindenestre biztos: páncélos szobrokkal kapcsolatban Aquincum még tartogat kellemes meglepetéseket.

¹¹⁶ SWIFT 1923, 297; ALBERTSON 2004, 291-292. Cf. STUART 1939, 601-602.

¹¹⁷ ALFÖLDI 1935, 121.

¹¹⁸ A szóba jöhető damnált uralkodókra: KIENAST 2004, 234-276 passim.

¹¹⁹ ALFÖLDI 1935, 11; MAXFIELD 1981, 71-72; Cf. LANDSKRON 2007, 45-46.

¹²⁰ VERMEULE 1978, 123: „They [scil. the cuirassed statues – BBT] stood for and in place of the Roman Emperor [...]. Consuls and their military equals during the Empire, appeared in ceremonial armour, but such instances are very rare ...”

¹²¹ KOLŠEK (1996, 70) felvetése, miszerint a „*norische Krieger*” egy praeses képmása lenne, nem fogadható el, miután a biztosan praesest ábrázoló szobrok következetesen a togatus vagy *chlamydatus* ikonográfiát követik: HORSTER 1998, 42-49; SLOOTJES 2006, 141-153. Ráadásul a „*norische Krieger*” készítése ideje meg is előzi a praeseselek korát.

¹²² REUTER 1995, 37-40. Nem kerültek el tehát „szoborerődök” a *principiián* belül, ahogy azt PEKÁRY (1985, 9, 43: Anm. 16!) és mások gondolták.

¹²³ A tartománylátogatásokra vonatkozóan: HALFMANN 1986, 181-244 passim.

¹²⁴ RIU 1122 (Hadrianus); TitAq 23 (Caracalla); TitAq 26 (II. Claudius); TitAq 213 (Mars Gradivus); és nagyon esetlegesen: RIU 1499 (Claudius Maximus), cf. PIR II² 933.

¹²⁵ A leletmentő beavatkozásokra: SZIRMAI 1976, 91-107; SZIRMAI 1991, 107-116.

¹²⁶ KOVÁCS 1984, 89-90.

¹²⁷ STEWART 2003, 276; VARNER 2004, 6. – A „*norische Krieger*” és a *zagradi loricata* is folyómederből került elő.

¹²⁸ Iuv. Sat. 10.63-64. (Muraközy Gyula ford.)

¹²⁹ Aquincumból példa: HABLE-MÁRTON 2001, 28-29.

¹³⁰ VOGRIN 1998, 93; LAZAR 2001, 48-49, Fig. 61; LAZAR 2002, 91: Fig. 28.

¹³¹ ERTEL 2001, 79-104 passim.

IRODALOMJEGYZÉK

* a külföldi folyóiratok rövidítése a *L'Année Philologique* alapján történt

- ALBERTSON 2004 ALBERTSON, F. C.: The creation and dissemination of Roman Imperial portrait types: the case of Marcus Aurelius type IV, *JDAI* 119 (2004) 259-306.
- ALFÖLDI 1935 ALFÖLDI, András: Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *MDAI(R)* 50. (1935), p. 1-171.
- BALLA et al. 1971 BALLA, Lajos (et al.): Die römischen Steindenkmäler von Savaria, Bp., 1971.
- BARKÓCZI 1982/1983 BARKÓCZI, László: Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabstelen. *MittArchInst* 12/13. (1982/83), p. 123-151.
- BARKÓCZI 1995 BARKÓCZI, László: Eaglehead-ornamented sword-hilts and scrinia. *Specimina Nova* 11. (1995), p. 3-22.
- BERGEMANN 1990 BERGEMANN, J.: Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich. (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 11.) Mainz, 1990
- BERTACCHI 1994 BERTACCHI, L.: Basilica, museo e scavi – Aquileia, Roma 1994
- BIANCHI BANDINELLI 2000 BIANCHI BANDINELLI, R.: Roma. L'arte romana nel centro del potere, Milano, 2000.
- BISHOP-COULSTON 1993 BISHOP, M. C.-COULSTON, J. C. N.: Roman military equipment: from the Punic Wars to the fall of Rome. London, 1993.
- BREIN 1973 BREIN, F.: Bücher auf Grabsteinen. *RÖ* 1. (1973), p. 1-5.
- BRILLIANT 1963 BRILLIANT, R.: Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to Denote Status in Roman Sculpture and Coinage. *Memoirs of the Connecticut Academy of Arts & Sciences* 14. New Haven (CT), 1963.
- BUDAI BALOGH 2008a BUDAI BALOGH Tibor: Beszámoló a katonaváros nyugati temetőjében végzett kutatásról. *AqFüz* 14. (2008), p. 40-56.
- BUDAI BALOGH 2008b BUDAI BALOGH Tibor: Budapest, III. Bécsi út 271. *RKM* 2007 [2008]., p. 181-184.
- BUDAI BALOGH 2009 BUDAI BALOGH Tibor: Késő római sírcsoport az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. *Ókor* 8:3-4. (2009), p. 93-100.
- BUDAI BALOGH 2013 BUDAI BALOGH, T.: Una statua loricata recentemente ritrovata ad Aquincum, in: Starac, A. (ed.): *Proceedings of the XIIth Colloquium on Roman Provincial Art* (előkészületben)
- CASTRÉN 1975 CASTRÉN, P.: Ordo populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii (*Acta Instituti Romani Finlandiae* 8.) Roma, 1975.
- CSIR Ö I.2 KRÜGER, M-L.: Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum (*CSIR Österreich Bd. 1. Fas. 2*) Wien, 1967.
- CSIR Ö I.3 KRÜGER, M-L.: Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum I. (*CSIR Österreich Bd. 1. Fas. 3*) Wien, 1970.
- D'ARMS 2003 D'ARMS, J.: Pompeii and Rome in the Augustan Age and Beyond: the Eminence of the Gens Holconia. In: *Romans on the Bay of Naples and other essays on Roman Campania* (ed. D'ARMS, J. H.) – (Pragmateiai 9.) Bari, 2003., p. 415-438.
- DJURA JELENKO-VISOČNIK 2006 DJURA JELENKO, S.-VISOČNIK, J.: Rimski kamniti spomeniki slovenske Koroške – The Roman stone monuments of Slovenian Carinthia, *AArchSlov* 57. (2006), p. 345-415.
- DJURIĆ 1997 DJURIĆ, B.: Eastern Alpine Marble and Pannonian Trade, in: DJURIĆ, B.-LAZAR, I. (hrsg.): *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. *Situla* 36. (1997),

- p. 73–86.
- DJURIĆ 2001 DJURIĆ, B.: The End of Roman Quarrying on Pohorje, in: Vomer GOJKOVIĆ, M.–KOLAR, N. (hrsg.): Ptuj im Römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit. Internationales Symposium, Ptuj, 11–15. Oktober 1999. *Archaeologia Poetovionensis* 2. (2001), p. 61–70.
- DOMONKOS–HORVÁTH 2010 DOMONKOS M.–HORVÁTH Z.: Az Óbuda–Bécsi út 271. szám alatti régészeti ásatás geo–pedológiai vizsgálata. Bp., 2010. [kézirat]
- ELTON 1996 ELTON, H.: *Warfare in Roman Europe AD 350–425*. Oxford (NY), 1996.
- ERTEL 2001 ERTEL, Ch.: Spolien aus der Mauer des spätrömischen Legionslagers von Aquincum. *Fragmente von Grabaltären ohne Inschrift im Aquincum Museum*. *BudRég* 34. (2001), p. 79–104.
- FEJFER 2008 FEJFER, J.: *Roman Portraits in Context. (Image and Context 2)* Berlin, 2008.
- FELTEN 1971 FELTEN, F.: Römische Panzerstatue in München, *AA* 86 (1971) 233–246.
- FEUGÈRE 1993 FEUGÈRE, M.: *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris 1993
- FEUGÈRE 2006 FEUGÈRE, M.: *Capsae – boîtes à livres*, *BVBl* 71. (2006), p. 233–242.
- GABLER 1996 GABLER, Dénes: Marmorverwendung im nördlichen Teil Oberpannoniens. Zusammenhänge zwischen Kunst und Wirtschaft. In: *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Bonn 21.–24. April 1993. (Hrsg. Bauchhenß, G.) *BJ–Bh* 51. (1996), p. 39–44.
- GAMER 1968 GAMER, G.: *Fragmente von Bronzestatuen aus dem römischen Militärlagern an der Rhein- und Donaugrenze*. *Germania* 46. (1968), p. 53–66.
- GERGEL 1988 GERGEL, R. A.: A Late Flavian Cuirassed Torso in the J. Paul Getty Museum. *GMusJ* 16. (1988), p. 5–24.
- GERGEL 2001 GERGEL, R. A.: Costume as geographic indicator: Barbarians and prisoners on cuirassed statue breastplates. In: *The World of Roman Costume* (Eds. SEBESTA, J. L., BONFANTE, L.) Madison, 2001., p. 191–209.
- GERGEL 2006 GERGEL, R. A.: The evolution of “Hellenistic” cuirassed statues from Alexander through the 2nd c. A.D. *JRA* 19. (2006), p. 450–456.
- GERSHT–DAR 1995 GERSHT, R.–DAR, S.: A Roman cuirassed basalt torso from Khirbet-Beida, *ARAM* 7 (1995) 369–378.
- GESZTELYI–HARL 2001 GESZTELYI, T.–HARL, O.: Vom Staatsmythos zum Privatbild. Aeneas und Creusa auf der Grabädikula eines ritterlichen Offiziers in Solva/Steiermark. Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen–im Rahmen des CSIR. Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung–Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997. (Hrsg. Panhuysen, T. A. S. M.) Maastricht, 2001., p. 139–170.
- GOETTE 1988 GOETTE, H. R.: *Mulleus – embas – calceus*. Ikonografische Studien zu römischem Schuchwerk, *JDAI* 103 (1988) 401–464.
- HABLE–MÁRTON 2001 HABLE, Tibor–MÁRTON, András: Újabb sírok az aquincumi katonaváros nyugati temetőjéből. *AqFüz* 7. (2001), p. 21–37.
- HALLETT 2005 HALLETT, C. H.: *The Roman nude. Heroic Portrait Statuary 200 BC–AD 300*. Oxford (NY), 2005.
- HALFMANN 1986 HALFMANN, H.: *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*. Stuttgart, 1986. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 2.)
- HANFMANN et al. 1957 HANFMANN, G. M. A. et al.: A new Traian. *AJA* 61. (1957), p. 223–253.
- HEKLER 1919 HEKLER, A.: Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen *JÖAI* 19/20. (1919), p. 190–241.

- HERRMANN 1969 HERRMANN, F-R.: Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzing. *SJ* 26. (1969), p. 129-141.
- HORSTER 1998 HORSTER, M.: Ehrungen spätantiker Statthalter. *AntTard* 6. (1998), p. 37-59.
- HORVAT et al. 2003 HORVAT, J. et al.: Poetovio. Development and Topography. In: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. (Eds. ŠAŠEL Kos, M., SCHERRER, P.) *Situla* 41. (2003), p. 153-189.
- KANTOROWICZ 1961 KANTOROWICZ, E. H.: Gods in uniform. *PAPhS* 105:4. (1961), p. 368-393.
- KÉRDŐ 1999 KÉRDŐ, Katalin: Beiträge zur Materialuntersuchung der Aquincumer Marmordenkmäler. *BudRég* 33. (1999), p. 269-278.
- KIENAST 2004 KIENAST, D.: Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 2004.
- KLEINER-KLEINER 1975 KLEINER, D. E. E.-KLEINER, F. S.: A heroic funerary relief on the via Appia. *AA* 90. (1975), p. 250-265.
- KOLŠEK 1996 KOLŠEK, V.: Der Torso einer Panzerstatue aus Celeia. In: *Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Bonn 21.-24. April 1993. (Hrsg. Bauchhenß, G.) *BJ-Bh* 51. (1996), p. 67-70.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS, V.: Mark Aurel Porträt aus Lugio. *Alba Regia* 21. (1984), p. 89-91.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY, V.: Aquincum. Ausgrabungen und Funde Bp., p. 1934
- LANDSKRON 2007 LANDSKRON, A.: Imperiales im Legionslager. Zur Gewandstatue und zum Panzertorso im Museum Carnuntinum CarnuntumJb 2007., p. 27-54.
- LAUBSCHER 1999 LAUBSCHER, H. P.: Beobachtungen zu tetrarchischen Kaiserbildnissen aus Porphyry, *JDAI* 114. (1999), p. 207-252.
- LAZAR 2001 LAZAR, I.: Celeia. An Archaeological Image of the Town. Celje, 2001.
- LAZAR 2002 LAZAR, I.: Celeia. In: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (Eds. ŠAŠEL Kos, M., SCHERRER, P.) *Situla* 40. (2002), p. 71-101.
- LAZAR 2009 LAZAR, I.: What do we know about stone-cutting in Celeia (Noricum). In: *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie: actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007. (Eds. GAGGADIS-ROBIN, V. et al.) Arles, 2009., p. 633-637.
- L'ORANGE 1984 L'ORANGE, H. P.: Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen, 284-361 n. Chr. Das römische Herrscherbild III.4. Berlin, 1984.
- MARTIN-KILCHER 1985 MARTIN-KILCHER, S.: Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weitere Militärfunde des 3. Jahrhunderts aus Augst. *JAK* 5. (1985), p. 147-203.
- MAVIGLIA 1913 MAVIGLIA, A.: Gli attributi dei sostegni nella statuaria antica. *MDAI(R)* 28. (1913), p. 1-91.
- MAXFIELD 1981 MAXFIELD, V. A.: *The Military Decorations of the Roman Army*. Berkeley-Los Angeles, 1981.
- MOURITSEN 1988 MOURITSEN, H.: Elections, magistrates and municipal élite. In: *Studies in Pompeian epigraphy*. Roma, 1988. (Analecta Romana Instituti Danici-Suppl. 15.)
- MRÁV 2009 MRÁV Zsolt: Másodlagosan beépített római mészkő és márvány kőemlékek az alsóhetényi belső erődből. Előzetes kutatási beszámoló In: TÓTH ENDRE: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei* (Helytörténeti sorozat 8.) Dombóvár, 2009., p. 243-281.
- MUTHMANN 1951 MUTHMANN, F.: Statuenstützen und dekoratives Beiwerk an griechischen und römischen Bildwerken: ein Beitrag zur Geschichte der römischen

- MÜLLER 1999
 MÜLLER, H. W.: Die Herkunft der Marmore von Aquincum. *BudRég* 33. (1999), p. 265–267.
- MÜLLER 2001
 MÜLLER, H. W.: Herkunftbestimmung von Marmoren In: *Ptuj im Römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit. Internationales Simposium, Ptuj, 11–15. Oktober 1999.* (Hrsg. Vomer Gojkovič, M., KOLAR, N.) *Ptuj, 2001.*, p.93–97. (*Archaeologia Poetovionensis* 2.)
- OLDENSTEIN 1976
 OLDENSTEIN, J.: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.*, *JRGZ* 57. (1976), p. 49–284.
- ORTISI 2008
 ORTISI, S.: Ein punzverziertes Dosenortband aus Rimbürg. *KJ* 41. (2008), p. 693–697.
- PALÁGYI 2001
 PALÁGYI, Sylvia: Südliche Einflüsse in den Steindenkmälern westlich, südwestlich und nördlich vom Balaton (Plattensee)/Mittel Pannonien (Ungarn). In: *Ptuj im Römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit. Internationales Simposium, Ptuj, 11–15. Oktober 1999.* (Hrsg. Vomer GOJKOVIČ, M., KOLAR, N.) *Ptuj, 2001.*, p. 71–81. (*Archaeologia Poetovionensis* 2.)
- PEKÁRY 1985
 PEKÁRY, T.: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft. Das römische Herrscherbild III.5.* Berlin, 1985.
- PETŐ 1984
 PETŐ Mária: Római férfi szobor a Budapest II. ker. *Daru u. 2/b-ből.* *BudRég* 25. (1984), p. 269–274.
- PÓCZY 1999
 PÓCZY Klára: Iuppiter Optimus Maximus Teutanus Aquincumban In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.).* (Szerk. GAÁL A.) Szekszárd, 1999., p. 201–223.
- PRICE 1984
 PRICE, S. R. F.: *Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor.* Cambridge, 1984.
- RAMAGE 1991
 RAMAGE, E. S.: Sulla's Propaganda. *Klio* 73. (1991), p. 93–121.
- REINACH IV
 REINACH, S.: *Répertoire de la statuaire grecque et romaine IV.* Paris, 1910.
- REUTER 1995
 REUTER, M.: Zur Inschriftenausstattung römischer Auxiliarstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum. *SJ* 48. (1995), p. 26–51.
- ROBINSON 1975
 ROBINSON, H. R.: *The Armour of Imperial Rome.* London, 1975.
- SCHUEER–SCHWEITZER 1988
 SCHUEER GY.–SCHWEITZER F.: A Gerecse és a Budai-hegység édesvízi mészkőösszletei. Bp., 1988. (*Földrajzi tudományok* 20.)
- SEHLMAYER 1999
 SEHLMAYER, M.: *Stadtrömische Ehrenstatuen der republikanischen Zeit: Historizität und Kontext von Symbolen nobilitären Standesbewusstseins.* Stuttgart, 1999. (*Historia Einzelschriften* 130.)
- SLOOTJES 2006
 SLOOTJES, D.: *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire.* Leiden–Boston, 2006. (*Mnemosyne Supplements* 275.)
- SOUTHERN–DIXON 1996
 SOUTHERN, P.–DIXON, K. R.: *The Late Roman Army London,* 1996.
- STEINKLAUBER 2010
 STEINKLAUBER, U.: Verkannte Grösse – der „norische Krieger“. *Anodos* 8. (2008)[2010], p. 357–363.
- STEMMER 1978
 STEMMER, K.: *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen.* Berlin, 1978.
- STEWART 1999
 STEWART, P. C. N.: *Statues in Roman Society. Representation and Response.* Oxford (NY), 2003.
- STUART 1939
 STUART, M.: How Were Imperial Portraits Distributed throughout the Roman Empire? *AJA* 43. (1939), p. 601–617.
- SWIFT 1923
 SWIFT, E. H.: *Imagines in Imperial Portraiture.* *AJA* 27. (1923), p. 286–301.

- SZIRMAI 1976 SZIRMAI Krisztina: Előzetes beszámoló az óbudai legiostábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. *BudRég* 24:1. (1976), p. 91-107.
- SZIRMAI 1988 SZIRMAI Krisztina: Monumental bronze fragments from Aquincum. In: *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien 21.-25. April 1986. (Hrsg. GSCHWANTLER, K., WALCHER, B.) Wien, 1988., p.144-147.
- SZIRMAI 1991 SZIRMAI Krisztina: Újabb adatok az aquincumi 2-3. századi legiotábor principiájának nyugati traktusához. *BudRég* 28. (1991), p. 107-116.
- TÓTH 2009 TÓTH Endre: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 2009. (Helytörténeti sorozat 8.)
- UBL 2006 UBL, H.: Was trug der römische Soldat unter dem Panzer? *BVBl* 71. (2006), p. 261-275.
- VARNER 2004 VARNER, E. R.: *Mutilation and transformation. Damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*. Leiden-Boston, 2004. (Monumenta Graeca et Romana 10.)
- VERMEULE 1959/1960 VERMEULE, C. C.: Hellenistic and Roman cuirassed statues. The evidence of paintings and reliefs in the chronological development of cuirass types. *Berytus* 13. (1959-1960), p. 1-82.
- VERMEULE 1964 VERMEULE, C. C.: Hellenistic and Roman cuirassed statues: a supplement *Berytus* 15. (1964), p. 95-110.
- VERMEULE 1974 VERMEULE, C. C.: *Cuirassed Statues - 1974 Supplement*. *Berytus* 23. (1974), p. 5-26.
- VERMEULE 1978 VERMEULE, C. C.: *Cuirassed Statues - 1978 Supplement*. *Berytus* 26. (1978), p. 85-123.
- VOGRIN 1998 VOGRIN, A.: Two imperial statues discovered in Celje-Celeia, Slovenia. *Histria Antiqua* 4. (1998), p. 93-97.
- VOMER GOJKOVIČ 2009 VOMER GOJKOVIČ, M.: Stoneworkshops of Poetovio In: *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie: actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007. (Eds. GAGGADIS-ROBIN, V. et al.) Arles, 2009., p. 657-662.
- WALDE 1997 WALDE, E.: Noch einmal zur Buchrolle. In: *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*. *Situla* 36. (1997), p. 243-246.
- ZANKER 1975 ZANKER, P.: Grabreliefs römischer Freigelassener. *JDAI* 90. (1975), p. 267-315.
- ZANKER 1983 ZANKER, P.: Zur Bildnisrepräsentation führender Männer in mittelitalischen und campanischen Städten zur Zeit der späten Republik und der julisch-claudischen Kaiser In: *Les «bourgeoisies» municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* (Éd. CÉBEILLAC-GERVASONI, M.) Paris-Naples, 1983., p. 251-266. (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 609.)
- ZANKER 1988 ZANKER, P.: The power of images in the age of Augustus. *Ann Arbor*, 1988.

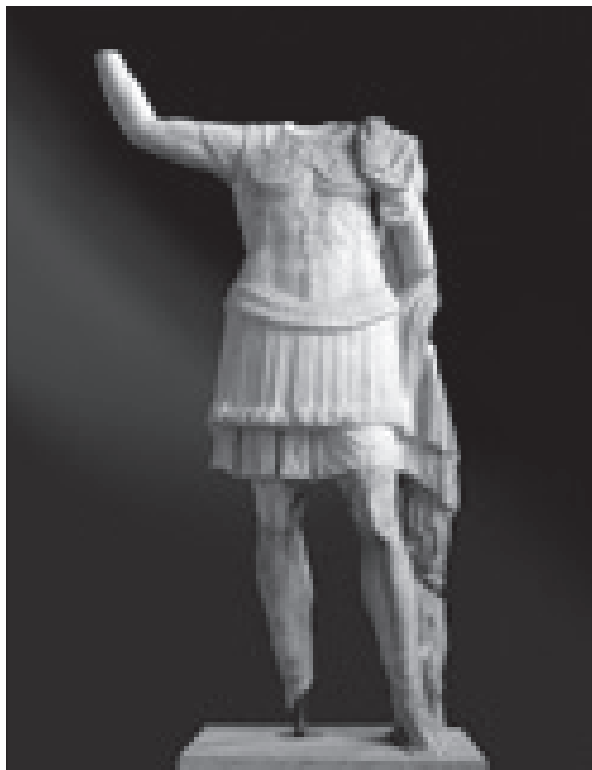
DIE KUNST DER MACHT PANZERSTATUEN IN DER SAMMLUNG DES MUSEUMS VON AQUINCUM

Im Herbst 2007 ist eine Panzerstatue ohne Kopf aus dem westlichen Friedhof der Militärstadt von Aquincum zum Vorschein gekommen. Anhand der Entdeckung wollen wir zuerst einen Überblick über die Rezeption der Darstellungen der Soldaten geben, wie stark ihre propagandistische Rolle in der visuellen Kommunikation seit der Kaiserzeit gewachsen ist, bzw. wie zur gleichen Zeit der Kreis derjenigen geschrumpft wurde, die mit einer Panzerstatue ausgezeichnet werden durften. Desweiteren erfolgt die Darstellung der drei Panzerstatuen in der Sammlung des Museums von Aquincum.

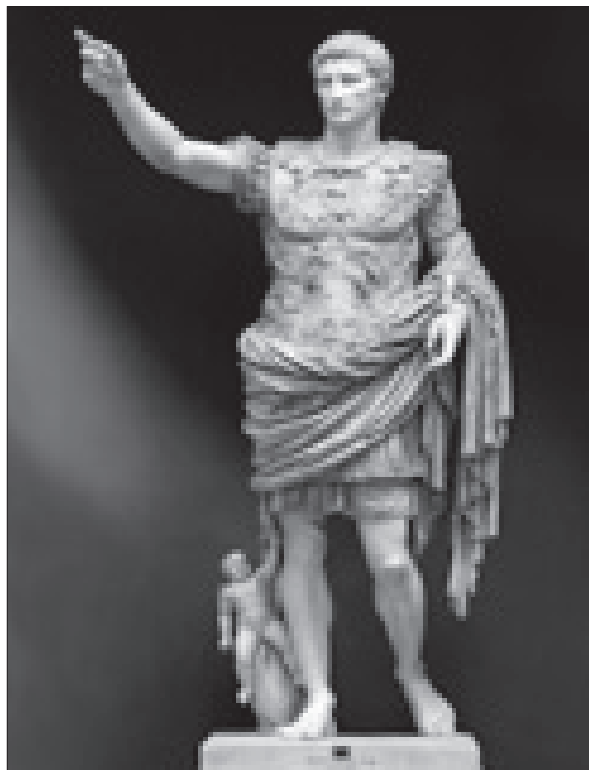
Der sog. Filatori-Torso (spätantoninisch) ist auf Frontansicht komponiert, er diente vermutlich als Dekoration an einem Bauwerk, der tauschbare Kopf deutet darauf hin, dass er das Bildnis eines Kaisers ist.

Die Statuen aus der Daru - und Bécsi Strasse sind in einem deutlich besseren Zustand erhalten geblieben. Wir können sie aufgrund ihrer stilistischen und kleidungsgeschichtlichen Merkmale auf die zweite Hälfte des 3.Jh datieren. Ihre Attribute, sowie die Handbewegung der Statue aus der Daru Strasse weisen mit Recht darauf hin, dass sie Kaiserbildnisse sind. Dafür spricht auch der fachkundig entfernte Kopf der Statue aus der Bécsi Strasse.

Die iconographische Verwandtschaft der beiden Statuen wird sogar auch durch die Statuenstütze bestätigt, die neben das Standbein, in der Form eines Bündels von Schriftrollen gelegt worden ist. Die ungewöhnliche Kombination von Panzerstatuen und Bündel von Schriftrollen können wir auf Pannoniens Zentrum für Bildhauerei in Poetovio zurückführen.

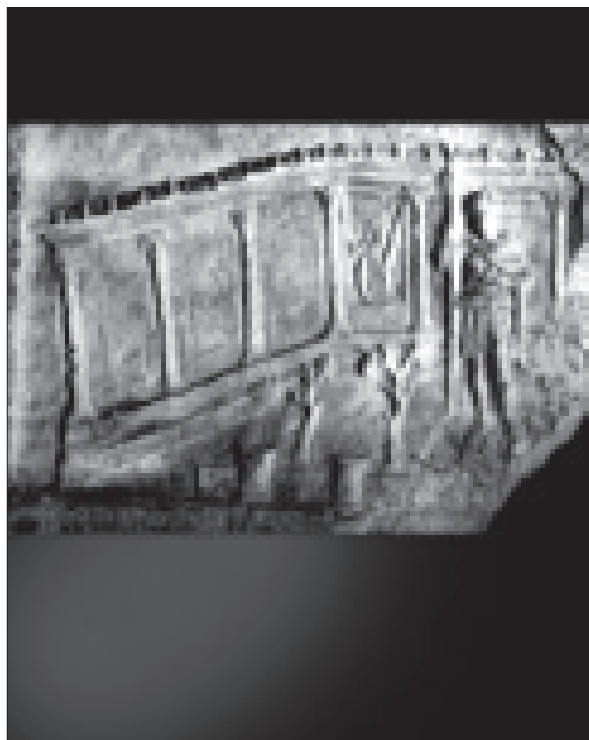
1. kép. „Hadvezér”. Tusculum, Kr. e. 40. k. (Glyptothek, München). FELTEN 1971, 234: Abb. 1. nyomán.

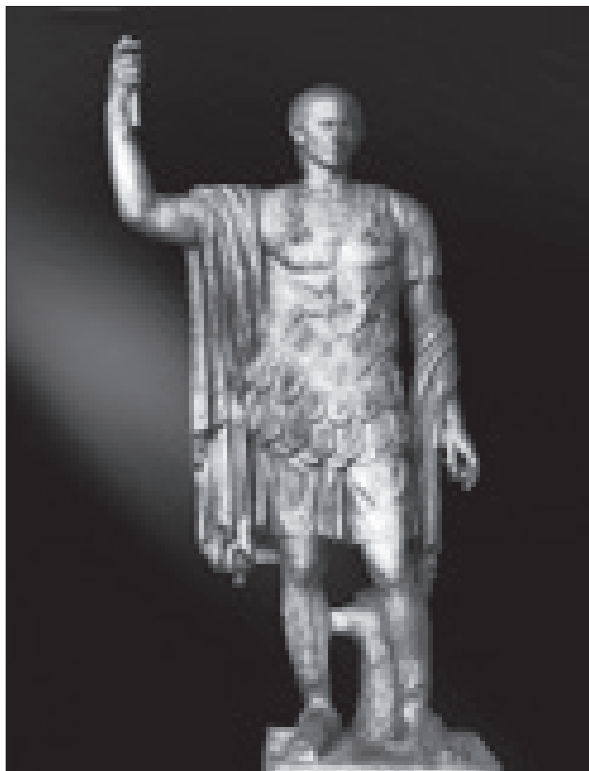
2. kép. Augustus. Prima Porta, Tiberius kori másolat, Kr. u. 15. k. (Musei Vaticani-Braccio Nuovo, Città del Vaticano)

3. kép. A „Navarca”. Cavenzano, Kr. e. 1. század második fele (Museo Archeologico, Aquileia). BERTACCHI 1994, 12: Fig. 10 nyomán.

4. kép. Páncélos szoborkolosszust ábrázoló relieftöredék a capuai amphitheatrumból. ZANKER 1988, 23: Fig. 19. nyomán.

5a-b kép. M. Holconius M. f. Rufus szobra a késő Augustus-kori Pompeii-ből (Museo Archeologico Nazionale, Napoli) és az előképéül szolgáló Mars Ultor szobor Flavius-kori másolata (Museo Capitolino, Roma). ZANKER 1988, 331: Fig. 259 és ibid. 200: Fig. 155a nyomán.

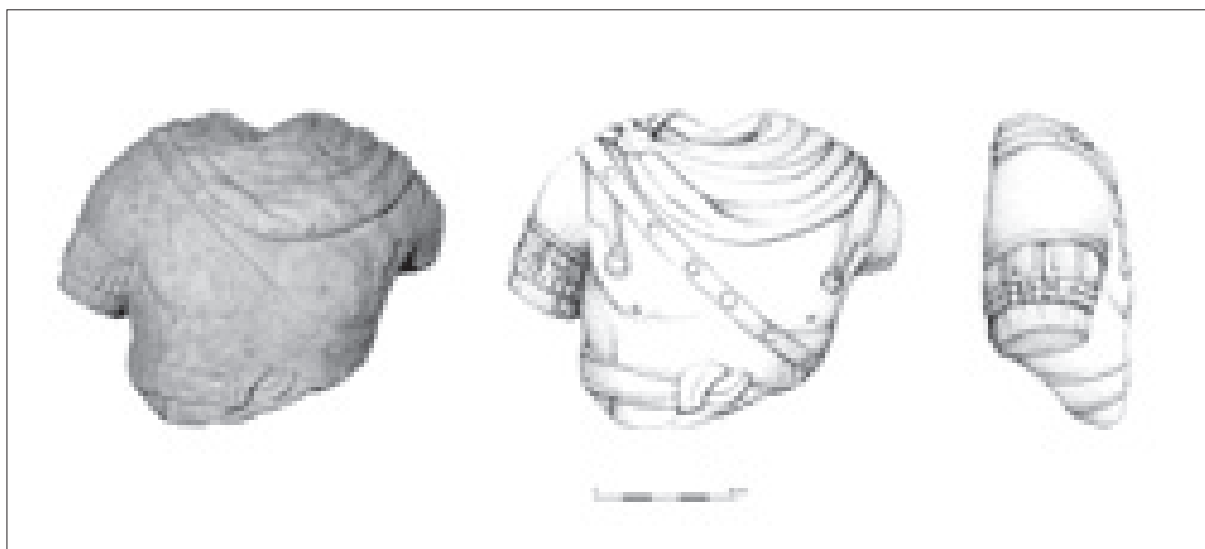
6. kép. M. Octavius és Vertia Philumina síraediculája. Pompeii, Augustus-kor (Pompeii scavi). A szerző felvétele.

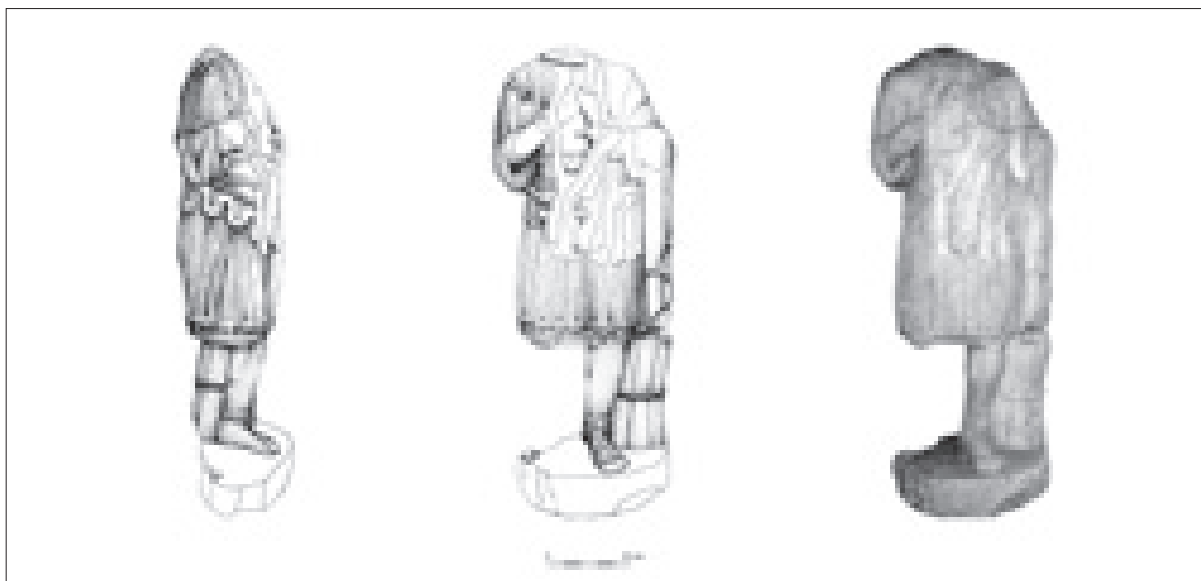
7 kép. A „norische Krieger”. 3. század második felére keltezhető test barokk kori Szent Flórián-fejjel (Pokrajinski Muzej, Celje). O. HARL felvétele nyomán.

8. kép. Az aquincumi páncélos szobrok lelőhelye

9 kép. A Filatori-torzó. Budapest-Óbuda, késő Antoninus-kor (BTM Aquincumi Múzeuma, Budapest). Fotó: KOMJÁTHY Péter, rajz: SZEGLETI Katalin

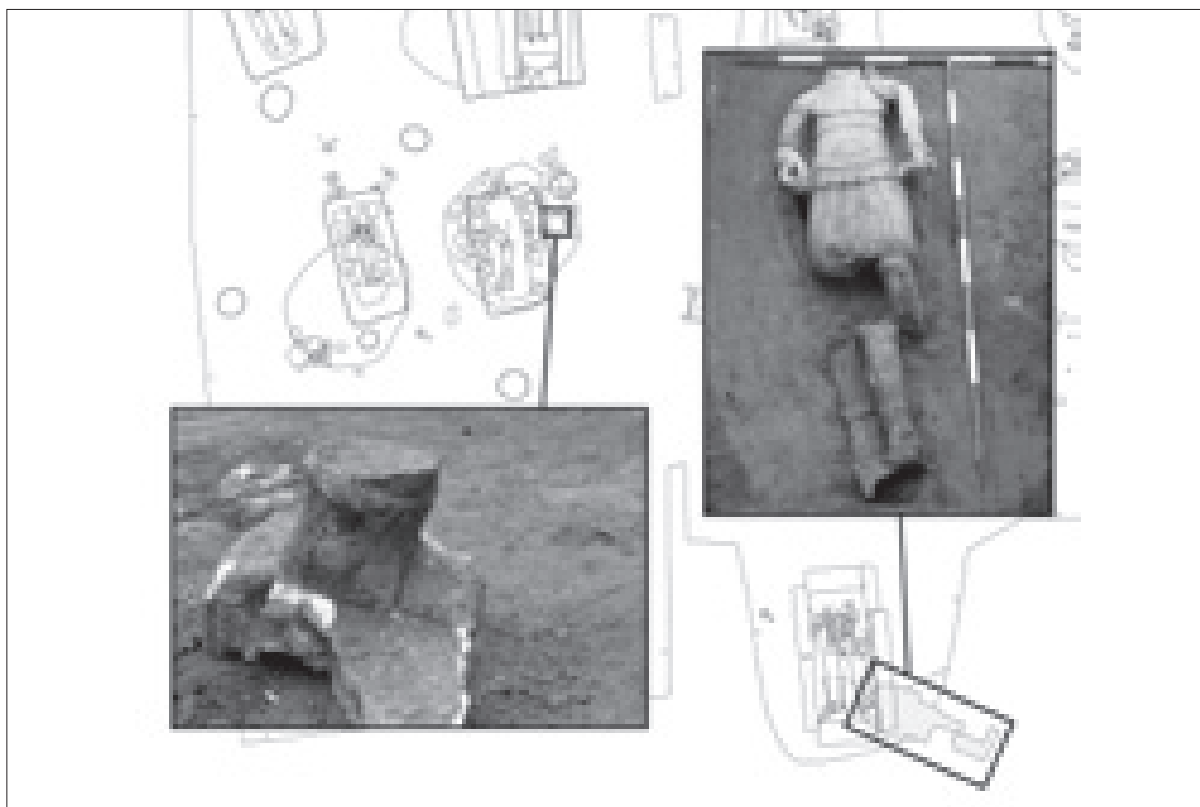

10. kép. A Daru utcai páncélos szobor. Budapest-Újlak, 3. század második fele (BTM Aquincumi Múzeuma, Budapest). Fotó: KOMJÁTHY Péter, rajz: SZEGLETI Katalin

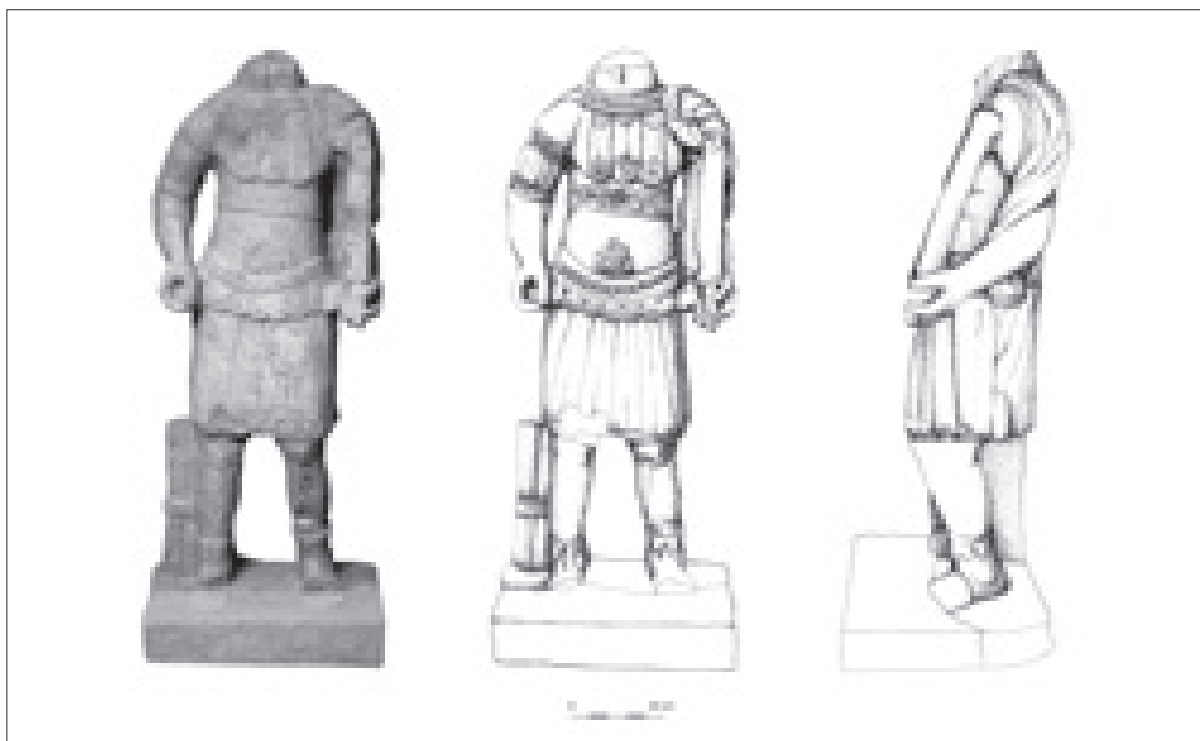

11. kép. A Daru utcai szobor köréhez sorolható alkotások földrajzi elhelyezkedése

12. kép. Páncélos szobor. Zagrad (Prevalje), 3. század második fele (Landesmuseum Kärnten „Rudolfinum”, Klagenfurt). Djura JELENKO-VISOČNIK 2006, 353: Fig. 9. nyomán.

13. kép. A Bécsi úti szobor darabjainak elhelyezkedése Aquincum-Katonaváros nyugati temetőjének északi sírcsoportján belül. A szerző felvételei, FABÓ Attila László rajza.

14. kép. A Bécsi úti páncélos szobor. Budapest-Óbuda, 270-300 (BTM Aquincumi Múzeuma, Budapest). Fotó: KOMJÁTHY Péter, Rajz: SZEGLETI Katalin

15 a: A Bécsi úti szobor nyakcsontja a fűrő és a bekalapált ék nyomával. Fotó: KOMJÁTHY Péter

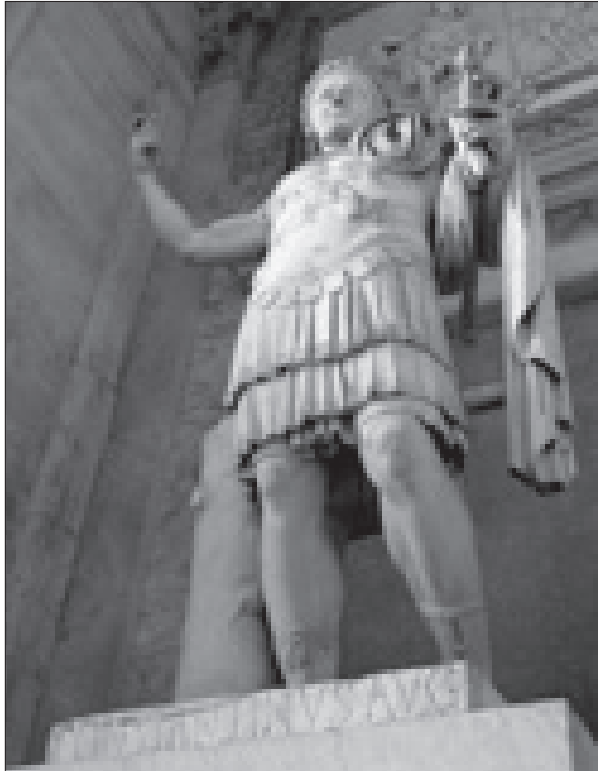
15 c: A darabolás nyomai a szobor jobb térdé fölött és a bal lábszárán. Fotó: KOMJÁTHY Péter

15 e: A paludamentum elhelyezkedése. Fotó: KOMJÁTHY Péter

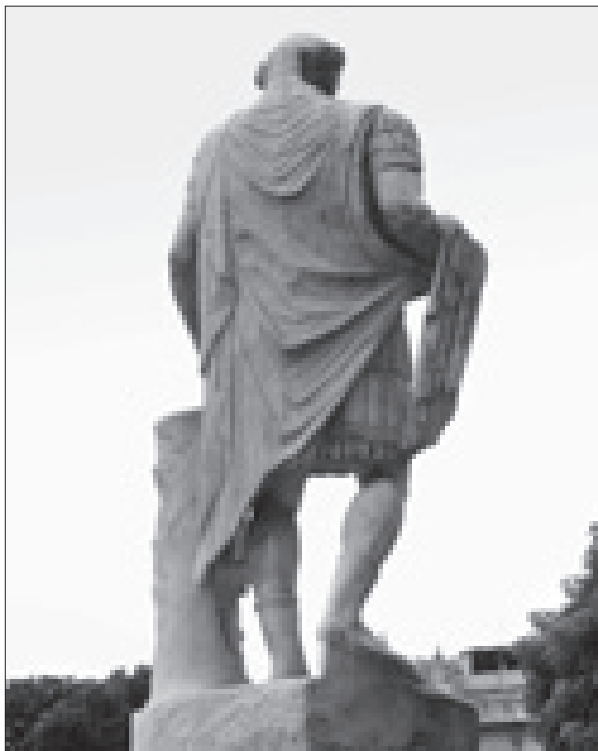
15 b: A páncél alján futó pteryx-sor. Fotó: KOMJÁTHY Péter

15 d: A szobor mellkasán viselt aegis. Fotó: KOMJÁTHY Péter

15 f: A szobor támasztékául szolgáló irrattekercsök. Fotó: KOMJÁTHY Péter

16. kép. Maxentius átfaragott kolosszusa. Roma, 306-312 között (S. Giovanni in Laterano narthexe, Roma). Fotó: Szász György

15. kép. Maxentius átfaragott szobra. Roma, 306-312 között (Campidoglio, Roma). Fotó: Szász György

KÉRDŐ KATALIN

AQUINCUM KEZDETEI ÉS A TELEPÜLÉSSZERKEZET VÁLTOZÁSAI A VÍZIVÁROSBAN A RÓMAI KOR ÉVSZÁZADAIBAN RÉGÉSZETI ADATOK AQUINCUM-VÍZIVÁROS TÖRTÉNETÉHEZ

A Víziváros területén (Budapest I-II. kerület) az utóbbi csaknem két évtizedben számos építkezés folyt. Az ezekhez kapcsolódó régészeti feltárások eredményeként megsokszorozódott a lelőhelyek száma. Az új és rendszeresnek mondható kutatásokat 1991-től számíthatjuk. Azóta csaknem minden évben folyt kisebb-nagyobb régészeti feltárás¹. Eredményeiről több rövid összefoglalás született, idegen nyelven.² Ezek, és az Aquincum területén végzett kutatások alapján új értelmezést nyert számos, korábbi adat, új válasz született korábban már megoldottnak tűnő kérdésre. Hol keresendők *Aquincum* körzetének legkorábbi, *Claudius* kori tábora és a későbbi provinciaszékhely előzményei? A római foglalkor kiürített gellérthegyi *oppidum* lakóit hová telepítették? Mit takar valójában a „*Civitas Eraviscorum*” fogalma? Létezett-e a korábban feltételezett vízivárosi *legiotábor*? Elkülöníthetőek-e különböző funkciójú topográfiai egységek a vizsgált területen? Ezekre próbálunk válaszolni összefoglalva a korábbi és újabb kutatási eredményeket.

I. FÖLDRAJZI FEKVÉS ÉS TÖRTÉNETI KÉP

Aquincum-Víziváros területe az aquincumi katonai amfiteátrumtól délre, mintegy 3 kilométerre helyezkedik el. Keletről a Duna, nyugat felől a Várhegy és a tőle észak felé húzódó dombok határolják.

A Duna mentén elnyúló terület a Margit sziget déli csúcsa, a Várhegy északi lejtője közti szakaszon, a Farkas völgy bejáratánál kiszélesedik.

A korábbi kutatások tisztázták, hogy Pannonia megszállása, a római hadsereg felvonulása a dunai limes vonalára a tartomány belsejéből, a diagonális utakon történt, mint azt a *Claudius* kori táborok elhelyezkedése mutatja.³ Ennek megfelelően az első századi táborok Aquincum körzetében is a völgytorkolatoknál jöttek létre (1. kép). Zsidi Paula újabb első századi katonai létesítményeket lokalizált az óbudai katonaváros és a polgárváros közti szakaszon, az Óbudai-sziget északi csúcsa vonalában, a Solymári völgy torkolatánál.⁴ E kedvező földrajzi adottságú helyeken, melyek a Duna szigetei révén nem egy esetben átkelésre is alkalmasak voltak (óbudai táborok, az *aquincumi legiotábor* és a polgárváros közti terület), az első század folyamán folyamatosan épültek ki a táborok, és az azokat összekötő limes út (2. kép).⁵

Aquincum körzetének legkorábbi, *Claudius* kori táborát és annak *vicusát* a korai katonai sírkövek és korai *terra sigillaták* lelőhelye alapján a kutatás már régóta a Víziváros területére, pontosabban annak északi részére: a Bem tér környékére lokalizálta.⁶ Ezen a Várhegy északkeleti oldala, a Rózsadomb és a Duna között lévő területen volt elegendő hely tábor létesítésére. (3. kép)

¹ A lelőhelyek jegyzékét ld. a függelékben

² A legutóbbi összefoglalások Kérdő 2003, 2005, 2009/1. Jelen cikk ezek összefoglalása. A 2003 után végzett kutatások, melyeket Hable Tibor végzett a területen, nem hoztak olyan eredményeket, melyek alapvetően megváltoztatták volna az általam felvázolt topográfiai és történeti képet. Hable Tibor kutatási beszámolóit ld. az Aqfűz 10, 12, 13, 15, 16. kötetében. Az általam kutatót 16 lelőhely leletanyagának feldolgozása az OTKA kutatás keretében folyt 2007–2010 között (OTKA sz.: 72292). A *terra sigillata*kat Gabler Dénes, az amforákat Hárshegyi Piroska dolgozza fel. Jömagam az ő munkájukhoz, valamint az anyag sztratiográfiai kiértékelésének előkészítéseként a leletanyag válogatását, leltározását végeztem, ill. irányítottam. Az ásatási dokumentáció digitalizálása szintén elkészült az egész kutatót területre (Margit hídtól a Batthány térig). A sztratiográfiai kiértékelés első eredménye egy római kori pince betöltődésének vizsgálata (Kérdő 2009/2). A feldolgozást jelenleg is folytatom.

³ Ld. GABLER 1999, 76, Fig. 1.

⁴ Erről KÉRDŐ 1997, 403, Fig. 6. 45. A hozzá tartozó képaláírás tévedésből a Fig. 6.42-nél, továbbá ZSIDI 2005, 102, Abb. 1. A katonaváros és a polgárváros közötti területen megfigyelt katonai objektumokról ld. ZSIDI 1995, 38–43; 1997 [1998], 109–148; 1998, 65–71; 2000, 62–75; 2001, 59–67. A polgárváros előzményeiről ZSIDI 2002, 35. sk.

⁵ A térkép az MTA Földrajztudományi Intézetének és a BTM Aquincumi Múzeumának közös kutatási eredménye, melyet az OTKA támogatásával (T 032263) végzett.

⁶ A *táborról és vicusáról*: RADNÓTI 1955, 24–25; ALFÖLDI 1959, 135–136; MÖCSY 1962, 634; NAGY T. 1973, 86, 113; PÖCZY 1976, 88; NÉMETH 1986, 79.; KÉRDŐ–NÉMETH 1986, 386–387; VISY 1989, 78; 2000, 57. KÉRDŐ 2009/1 93–110. A *foglalásról és a sigillatákról*: TÓTH-VÉKONY 1970, 134–161; GABLER 1971, 87; GABLER 1977, 85–86, 90; GABLER 1990, 90; MEES, 1993, 61–71; GABLER 1997 85–92; FITZ 1999, 38–41; GABLER 1999, 76.

Ismert az itt állomásozó két lovas alakulat neve is. Az *ala Hispanorum I* Kr. u. 45–50-tól 69-ig, *Moesiába* vezényléséig volt a tábor helyőrsége. Ezt a csapat-testet váltotta fel az *ala I Hispanorum Auriana*, melyet legkésőbb a Kr. u. 2. sz. első évtizedében *Raetiába* vezényeltek (legkésőbb Kr. u. 107-ben)⁷.

Mivel a tábor limes út menti temetőjéből az *ala* katonák sírkövein kívül a *legio II adiutrix* katonáinak emlékei is előkerültek, feltételezték, hogy az *ala* táboron kívül *legio*, vagy annak *vexillációja* is állomásozhatott a területen.⁸ Ezt a kutatás megkérdőjelezi.⁹

II. A TERÜLET TOPOGRÁFIÁJA A RÓMAI KORBAN

II.1. Előzmények

A *Claudius* kori tábor és *vicusa* helyének meghatározásában döntő szerepe volt az első századi katonai temető ismeretének, melyből az első sírkövek *Corvin téren*, a 19. század végén kerültek napvilágra (4. kép, 32. lh.).¹⁰ A temető folytatása nyomon követhető volt (30–31. lh.) a később feltárt kelet–nyugati irányú diagonális út (22, 23., 24., 25. lh.) vonaláig, majd egy hosszabb megszakítás után, a Margithídtól északra (a Császárfürdő) folytatódik kb. a mai Zsigmond térig¹¹. A sírkövek lelőhelyeinek vonala rajzolta ki a későbbi *limes út* vonalát (kb. a mai Fő u. vonala), melyet a kutatások a Bem tértől délre több ponton igazoltak (6, 21, 26 lh.).¹² A sírkövek hiánya mutatja a tábor és *vicusának* helyét. A limes úthoz hasonlóan nagyjelentőségű út volt a Farkas-völgyön át a tartomány belsejébe vezető kelet–nyugati irányú *diago-*

nális út.¹³ Radnóti Aladár hívta fel a figyelmet arra, hogy itt dunai átkelőhely nem lévén, mint utánpótlási útvonalnak volt elsődleges szerepe az első századi tábor helyének kiválasztásában. Mellőle két helyről is ismertünk *sírokat* a 2–3. ill. 5. századból.¹⁴ Az út mentén, annak északi oldalán feltárt épület részletét *mansionak* vagy *örtoronynak*¹⁵ vélték, bár ez utóbbi meghatározást már Radnóti sem találta meggyőzőnek. A két római kori főút által határolt területen *épület- és útrészletek*¹⁶ kerültek napvilágra. A limes út keleti oldaláról eddig egyetlen helyen ismertünk épületeket, melyet az ásató a *katonai tábor fürdőjének*¹⁷ határozott meg. A terület nyugati szélén *tégla v. edényégető kemencék* alapfalai¹⁸ kerültek elő.

II. 2. A KUTATÁSOK EREDMÉNYEI 1994-IG

Az 1991–1994 között több leletmentő ásásra került sor a limes út nyugati és a kelet–nyugati diagonális út északi oldalán lévő területen. Ezek és a korábbi ásások adatainak térképre vitelével tettem kísérletet a római kori településszerkezet, elsősorban az úthálózat rekonstrukciójára (5. kép). Mivel a tábor védművei nem ismertek, elsősorban az úthálózat¹⁹ segítségével próbálkoztunk a tábor valószínű kiterjedésének meghatározásával. Az eredményeket a következőkben foglaltuk össze:

A feltételezett *tábort* kelet felől a limes út határolja, dél felől a kelet–nyugati irányú diagonális út. Nyugat felé a táboron kívüli területet jelezték a feltárt kemencék (8. lh.), ill. egy római kori szempontból negatív kutatóárok az előző lelőhely vonalában, attól délre (14. lh.). Így e lelőhelyek és az eddig ismert épület- és útrészletek közti sávban (Horvát u. – Fa-

⁷ LŐRINCZ 2001 alapján az *ala I Hispanorum Campagonum* itt állomásozásának lehetőségét is felvetette Gabler Dénes. GABLER-KÉRDŐ: Das frühste Alenkastell von Aquincum. s.a.

⁸ ALFÖLDY 1959, 135–136; NAGY T. 1973, 114.

⁹ LŐRINCZ 1990, 75.; GABLER. 1990, 90.; LŐRINCZ–KELEMEN 1997, 180–181.

¹⁰ A továbbiakban a főszövegben csak a lelőhelyszámokra hivatkozunk, melyek a 2. képen találhatóak.

¹¹ A *Corvin téri temető*ből (Corvin tér, Budai Vigadó = 32. lh.) *ala katonai sírköve*, felirata hiányzik: KUZSINSZKY 1900 25, No 20., KUZSINSZKY 1934., 210, No 158., BESZÉDES 2001 18., 27 Fig. 10. A *legio II adiutrix sírkövei*: CIL III 14439⁹ = VERWALTUNG 337., No 242. = TitAq No 730.; CIL III 14349⁴ = VERWALTUNG 337–338., No 243. = TitAq No 631.; CIL III 14349² = VERWALTUNG 339., No 245/1. = TitAq No 588. *Ala katonák további sírkövei a limes út mentén, a Csalogány utcától délre*: CIL III 14349⁸ = TitAq No 689 (Szilágyi Dezső tér = 31. lelőhely); TitAq No 593. (Fő u. 36 = 30. lelőhely). *Katonai sírkövek a limes út mentén, a Bem tértől északra*: CIL III 15163 = TitAq No 594.; CIL III 15164 = TitAq No 667., CIL III 15162 KUZSINSZKY 1900 31, No 22 = TitAq No 597; CIL III 10513 = 3577 és 3681 = TitAq 860; CIL 3534 = TitAq 541 (Császárfürdő környéke ill. vele szemben Frankel Leo u. 62–64). CIL III 10514 = TitAq No 676. (Zsigmond u. 66), SZILÁGYI 1943, 343. 6. kép = TitAq No 513 (Zsigmond u. 74). Ez utóbbi lelőhely köemlékeinek a temetőhöz tartozása Radnóti szerint bizonytalan.

¹² A *limes út*: KABA 1955, KABA 1963, 289–290. (6. lh.); GARÁDY 1943/2, 436, 432. 39. kép, GARÁDY 1942, 3., (21. lh.); NAGY L 1942, 464 (26. lh.)

¹³ *KNy-i diagonális út*: NAGY L. 1942, 380, 750; GARÁDY 1943/1, 206–210, 212, 221, 232–233; GYŰRKY 1971) 223–224, 243. (Csalogány u. 7–Medve u. 3 = 23. lh.); GYURICZA 1991, 96, 99., GARÁDY 1941/1, 79, 97., GARÁDY 1943/2 417; RADNÓTI 1955, 26. (Csalogány u. 3/a–d = 24., 25., 26. lh.); KÉRDŐ 2003/3 (Kapás u. 6–12 = 22. lh.)

¹⁴ *KNy-i diagonális út mentén*: (Csalogány u. 12 – Málna u. 4. 2–3. század = 28. lelőhely., Csalogány u. 26. 5. század = 27. lelőhely): NAGY T. 1943, 368; GARÁDY 1943b, 438; LÁNYI 1972, 56.

¹⁵ „örtorony” (Csalogány u. 3/c=25. lelőhely): NAGY L. 1942, 750, GARÁDY 1943b, 436. Az örtorony meghatározást Radnóti nem látta megalapozottnak (RADNÓTI 1955, 26). Az új kutatások alapján beleillik a 2–3. századi épületek rendszerébe, tehát Radnóti megállapítása helyénvaló volt.

¹⁶ Vitéz–Medve–Gyorskocsi u. által határolt terület = 17. lelőhely: NÉMETH 1982 30, No 68.

¹⁷ *Fürdő*: Fő u. 84 = 6. lelőhely: KABA 1963, 289–291, 296–298.

¹⁸ *Kemencék* (Horváth u. 12–24 = 8. lelőhely): NÉMETH 1992 28, No 47/1.

¹⁹ Az egyik lelőhelyen (18. lh: KÉRDŐ 1997/2) nagyobb felületen sikerült feltárni az út korábbi periódusát. A vörös-sóderes, kisméretű kvaderekkel kirakott szélű út iránya egyezett a fellette húzó csatornához, lapkóes 2–3. századi úttal. Mivel az épületek tájolása sem tért el lényegesen az 1. és a 2–3. századi periódusban, az utak kontinuitását feltételeztük.

zekas u. és Medve u. között) kell keresni a nyugati táborfalat és a védműveket. Talán ehhez tartozhatott az építkezési munkák során előkerült fa szerkezetű objektum (6. kép), melynek csak geodéziai bemérésére volt lehetőség az építkezési munkák miatt. A kiemelt gerendák dendrológiai vizsgálat szerint az 1. századból származtak.²⁰ Északon, a korábról már ismert fürdő (a mai Királyfürdőnél, 6. lh.) szintén a táboron kívüli területet mutatja.²¹ Az egyik leletmentésen (12. lh.)²² megfigyelt északkelet-délnyugati irányú, a többitől eltérő tájolású út talán a táborfal fordulását követi az északnyugati saroknál. Az így körülhatárolható terület kiterjedése észak-déli irányban 190 m, kelet – nyugati irányban 240 m. A több ponton megfigyelt három északdéli irányú (18., 20., 23. lh.) és egy keletnyugati irányú (18., 19., 20. lh.) út szabályos, derékszögű úthálózatot alkot. A feltárások során mindenhol megfigyelhetőek voltak az első századi épületek fa konstrukciójának nyomai (7. kép), agyagfal omladékuk. Ez utóbbi rétegből került elő egy első századi *aureus*okból álló éremlelet, melynek veretei Vespasianus érmeivel zárulnak (8. kép).²³ E korai objektumok felett 2–3. századi, többször megújított épületek, csatornázott utak kerültek napvilágra, melyek tájolása lényegesen nem tér el a korábbiaktól. A terület elnéptelenedését ill. funkciójának megváltozását mutatja a falak mellé, olykor falkiszedésekbe beásott néhány késő római sír.

²⁰ LÁNG–GRYNAEUS 2004 90, 91, 102/2. kép. A cikkben ugyan a Medve u. 4. sz. alatti lelőhelyen (azonos 18. lh.) két faszervezetű objektumot említenek, jómagam egy objektumhoz tartozónak vélem. Feltételezem azt is, hogy ezek a robusztus fa oszlopok a köztük lévő „vesszőfonásos” konstrukcióval, a Claudius kori tábor védművéhez (nevezetesen a táborfalhoz) tartozhattak. Ez az építési technika a római kori táborépítkezésben általános volt. Az objektum topográfiai helyzete alapján ez lehetséges. Sajnos az előkerülés körülményei (az építkezés leállítása néhány órára a már korábban átadott építési területen) nem tették lehetővé semmilyen további kutatást, rábontást. Illetve az objektum környezetét már kimarkolták. A faanyag datálása, melyet a dendrokronológiai vizsálat eredménye alapján a Tiberius korra tettek, túl korai. Ellent mondanak ennek a történeti és régészeti adatok egyaránt. Ezért biztosra vesszük, hogy a magyarországi dendrokronológiai adatok gyarapodásával korrigálásra kerül.

²¹ Az ásátás az 1. századtól a 3. századig terjedő leletanyagát legutóbb Kovács Péter felülvizsgálta. Ennek alapján a következőket állapította meg: A 2. század elején kőbe épített fürdő az auxiliáris vicus fürdője. Az alatta lévő korai periódus lakógödrei nem kelták, hanem a palánk periódus vicusához tartoznak (KOVÁCS 1999/1, 19.). Ez azonban nem zárja ki az 1. századi tábor délebbre lokalizálását.

²² *ÉK–DNy irányú út* (Medve u. 22–30 = 12. lelőhely): KÉRDŐ, 1994/2 86, No 121/9.; KÉRDŐ 1995, 19.

²³ Az érme meghatározását Torbágyi Melindának köszönöm. Az éremlelet (R 2042/1–9): Tiberius (1 db.), Claudius (1 db.), Nero (5 db.), Vespasianus (2 db.). Az érme sora Vespasianus Lugdunumban, 71-ben vert érmével zárul. TORBÁGYI 1997–98, 175–176.

A szabályos úthálózat és épületrendszer, valamint az igen gazdag terra *sigillata* leletanyag²⁴ (Pó vidéki és Dél-galliai) és az éremlelet alapján valószínűnek tartottuk, hogy az első századi objektumok az *ala* tábor maradványai. Kérdéses maradt azonban, hogy a 2–3. századi épületek, katonai rendeltetésűek, vagy polgári település emlékei? Pontosan mikorra tehető felhagyásuk?

A fenti megállapításokat részben vitatta, részben a 2–3. századi periódus emlékei értelmezésének mérőben új lehetőségét vetette fel Kovács Péter. Véleménye szerint, mivel nem kerültek elő bizonyító erejű védmű részletek, az 1. századi objektumok *nem a tábor, hanem a vicus maradványai*. A tábor helyét továbbra is a Bem téren „sejti”. A 2–3. századi épületek és csatornázott utak szerinte szintén polgári település maradványai. Az epigráfiai anyag vizsgálata során a következő eredményre jutott. Az *ala* csapat távoztása után itt továbbélő, virágzó település a *Civitas Eraviscorum* területén létrejött, azonos nevű *civitas*–központ volt. Aquincum–polgárváros *municipium* rangra emelése után a *civitas*–központ és annak egész területe, mint a *municipium territoriuma* élt tovább. A település jogilag egy a *municipium*hoz tartozó *vicus*, talán *pagus* volt. A település jelentőségét a *tetrarchia* korában elvesztette, továbbélését azonban említése (... *finibus Eraviscorum*) egy Bölcskén előkerült 286-ra datált *Teutanus* oltáron²⁵ bizonyítja. A régészeti leletanyag alapján (néhány későrómai érem és terra *sigillata* chiara) egy beszűkült területen még a 4. században is funkcionált.²⁶

II. 3. AZ 1994 UTÁNI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A régészeti eredmények utolsó összefoglalása óta több kisebb–nagyobb leletmentő ásátás folyt a területen. Ezek azonban kivétel nélkül a modern építkezéseket megelőző feltárások voltak. Így a feltárások során nem volt lehetőség a kutatások kiterjesztésére sem felületben, sem mélységben. Ezek során a következő objektumok jöttek napvilágra.

Úthálózat

A Corvin tér vonalában, a mai Fő u. keleti oldalán egy ÉD – i irányú út részletét tárta fel Hable Tibor.²⁷ Bár teljes szélességének feltárására nem volt lehe-

²⁴ A 18. lelőhely terra *sigillata* leletanyagát Gabler Dénes vizsgálta (GABLER 1999, 76). A *sigillata* forgalom az első század közepétől a harmadik század közepéig volt kimutatható, határozott visszaeséssel a 2. sz. első évtizedeiben. Ez összefüggésbe hozható a lovas csapat távozásával.

²⁵ BESZÉDES 2003 306, No 14; KOVÁCS 2004 183.

²⁶ KOVÁCS 1998, 15–16; KOVÁCS 1999/2, 285–293; KOVÁCS 2004, 183.

²⁷ A limesút (Corvin tér 1–3. = 34. lh.): Hable T. ásátása 1999, FORSCHUNGEN Plan 9, Nr. 81; HABLE 2000.

tőség, feltételezhetjük, hogy ez a *limes út* egy újabb szakasza volt.

A KNy-i irányú *diagonális út* maradványa lehetett a Csalogány u. – Kapás u. sarkán megfigyelt erősen lepusztult köves felület.²⁸

A KNy-i irányú diagonális útba észak felől csatlakozó egyik ÉD-i irányú út újabb kis szakasza került elő a Fő utcától nyugatra (15. lh.).²⁹

A Bem tértől nyugatra (4. lh.) feltehetően egy késő római temetőhöz tartozó nagyjából KNy-i irányú út részletét tártuk fel.

AZ 1. SZÁZADI TÁBOR KUTATÁSA

Az általunk feltételezett első századi ala táborból jelentősebb részletek nem kerültek feltárára (20., 16., 15. lh.). Említésre méltóak azonban az egyik lelőhelyen (7. lh.) megfigyelt szabályos négyzet alakú gödrök. Az 1. századi tábor feltételezett északi határától észak felé mintegy 150 méterre, a korai fürdőtől (6. lh.) nyugatra 100 méterre kerültek elő. Az 1-1,2m x 1-1,2m nagyságú négyzet alakú gödrök egymástól 20-50 cm távolságra helyezkedtek el szabályos, az észak-déli iránytól csak kismértékben eltérő sorokban. 4-4 sort tudtunk dokumentálni (részben, vagy egészben mintegy 9 objektumot). Jelentkezési szintjük 102,20 mAf volt, ami az ásás idején a felszíntől mintegy 2,8 méter mélységet jelent. Megfigyelhető mélységük mintegy másfél méter volt. Néhány helyen a közepükben cölöp maradványa is látható volt. A rendszer kiterjedését a rendelkezésünkre álló felületen nem tudtuk tisztázni.³⁰ Szerintünk elképzelhető, hogy a fent leírt objektumok egy tábor védmű rendszeréhez tartoztak, és a *lilia* elnevezésű, közepén kihegyezett karóval ellátott gödörösor részét képezték. Ennek legismertebb példája Rough Castle (Anglia) tábora, bár itt a *lilia*-k ovális alakúak.³¹ Esetünkben azonban távolságuk (150 m) a tábor feltételezett északi határát jelentő úttól azonban túlságosan nagy, tehát ez a feltételezés akkor helytálló, ha egyben azt is feltételezzük, hogy a lovascsapatok ittlétekor a tábor helye észak-déli irányban eltolódott. A gödrök ettől eltérő értelmezése lehet valamilyen mezőgazdasági funkció.

A VICUS MARADVÁNYAI

Az 1. századi vicus (9. kép)

A Királyfürdőnél (6. lh.), a korábbi lelőhely közvetlen szomszédságában dolgoztunk. (11. lh.). A korai periódust többnyire csak rétegekben tudtuk megfigyelni, mivel az alapozás mélysége nem érte

ezt a szintet. Egy a korai periódushoz tartozó gödör betöltéséből CTS bélyeges és Consp. 34 TS-ek jött napvilágra (10. kép).³² Erdemes megjegyezni, hogy a Királyfürdőnél került elő a Gellius bélyeges TS is.³³

Az előző lelőhelytől nyugatra végeztünk kutatást (7. lh.). A területen néhány meghatározhatatlan funkciójú gödör került napvilágra. Betöltésükből kelta-római vegyes kerámia került elő.

A Bem tértől nyugatra (4. lh.) végzett kutatás során a korai periódus agyagfal nyomait csak kis felületen tudtuk megfigyelni.³⁴

A Bem tértől északnyugatra, az előző lelőhelytől északra (3. lh.) a korai periódusból agyagfalú, agyagpadlós épület részletét tártuk fel. A padlórol a patios omladékréteg alól, VRBAN[VS] mesterbélyeges bronz strigilis, bronz patera, griff ábrázolású kocsidisz (?) került napvilágra, első századi érmekkel együtt (Augustus érmék³⁵, ezüst kelta veret. (11. kép). Ezek alapján úgy tűnik, hogy itt, a vicus jelenlegi ismereteink szerint legkorábbi épületének részletét tártuk fel. A padlón talált tárgyak annyira eltérő funkciójából, töredékességéből (a patera nyele hiányzik) talán következtethetünk az épület funkciójára, elképzelhető, hogy javító műhely volt. Az egyik 2-3. századi periódushoz tartozó fal kisedéséből CTSVC terra sigillata aljának töredéke (Consp. 34).³⁶ Itt kell még megemlíteni, egy közeli lelőhelyen³⁷ (2. lh.) korábban feltárt K-Ny-i irányú utat, melynek legkorábbi periódusát szintén Augustus érem³⁸ datálta. Sajnos az út folytatását a telek (3. lh.) északi részén az újkori bolygatások miatt nem találtuk meg. Az említett út mentén első századi épületnyomok is előkerültek.

A 2-3. századi vicus (12. kép)

A feltételezett 1. századi tábor területén a több periódusú épületek újabb részleteit tártuk fel (16., 19., 15., 20. lh.) a 2-3. századból³⁹. Ezek közül legjelentősebb egy fürdő részlete volt (19. lh., 13. kép).

³² Bp. II. Kacska u. 7. leletszám: K/374, a 309 sz. gödörből. KÉRDŐ-VÉGH 2001, 131-132. A másik CT SVC mesterjegyes sigillata a Bp. II. Tölgyfa u. 3. – Henger u. 2. lelőhelyről (3 lh) származik.

³³ Ez volt a korábbi szakirodalomból ismert legkorábbi TS a területen. KABA 1963, 260, No 1; 273, 13. kép No 11.

³⁴ Bem J. u. 3 – Feketesas u. 4. KÉRDŐ-KOVÁCS 2002.

³⁵ as, Lugdunum Kr. e. 19-6 (2001.5.8.) és as, Roma Kr. e. 7 (2001.5.7.). Kelta érem (2001.5.6.). A meghatározást Torbágyi Melindának köszönöm.

³⁶ A meghatározást Gabler Dénesnek köszönöm meg.

³⁷ Tölgyfa u. 24. Madarassy Orsolya publikálatlan ásátása. BTM Adattár

³⁸ 2. lh.-ről Roma i.e. 5 és Róma 11-12. A meghatározást Torbágyi Melindának köszönöm.

³⁹ 16. lh = Medve u. 9-13; 19. lh. = Medve u. 5-7; 15. lh. = Nagy Imre tér 4 = Vitéz u. 10; 20. lh = Gyorskocsi u. 26.

²⁸ Benda Judit publikálatlan ásátása. KÉRDŐ 2003/3

²⁹ KÉRDŐ-REMÉNYI 2003

³⁰ A szomszédos telken Hable Tibor is megfigyelt hasonló

³¹ JOHNSON 1990, 6-69

A hozzá tartozó praefurnium, és az ide vezető csatorna részlete is előkerült. Megfigyelhető volt az épület többszöri átépítése is. Az épület a diagonális úttal párhuzamos római út déli oldalán helyezkedik el. Az ebbe az útba csatlakozó ÉD-i irányú út nyugati oldalán már korábban feltártak egy 1x1 méteres pilléralapozást. Ennek folytatásaként újabb két pillért került elő. A felmérések alapján feltételezhető egy negyedik pillér is, melyet az újkori bolygatások megsemmisítettek. E pillérek nagysága alapján azt is feltételezhetjük, hogy vízvezeték pillérek voltak, esetleg a 19. lelőhelyen megfigyelt fürdőbe szállították a vizet.⁴⁰ Említésre méltó még egy pince, melynek betöltéséből gazdag kerámia leletanyag került elő (15. lh., 14–15. kép). A pince betöltését az antoninus korra tettük, de az épület feltehetően még tovább élt a severus korban is.⁴¹

A Királyfürdő közelében (11. lh.) kőfalalapozások, járósínt (esetleg KNy-i irányú út), kemencék kerültek napvilágra a 2–3. századból.

A Bem tértől nyugatra (5. lh.) néhány talán ipari objektként (kemence?) értékelhető átégett, agyagos folt került napvilágra. Egy jelentősebb kőépület (íves, támpilléres) alapozásának részletét dokumentáltuk, melynek nagyobb része az építési területen kívülre esett. Sajnos hozzá tartozó járósíntet nem tudtunk megfigyelni. Meg kell jegyezni, hogy talán itt voltak a legrosszabbak a kutatás feltételei. (A kutatást télen végeztük egy építkezés földmunkáival egy időben). Ezért nem zárható ki, hogy itt is állhattak a 2–3. században kőépületek, mint azt a következő lelőhely feltárásának eredményei valószínűsítik.

A Bem tértől ÉNy-ra (3. lh.) a 2–3. századi periódusból falalapozások, falkiszedések, egy KNy-i irányú út (v. járósínt) részlete került feltárássra. Fontos még megemlíteni egy kővel bélelt kutat, melyből jó minőségű girlandos falfestménytörödékek kerültek napvilágra. Ez arra utal, hogy az itt álló épületek belső kiképzése színvonalas lehetett (16. kép).

A KNy-i diagonális út és a Corvin téri temető közti területen (29. lh.) egy kőből készült falalapozás került elő, járósínt nélkül. Az épület a lelőhely fekvése alapján a vicushoz tartozhatott.

Temetők (17. kép)

A Corvin téri temető feltárását Hable Tibor végezte 1997–1998-ban. Az itt elpusztult LTD telep romjai felett létesített temető használata folyamatosnak mondható az 1. századtól egészen a 4. századig.

A KNy-i diagonális út és a Corvin téri temető közti területen (29. lh.) egy középkori gödör által nagy-

részt elpusztított római sír maradványa került elő, melléklet nélkül. Ez egyike lehetett a vicus egyes területeinek felhagyását jelző késő római síroknak.

A Bem tértől nyugatra (4. lh.) késő római temető-részletet és feltehetően a temetőhöz tartozó nagyjából KNy-i irányú út részletét tártuk fel.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Bár az 1. századi tábor védművei nem kerültek elő, az első századi maradványokat továbbra is a tábor emlékeinek tartjuk. A korai tábor Bem téri lokalizálásának egyelőre semmiféle bizonyítéka nincs. Területéről mindössze két másodlagos lelőhelyről származó kőemléket ismerünk. Közülük az 1. századi sírkő eredeti lelőhelye a korai, északi temető lehetett. Valószínűleg a Bem tér kedvező földrajzi fekvése (a dunai átkelőhely közelsége) volt az oka, hogy a szakirodalomban már korán kialakult a Bem téri tábor „*toposza*”. De ha a kőemlék eredeti lelőhelyéről származna, akkor sem a tábor, hanem a temető helyét mutatná. Ezért a tábor helyét mi továbbra is a KNy-i irányú diagonális út és a limes úttól nyugatra lévő területre tesszük.

A korai vicus déli, keleti és nyugati irányú kiterjedésére nincs adatunk. Észak felé csaknem a Margit híd vonaláig megfigyelhettük. Talán határa lehet a Tölgyfa utcában (2. lh) feltárt KNy-i irányú út. Fontos kiemelni, hogy az érmek és terra sigillata leletek alapján a vicus legkorábbi részének a Királyfürdő és a Margithíd közti területet tarthatjuk.

A 2–3. századi periódus emlékeinek Kovács Péter által adott értelmezését, mely szerint polgári település maradványai, el kell fogadnunk. Ezt igazolja az is, hogy egyetlen bélyeges téglát sem került elő a területen a több mint tíz éve tartó kutatások folyamán. Elgondolása magyarázatát adja annak, hogyan létezhetett Aquincum, a provincia székhely közelségében egy ilyen színvonalú polgári település a 2–3. században anélkül, hogy nevét egyéb források, elsősorban az epigráfiai anyag említene.⁴² A település 4. századi továbbélése jelenleg régészetileg nem igazolt, a kevés kései leletanyag a temetkezésekhez köthető. Továbbélését azonban indirekt bizonyítja a Corvin téri temető 4. századi használata. Kiterjedését dél felé nem tudjuk, egyetlen szondában talált egyetlen falmaradvány alapján talán a mai Batthyány tér vonalában még megfigyelhető (29. lh.). Kelet felé jelenleg csak a Királyfürdőnél lévő épületek ismertek, de feltehetően a Duna vonaláig terjedt. Nyugaton a Várhegy és a dombok szabtak természetes határt. Északon a kb. Margithíd vonaláig tudtuk követni.

⁴⁰ KÉRDŐ-VÉGH 2002; KÉRDŐ-REMÉNYI 2003, KÉRDŐ 2009/2

⁴¹ KÉRDŐ 2009/2 s.a.

⁴² További kutatást igényel viszont, a civitas Eraviscorum szentélykörzetének kérdése. Ennek helyét Póczy Klára a canabae déli szélére lokalizálta (PÓCZY 1999).

A vicus és északi temetőjének pontos határát csak feltárásokkal lehet tisztázni. Talán határa itt is a Tölgyfa utcában feltárt K-Ny-i irányú út lehet.

Az új kutatási eredmények alapján elmondható, hogy Aquincum „őse” az 1. század közepén felépített Aquincum-Vízivárosi tábor és az azt körülvevő vicus volt. E tábor parancsnoka látta el a *Civitas Eraviscorum* törzsi kerület felügyeletét. A vicus lakói közt lehettek a gellérthegyi *oppidumból* kitelepített kelta lakosok is, akik szerepét a polgárváros területén feltárt legkorábbi település létrejöttében legutóbb megkérdőjelezték (ZSIDI 2002, 33).⁴³ A 2.század elején, a lovassapat távozása után a tábor megszűnt. A 89-ben épített *legiotábor* és a mellette tovább funkcionáló óbudai ala tábor katonasága elegendő volt e határszakasz védelmére. A tábor és *vicusa* helyén a 2-3. században virágzó település, a *civitas* központja alakult ki feltehetően *Civitas Eraviscorum* néven. Az aquincumi polgárváros *municipium* rangra emelésekor *territoriuma* a *municipium territoriuma* lett. Vicus vagy *pagus* jogállással a település továbbra is fennmaradt, amit a régészeti kutatások igazolnak. E jogállás bizonyítékának tekinthető a Gyorskocsi u. 25. telken, WELLNER István leletmentésén napvilágra került, átfaragott, ezért igen töredékes oltárkő, melyen a „*pagani*” szó szerepel.⁴⁴ A település fennállását a 4. században indirekt módon bizonyítja a Corvin téri temető kései használata. A településnek eddig a főutak menti (limesút, diagonális út) temetőin kívül egy déli (Corvin tér) és egy északi (Bem tértől nyugatra, 4. lh) temetőrészletét ismerjük.

IV. MI VÁRHATÓ A TOVÁBBI RÉGÉSZETI KUTATÁSOKTÓL?

Az 1. századi tábor helyének pontos meghatározását csak a védművek megtalálása tenné lehetővé. A hozzá tartozó eddig feltárt épületek funkciójának meghatározása csak ezek nagyobb, egybefüggő felületen történő feltárásával lenne lehetséges, ill. megkönnyítené azt a védművek ismerete. Sajnos tervszerű kutatásokra nincs mód. A terület nagy része ma is beépített. Gyakran az új épületek magasabb alapozási mélysége miatt nem tudjuk elvégezni e korai periódus kutatását. Szerencsésebb esetben a későbbi periódusok jó állapota akadályozza a feltárást. A Bem tér római kori beépítettségének kérdése csak régészeti feltárásokkal volna tisztázható. Ezért ezekben a kérdésekben új eredmény nem várható.

A 2-3. századi településszerkezet további régészeti kutatásának lehetőségei jobbak. Ennek területén vannak még nagyméretű beépítetlen telkek, melyeken régészeti kutatások várhatóak. A település felhagyásának időpontjára a leletanyag teljes feldolgozása után adhatunk választ. Jelenleg ez az időpont a 3. század második felére tehető. Az ásatási metszetek alapján (háborús pusztításra utaló égett réteg nem volt megfigyelhető) a település fokozatos felhagyására következtethetünk. Így e kérdés megválaszolásában elsősorban a Corvin téri temető legkésőbbi sírjai mérvadóak.

⁴³ Zsidi azt is feltételezi, hogy az Aquincum nevet eredetileg a vízivárosi település viselhette, s csak a provincia székhelyé válás után került át az elnevezés az óbudai tábor és *canabae*, valamint a polgárváros területére (ZSIDI 2002, 33-34).

⁴⁴ 13. lh. Wellner István gyakorlatilag csak régészeti megfigyelést tudott végezni a börtön és katonai bírósági épület udvarán 1966-ban. Így gyakorlatilag semmit nem tudunk a lelet környezetéről, sztratigráfiai és topográfiai összefüggéseiről, csupán annyit, hogy az akkori utcaszinttől 140-160 cm mélységből került elő (WELLNER 1973, 260, No 19. Hrsz.: 13867). Azonban másodlagos lelőhely esetén is, éppen az általam vezetett feltárások alapján igazolhatóan itt fekvő vicusból származhatott. A kőemlék leírását téves lelőhellyel ld. TitAq No 399. Lelelőhely nem a Bem tér a Fő utcánál. Datálása: 225.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1959 ALFÖLDY, Géza: Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jhs. *ActaArchHung* 11. (1959), p. 113–141.
- BESZÉDES 2001 BESZÉDES, József: Depictions of an early portraittypology of Emperor Nero on some Gravestones from Pannonia. *BudRég* 34. (2001), p. 17–28.
- BESZÉDES 2003 BESZÉDES, József: Auswertung der Steindenkmäler von Bölske. In: Bölske. Römischen Inschriften und Funde. (Hrsg. Szabó Á., Tóth E.) In: *Libelli Archaeologici SN.*, 2. 2003.
- FITZ 1999 Pannonia születése (Illyricum Kr. e. 35–Pannonia Kr. u. 106). Bp., 1999. (Moiszeion)
- GABLER 1971 GABLER, Dénes: Die Eroberung Pannonien im Spiegel der Sigillaten. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 83–91.
- GABLER 1977 GABLER Dénes: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. *ArchÉrt* 104. (1977), p. 145–175.
- GABLER 1990 GABLER Dénes: Legiotáborok. *PRK.*, p. 90., 325–326.
- GABLER 1997 GABLER, Dénes: Early occupation in the Pannonian Danube bend. In: *LIMES 1995.*, p. 85–92.
- GABLER 1999 GABLER, Dénes: The Flavian limes in the Danube bend (Eastern Pannonia). *CommArchHung* 1999., p. 76–86.
- GARÁDY 1941(1) GARÁDY Sándor: Napló 9. Kézirat, BTM Adattára H 171(79).
- GARÁDY 1941(2) GARÁDY Sándor: Napló 10. Kézirat, BTM Adattára H 172(79).
- GARÁDY 1942 GARÁDY Sándor: Jelentés. Kézirat, BTM Adattára H 22(79).
- GARÁDY 1943(1) GARÁDY Sándor: A vízivárosi Szent Péter vértanúról elnevezett plébánia templom. *BudRég* 13. (1943), p. 167–254.
- GARÁDY 1943(2) GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásításokról. *BudRég* 13. (1943) p. 401–438.
- GASPARETZ 1913 GASPARETZ G. E.: Leletanyag az MNM gyűjteményében. *Ltsz.*: 45(1913, 447. A hozzá tartozó dokumentáció elveszett.
- GYURICZA 1991 GYURICZA Anna: Garády Sándor hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. *PBH* 3. (1991) p. 88–100.
- JOHNSON 1990 JOHNSON, A.: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. In: *Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches.* Mainz am Rhein, 1990.
- HABLE 1998 HABLE Tibor: Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és római kori temető feltárásáról a vízivárosi katonai tábortól délre. *AqFüz* 4. (1998), p. 25–39.
- HABLE 1999 HABLE Tibor: A Corvin téri ásítás legújabb eredményei. *AqFüz* 5. (1999), p. 109–120.
- HABLE 2000 HABLE Tibor: Budapest, I. Corvin tér 1–3. *AqFüz* 6. (2000), p. 102–103.
- HABLE 2004 HABLE Tibor–BENDA Judit–HORVÁTH M. Attila: Újabb római kori sírok a vízivárosi ala-tábor déli temetőjéből. (Budapest I. Szalag u. 22–30 Hrsz.: 14249(4), 14249(5), 14254, 14255, 14256). *AqFüz* 10. (2004), p. 110–115.
- HABLE–BERTIN 1998 HABLE Tibor–BERTIN Patrice: Gazdag római nő sírja a Szalag utcából. *AqFüz* 4. (1998), p. 19–24.
- GYÜRKY 1971 H. GYÜRKY K.: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. *BudRég* 22. (1971), p. 223–243. (korábbi irodalommal)
- KABA 1955 KABA Melinda: Jelentés a Királyfürdő udvarán végzett leletmentésről. *BTM Adattár ltsz.*: 780–78.
- KABA 1959 KABA Melinda: Jelentés, II. ker. Fő u. vonalában a Bem tértől a Királyfürdőig termálcső fektetés. *BudRég* 19. (1958), p. 252.
- KABA 1963 KABA Melinda: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. *BudRég* 20. (1963), p. 259–298.

- KÉRDŐ 1993 H. KÉRDŐ Katalin: Bp. II. Gyorskocsi u. 26. RégFüz Ser. 1:45. (1993), p. 32. Nr. 49(1).
- KÉRDŐ 1994(1) H. KÉRDŐ Katalin: Bp. II. Gyorskocsi u. 26. RégFüz Ser. 1:46. (1994), p. 84. Nr. 121(7).
- KÉRDŐ 1994(2) H. KÉRDŐ Katalin: Bp. II. Medve u. 22–30. RégFüz Ser. 1:46. (1994), p. 86. Nr. 121(9).
- KÉRDŐ 1995 H. KÉRDŐ Katalin: A Víziváros római kori beépítettségének kutatása 1991–1994. AqFüz 1. (1995), p. 15–22.
- KÉRDŐ 1996 H. KÉRDŐ Katalin: Leletmentés a vízivárosi római kori táborról nyugatra. AqFüz 2. (1996), p. 12–13.
- KÉRDŐ 1997(1) H. KÉRDŐ Katalin: Bp. II. Horvát u. 12–24. RégFüz Ser. 1:48. (1997), p. 31. Nr. 44(1).
- KÉRDŐ 1997(2) H. KÉRDŐ Katalin: Bp. II. Medve u. 8–14. RégFüz Ser 1:48. (1997), p. 31. Nr. 44(2).
- KÉRDŐ 1997(3) H. KÉRDŐ, Katalin: Zur Frage der Lokalisierung der Auxiliarkastell von Víziváros (Wasserstadt). In: Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. (Eds. W. Groenman, van Waateringe, B. L. van Beek, W. J. H. Willems, S. L. Wynia) RFS 91. (1995)[1997], p. 399–404.
- KÉRDŐ 1998 H. KÉRDŐ, Katalin: Die Erforschung des clausischen Auxiliakastells und seiner Umgebung in Budapest–Víziváros als typisches Beispiel der stadtarhologischen Forschung. In: The Roman Town in a Modern City. Proceedings of the International Colloquium held on Occasion of the 100th Anniversary of Aquincum Museum 1994. Bp, 1998., p. 230–258. (Aquincum Nostrum 2.)
- KÉRDŐ 2000 H. KÉRDŐ Katalin: Budapest I. Gyorskocsi u. 6. AqFüz 6. (2000), p.103.
- KÉRDŐ 2003(1) H. KÉRDŐ, Katalin: Das Alenlager und Vicus der Víziváros. In: FORSCHUNGEN p. 81–84.
- KÉRDŐ 2003(2) H. KÉRDŐ Katalin: Újabb régészeti feltárások a II. ker Tölgyfa utcában. (Budapest II. Tölgyfa u. 3.–Henger u. 2. Hrsz.: 13509). AqFüz 9. (2003), p. 115–123.
- KÉRDŐ 2003(3) H. KÉRDŐ Katalin: Budapest, II. ker. Kapás u. 6–12. (Hrsz.: 13757). AqFüz 9. (2003), p. 193.
- KÉRDŐ 2005 H. KÉRDŐ, Katalin: Die Anfänge von Aquincum un die Änderungen in Stadtstruktur in Víziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit. In: STÄDTE p. 83–99.
- KÉRDŐ 2009(1) H. KÉRDŐ, Katalin: Das Kastell von Aquincum–Víziváros und sein Vicus. In: Investigation, Conversation and Maintenance of the Military Sites along the Ripa Pannonica. International Conference. Győr, november 2004. Specimina Nova 13. (2009), p. 93–110.
- KÉRDŐ 2009(2) H. KÉRDŐ, Katalin: Detail eines römischen Kellers aus dem vicus von Aquincum–Víziváros (Budapest) In: The XXI International Limes (Roman Frontiers) Congress 2009 at Newcastle upon Tyne. August 16–26. 2009. s. a.
- KÉRDŐ–KOVÁCS 2000(1) H. KÉRDŐ Katalin–KOVÁCS Eszter: Budapest, II. Tölgyfa u. 3.–Henger u. 2. AqFüz 6. (2000), p. 104–105.
- KÉRDŐ–KOVÁCS 2000(2) H. KÉRDŐ Katalin–KOVÁCS Eszter: Kutatások a vízivárosi tábor és vicusának körzetében. (Budapest II. Bem József u.3.–Feketesas u. 4. Hrsz.: 13507). AqFüz 6. (2000), p. 76–82.
- KÉRDŐ–KOVÁCS 2002 H. KÉRDŐ Katalin–KOVÁCS Eszter: Kutatások a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén. (Budapest II. Tölgyfa u. 3.–Henger u. 2. Hrsz.: 13509). AqFüz .8. (2002), p. 67–75.

- KÉRDŐ-KOVÁCS-SZILAS 2001 H. KÉRDŐ Katalin-KOVÁCS Eszter-SZILAS Gábor: Budapest II. Tölgyfa u. 3.-Henger u. 2. (Hrsz.: 13509). AqFüz 7. (2001), p. 132-136.
- KÉRDŐ-NÉMETH 1986 H. KÉRDŐ, Katalin-NÉMETH Margit: Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: LIMES 1983, p. 384-388.
- KÉRDŐ-REMÉNYI 2003 H. KÉRDŐ Katalin-REMÉNYI László: Kutatások a feltételezett vízivárosi ala tábor és vicus területén. (Budapest, II. Nagy Imre tér 4. Hrsz.: 1383(3. egykori Gyorskocsi u. 26., hrsz.: 13842(6; Vitéz u. 10., hrsz.: 13850). AqFüz 9. (2003), p. 124-127.
- KÉRDŐ-SCHWEITZER 2010 Aquincum. Ókori táj-ókori város. (Szerk.: H. Kérdő K., Schweitzer F.) Bp., 2010. (Elmélet-Módszer-Gyakorlat 66.)
- KÉRDŐ-VÉGH 2001 H. KÉRDŐ Katalin-VÉGH András: Budapest II. Kacsá u. 7. (Hrsz.: 13581). AqFüz 7. (2001), p. 130-132.
- KÉRDŐ-VÉGH 2002 H. KÉRDŐ Katalin-VÉGH András: Újabb régészeti kutatások a Vízivárosban. (Budapest II. Medve u. 5-7,13. Hrsz.: 13836, 13851). AqFüz 8. (2002), p. 76-79.
- KÉRDŐ-VÉGH 2004 H. KÉRDŐ Katalin-VÉGH András: Feltárások a vízivárosi castellumtól északra. (Budapest II. Ganz 12-14. Hrsz.: 13572(6). AqFüz 10. (2004), p. 106-109.
- KOCSIS 1991 KOCSIS László: Bp. II. Medve u. 36-40. RégFüz Ser. 1:43 (1991), p. 23. Nr. 47(3).
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Péter: Castellum és vicus kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. OKÉ 2. (1998), p. 13-18.
- KOVÁCS 1999(1 KOVÁCS Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. In: Studia Classica SerHist 1. Piliscsaba, 1999.
- KOVÁCS 1999(2 KOVÁCS Péter: Civitas Eraviscorum. Antaeus 24. (1997-1998)[1999], p. 278-295.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS Péter: Pannonia története Kr. u. 54-106 között a források fényében. Bp., 2004. p. 164-193.
- KUZSINSZKY 1900 KUZSINSZKY Bálint: Újabb emlékek az aquincumi múzeumban. BudRég 7. (1900), p. 4-66.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY, Bálint: Augrabungen und Funde. Bp., 1934.
- LÁNG-GRYNAEUS 2005 T. LÁNG Orsolya-GRYNAEUS András: Fa építőanyagok Aquincumban : régészeti és dendrokronológiai eredmények. BudRég 39. (2005), p. 89-109.
- LÁNYI 1972 V. Lányi: Die spätrömische Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24. (1972), p. 51-213.
- LÓRINCZ 1978 LÓRINCZ, Barnabás: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. bis Anfang des 2. Jhs. ActaArchHung 30. (1978), p. 299-312.
- LÓRINCZ 1990 LÓRINCZ Barnabás: Legiók, segédcsoportok. In: Pannonia régészeti kézikönyve (Szerk. Mócsy A., Fitz J.) Bp., 1990., p. 71-82, 313.
- LÓRINCZ 2001 LÓRINCZ, Barnabás Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I. Die Inschriften. Wien, 2001. (Wiener Archäologische Studien 3.)
- LÓRINCZ-KELEMEN 1997 LÓRINCZ, Barnabás-KELEMEN, Márta: Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. KLIO 79. (1997), p. 180-181.
- MADARASSY 1994 MADARASSY Orsolya: Bp. II. Tölgyfa u. 24. RégFüz Ser. 1:46. (1994) Nr. 121(10). p. 88.
- MEES 1993 MEES, Allard W.: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. BudRég 30. (1993), p. 61-71.
- MÓCSY 1962 MÓCSY András: Pannonia. RE Suppl. 9. Stuttgart, 1962., p. 515-776.
- NAGY L. 1942 NAGY Lajos: Budapest az ókorban. In: Budapest Története (Szerk. Alföldi A., Nagy L., László Gy) Bp., 1942.

- NAGY L. 1964 NAGY Lajos: A Viziváros XVII. század végi topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16. (1964), p. 181-245
- NAGY T 1943 NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942 évek között végzett ásatásairól. BudRég 13. (1943), p. 359-400.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Római kor. In: Budapest Története 1. (Szerk. Gerevich L.) Bp., 1973., p. 83-184.
- NÉMETH 1982 NÉMETH Margit: Vitéz-Medve-Gyorskocsi u. által határolt terület. RégFüz Ser. 1: 35. (1982), p. 30. Nr. 68.
- NÉMETH 1986 NÉMETH, Margit: Die römischen Militaranlagen. In: AQUINCUM 1986 p. 79-80.
- NÉMETH 1990 NÉMETH, Margit: Forschungen im Alakastell von Aquincum. In: LIMES 1986., p. 675-681.
- NÉMETH 1991 NÉMETH Margit: Budapest, II. Medve u. 34-38. RégFüz Ser. 1:43. (1991), p. 23. Nr. 47(2).
- NÉMETH 1992 NÉMETH Margit: Budapest, II. Horvát u. 12-24. RégFüz Ser. 1:44. (1992), p. 30. Nr. 47(9).
- PÓCZY 1976 PÓCZY, Klára: Aquincum. Strecke Aquincum-Campona. RLU 1976., p. 82-89.
- PÓCZY 1986 PÓCZY, Klára: Die römische Besatzungstruppen. In: AQUINCUM 1986., p. 22-24.
- PÓCZY 1999 PÓCZY, Klára: Iuppiter Optimus Maximus Teutanus Aquincumban. In: Pannoniai kutatások. Szekszárd, 1999., p. 201-223.
- RADNÓTI 1955 RADNÓTI Aladár: Buda régészeti emlékei. In: Magyarország műemléki topográfiája 4. Bp., 1955., p. 23-25.
- SZILÁGYI 1943 SZILÁGYI János: Az Aquincumi Múzeum kutatásai az 1936-42. évek folyamán. BudRég 13. (1943), p. 353-355.
- TORBÁGYI 1997-1998 TORBÁGYI, Melinda: Roman Gold Coin Hoard. NK 96-97. (1997-1998), p. 175-176.
- TÓTH-VÉKONY 1970 TÓTH, Endre-VÉKONY, Gábor: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. ActaArchHung 22. (1970), p. 133-161. (a korábbi irodalommal)
- TÓTH-VÉKONY 1974 TÓTH Endre-VÉKONY Gábor: Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban. ArchÉrt 97. (1974), p. 109-115.
- VISY 1989 VISY Zsolt: A római limes Magyarországon. Bp., 1989.
- VISY 2000 VISY Zsolt: A Ripa Pannonica Magyarországon. Bp., 2000.
- VISY 2003 VISY, Zsolt: The ripa Pannonica in Hungary. Bp., 2003.
- WELLNER 1973 WELLNER István: Bp. II. Gyorskocsi u. 25. BudRég 23. (1973), p. 260, 19.
- ZSIDI 1995 ZSIDI, Paula: Research on the north-eastern edge of the Aquincum canabae. AqFüz 1. (1995), p. 38-43.
- ZSIDI 1997 ZSIDI, Paula: Grabmauerungen am nördlichen Rand der Canabae von Aquincum. (Budapest III., Ladik Str.) CommArchHung 1997[1998]., p. 109-148.
- ZSIDI 1998 ZSIDI Paula: Római kori védműrendszer nyomai az aquincumi katonavárostól északra. (Budapest, III. Filatorigát). AqFüz 4. (1998), p. 65-71.
- ZSIDI 2000 ZSIDI Paula: Római kori védmű részlete és 2-3. századi kőépület az aquincumi katonavárostól északra. (Budapest, III. Filatorigát. Hrsz.: 19237-39, 19241-42.) AqFüz 6. (2000), p. 62-75.
- ZSIDI 2001 ZSIDI Paula: Településszerkezet kutatása az aquincumi katonavárostól északra. (Budapest, III. volt Filatorigát HÉV állomás. Hrsz.: 19242.) AqFüz 7. (2001), p. 59-67.
- ZSIDI 2002 Aquincum polgárvárosa. Bp., 2002. (Moiszeion)
- ZSIDI 2005 ZSIDI, Paula: Die Spuren der vormunizipalen Wehranlagen in der Zivilstadt on Aquincum. In: STÄDTE p. 101-111.

FÜGGELÉK

Római kori lelőhelyek jegyzéke

- Bp. II. Bem J. tér 3 (egykori katonai élelemtár) (5)
 Bp. II. Bem J. u. 3 – Feketesas u. 4 (4)
 Bp. I. Corvin tér (33)
 Bp. I. Corvin tér, Budai Vígadó (32)
 Bp. I. Corvin tér 1-3 (34)
 Bp. I. Corvin tér 11 (korábbi Mátyás tér 150) (36)
 Bp. II. Csalogány u. 3a (Fő u. sarok) (26)
 Bp. II. Csalogány u. 3c (25)
 Bp. II. Csalogány u. 3d (24)
 Bp. I. Csalogány u. 26 (27)
 Bp. II. Csalogány u. 7 – Gyorskocsi u. 20 – Medve u. 3 (23) (H. Gyürky ásatása)
 Bp. I. Csalogány u. 12 – Málna u. 4 (28)
 Bp. II. Fazekas u. 22 (14)
 Bp. I. Fő u. 2 (37)
 Bp. I. Fő u. 36 (30)
 Bp. II. Fő u. 68 – Gyorskocsi u. 23 (a mai Nagy Imre tér helyén, a volt Forgách laktanya) (21)
 Bp. II. Fő u. 70 – Gyorskocsi u. 25 (Gasparez ill. WELLNER leletmentése) (13)
 Bp. II. Fő u. 84 (Királyfürdő) (6)
 Bp. II. Ganz u. 12-14 (7)
 Bp. I. Gyorskocsi u. 6 – Iskola u. 33 (29)
 Bp. II. Gyorskocsi u. 26 (ma Nagy I. tér 4) (20)
 Bp. II. Horváth u. 12-22 és Horváth u. 12-24 (8)
 Bp. II. Kacska u. 7 (11)
 Bp. II. Kapás u. 6-12 (22)
 Bp. II. Medve u. 5-7 (19)
 Bp. II. Medve u. 8-14 (18)
 Bp. II. Medve u. 9-13 (16)
 Bp. II. Medve u. 22-30 (12)
 Bp. II. Medve u. 34-38 (10)
 Bp. II. Medve u. 36-40 (9)
 Bp. I. Szalag u. 19 (35)
 Bp. I. Szilágyi D. tér (korábbi Fazekas tér 3.) (31)
 Bp. II. Tölgyfa u. 3 – Henger u. 2 (3)
 Bp. II. Tölgyfa u. 24 (2)
 Bp. II. Tölgyfa u. 28 (1)
 Bp. II. Vitéz u. 10 (ma Nagy I. tér 4) (15)
 Bp. II. Vitéz u. – Medve u. – Gyorskocsi u. által határolt terület. (Németh leletmentése kb. a Gyorskocsi u. 26-30, Vitéz u. 8 telkeken. Ma Nagy Imre tér 4) (17)

EARLY AGES OF AQUINCUM AND THE CHANGES IN THE SETTLEMENT STRUCTURE OF THE VÍZIVÁROS DURING THE CENTURIES OF ROMAN AGES

The author summarizes the results of the research of the early history of Aquincum based on the archaeological excavations carried out between 1991 and 2003. Several publications have appeared on the topic, this article aims to summarize these.

The area under investigation (Budapest Districts I and II, Víziváros) was the point where the first Roman troops deployed to the line of the Danube and established the earliest military camp and the surrounding civil settlement (*vicus*) in the area of Aquincum.

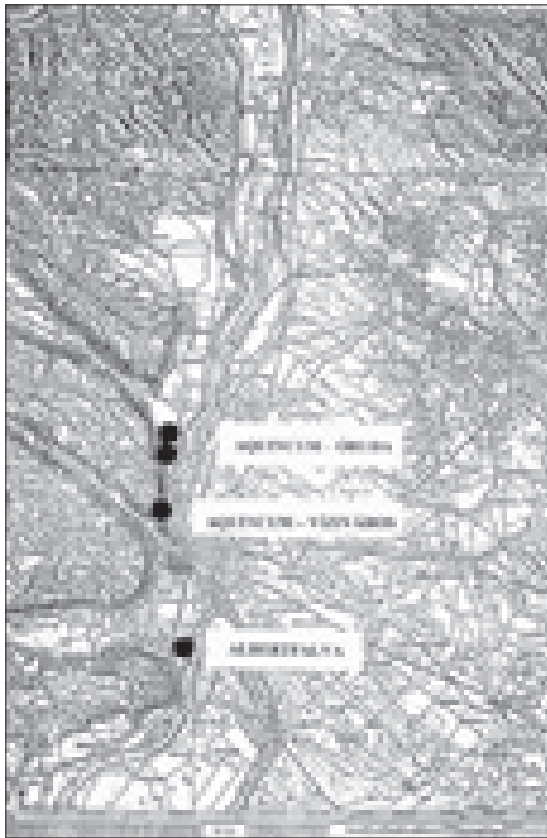
Although the location of the defences of the 1st century camp cannot be identified accurately, the findings dated to the 1st century are still regarded as the remains of the camp. The earlier localisation of the camp at Bem Square has not been supported by any evidence yet. There are only two stone findings unearthed from secondary sites (site No. 5) in this area. The original site of one of them, a gravestone from the 1st century (TitAq No 744), was probably the early, northern cemetery. It might have been the favourable geographical location of Bem Square (the proximity of the crossing-place on the Danube) which led to the emergence of the *topos* of the Bem Square camp in academic literature. But even if the stone monument were originated from its primary site, it would still show the location of the cemetery, and not the camp. That is why we assume that the camp was located west of the east-west diagonal road and the *limes* road.

There are no data available concerning the southern, eastern and western boundaries of the early *vicus*. However, its traces can be detected until the latitude of the Margaret Bridge in the north. The east-west road unearthed in Tölgyfa Street (site No. 2) might have marked its boundary. It is important to point out that the oldest parts of the *vicus* were probably located between the Király Bath and the Margaret Bridge, which is confirmed by findings of coins and *terra sigillata*.

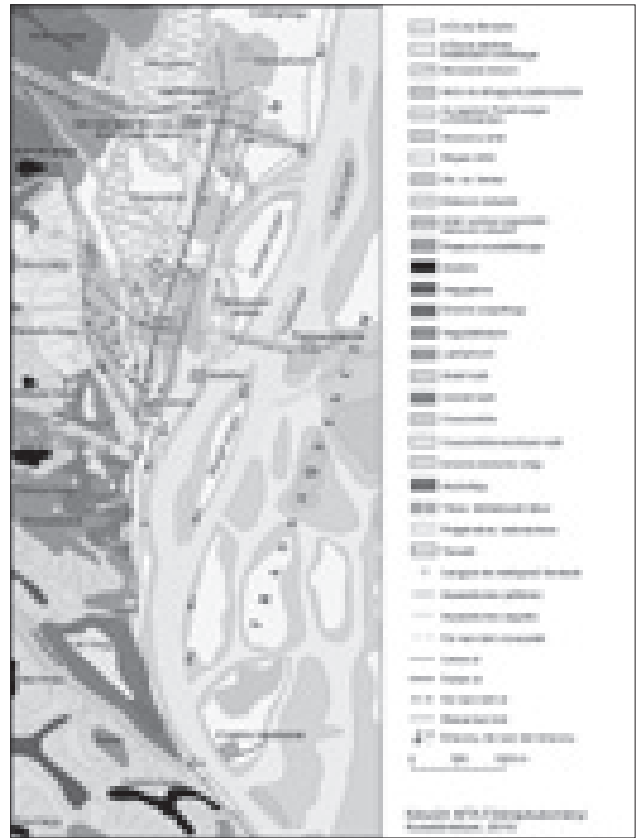
Péter Kovács's interpretation of the findings from the 2nd and 3rd centuries, assuming that these are the remains of the civil settlement, is certainly justified. It is also supported by the fact that no stamped bricks were found in the area during the excavations of over ten years so far. His hypothesis explains how such a civil settlement of this importance could exist in the neighbourhood of the provincial centre Aquincum in the 2nd and 3rd centuries without being mentioned by any sources, especially epigraphic material. The survival of the settlement in the 4th century has not

been supported by archaeological evidence; findings from the late periods can be linked to burials. Its survival is nevertheless confirmed by the use of the 4th century cemetery at Corvin Square. Its southern boundaries are not known, though its traces were found in the remains of a single wall in a test pit at the latitude of today's Batthyány Square (site No. 29). In the east, the only known buildings are at the Király Bath, although the settlement probably extended to the Danube. To the west, the Castle Hill and the other hills provided natural borders. To the north, it could be traced approximately until the latitude of the Margaret Bridge. The exact boundaries of the *vicus* and its northern cemetery could only be clarified by further excavations. Its border might have been the east-west road unearthed in Tölgyfa Street.

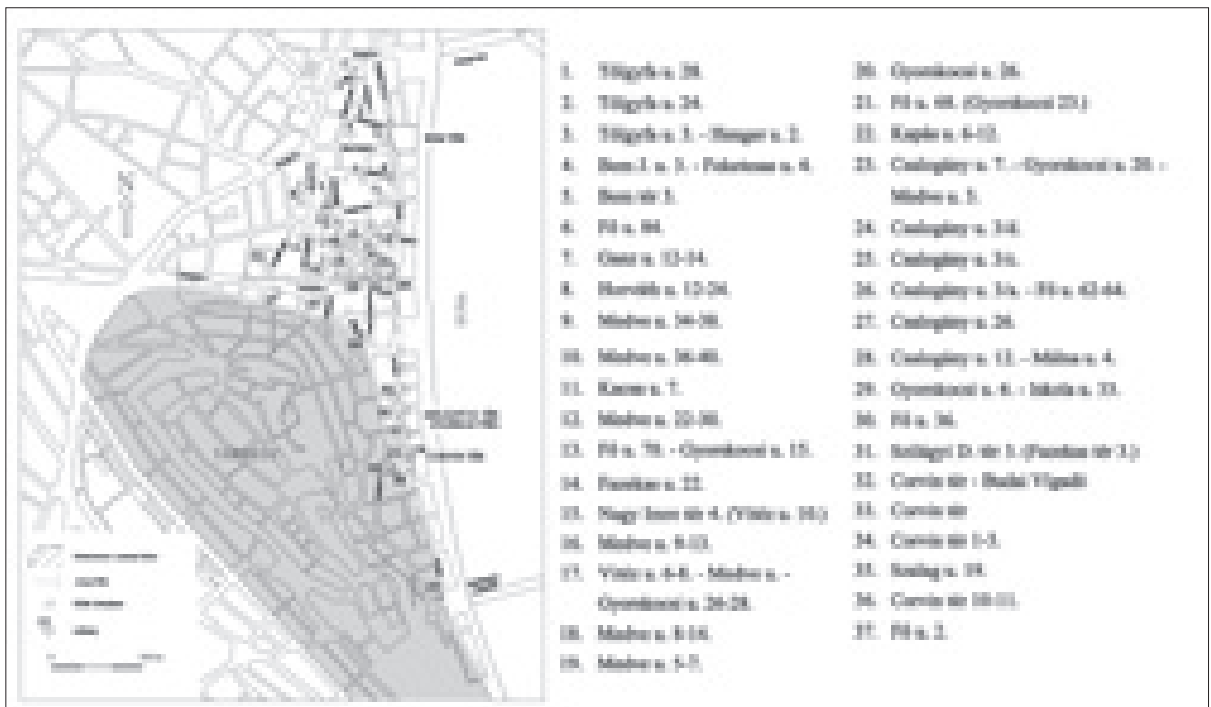
Based on the latest archaeological evidence it can be stated that the "predecessor" of Aquincum was the camp and the surrounding *vicus* built at Aquincum-Víziváros in the mid-1st century. The commander of this camp was in charge of the tribal territorial unit *Civitas Eraviscorum*. The inhabitants of the *vicus* might have included the Celtic population expelled from their oppidum on the Gellért Hill, but their role in the foundation of the earliest settlement on the territory of the Civil Town has recently been questioned (ZSIDI 2002, 33). The camp ceased to exist in the early 2nd century after the departure of the cavalry troops. The troops stationing in the Legion's Camp built in 89 and the Ala Camp of Óbuda which continued to function were sufficient for the defence of this section of the border. On the territory of the former camp and its *vicus*, the centre of a flourishing settlement, the *civitas* developed in the 2nd and 3rd centuries, probably named *Civitas Eraviscorum*. After the Civil Town of Aquincum gained the title of *municipium*, its *territorium* became that of the *municipium*. The settlement maintained its legal status of a *vicus* or *pagus*, which is supported by archaeological evidence. A proof of this status can be a recarved and therefore heavily fragmented altar stone, which includes the word 'paganí', unearthed at István Wellner's rescue excavation on the plot of 25 Gyorskocsi Street (TitAq No 339, or correctly: Site a13). The late use of the cemetery at Corvin Square provides indirect evidence for the existence of the settlement in the 4th century. Besides the cemeteries along the main roads (the *limes* road and the diagonal road) parts of a southern (Corvin Square) and a northern (east of Bem Square, site No. 4) cemetery have been identified too.

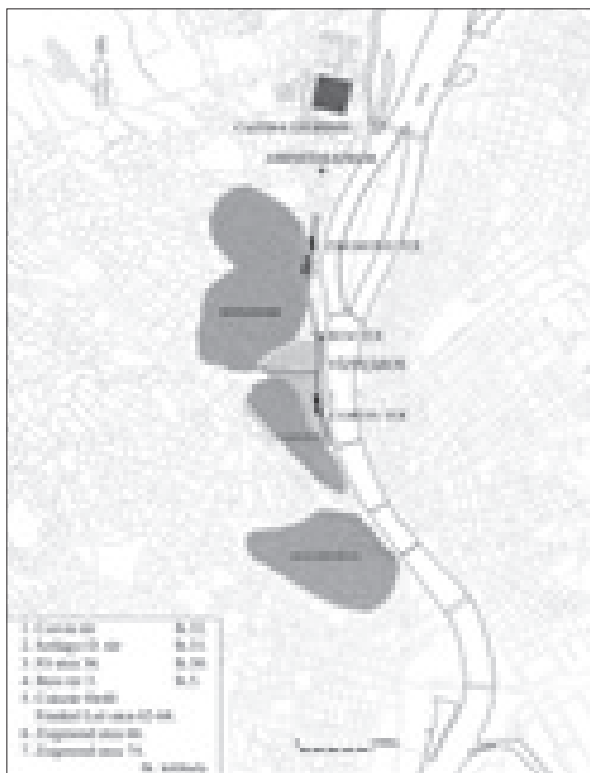
1. kép. 1. századi római katonai táborok elhelyezkedése Budapest területén a völgytorkolatokban

2. kép. Az aquincumi limes szakasz részlete, településkörnyezeti térkép (H. KÉRDŐ – SCHWEITZER 2010, 44. 16. ábra)

3. kép. Római kori lelőhelyek a Vízivárosban. Feltárások 2003-ig

4. kép. Római kori katonai sírkövek a limesút mentén

5. kép. Az úthálózat rekonstrukciója a limesút és a KNy-i irányú diagonális út által határolt területen

6. kép. Az 1. századi ala tábor nyomai. Fakonstruktó, feltehetően a tábor védművének részlete (18. lli)

7. kép. Az alattábor és vicusának nyomai. Fakonstrukciós épületrészlet az 1. századi táborból. Felette a későbbi vicus kőalapozású épületfalának részlete (20. lh)

8. kép. Aranyérem lelet az 1. századból (16. lh)

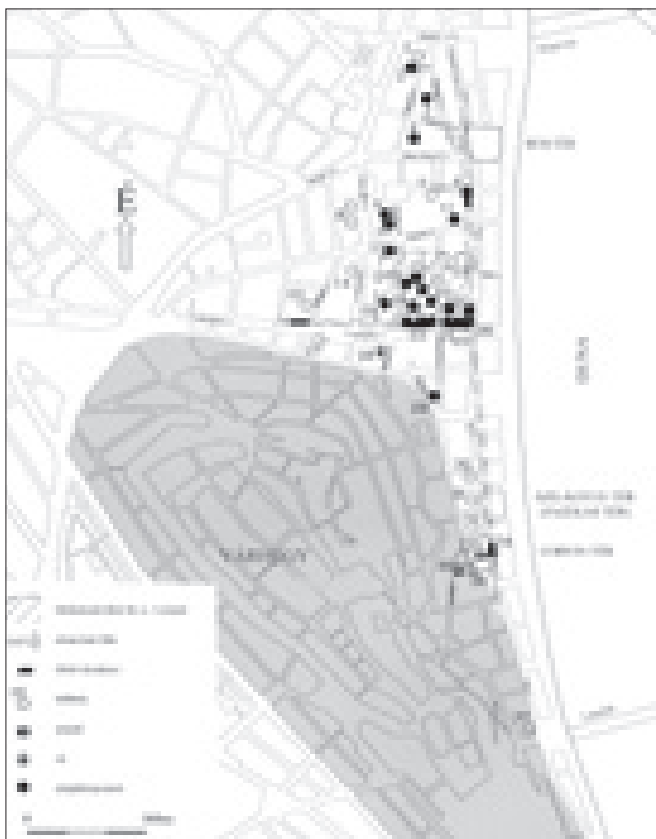
9. kép. Településszerkezet az 1. században

10. kép. Terra sigillata CT SVC mesterjeggyel az 1. századból (3. és 11. lh)

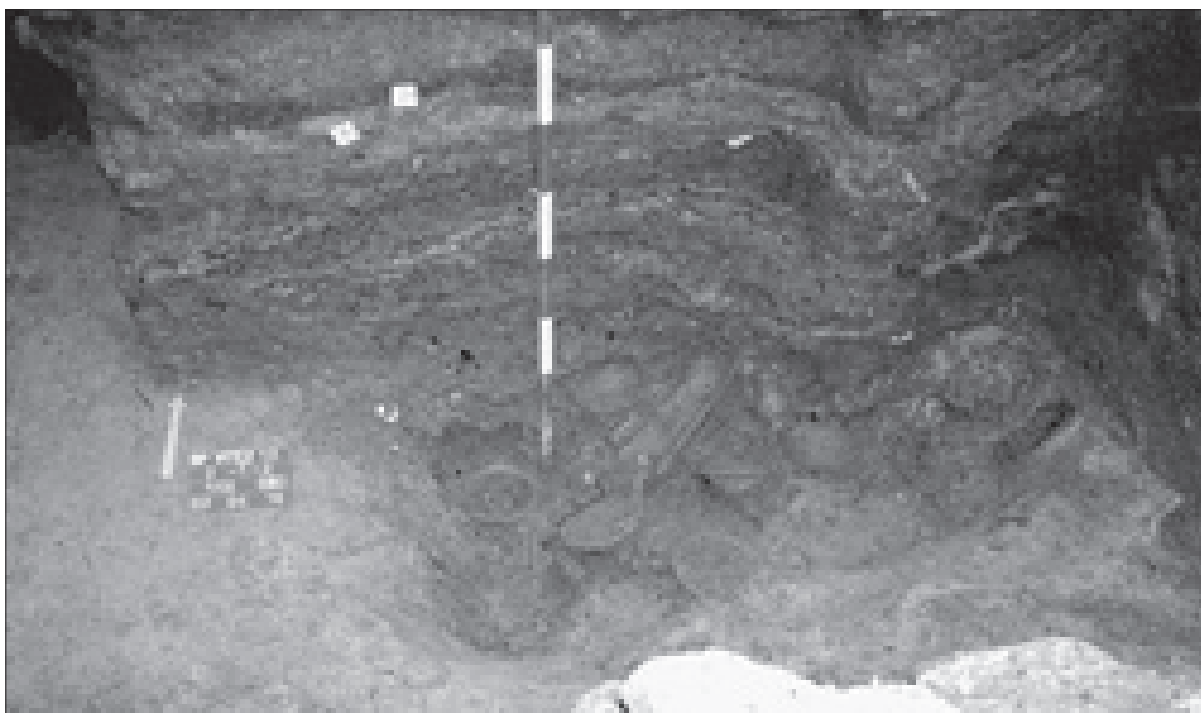
11. kép. Érmek az 1. században leégett épület padlójáról (3. lh)

12. kép. Településszerkezet a 2-3. században

13. kép. Fürdő részlete a 2-3. századból (19. lh)

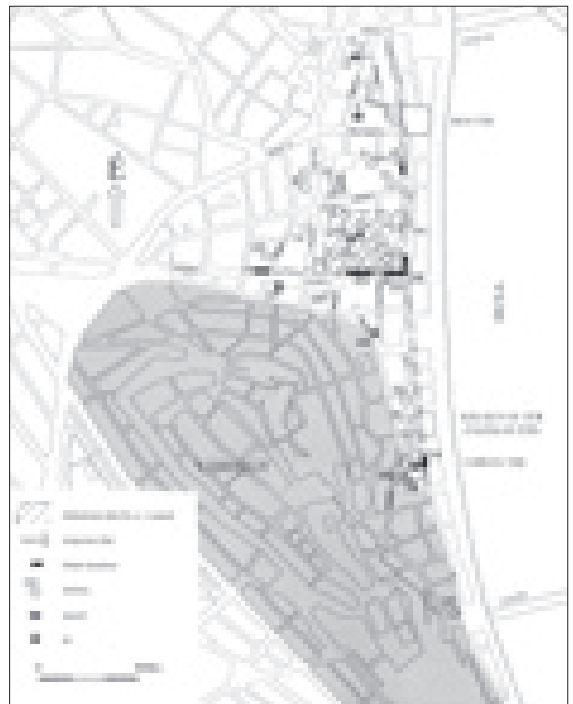
14. kép. Pince részlete feltárás közben (15. lh)

15. kép. Edények a pincéből (15. lh)

16. kép. Falfestmény töredék egy római kútból (3. lh)

17. kép. Kész római temetkezések

HAVAS ZOLTÁN

ÚJ ADALÉKOK A RÓMAI KORI SZŐLŐMŰVELÉSHEZ AQUINCUM KÖRNYÉKÉN

Pannonia provincia római kori bor- és szőlőkultúrájának legutóbbi monografikus összefoglalása¹ óta Aquincum municipális territoriumának kutatása is hozott újabb eredményeket a témára vonatkozóan. Dolgozatomban ezeknek az újabb ásatási eredményeknek a felsorakoztatásával szeretném felhívni a figyelmet néhány olyan tárgykorre, melyekre jelentős eredmények reményében lehet kiterjeszteni a helyi szőlőtermesztés, borkészítés kutatását.

A PANNONIAI SZŐLŐMŰVELÉSRE ÉS BORKÉSZÍTÉSRE UTALÓ RÉGÉSZETI ADATOK FŐBB TÍPUSAI

Érdeemes röviden áttekinteni azt a tematikát, ami mentén az eddigi kutatás felépült úgy itthon, mint külföldön. Az egyes témakörök kutatottsága, és a helyi termelésre vonatkozó értéke igen eltérő.

A Pannoniai szőlőkre vonatkozó kevés forrásadat, és még kevesebb felirat² nem ad összefüggő képet. A belőlük levonható következtetések ugyanakkor nem csak hiányosak, de olykor félrevezetőek is.³

Maguknak a szőlőművelés, bornyerés folyamatnak kevés ábrázolása maradt fenn Pannoniában, ezek forrásértéke is többnyire kétségbe vonható helyi vonatkozásban.⁴ Nyilván a további, kapcsolatba hozható ábrázolások, mint például a szőlőindás keretelő motívumok, Silvanus reliefek is sokkal inkább egy tágabb, ikonográfiai, mintakincsbeli összefüggés-

ben értékelhetőek, mint konkrét helyi modellekre visszavezetve.⁵

A mezőgazdasági eszközelemek értékelése során más jellegű problémákkal találkozunk: Míg bizonyos eszközök (pl. prések) szőlőműveléssel, feldolgozással kapcsolatos szerepe jól azonosítható, más, általánosabb funkcionalitású szerszámok esetében nem egyértelmű a kapcsolat. Kifejezetten szőlőművelésre kialakított kapák épp úgy nem azonosíthatóak, mint ahogy a többnyire szőlőmetsző-késként említett tárgyak sem kizárólag szőlő, hanem más gyümölcsök, fás növények metszésére is szolgálhattak.⁶

Tulajdonképpen maguknak a szőlő-préseknak, azok maradandó anyagból készült alkatrészeinek azonosításával kapcsolatban sem minden egyértelmű. Ábrázolások, és a birodalom különböző részeiről származó analógiák alapján viszonylag széles tipológiája ismert az antik préseknek.⁷ Az ismert, alkatrészei alapján is felismerhető préstípusoknak csak egy része szolgált mustnyerésre. Az e kategóriában összegyűjtött pannoniai anyag egyes darabjai kapcsán is merültek fel újabban régészeti megalapozott kétségek.⁸ Ugyanakkor a teljes anyagnak csak kisebb hányada származik jól dokumentált lelőkönyvezetből, így eleve kevesebb információt hordoz az egykori használatról, a prés szerkezetével kapcsolatban. Érdekes megfigyelni, hogy amíg a jól azonosíthatónak tűnő prés alapokra már relatíve korán felfigyelt a kutatás,⁹ addig a kevésbé speciális alakú prés ellensúlyok felismerésére kísérlet sem történt hazánkban.¹⁰ A tárló és szállító

¹ DÁLNOKI 2004.

² A régóta ismert, és sokat méltatott CIL III 10275-ös felirat (lh.: Baranyabán (Popovac), mely szőlőfajokat is megemlíti, továbbra is egyedi kivételt képez. Értelmezéséről legutóbb: BREIN 2006

³ Az erős forráskritikával kezelendő forrásadatokra jó példa a Pannonia szőlőivel kapcsolatban legtöbbször említett, egyértelműen elfogult szöveg hely: CassDio XLIX.36.2. Az elsősorban forrásokra támaszkodó értelmezés irányait jól mutatja MÓCSY 1975, 132–133.

⁴ A balácai villa szüreti-jelenetes freskójának értelmezése is sokkal inkább a mintakönyvek, mint az életből vett jelenetek felé mutat. A freskóról legutóbb összefoglalóan: PALÁGYI 2007, 288–289. Más tartományokban (pl. Gallia, Tripolitania) ugyanakkor egyértelműen felfedezhető az ábrázolásoknak azon csoportja, mely az életből, nem mintakönyvekből merít. Az ábrázolások jelentőségéről: WHITE 1970, 43.

⁵ szőlő tematikájú díszítő motívumokról: DÁLNOKI 2004, 51–69, IV/3. tábla; ilyen tematikájú alapos válogatás a Mosel, Saar, Ruwer vidékről: LOESCHCKE 1933, 6–19, Abb. 4–15.

⁶ szőlőművelő szerszámokról, és funkcionalitásukról: DÁLNOKI 2004, 110–128, VI–VII. tábla

⁷ WHITE 1975, 229–233; DÁLNOKI 2004, 129–135; ROSADA 2007.

⁸ LÁNG 2005, 71–72, 78–79. Az Aquincum polgárvárosában feltárt ún. „Átriumos-hosszúház” („Peristyl-ház”) préslapja valójában nem szőlő, vagy olaj préselésére szolgált.

⁹ KECKÉS–PETŐ 1974, 150–158.

¹⁰ prés ellensúlyokról Galliában: BRUN 2001, 85–86; BALMELLE 2001, 157–158; BRUN–GILLES 2001, 175–176, fig. 100; Rajna és Mosel vidéke: GILLES 1995, 9–10.

eszközök (tömlők, hordók, doliumok, amphorák) vizsgálatából eddig viszonylag kevés eredmény volt vonatkozatható a pannoniai bortermelésre. Beásott doliumokkal rendelkező pannoniai villa a feltárt vidéki épület nagy száma ellenére nem ismert. A többnyire kutakból származó hordó leleteknek csak egy része árulkodik a hordó eredeti rendeltetéséről, tartalmáról,¹¹ és ebben az összefüggésben is importról értesülünk. Nyilván az importált hordók többszöri, helyi újrahasznosítása sem zárható ki. A helyi bognáripár nyomai, amennyiben azok egyáltalán kimutathatóak, egyelőre szintén feltáratlanok.¹²

Az amphorák kutatása klasszikus eszközzé vált a távolsági kereskedelem kapcsolatrendszerének vizsgálatában. A jelentős bor, olaj, stb. exportőr vidékeken jellegzetes helyi anyagból, jól osztályozható formakincs szerint készült a göngyöleg. A jellegzetes formák azután nem maradtak vízhang nélkül az export felvevő piacán sem. Az utáztatok közt joggal kereshetnénk Pannoniában is helyi termékeket, ennek az anyagnak a felismerése, összegyűjtése, szerepének, volumenének meghatározása azonban még a jövő feladatai közé tartozik.¹³

Az archeobotanikai leletek egyértelműen a leginkább beszédes forráscsoportot képezik a helyi szőlőtermesztés tekintetében.¹⁴ Nyilván a magleletek esetében is fontos mérlegelni a lelőköri körülmények alapján, hogy a magok biztosan helyi terménytől, vagy importcikkeltől származnak. Ugyanakkor arra is lehetőség nyílik, hogy a nemesítés, fajtaválasztás kérdésebe is némi betekintést nyerjünk. Más növényi részek esetében nyilván még az import problémája sem merül fel. Egy másik, hazánkban egyelőre a római kor vonatkozásában kiaknázatlan lehetőség a fitolit vizsgálat lehetne, mely a pollen vizsgálatokhoz hasonlóan általánosabban adhatna pozitív információt a szőlőültetvények egykori létezéséről.¹⁵

A hazai kutatásban eddig legfeljebb a sejtés szintjén kerültek látókörbe maguknak a szőlő ültetvényeknek a régészetileg megfogható nyomai.¹⁶ Az akár nagyobb területen is feltárt római szőlőskertek vizsgálata, elemzése, értelmezése ugyanakkor viszonylag nagy nemzetközi szakirodalommal ren-

delkezik.¹⁷ Nyilvánvalóan sokat remélhetünk ettől az iránytól a művelés módjának, az egyes birtokok kiterjedésének, profiljának, fejlődésének megismerése szempontjából. Szintén kevésbé méltatott téma a pannoniai villakutatásban az épített környezetből a gazdasági profilra és kapacitásra vonatkozó következtetések levonása. Mint más mezőgazdasági feldolgozó tevékenységeknek, a mustnyerésnek, borkészítésnek, is megvannak, vagy meglehetnek a sajátosan azonosítható épített nyomai. Ezek felismerése, értelmezése mégis jobbára elmaradt, vagy csak gyerekcipőben jár.¹⁸ A szőlő-feldolgozáshoz kapcsolható jellegzetes épített környezet, és régészeti jelenségek felismerésére, értelmezésére szintén láthatunk jó példákat a nemzetközi szakirodalomban.¹⁹

RÓMAI KORI SZŐLŐÜLTETVÉNY FELTÁRÁSA A HARSÁNY-LEJTŐN

1996-ban szondázó jelleggel, majd 2005–2008 között nagy területen folytak kutatások a Budapest III. Csúcshegy-Harsánylejtő nevű lelőhelyen. A feltárások révén több, egymással részben fedésben lévő, helyenként igen intenzív lelőhelyet ismerhettünk meg. A terület a mai Bécsi úttól (egykori Brigetio felé vezető diagonális úttól) délre fekvő lankás hegyoldalon található. (1–2. kép) A legkorábbi leletek a késői neolitikumból származnak, a középső rézkoron át a késő bronzkor, kora vaskor, késő vaskor, majd római kori kelta, római, avarok végül árpád-kori település nyomai voltak megfoghatóak.²⁰ A római kor tekintetében önmagában is összetett kép bontakozott ki. A közelben két, régebb óta ismert, villaként azonosított lelőhely fekszik (Testvérhegyi villa, Csúcshegyi villa). A Harsánylejtőn, a két villa között úgy tűnik, folyamatos, falusias településsel számolhatunk a késő La Tène, római leleteket még nem adó időszakról egészen a Kr. u. 3. századig. A telep mérete, intenzitása idővel változott, fénykorát a Kr. u. 1–2. században élhette. A feltárt szőlő-ültetvény a telep területét kisebb részben fedi, ennél az 1–2. századi fénykornál későbbre kell keltezzük, az objektumok nagyobb része a teleptől már délebbre esik. A Bécsi úttól még távolabbra, délre, 2007–2008-ban egy 4. században használt, gazdasági rendeltetésű épület-együttest tárt fel Láng Orsolya.²¹ A legkésőbbi római kori területhasználat itt koncentrálódik.

¹¹ KUZSINSZKY 1932, 71–87; PETŐ 1976; STIEBER 1976.

¹² az egyetlen hordókészítőt (*cuparius*) említő pannoniai felirat: AnÉp 1982, 773 (= EDH-HD001483), Carnuntumból.

¹³ A pannoniai amphora gyártásra egyelőre kézzelfogható bizonyíték nem áll rendelkezésre.

¹⁴ DÁLNOKI 2004, 76–107.

¹⁵ A fitolit vizsgálatokkal kapcsolatos információért Sümegi Pálnak tartozom köszönettel.

¹⁶ A sejtés Balácára vonatkozik: PALÁGYI 2007, 289; FATSAR 2005, 102, 108 Abb.4.

¹⁷ BOISSINOT 2001; BALMELLE 2001, 153–154; BUFFAT–PELLECUER 2001, 99–101; GLICKSMAN 2007, 48; MARTÍN I OLIVARES ET. AL. 2007, 198–201.

¹⁸ THOMAS 1964, 387; DÁLNOKI 2004, 71, 129–135, 142–145.

¹⁹ WHITE 1970, 425–426; GILLES 1995, 5–59; BRUN 2001, 73–76, 85–87; BALMELLE 2001, 129–132, 154–161; GLICKSMAN 2007; MARTÍN I OLIVARES ET. AL. 2007; ROSADA 2007; BEGOVIĆ–SCHRUNK 2007.

²⁰ SZILAS–VIRÁG 2008; HAVAS–SZILAS–VIRÁG 2007.

²¹ LÁNG 2008, LÁNG 2009

A szőlő-ültetvényként értelmezett jelenségcsoport nagy felületen (összesen legalább 2700 m²) hosszúság, szabályos sorokban, szabályos közönként elhelyezkedő beásások formájában mutatkozott. A kronológiai besorolást nem csak a szuperpozíciós esetek, és a kis számú, a gödrök betöltésében talált lelet (házi kerámia, terra sigillata, dörzstál töredékek) támasztotta alá. A 2006. évi feltárás nyugati szélén egy a különböző történeti korok során folyamatosan, és intenzíven feltöltődő területet érintettünk, melynek rétegsorában markánsan, jól azonosíthatóan jelentkeztek az egyes korszakok humuszszintje, ezek közül a római korinak tarthatóhoz kapcsolódnak az említett objektumok. (3–4. kép)

A beásásoknak csak egy részét bontottuk ki, a megtisztított felületben azonban jól elkülöníthetőek voltak az egykori gödrök betöltésének foltjai. A foltok alapján legalább két rendszer volt elkülöníthető, az egyik pontosan kelet-nyugati irányú sorokból áll, a másik ettől enyhén eltérő irányú. A sorok egymástól 1,7 métere, a másik rendszernél 1,9 méterre helyezkednek el. Maguk a gödrök 20×80–100 centiméter, illetve 40–45×100 centiméter alapterületűek. A pontosabban tájolt rendszerben a beásások nem csak hosszanti, de kereszt irányú sorokat is kiadnak helyenként. A gödrök mérhető mélysége 30 centiméter volt, ez azonban az eredeti gödörmélységnél valamivel kevesebb, mivel az eredeti terepfelszín a foltok észlelésénél magasabban helyezkedett el.

Az objektumok értelmezése tekintetében – figyelembe véve a jelentős kiterjedést, a terepadottsághoz, környezeti tényezőkhöz történő alkalmazkodást, a régészeti topográfiai környezetet – leginkább a mezőgazdasági összefüggések jöhettek számításba. Az idősebb Plinius²², és Columella²³ útmutatásai hamar a szőlőművelés felé irányították a figyelmet. Columella egy közepes talajminőségű, nem túl meredek lejtésű területen, egy soros szőlőültetvényben (*vitis iugata*) 6 lábban (177,6 cm) határozza meg az ideális sortávot,²⁴ amennyiben nem kívánunk a sorok közt szántani, vagy más növényt ültetni. Az ideális ültetőgödrök (*alvei/scrobes*) 3 láb (88,8 cm) × 1 ásó méretűek, 2 láb (59,2 cm) mélységre ássák ki őket.²⁵ A hosszúságú gödrök két végébe hagyományosan 1-1 vessző került. A szabályos gödörformát, tájolást és méretezést

esetenként sablon (*ciconia*)²⁶ használatával biztosították.²⁷

Mindez önmagában is eléggé hasonlít a Harsánylejtőn feltárt objektumrendszerre, de néhány, az interpretációt erősítő jelenséget is megfigyelhetünk. Egyes helyeken az ültetőgödröket szabálytalanabb, esetleg enyhén íves vonalú, sekélyebb gödör kötötte össze. (3. kép) Ebben a szomszéd tőke alsó ágáról, bújtatással történő szaporítás gyakorlatát ismerhetjük fel, ami régészetileg és irodalmilag is adatolt a római korból.²⁸

Az elsősorban Galliából (La Quintarié Clermont-l'Hérault-ban;²⁹ Saint-Jean-du-Désert, Marseille;³⁰ La Fontaine à Reignac, Charente³¹) kölcsönözhető jól dokumentált régészeti analógiák szintén meggyőzőek a Harsánylejtőn feltárt objektumrendszer értelmezésével kapcsolatban. (5. kép)

A mustnyerés, borkészítés egyes munkafolyamatainak lehetséges helyszínei az Aquincum környéki villagazdaságokban

Szintén galliai példák alapján mérhetjük fel, milyen jellegű építészeti elrendezésekre, megoldásokra, milyen épített nyomokra érdemes felfigyelnünk, ha a szőlő feldolgozás, mustnyerés, borkészítés nyomai után kutatunk Pannoniában. A következőkben a teljesség igénye nélkül néhány olyan jellegzetességet emelnék ki, melyekre akár Aquincum környezetében is találhatunk analógiákat.

Kádak, medencék

Egyes régiókban, így például Aquitániában az épített, taposó és mustgyűjtő kádak megléte a borkészítés helyszínének azonosításának alapvető kritériumaként funkcionált.³² A mustgyűjtő kádak közös ismertető jegyei közé tartoznak a falazott oldalak, a gondos szigetelés, melyet sok esetben durva terrazzóval, vagy téglazúzalékos mészhabarccsal értek el, valamint a medence közepén, vagy egyik sarka közelében kialakított, sokszor beépített kőedénnyel is ellátott összefolyó.

Az aquitániai példák szerkezetében, méreteiben, épületen belüli elhelyezkedésében is megfelelő építményt találunk Aquincum környékén is, a

²² Plin NH, 17.35.

²³ Columella, Rei rusticae, 3.

²⁴ Columella, Rei rusticae, 3.13.3; 3.15.1–2.

²⁵ Columella, Rei rusticae, 3.13.2.

²⁶ Columella, Rei rusticae, 3.13.12.

²⁷ A határozottnak tűnő antik előírások, szabványok sokféleségét mindezek ellenére nem szabad figyelmen kívül hagyni, a délgalliai példák azt mutatják, hogy sem ezek, sem maguk a feltárt ültetvények alapján nem állítható fel határozott tipológia, tipokronológia az ültetőgödrökre: BOISSINOT 2001, 50–51.

²⁸ Columella, Rei rusticae, 3.16–19; 4.15.2–4; BOISSINOT 2001, 54–56, fig 5–6, 15.

²⁹ BOISSINOT 2001, 51, 60–61; BUFFAT–PELLECUER 2001, 99–101.

³⁰ BOISSINOT 2001, 58–59.

³¹ BALMELLE 2001, 141–142.

³² BALMELLE 2001, 129–132, 140–141, 154–157.

Kaszás dűlő – Csikós utcai villában. A 7. számú nyitott udvar délkeleti sarkában két kisméretű, utólag kialakított „helyiséget” (8–9. sz.) talált az ásató, Zsidi Paula. (6. kép) Az udvar falától függetlenül készített, 30 cm széles fal övezte a két egységet, a falak alapozása itt jóval mélyebbre hatolt, mint az épület többi részén. A falakat kívülről 10–12 cm vastag szigetelő agyag réteg övezte 40 cm mélységig. A nagyobb (2×3 m), 8. sz. helyiség padlóját kevés sóderrel kevert sárga döngölt agyag képezte, a kisebb (1,3×3 m), 9. helyiség padlója 20–22 cm vastag, durva, téglaszemcsés terrazzo volt. A helyiség közepén 15–16 cm mély, 20 cm átmérőjű mélyedést képeztek ki, feltehetőleg innen került elő a leletmentést kiváltó földmunkák során elmozdított és megsemmisített kőtál.³³ (7. kép)

A fentebb leírt 9. helyiség esetében különösen feltűnő a felhozható galliai példák analóg volta. (8. kép)

A kaszásdűlővel szinte mindenben azonos kialakítású épített kádat figyelhetünk meg 2004-ben a Mátyáshegy oldalában, a Budapest, III. ker. Kolostor utcában végzett gázcső fektetés során. A közműfektetés egy olyan lelőhelyet érintett, aminek kisebb részleteit régebb óta ismertük, ezek alapján feltételezhető volt egy római villa jelenléte, bár fekvése, pontos kiterjedése nem volt meghatározható.³⁴

A munkagödör kialakítása során többek közt egy 2,5 méternél nem szélesebb, mészko falakkal övezett „helyiséget” érintettek olyan módon, hogy egy szakaszon ennek beltere is mutatkozott a metszetben. A falazatot kívülről agyag szigetelőréteg kísérte, a „helyiség” vastag, durva terrazzo padlója alatt szintén sárga agyaggal növelték a szigetelés hatékonyságát. A falak belső oldalát téglaporos, téglázuzalékos vakolat borította 50 cm magasságig. (9. kép)

A budai hegyvidék további két lelőhelyén szintén felmerül hasonló értelmezés lehetősége:

A Nagy Lajos által feltárt Csúcshegyi villa déli oldalához csatlakozik kívülről egy olyan medence, mely az épület belseje felől a falak fennmaradt magasságáig nem rendelkezik bejárattal. A 3×3 méteres medence alját terrazzóval, illetve a középső 2,28×2,28 méteres részt a terrazzóba ágyazott téglákkal szigetelték. A felmenő falakat falszigetelő téglákkal borították, ezek fölé került a 7 cm vastag durva, terrazzo szerű vakolat. A keleti oldal közepe közelében 20 cm átmérőjű leeresztő nyílást alakítottak ki.³⁵ (10. kép)

A Testvérhegyi villa Garády Sándor által III. épületnek nevezett egysége szintén rendelkezik egy kisebb, utólagosan hozzátoldott, terrazzós helyiséggel. Az V. helyiség hozzávetőleg 3×3 méteres belvilágú,

csak részleges feltárására került sor. Padlója 20 cm vastag „téglaszín beton”, gondos, kőből rakott alapozási réteggel.³⁶ (11. kép)

A Testvérhegyi villa más szempontból is kapcsolódást kínál a szőlészet, borászat témaköréhez, nevezetesen az itt feltárt, pince³⁷, valamint a III. épület IV. helyiségének lentebb kifejtésre kerülő lehetséges értelmezése folytán.

Fűtött borrhaktár / füstölő (apotheca / fumarium)?

A testvérhegyi villa III. épületének IV. helyisége egy hosszúkás, cca. 18×7 méteres nagyobb térség. (11. kép) Teljes területének feltárására nem került sor, Garády Sándor a falak mentén haladva térképezte fel az épületet, a 2005. évi ásátás³⁸ is csak kisebb felületeken hitelesítette a korábbi feltárás eredményeit. Garády rövid beszámolójában megemlíti, hogy a helyiség a falak mentén biztosan, de talán teljes egészében is téglával fedett lehetett, valamint, hogy fűtésre utaló tubusok kerültek elő.³⁹ A nagyobb számú tegula, imbrex mellett 2005-ben is kerültek itt elő falfűtés téglák, de a fűtés szerkezetéről, jellegéről ekkor sem bizonyosodhattunk meg. Az minden esetre feltűnő, hogy festett vakolattöredékek (akár csak sima fehér festéssel) sem 1934-ben, sem 2003 és 2006 között nem kerültek napvilágra ebből az épületből. A falfűtés meglétét azonban nem kell feltétlenül lakó funkcióhoz kötnünk. Figyelembe véve a pincét, a Garády által is méltatott 3 méter hosszú küszöbkövet, valamint az egész épületegyüttes organikus jellegét, gondolhatunk gazdasági rendeltetésre is, és rajnai analógiák⁴⁰ alapján feltételezhetünk itt a bor gyorsabb érését szolgáló fűtött borrhaktárt (*apotheca*), vagy füstölőt (*fumarium*)⁴¹ is.

A borkészítés helyszínei – topográfiai környezet, településszerkezet

Provence római kori borgazdaságainak, borkészítési helyeinek példás osztályozását adta J-P. Brun.⁴² A csoportosítás váza a következő: 1) városok agglomerációjában elhelyezkedő borkészítési helyek, 2) villa-szerű gazdaságok. Utóbbi csoporton belül megkülönböztet /a) kisebb, minimális berendezéssel ellátott villák, /b) nagyobb, több préssel is ellátott villák.

Ha az előbbieken Aquincum környékéről említett lelőhelyeket topográfiai összefüggéseiben, és építészeti jellegét tekintve szemléljük, Brun osztályozása szerint az 1) és a 2/a) csoportok tagjait vonhatjuk

³⁶ GARÁDY 1936, 94.

³⁷ GARÁDY 1936, 90.

³⁸ HAVAS 2006/2, 96–97.

³⁹ GARÁDY 1936, 93–94.

⁴⁰ pl.: Piesport: GILLES 1995, 15–16, 26–29; BRUN-GILLES 2001, 170, 177.

⁴¹ Columella, *Rei rusticae* 1.6.19–20.

⁴² BRUN 2001, 73–87.

³³ ZSIDI 1991, 144–145.

³⁴ RÓMER 1868, 34; NAGY 1945, 541; BTM Adattár H410-83; BTM Adattár 828-78; HAVAS 2005/1; HAVAS 2006/1.

³⁵ NAGY 1937, 38–39.

velük párhuzamba. Míg a Kaszásdűlő – Csikós utcai villa egy kompakt, önálló egységnek tűnik, és eddigi szórványos ismereteink alapján ugyanezt feltételezhetjük a Mátyáshegyi villáról is, addig a Testvérhegyi villa és a Csúcshegyi villa beleilleszkedik egy olyan lelőhely-láncolatba, melyről már Garády Sándor is felvetette, hogy esetleg Aquincum egyik „külvárosát” alkotja.⁴³ Az elmúlt évek kutatásai folytán ez a láncolat, mely a Brigetio felé vezető diagonális útra fűződik fel, jóval sűrűbbé, kronológiailag is folytonosabbá vált. Ha csak a Bécsi út keleti - délkeleti oldalán sorakozó lelőhelyeket szemléljük (12. kép) a polgárváros vonalától, az alábbi új eredményekről számolhatunk be:

1. Új, villa jellegű lelőhely részleges feltárására volt lehetősége Anderkó Krisztiánnak a Bécsi út 262. szám alatt 2007-ben,⁴⁴

2. A Testvérhegyi villa új, a korábban ismert épületektől elkülönülő egységét tárta fel Láng Orsolya és Havas Zoltán 2003–2006 között,⁴⁵

3. Új gazdasági rendeltetésű épületegyüttest hoztak napvilágra Láng Orsolya feltárásai a Harsánylejtő délkeleti részén 2007–2008-ban,⁴⁶

4. A Harsánylejtő északnyugati részén a fentebb vázolt összetett kép bontakozott ki a kiterjedt feltárások során,

5. Az 1996-os harsánylejtői ásatás kapcsán végzett terepbejárások azt mutatták, hogy a Csúcshegyi villa, és az útállomás („mansio”, „vagy Csúcshegy II. villa”) közötti területen is számíthatunk a Harsánylejtőn feltárthoz hasonló, 1-2. századi falusias településre.

Ha önmagukban csak a villa-jellegűnek meghatározott, azonos, vagy közel azonos korú lelőhelyek hálózatát vesszük figyelembe, akkor is egy olyan sűrű rendszert kapunk, ami a természeti adottságok mellett, a birtoktestek kis méretével is utalhat a kertgazdálkodás, szőlőművelés kiemelt jelentőségére. Az imént vázolt sűrűbb láncolat azonban már akár egy elővárosi településszerkezet felé is mutathat.

A dolgozatomban vázolt tényezők nyilván nem emelhetik Pannoniát a nagy bor-exportőr tartományok közé, de ezeknek a szempontoknak a következetes kutatása közelebb vihet minket ahhoz, hogy felmérhessük, pontosabban értékeljük a szőlőtermesztés és borkészítés jelentőségét a tartomány gazdasági életében.

⁴³ GARÁDY 1936, 96.

⁴⁴ ANDERKÓ 2008; HAVAS 2005/2.

⁴⁵ LÁNG 2004, 95–103; HAVAS 2007, 143–153.

⁴⁶ LÁNG 2009

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERKÓ 2008 ANDERKÓ K.: Kutatások a Testvérhegy keleti előterében. *Aqfűz* 14. (2008), p. 105–118.
- BALMELLE 2001 BALMELLE, C. et al.: La viticulture antique en Aquitaine. In: BRUN-LAUBENHEIMER 2001. p. 129–164.
- BEGOVIĆ-SCHRUNK 2007 BEGOVIĆ, V – SCHRUNK, I.: Production of wine and olive oil in the early empire on the Brijuni islands. *Histria Antiqua* 15. (2007), p. 327–340.
- BOISSINOT 2001 BOISSINOT, P.: Archéologie des vinobles antiques du sud de la Gaule. In: BRUN-LAUBENHEIMER 2001. p. 45–68.
- BREIN 2006 BREIN, F.: Edelreben für den Goldenen Berg (CIL III 10275), *Forum Archaeologiae* 38/III (2006) (<http://farch.net>)
- BRUN 2001 BRUN, J-P.: La viticulture antique en Provence. In: BRUN-LAUBENHEIMER 2001. p. 68–89.
- BRUN-GILLES 2001 BRUN, J-P. – GILLES, K-J.: La viticulture antique en Rhénanie. In: BRUN-LAUBENHEIMER 2001. p. 165–179.
- BRUN-LAUBENHEIMER 2001 BRUN, J-P. – LAUBENHEIMER, F. (szerk.), *La viticulture en Gaule. Gallia* 58. (2001), p. 5–263.
- BUFFAT-PELLECUER 2001 BUFFAT, L.-PELLECUER, C.: La viticulture antique en Languedoc-Roussillon. In: BRUN-LAUBENHEIMER 2001. p. 91–111.
- DÁLNOKI 2004 DÁLNOKI O.: Pannonia provincia római kori bor- és szőlőkultúrája. Doktori disszertáció ELTE-BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Régészeti Doktori Program Budapest, 2004.
- FATSAR 2005 FATSAR K.: Geofizikai mérésekkel a balácai villagazdaság kertjeinek nyomában. *Balácai közlemények* 9. (2005), p. 99–109.
- GARÁDY 1936 GARÁDY S.: Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett. *ArchÉrt* 49. (1936), p. 88–96.
- GILLES 1995 GILLES, K-J.: Neuere Forschungen zum römischen Weinbau an Mosel und Rhein. Trier, 1995.
- GLICKSMAN 2007 GLICKSMAN, K.: Olive and vine cultivation in the roman province of Dalmatia. *Histria Antiqua* 15. (2007), p. 43–50.
- HAVAS 2005/1 HAVAS Z.: Budapest, III., ker, Kolstor út (Hrsz.: 16395). *Aqfűz* 11. (2005), p. 221.
- HAVAS 2005/2 HAVAS Z.: Szondázó jellegű feltárás a Bécsi út 260. számú telken. *Aqfűz* 11. (2005), p. 91–95.
- HAVAS 2006/1 HAVAS Z.: Budapest, III., ker, Remetehegyi út – Folyondár u. – Schmidt-park, Hrsz.: 16155/2. *Aqfűz* 12. (2006), p. 224–225.
- HAVAS 2006/2 HAVAS Z.: Szondázó jellegű és megelőző feltárások az úgynevezett Testvérhegyi villa területén és környezetében. *Aqfűz* 12. (2006), p. 87–98.
- HAVAS 2007 HAVAS Z.: A testvérhegyi villa területén végzett feltárások újabb eredményei. *Aqfűz* 13. (2007), p. 137–153.
- HAVAS-SZILAS-VIRÁG 2007 HAVAS Z. – SZILAS G. – VIRÁG Zs.: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében II. (Budapest, III. ker., Harsánylejtő) *Aqfűz* 13. (2007), p. 154–179.
- KECSKÉS-PETŐ 1974 KECSKÉS P. – PETŐ M.: A pannoniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. *Néprajzi Értesítő* 56. (1974), p. 131–159.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. *BudRég* 11. Bp., 1932.
- LÁNG 2004 LÁNG O.: Újabb adatok az úgynevezett Testvérhegyi villa topográfiai helyzetéhez. *Aqfűz* 10. (2003), p. 90–105.
- LÁNG 2005 LÁNG O.: A „Peristyl-ház”: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén. *Aqfűz* 11. (2005), p. 68–80.

- LÁNG 2008 LÁNG O.: Középkori településnyomok és római kori épületmaradványok a Csúcshegy-Harsánylejtő területén (Budapest, III. ker., Csúcshegy-Harsánylejtő) Aqfűz 14. (2008), p. 133-140.
- LÁNG 2009 LÁNG O.: Késő római épületegyüttes a Harsánylejtő területén. Aqfűz 15. (2009), p. 75-85.
- LOESCHCKE 1933 LOESCHCKE, S.: *Dekmäler vom Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer*. Trier, s.a.
- MARTÍN I OLIVARES ET. AL. 2007 MARTÍN I OLIVARES, A. – RODÀ DE LLANZA, I. – Velasco i FELIPE, C.: Cella vinaria de Vallmora (Teià, Barcelona) un modelo de explotación vitivinícola intensiva en la Layetania, Hispania Citerior (S. I A.C.– S. V D.C.). *Histria Antiqua* 15. (2007), p. 195-212.
- MÓCSY 1975 MÓCSY A.: Pannonia a késői császárkorban. Bp., 1975.
- NAGY 1937 NAGY L.: A csúcshegyi római villa Óbudán. *BudRég* 12. (1937), p. 25-62.
- NAGY 1945 NAGY L.: A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. *BudRég* 14. (1945), p. 535-560.
- PALÁGYI 2007 PALÁGYI, S.: Nachlass der Wein- und Ölproduktion/Handel der Römerzeit in Pannonien, besonders in Baláca. *Histria Antiqua* 15. (2007), p. 281-292.
- PETŐ 1976 PETŐ M.: A legújabb aquincumi fahordó-lelet. *BudRég* 24. (1976), p. 201-207.
- RÓMER 1868 (RÓMER F.), Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottsága 1868-diki november 2-án tartott IX-dik rendes ülésének jegyzőkönyvéből. *ArchÉrt* 1. (1868-69), p. 34-37.
- ROSADA 2007 ROSADA, G.: Torcularia: tra fonti e archeologia. *Histria Antiqua* 15. (2007), p. 213-228.
- STIEBER 1976 STIEBER J.: Az 1975-ben Aquincumban feltárt római kori hordó xylotomiai vizsgálat. *BudRég* 24. (1976), p. 209-214.
- SZILAS-VIRÁG 2008 SZILAS G. – VIRÁG Zs.: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében III. (Budapest, III. ker., Harsánylejtő) Aqfűz 14. (2008), p. 119-132.
- THOMAS 1964 B. THOMAS, E.: *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*. Bp., 1964.
- WHITE 1970 WHITE, K.D.: *Roman farming*. London, 1970.
- White 1975 WHITE, K. D.: *Farm Equipment of the Roman World*. Cambridge, 1975.
- ZSIDI 1991 ZSIDI P.: Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán (Bp. III. ker. Kaszás dűlő – Csikós utca.) *BudRég* 27. (1991), p. 143-179.

NEW DATA ON VITICULTURE AROUND AQUINCUM IN THE ROMAN ERA

Since the latest monographic summary (DÁLNOKI 2004) of wine and viticulture in the province of Pannonia in the Roman era, the research of the municipal territory of Aquincum has also effected new findings in this field. In my paper, with the introduction of the results of these recent excavations, I try to remind of some issues which can be included in the further research of local vine-growing and viticulture to lead to important revelations. By outlining the major types of archaeological data referring to vine-growing and viticulture in Pannonia, I highlight topics which, in spite of the existence of international literature, have not yet been researched extensively in Hungary.

As a new result, roman vine-growing pits excavated at the site of Budapest, III Csúcshegy-Harsány-

lejtő is described here, but the examination of the sites and built environment of must production and wine-making has also led to new interpretations of the achievements earlier excavations. Built basins can be identified at the villas at Kaszásdűlő, Mátyáshegy, Csúcshegy and Testvérhegy, and the presence of a cellar and a heated wine inventory or smokery is also assumed at the latter site.

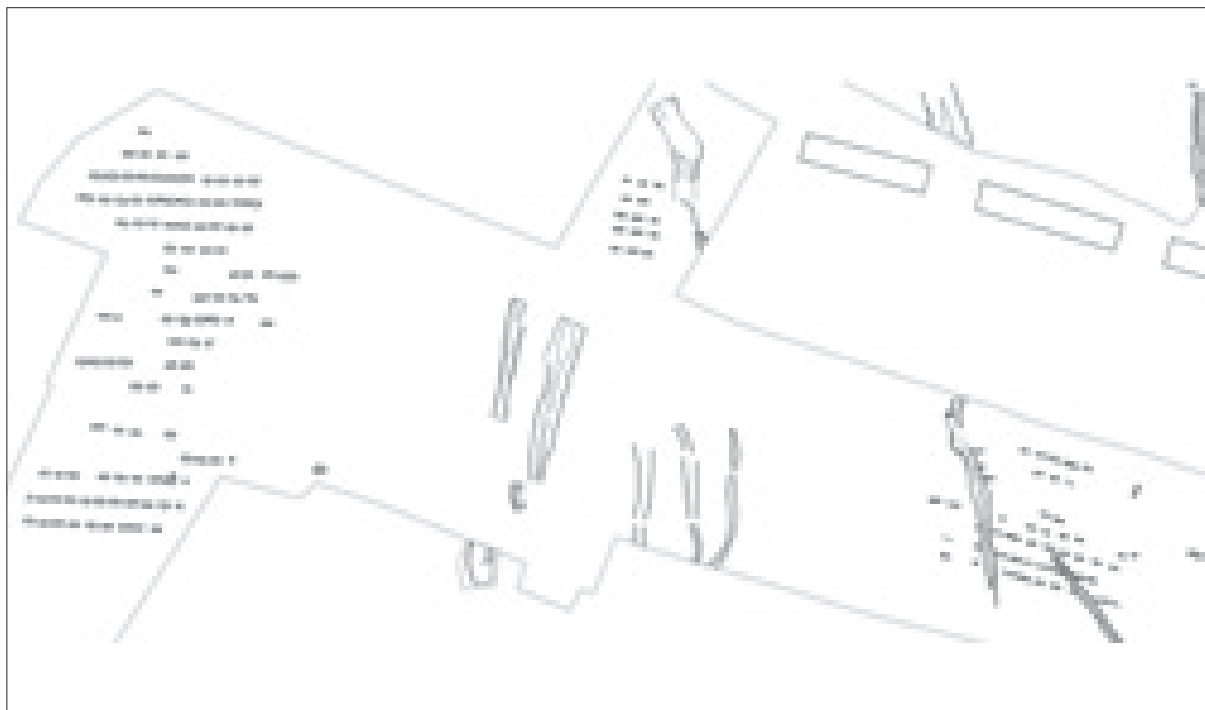
The above-mentioned sites, complemented with the results of excavations of recent years, form a topographical pattern of a dense chain of sites along the southern side of the road to Brigetio, which suggests as an agglomerationlike utilisation of the area. This settlement pattern is similar to a broad type of wineries in Provence (France) in the Roman era, which are quoted as parallel examples.

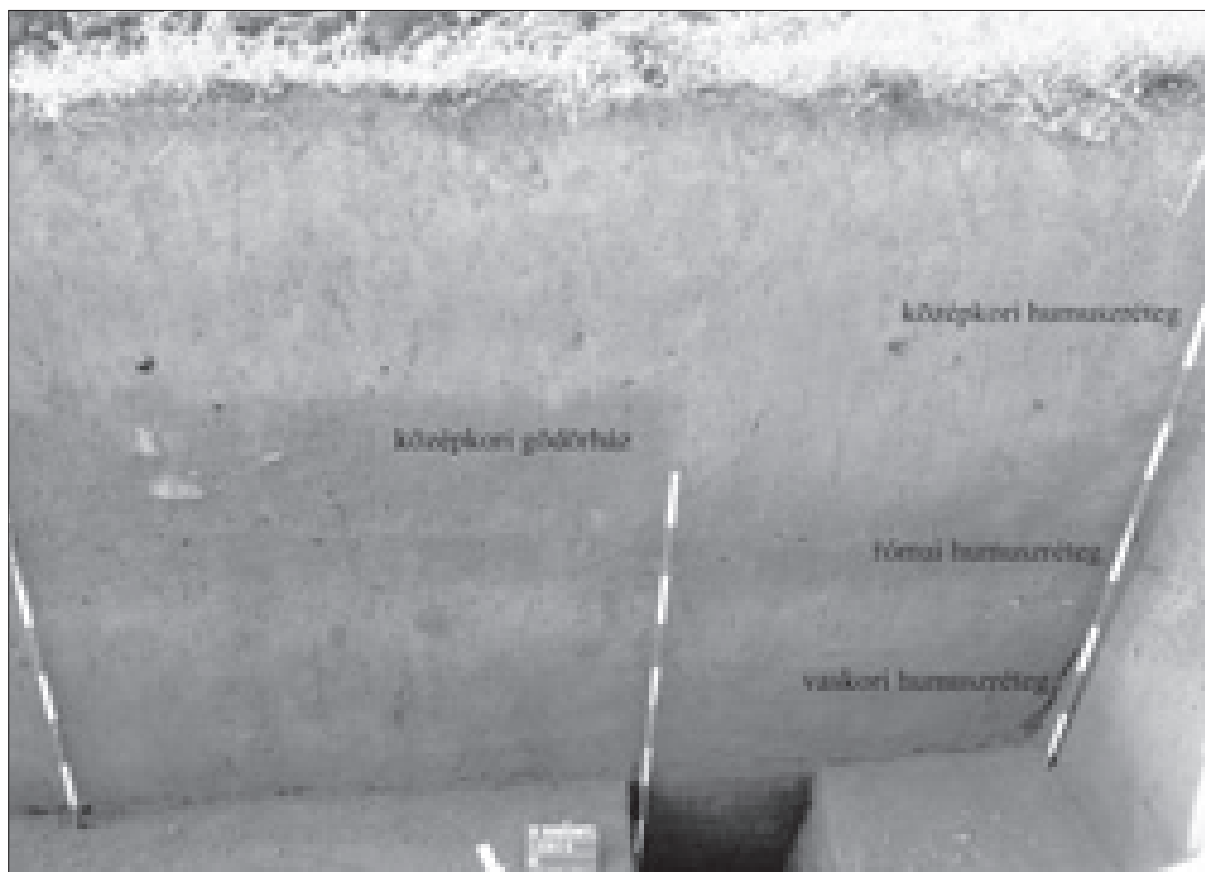
1. kép. A Bp. III., Csúcshegy-Harsánylejtő római lelőhely fekvése (Google Maps nyomán)

2. kép. A Bp. III., Csúcshegy-Harsánylejtőn 2006-ig végzett feltárások kutatási felületei

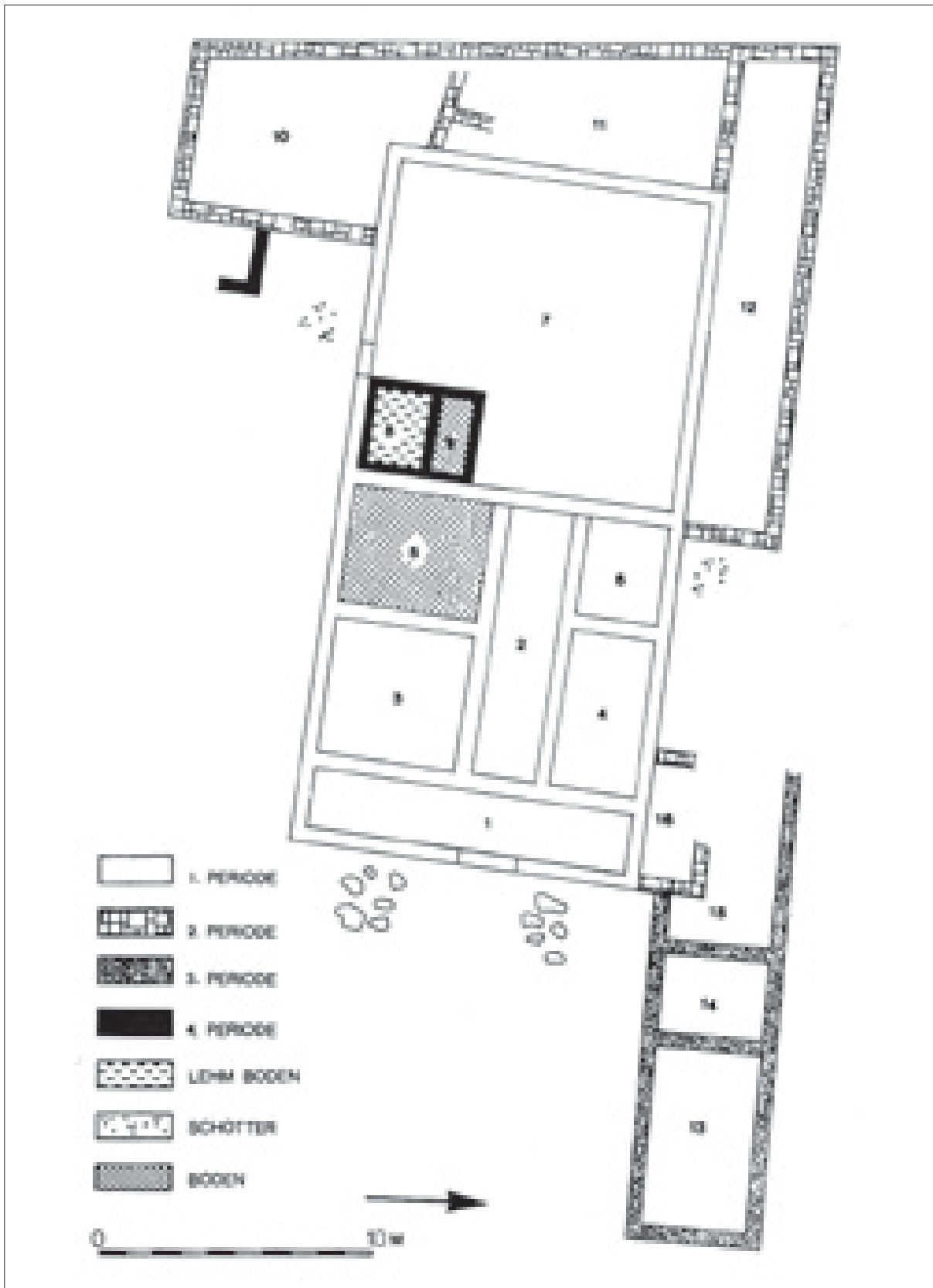
3. kép. A Bp. III., Csúcshegy-Harsánytelepén feltárt római szőlőültetvény összesítő alaprajza

4. kép. Rétegsor a 2006. évi feltárás nyugati szélénél

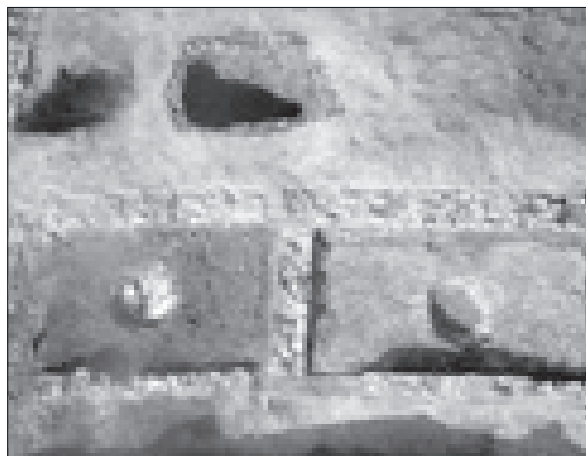
5. kép. La Quintarié, Clermont-l'Hérault római kori szőlőültetvény és borgazdaság (Buffat-Pellecuer 2001 nyomán)

6. kép. A Kaszásdűlő - Csikós utcai villa alaprajza (Zsidi 1991 nyomán)

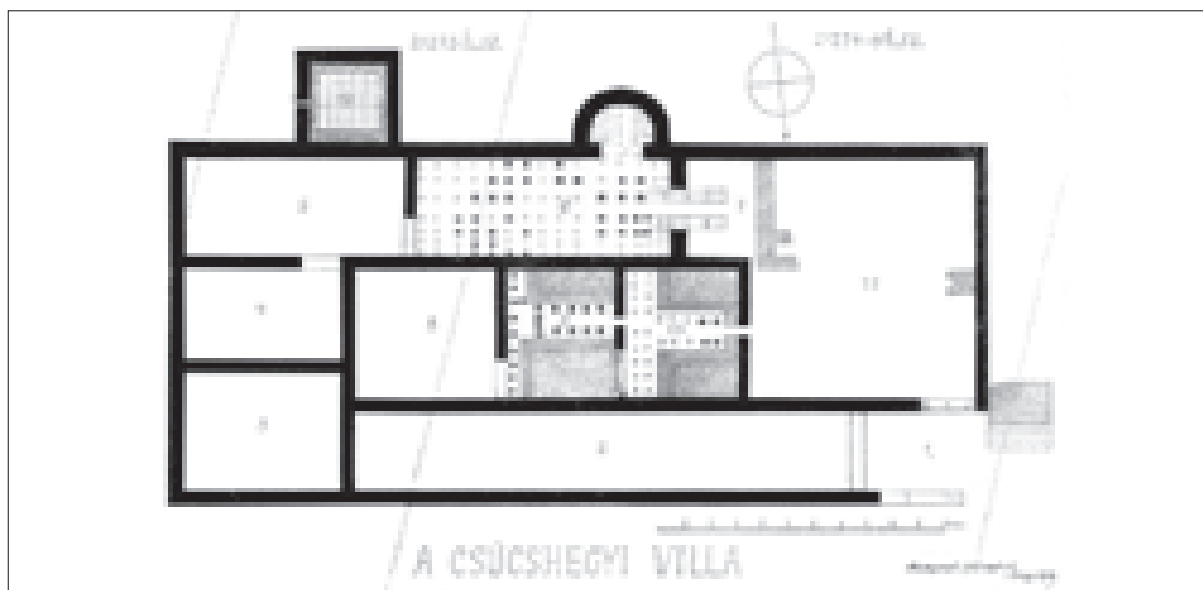
7. kép. A Kaszásdűlő – Csikós utcai villa 9. helyisége (Zsidi 1991 nyomán)

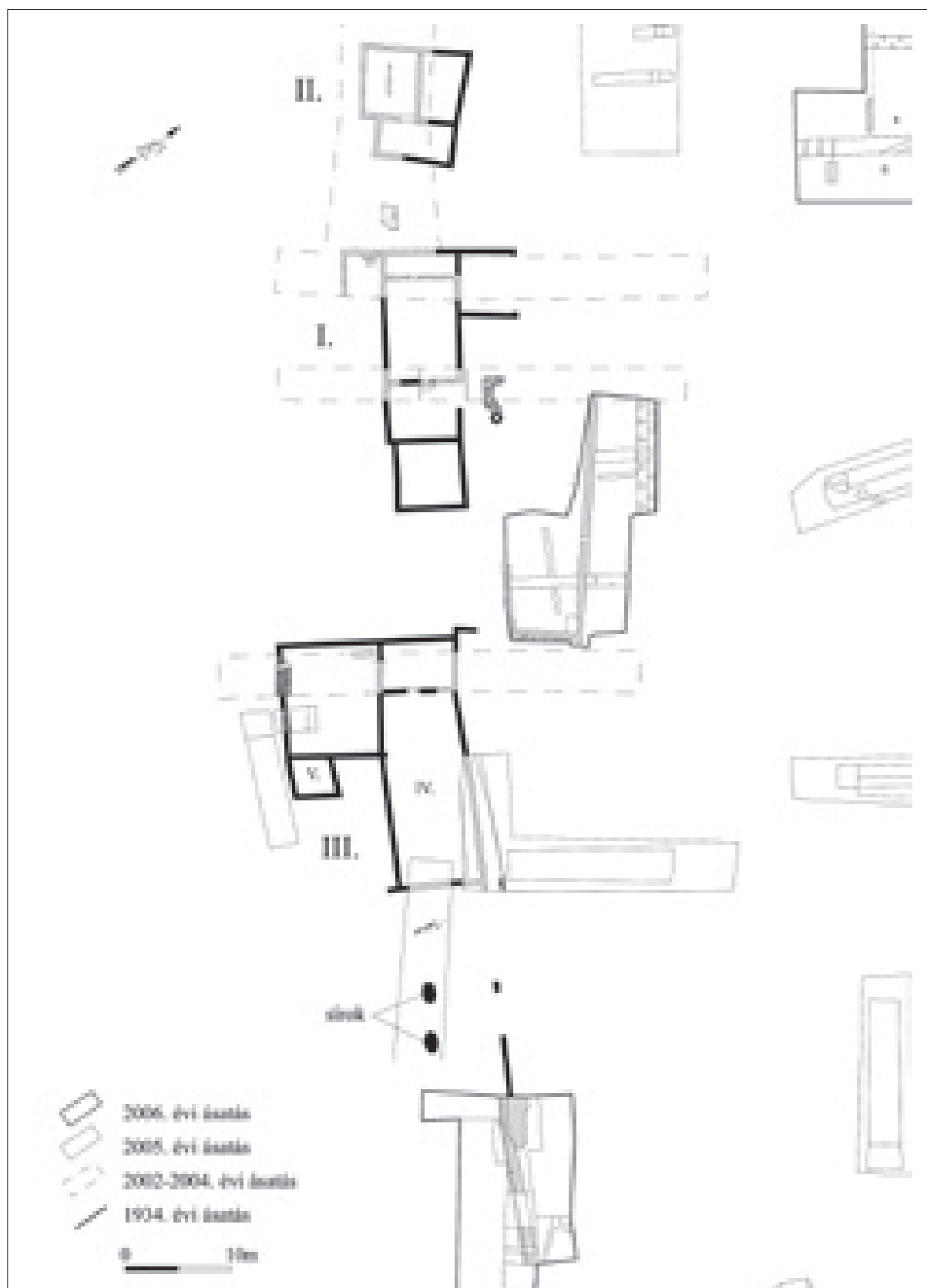
8. kép. A Pardigon 3. villa medencéi, Cavalaire-sur-Mer, Var (Brun 2001 nyomán)

9. kép. A Bp. III., Kolostor utcában, a gázcsőárok metszetében dokumentált római épületmaradványok részlete

10. kép. A Csúcshegyi villa alaprajza (Nagy 1937 nyomán)

11. kép. A Testvérhegyi villa alaprajza (részlet)

12. kép. Róma lelőhelyek láncolata a Bécsi út délnyugati oldalán (Google Maps nyomán)

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA – TEREI GYÖRGY

SZÁJJAL LEFELE FORDÍTOTT EDÉNYEK ÉS TARTALMUK
AZ ÁRPÁD-KORI KÁNA FALUBÓL

Számos középkori magyar lelőhelyről kerültek elő rituálisnak tartható lefele fordított edények. Kána falu azért emelkedik ki közülük, mert eddig még sehol nem tárták fel e szokás emlékét ilyen nagy számban. Ezek vagy építési áldozatnak tekinthetők, vagy bajelhárító szertartással, esetleg termékenységarázzal hozhatóak összefüggésbe. A kereszténység ellenére évszázadokon keresztül fennmaradtak a Kárpát-medencében, emléküket a néprajzi szokások egészen a 20. század közepéig megőrizték.¹

Kána azért különleges jelentőségű a magyar középkori régészetben, mert ez a legnagyobb mértékben feltárt Árpád-kori falunk. Az eddigi lelőhelyekkel ellentétben, ahol általában csak egy-egy, vagy néhány hasonló jelenséget említenek a feltáró régészek² (ami természetesen statisztikai összefüggésben állhat a kutatók területének kisebb méreteivel), innen hús szájjal lefelé fordított edény került elő. Huszonegyediként ide sorolható az a kisebb csoport is, amely ugyan elhelyezésében elüt a többitől (ezt szájjal lefelé állították és kölappal takarták le), de minden valószínűség szerint ugyanennek a hiedelemnek a tárgyi megnyilvánulása.

Az Árpád-kori Kána falu feltárása 2003 és 2005 között a Budapesti Történeti Múzeum munkatársainak irányításával folyt. Az eredményekről hosszabb-rövidebb formában több helyen is beszámoltunk,³ azonban a szájjal lefelé fordított edények kérdéskörét minden esetben csak érinteni tudtuk.

A cikkben Terei György – a feltárást vezető régész – a témához kapcsolódó régészeti megfigyeléseket és leletanyagot foglalja össze. A lelőhelyről előkerült nagyszámú állatsont archaeozoológiai vizsgálatát szerzőtársa, Daróczi-Szabó Márta végezte el, ez doktori disszertációjának témája is, jelen tanulmány pedig e munka egyik fejezete. Az ásató régészek

számos földmintát is eltekintettek a kánai objektumokból, amelyeket archeobotanikai és mikrofaunisztikai vizsgálatoknak is alávetettek. Utóbbit Kovács Zsófia PhD hallgató végezte el.⁴ Az általa feldolgozott minták között akadtak olyanok is, amelyek ezekből a szájjal lefele fordított edényekből származtak, illetve két fazék tartalma csak az ő meghatározása révén ismert.⁵

ELŐKERÜLÉSI HELYEK

Az első lefele fordított edény már néhány héttel az ásatási munkák megkezdése után előkerült, de a lelőköörülményei nem voltak túl szerencsések. A nagyberuházásokhoz kapcsolódó 10-20 hektárnál nagyobb régészeti feltárások esetén ugyanis nem lehet kihagyni a gépi humuszosítást, és mivel ez a darab a humuszréteg középső részében helyezkedett el, az ennek eltávolításához használt markológép a legnagyobb figyelem ellenére is elpusztította az alsó részét, a földben mindössze a pereme és a nyaka maradt meg. Így, – mivel kétségtelenül Árpád-kori rétegből származik, – feltételezhető, hogy az elhelyezés hasonlóságán túl a kultúrtörténeti háttere is ugyanaz volt, mint a többi edénynek. A későbbi esetekben is meg lehetett figyelni, hogy a házakon kívül megtalált edények igen magasan kerültek elő, ezért a humuszosítás során néhány esetben megsérült az aljuk, de ezek ennek ellenére is kiegészíthetőek voltak és korhatározó leleteknek bizonyultak.⁶

Az edények változatos helyekről származtak. (1. táblázat) Hat darabot házak padlójába mélyített gödrökbe helyeztek el. (A 164. számú épület maradványa két ilyet is rejtett.) A házak közül az egyik

¹ Ld. pl. Pócs 1977, Pócs 1990.

² Kivételt képez Letenye-Lapuleveles-dűlő Árpád-kori faluja, ahol a régészeknek tíz szájjal lefele fordított edényt sikerült megtalálniuk. (Ld. később.)

³ TEREI 2004, TEREI 2005a, TEREI 2005b, TEREI 2006, TEREI 2010, TEREI-HORVÁTH 2007.

⁴ KOVÁCS 2006.

⁵ Azt, hogy az általa végzett munka még publikálatlan eredményeit a rendelkezésünkre bocsátotta, ezúton is szeretnénk neki megköszönni.

⁶ Ebben az esetben leállítottuk a markolót, kiöntöttük vele az utolsó kanál földet és összeszedtük belőle a kerámiatöredéket. Így néhány kivételtől eltekintve kiegészíthetőkké váltak az edények, de ahol mégsem, ott is biztosan kiserkeszhető maradt a sérült alsó részük.

É-D-i, a másik öt pedig K-Ny-i tájolású volt.⁷ Két edényt az épület DK-i (3350. és 1695. objektum), hármat az ÉNy-i (164. és 940. objektum), egyet pedig az É-i részen (3079. objektum) ástak el. A házakon belül egy kivétellel mindig az oldalfal mellett találtuk őket, két esetben a kemence közelében, a többi alkalommal az ellentétes oldalon, illetve sarokban. Egy esetben a gödör a bejáráshoz közel helyezkedett el. Két fazekat egy-egy árokba ástak bele (1487. és 3136. objektum), míg egy másik egy szabadon álló kemence hamuzógödörében feküdt (3054. objektum). Ezek a gödrök hasonló jellegűek voltak, úgy tűnik, kimondottan erre a rituáléra készültek.

Tíz esetben kerültek elő építményhez nem köthető szájjal lefele fordított fazekak. Ezek egy része olyan kisebb méretű gödörből, amely hasonlított a házakban találtakhoz, és minden valószínűség szerint ez esetben is kimondottan az edények számára készültek. A többi nagyobb méretű tároló gödörként használatos beásásokba helyezték. A gödrök változatos formájúak voltak, előfordult közöttük kerek, ovális és amorf is, azaz szabályszerűségek ismétlődését nem lehetett megfigyelni (részleteket lásd a *függelékben*). Mélységüket megvizsgálva két csoportra oszthatóak: vannak a sekélyebbek, amelyekbe épp, hogy belefért az edény, illetve a mélyebbek, amelyeket korábban valószínűleg tároló gödörként használtak.

Az edények előkerülési helyeit térképre vetítve jól megfigyelhető, hogy e leletek nagyjából egyenletesen oszlottak el Kána területén, noha a falu déli részén kissé megsűrűsödnek. A település közepén fekvő templom és az azt övező temető azonban kivételt jelentett, de ott az egyéb Árpád-kori objektumok is hiányoztak. (1. kép).

AZ EDÉNYEK

A Kánán előkerült lefelé fordított edények nagy része közel azonos méretű, kihajló peremű díszített fazék. A legtöbbször csigavonal díszítés látható, ez a vállon, vagy az egész edényen végigfut, de megfigyelhetőek vonalkötegek is az edények vállán és hasán. Többször megjelenik a körömbenyomkodásos díszítés, hol egyedül, hol vonalköteggel párosítva. A nagyobb edények vörös illetve fekete színűek, a kisebbek esetében felbukkan a fehér szín is. A datálásukat megkönnyítette, hogy meg lehetett találni köztük a Buda környékéről ismert, a 12. század második felére, ill. a 13. század legelejére keltezhető fazék-típusokat. A négy kisebb edényből kettő kisméretű fazék vagy bögre, kettő pedig csupor. A használati

nyomok hiányából arra lehet következtetni, hogy új edényeket ástak el.

A 3079. házból származó fazékon szándékos rongálás nyomait lehetett megfigyelni, az oldalfalából kitörtek egy darabot. A jelenség értelmezésével kapcsolatban egy Keszthelyről előkerült, tojást és szöget tartalmazó, szájjal lefele fordított új fazék lehet a segítségünkre. Annak az alját ugyanis átfúrták, amit azzal magyaráz a lelet közlője, hogy mivel a lefele fordítás által ezek az edények nemcsak a rosszat, de a jót is megkötik, ahhoz, hogy az utóbbi szabadon áramolhasson, utat kell nyitni számára.⁸ Kánán a gödrök bontása során ugyan több esetben is találtunk a fenékrészén sérült edény, azonban kérdéses, hogy ezek minden esetben a rituáléhoz köthetőek-e.

AZ EDÉNYEK TARTALMA

A huszonegy edény közül tizenötből kerültek elő állatok maradványai (részletes leírásuk a *függelékben*). Ezek vagy szörványos csontok vagy teljes vázak voltak, illetve három esetben tojáshéjdarabok. Olykor vastárgyak is megjelentek a csontok mellett, a 164. az 1160. ill. az 5084. objektum edényeibe is szöget, az 1487. objektumból előkerült fazékba pedig egy tűt és egy kést helyeztek. Vasdarabok jelentek meg az 1182. ill. 1668. objektum fazekaiában is. (2. táblázat)

A többi edényből nem kerültek elő csontok. Ennek több oka is lehet. Egyfelől elképzelhető, hogy azokba olyan szerves anyagokat helyeztek, amelyek azóta elbomlottak (vért, haját stb.⁹), de az is lehetséges, hogy a kisebb, rossz megtartású csontok elvesztek, vagy megsemmisültek az idők folyamán. Azt sem lehet teljesen kizárni, hogy egyes edények eleve üresen kerültek a föld alá.

AZ ÁLDOZATI ÁLLATOK JELLEMZÉSE

Kutya: Öt fazékból kerültek elő kutya-csontok. Háromban (a 940., a 3054., és a 3479. objektum edényeiben) egy-egy teljes váz feküdt, míg a negyedikben és az ötödikben (az 1160. és az 5084. objektum fazekaiában) mindössze néhány csont. Ezek alapján legalább öt egyed maradványaival kell számolni. Mivel a csontok újszülött állatoktól származtak, meglehetősen rossz megtartásúak voltak.

Macska: A 164. objektum egyik edényben egy juvenilis korú macska teljes váza feküdt, amelynek az egyik bordáján gyógyult törés nyomát lehetett megfigyelni. Az állat nemét a csontok alapján nem sikerült megállapítani.

Házityúk: Amíg az egyik edényben egy kifejlett tyúk teljes csontváza feküdt, addig a többi három

⁷ Eddigi vizsgálataink alapján a K-Ny-i irányú házak a korábbiak, az É-D-iek a későbbiek. A szájjal lefelé fordított edények a falu teljes időszakát (12. század közepétől a 13. század közepéig) jellemzik.

⁸ SÁGI 1967. 60.

⁹ Pölös Andrea számos párhuzamát említi ennek a szokásnak a cikkében. (PÖLÖS 2001.)

edény csak néhány csontot rejtett. Az egyik fazékban lévőről meg lehetett állapítani, hogy csirkétől származott, a másiktól előkerült egy darabról, hogy kifejlett egyedé, de a harmadik edényben lévő töredékek olyan kicsik és rossz megtartásúak voltak, hogy nemcsak az állat életkorát lehetetlen megbecsülni, de még az is csak valószínűsíthető, hogy háziyúkból származtak. (Meg kell említeni, hogy az emlősökre kialakított morfológiai életkor-határozás csak fenntartással alkalmazható a madarakra, hiszen azok csontvázában az ízületi végek összenövése a hosszúcsontokkal – amelyen a módszer emlősökben alapul – sokkal hamarabb bekövetkezik.) Három fazékban találtunk tojáshejtöredékeket, ezek nagy valószínűség szerint szintén a háziyúkokhoz köthetőek.

Csuka: Csukacsontok¹⁰ öt edényben feküdtek. Kettőből került elő egy-egy teljes csontváz, míg a többi csak néhány csontot tartalmazott. Az egyik ép csontváz alapján meg lehetett becsülni az állat hosszát, amelyből pedig következtetni lehetett az életkorára (3 év) és a súlyára (kb. 1 kg) is.¹¹ A méret számításához szükséges csontok a többi csukából vagy hiányoztak, vagy töredékesek voltak, emiatt azokról csak annyit lehet mondani, hogy ennél az egyednél jóval kisebbek, azaz fiatalabbak lehetnek. Az egyik csukacsonton vágásnyomot lehetett megfigyelni.

Nyolc olyan edény került elő, amelyekbe több állat csontjait helyezték. A 164. objektum mindkét edénye tartalmazott tyúkcsontok, de amíg az egyikben ezeket egy macska, addig a másikban egy csuka váza „kísérte”. Mivel ezeket akár egyszerre is eláshatták, az sem zárható ki, hogy ugyanannak a szárnyasnak a maradványait osztották kétfelé. A 3054. objektumból származó fazékban egy újszülött kutya és egy csuka teljes váza feküdt együtt.¹²

Úgy tűnik, a fajok megválasztásában döntő szerepe volt a méretnek, hiszen bár lett volna lehetősége a falu lakóinak arra, hogy akár a kisebb testű állatok kifejlett példányainak vagy a nagyobb testű állatok egyedeinek bizonyos részeit helyezték az edényekbe, mégis inkább az amúgy is kisebb termetű fajokat, azon belül pedig sokszor a fiatalabb állatokat részesítették előnyben.

Annak megállapítása, hogy az állatokat élve, vagy elpusztulásukat/elpusztításukat követően helyezték a fazekak alá, nem lehetséges. A csukacsonton megfigyelt vágásnyom egyértelműen az utóbbira utal, de a többi állat esetében, amelyek csontjain semmiféle

hasonló jelenséget nem lehetett megfigyelni, a kérdés eldönthetetlen.

A JELENSÉG ÉRTELMEZÉSE

A kánai edények egy része építési áldozatnak tekinthető. A házból előkerülők esetében ez a szerepkör egyértelműnek látszik. A kisméretű gödrökben lévőknél felmerül az a lehetőség, bár ez csak hipotézis, hogy azok a fazekak felmenő falú épületek/építményekhez tartoztak, amelyek nyomait azonban nem sikerült megfogni az azóta folytatott mezőgazdasági munkálatok felszint puszító hatása miatt.

A középkori régészetben jól ismert az építési áldozat jelensége.¹³ Arról megoszlanak a vélemények, hogy az építési áldozatokban az emberáldozat az ősi, és ennek pótlásaként jelentek meg később az állatok,¹⁴ vagy egyáltalán lehet-e ilyen helyettesítésről beszélni.¹⁵

Ahogy már korábban említettük, vastárgyak több kánai edényben is megjelentek. Ebből a szempontból az 1487. objektum fazeka a legizgalmasabb, amely tojáshejak mellett egy tüt és egy kést is tartalmazott. A vastárgyaknak, főként a késeknek tulajdonított bajelhárító tulajdonság széles körben elterjedt ősi hiedelem. Számos néprajzi példából ismert, hogy a vasak hatásosak rontás ellen, halottak távoltartására,¹⁶ segítségükkel lecsillapítható a vihar, gyógyíthatóak az állatok betegségei, valamint felhasználhatóak szerencsehozó talizmánként is.¹⁷ Nagy számban kerültek elő olyan régészeti leletek is, amelyek hasonlóképp értelmezhetőek.¹⁸ Ezt a fazekat is feltehetőleg bajelhárító céllal ásták el a falu délnyugati részén, a patakhoz közel fekvő árokban. Ez kapcsolódhatott egy konkrét eseményhez is, de akár általános védelmet is jelenthetett az árkon belül eső terület számára. Hasonló megfontolásból, azaz rontás megelőzésére vagy elhárítására tehetek vaszögeket a 164. objektumszámú ház mindkét szájjal lefele fordított edényébe, illetve két, építményhez nem köthető gödör fazekába is. Vastárgyak töredékei két másik két edényből is napvilágra kerültek. Az ilyen apotropaikus áldozatok megjelenhetnek az építési áldozatoktól függetlenül is, de nem minden esetben lehet őket élesen elkülöníteni egymástól, hiszen mindkettőnek egyaránt része a védelmező és a gonosz erőit távol tartó szerepkör.

¹³ Ezt a jelenséget a néprajzban építőáldozatnak nevezik.

¹⁴ PÖLÖS 2001. 467.

¹⁵ BARTHA 1984. 24–25.

¹⁶ Ld. pl. DÖMÖTÖR 1981. 146, 217, DIÓSZEGI 1982, PÖLÖS 2001. 470.

¹⁷ BARTHA-GÖNYEY 1937. 348–362.

¹⁸ A téma gazdagsága miatt csak néhány példát említenénk meg: GÖMÖRI 1984. 96–97., SÁGI 1967, SZABÓ 1964. 119–129., TETTAMANTI 1975, 110, TOMKA 1972. 69–71.

¹⁰ Úgy a halcsontok meghatározásában, mint a kézirat lektorálásában nagy segítséget nyújtott Dr. Bartosiewicz László, amelyet ezúton is szeretnék neki megköszönni.

¹¹ PINTÉR 1989.

¹² A többi Kovács Zsófia meghatározása révén ismert, ezeket ld. az edények részletes leírásánál.

KÖZÉPKORI PÁRHUZAMOK

Amint azt a bevezetőben is említettük, számos középkori lelőhelyről kerültek elő építési áldozatként leírt állatmaradványok. Az elsőt, egy kakascsontvázat, Méri István említi meg a Kardoskút–Hatablakon folytatott ásatás egyik 11. századi házából.¹⁹ Noha több lelőhelyről is ismeretek építési áldozatnak tartható teljes állatvázak,²⁰ az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – csak olyan helyeket sorolunk fel településtípus szerinti bontásban, ahonnan állatmaradványos edények kerültek elő, függetlenül attól, hogy az adott leletet építési áldozatként írták-e le, vagy egyéb értelmezési lehetőség is felvetődött.

FALVAK

Házból

Budapest–Bécsi út: két házból egy-egy fazék, az egyikben tojás, a másikban jérce.²¹

Csengele–Fecskés: verébcsontváz egy fazékban.²²

Győr–Ece: csirkecsontok két lefelé fordított edényből.²³

Ják–Apáti ház: egy téglaházból előkerült, fejfelé fordított, kővel és téglával letakart edény, benne egy csirkecsontváz, az edény mellett pedig összetört tojás.²⁴

Letenye–Lapuleveles-dűlő: csirke, tojás, vasszög, kavics²⁵.

Visegrád–Várkert: kakascsontváz egy fazék alatt²⁶.

Egyéb objektumból

Debrecen–Fancsika: három fazékban kutyakoponyák.²⁷

Esztergom–Szentkirály: hét lefele fordított, és egy álló helyzetű cserépfazék, kettőben csirkecsontváz, négyben tojás (háromban vasszöggel együtt), egyben állatcsontok, az álló helyzetű edényben égett állatcsontok.²⁸

Jászágó: egy fiatal tyúk váza és tyúktojás maradványai fazékból.²⁹

Hejőkeresztúr–Vizekköze: négy szájjal lefele fordított fazék vasszöggel és baromficsontokkal³⁰, az egyikben egy macska csontváza.³¹

EGYHÁZI ÉPÜLETEK

Templom

Buda, a vízivárosi Szent Péter plébániatemplom: a szentély padlója alatt egy korsóban jórész elhamvasztott baromficsontok.³²

Vácszentlászló–Pusztatemplom: kakascsontváz fazékban.³³

Kolostor

Esztergom–Alsósziget: szájával lefele fordított fazék-ból csirkecsontváz, tojás és három vasszög.³⁴

Tapolca–bencés kolostor: lefelé fordított fazékból csirke, vasszög és kavics³⁵.

TELEPÜLÉSHEZ NEM KÖTHETŐ ÁLDOZATOK

Csobaj (a kelta temető területéről egy Árpád-kori edényből): tojás lefele fordított edényből.³⁶

Kajárpéc–Kispéc: szájával lefele fordított cserépbogrács, alatta (feltehetőleg) csirkecsontváz.³⁷

Keszthely–Dobogó: lefele fordított fazék, benne tojás és vasszög.³⁸

Vörs–Borzás-dűlő: kőlappal fedett fazékban szárnyacsontok és tojás.³⁹

EGYÉB LELŐHELYEK

Esztergom–Táti út: egy szájával lefele fordított fazékban kisebb állat csontjai.⁴⁰ A feltáró régész szerint a lelet a középkori Szentpálfalva DK-i kiterjedését jelezte. Mivel Szentpálfalva a középkori Esztergom egyik külvárosa volt, lehetetlen annak megállapítása, hogy a település az áldozat elhelyezésekor még falusias volt, vagy már valamelyest városiasodott.

Meg kell említeni két lelőhelyet, amelyek bár nem teljesen illeszkednek a korábban felsoroltak közé,

¹⁹ MÉRI 1964b.

²⁰ Lásd pl. a Keszthely-fenekpusztai házba temetett kutyát (MATOLCSI 1982. és MATOLCSI-SÁGI 1983.).

²¹ PÖLÖS 2001. 469.

²² GÁL in press.

²³ TOMKA 2007. 86.

²⁴ VALTER 2005. 547–549.

²⁵ SZÁRAZ 2003.

²⁶ Gróf Péter szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton köszönjük.

²⁷ VÖRÖS 1990. 117–127.

²⁸ HORVÁTH 1979a.43., 1979b. 86.

²⁹ FODOR 1986.

³⁰ WOLF 1997. 141., WOLF 1999. 170. Ezúton szeretnénk megköszönni Wolf Máriának, hogy a kéziratot lektorálta, valamint számos adattal és ötlettel gazdagította.

³¹ Wolf Mária szíves szóbeli közlése Vörös István meghatározása alapján.

³² GYÜRKY 1967.

³³ WOLF 1993. 543.

³⁴ LOVAG 1985.

³⁵ Pusztai Tamás szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton köszönjük.

³⁶ HELLEBRANDT 1989. 49.

³⁷ A leletet megtaláló helybeli adatközlő szerint. TAKÁCS 1993. 207–208.

³⁸ SÁGI 1967.

³⁹ WOLF 1993. 544–545.

⁴⁰ HORVÁTH 1969.

(hiszen a csontok nem magukból az edényekből kerültek elő), áldozati voltukhoz mégsem férhet kétség.

Sajólad–Kemej: gödörbe helyezett palack, mellette sertés-, ló- és embercsont töredéke.⁴¹

Székesfehérvár–Péter-templom: a templom É-i oldalán kívül fekvő gödörből négy edény, két üvegpohár, egy teljes kutyacsontváz, hét házityúk, egy liba, egy marhakoponya és egy tojás.⁴²

A fent említett lelőhelyekről szinte kizárólag tyúkcsonatok és tojások kerültek elő. Utóbbiak nemcsak a magyar népi hiedelmekben és népszokásokban töltöttek és töltenek be mind a mai napig igen fontos szerepet a termékenységgel és az újjászületéssel kapcsolatban, de világszerte is. A kereszténység révén a tojás Jézus feltámadásának is a jelképe lett, ami elősegítette a hozzá kötődő jelképrendszerek fennmaradását, illetve ezek alkalmazását, de emellett szerepet kapott a népi gyógyászatban és a szerelmi varázslatokban⁴³, valamint a rontás elleni védekezésben.⁴⁴ A tojáshej, mint a gonosz távoltartásának eszköze a balkáni nép hiedelmekben is megjelenik, ott magát a tojást is amulettnek tekintik.⁴⁵ Emiatt, amikor kánai állatcsontanyag feldolgozása során további Árpád-kori tojáshejakra bukkantunk, fokozott figyelmet fordítottunk a lelőköri körülményeik vizsgálatára. Az előkerült maradványok 17 objektumból származtak, (az 1487 számú árokban talált edényben lévön kívül), olykor egy objektumon belül különböző helyekről is. Ezek közül 11 objektum tartalmazott vastárgyakat: szögeket, késeket, egy-egy esetben patkót, ollót, stb., de akadt köztük bronzlemez, valamint bronz- és ezüst hajkarika is. Az egyéb leletek tekintetében az orsógombok tűntek ki, ezek hét objektumban is megjelentek, ép edények azonban mindössze egy esetben „kísérték” a tojáshejákat. A kétség kívül megjelenő formai hasonlóságok ellenére sem mernénk az összes előkerült tojásheját a lefele fordított edények rítusához kötni, de egy részüknél valószínűsíthetjük a hasonló eszmei hátteret. Minden bizonnyal ehhez a rítushoz tartoznak azonban azok a tojáshejék, amelyek egy összetört edény aljából kerültek elő, bár fémtárgyak nem kísérték a leletet. Szintén ide köthetőek azok a töredékek is, amelyek egy házba ásott gödörben feküdtek egy vaskés, egy vaspatkó és egy ezüst hajkarika társaságában. A legtöbb tojáshej a műhelykomplexumként meghatározható 625. objektumból származott, ahonnan számos vasmaradvány is előkerült. (A vastárgyakhoz kötődő hiedelmekről ld. fentebb.)

A legérdekesebb azonban minden bizonnyal a 810. számú objektum, amely egy, a templom északi fala mellé ásott kőomladékos gödör volt. A benne talált kövek között több faragott is akadt, valamint előkerült egy nyolcasra hajtogatott bronzpánt, számos koporsószeg, három kerámiatöredék és két pattintott kőpenge is. (Az utóbbi kettő értelmezésével kapcsolatban a néprajz lehet a segítségünkre. A magyar néphit szerint a mennykő villámcsapás révén keletkezik a földben, a kígyók pedig kígyóújásból jön létre. Mindkettőnek rontás elleni, illetve gyógyító szerepet tulajdonítottak, és ahogy a megmaradt darabok igazolják, ezekkel a nevekkel sokszor paleolitikus illetve neolitikus kőszerszöveget illettek.⁴⁶ Ezt figyelhetjük meg a balkáni hiedelmekben is, ahol az őskori, kőből készített nyílhegyeket a villámcsapással hozták összefüggésbe, és szintén démonűző, bajelhárító szereppel ruházták fel.⁴⁷) A kövek kivétele után a gödör sötétbarna színű betöltése tovább folytatódott, és az alatta lévő kőrétegtől egy földréteg választotta el. Az alján még újabb nagyméretű kváderkövek kerültek elő az apró köves, hamus betöltésből egy kagylóhéj, egy marha lábközépcsontja, és egy sertés-kiskérődző méretű emlős bordájának a töredéke, valamint hét csiga kíséretében. A gödör alja, ahol a tojáshejék feküdtek, jóval a templom alapozása alatt ért véget. Bár a korábban említett székesfehérvári Péter-templom áldozati leletanyaga a tojás kivételével merőben eltér, figyelemreméltó, hogy mindkét esetben a templom É-i falán kívül ásták meg a gödröt.

A kánai lefele fordított edényekből a tyúkcsontokon és a tojásokon kívül egyéb állatok maradványai is előkerültek. Hasonló kontextusból kutya egyedül Debrecen–Fancsikáról⁴⁸ ismert, noha az ottani kifejlett ebek koponyái és az itteni újszülött állatok között mutatkoznak különbségek. (Szeretnénk hangsúlyozni, hogy most kizárólag az edényekbe helyezett ebekre gondolunk, hiszen a kutyákat egyébként már évezredek óta felhasználják áldozati állatként.) A macska sem túl gyakori ebben a szerepkörben, hiszen mindössze az egyik hejőkeresztúri fazékba helyeztek a kánaihoz hasonlóan egy fiatal egyedet. A csukáknak azonban egyelőre sehonnán sem ismert régészeti párhuzama.

Az eddig publikált lefele fordított edények alapján Pölös Andrea⁴⁹ és Valter Ilona⁵⁰ a következőket állapította meg:

- a házból előkerült edények a DNy-i sarokban, külön egy e célból ásott gödörben voltak

⁴¹ WOLF 1993. 543.

⁴² KRALOVÁNSZKY 1969.

⁴³ PÓCS 1982.

⁴⁴ SÁGI 1967. 58.

⁴⁵ VULKANOVIC 1989. 222.

⁴⁶ VISKI–GYÖRFFY 1934.

⁴⁷ VULKANOVIC 1989. 227.

⁴⁸ VÖRÖS 1990. 117–127.

⁴⁹ PÖLÖS 2001. 469–470.

⁵⁰ VALTER 2005. 549.

- több esetben értékes, új edényt használtak fel
- az edények többsége ép volt

A kánai edények némiképp módosítják ezt a képet. Hat edény került elő házból, de egyik sem a DNy-i sarokból, három az épület ÉNy-i, kettő a DK-i, egy pedig az É-i részéből. Különleges kerámiát, mint például a szentjakabfalvi ausztriai fazekat,⁵¹ vagy a vízivárosi állatfejes, kiöntőcsöves külföldről származó sárga mázas korsót,⁵² Kánán nem használtak építési áldozatként. Ezen a lelőhelyen a rituális közegben lelt edények teljesen hétköznapiak voltak, használatra utaló nyomot azonban ezeken sem lehetett megfigyelni. Az egyik fazékon látható szándékos rongálás nyomairól⁵³ és ennek esetleges céljáról már ejtettünk szót.

A HAGYOMÁNY TOVÁBBÉLÉSE

Kísérletet tettünk arra, hogy nyomon kövessük a hagyomány továbbélését az új-, és legújabbkorban. A teljesség igénye nélkül érdemes néhány példát felsorolni. Tordán egy 17-18. századi és egy 18. századi ház bontásakor is előkerült egy-egy edény, az elsőbe kakast és tojást helyeztek, a másodikba csirkecsontokat.⁵⁴ Szintén csirkecsontokat tartalmaztak azok az 18. századi edények (egészen pontosan a megtalált hat edényből három), amelyek a soproni Fabricius-ház pincefülkéi alól kerültek elő.⁵⁵

A néprajzi említések száma még nagyobb⁵⁶. A Néprajzi Lexikonban az alábbi meghatározás szerepel az építőáldozat fogalma után:

„Az építőáldozat hiedelmei és gyakorlata Európa nagy részén a mienkhez hasonlóak: általában áldozat imitációkról van szó: leggyakoribb a kakas, házityúk és tojás vagy vér... Országszerte ismert hiedelem volt, hogy az új ház áldozatot követel. Ezért általános volt, hogy az első éjszakán olyan személy aludt az új házban, akinek a haláláért nem kár... leginkább kutyát, macskát, házityúkot zártak be a még üres házba. Néhol a beköltözéskor állatot öltek: baromfit nyakaztak le, vagy kutyát ütöttek agyon a küszöbön. Előfordult házityúk, macska, vagy valamilyen állati eredetű termék, leginkább tojás befalazása.”⁵⁷

A fenti idézet azért nagyon fontos, mert a benne említett fajok kerültek elő Kánáról is, kiegészítve az idézetben nem szereplő csukákkal. Megpróbáltuk a jelenség nyomára akadni az írásos forrásokban is. Azt feltételezve, hogy a pogány hagyományok továbbélése szemben állt az egyház érdekeivel, (ami-

nek némiképp ellentmondani látszik, hogy építési áldozatok templomokból és kolostorból is kerültek már elő,) boszorkányperekben kutakodtunk hasonló jelenségek után.

Bár a kutatásunk nem tekinthető eredmény nélkülinek, a talált párhuzamok megfeleltetése a középkori építési áldozatokkal erősen kétséges. Vannak ugyan formai hasonlóságok, (állatok edénybe helyezése és elásása), de a cél a megvizsgált 18. századi példákban szerelmi bűbáj volt, nem pedig építési áldozat, és áldozati állatként is csak a békát említették.⁵⁸ Kovács Zsófia mikrofaunisztikai vizsgálatai nyomán néhány szórványos békacsont ugyan a kánai edények földjében is megjelent, azonban ezek valószínűleg nem az Árpád-korban kerültek az objektumokba, így nem is tartoztak az edények eredeti tartalmához. Teljes békaváz lefele fordított edényből nem ismert.

Ha a néprajzi párhuzamok nem lennének annyira hasonlóak a régészeti leletekhez, azt hihetnénk, a boszorkányperekben talált említések a középkori rituálék csökevényes formái, amelyek ugyan a külsőségekben valamennyire hasonlítanak, de az eredeti értelmüket már elvesztették. Így azonban az tűnik valószínűnek, hogy a szerelmi varázslás céljából elásott békák függetlenek az általunk vizsgált építési áldozatoktól, nem azok későbbi továbbélései.

ÖSSZEZÉS

A Kánáról előkerült szájjal lefele fordított edények vizsgálata több szempontból is igen fontosnak bizonyult. Egyfelől még sosem kerültek elő egy lelőhelyről ekkora mennyiségben, ami azért fontos, mert e nagyszámú példa minden tekintetben alapos vizsgálata újabb részletekkel gazdagította ismereteinket az építési, illetve bajelhárító áldozatokról. Ilyen például a más lelőhelyekről alig, vagy egyáltalán nem ismert áldozati állatfajok megjelenése (lásd az újszülött kutyákat, a macskát és a csukákat). Bár az előbbi kettőt említik a néprajzi szakirodalomban, a csukát sehol, és nem ismert hozzá köthető néphit sem. Esetükben talán csak az számított, hogy hal legyen, a halat, illetve a halpikkelyt ugyanis a néphit az alakja és a mennyisége miatt a bőséggel, a sok pénzzel azonosította.⁵⁹

Arra a kérdésre, hogy az előkerült edények számának nagysága hogyan viszonyul más magyarországi Árpád-kori településeken találtakhoz, nehéz pontos választ adni. A nagy számadat egyrészt származhat abból is, hogy a közel egy évszázad hosszan élő nagy kiterjedésű, népes falut 15-16 hektár nagyságban volt

⁵¹ PÖLÖS 2001

⁵² GYÜRKY 1967

⁵³ TEREI 2005a. 41.

⁵⁴ TÉGLÁS 1910, 1913

⁵⁵ HOLL-NOVÁKI-PÓCZY 1962. 54.

⁵⁶ A teljesség igénye nélkül ld. például PÖLÖS 1999. 206-207, PÖLÖS 2001. 476-479.

⁵⁷ PÓCS 1977, PÓCS 1990

⁵⁸ A szerelemkeltés ezen módszere későbbi, néprajzi példából is ismert. (VAJKAI 2003) BOGÁTS é.n., BESSÉNYEI 1997, BESSÉNYEI é.n., TÓTH 2005, TÓTH G. in press.

⁵⁹ BARTHA-GÖNYEY 1937. 226.

lehetőségünk feltárni. Feltételezzük, hogy a település lakossága a tatárok elől elmenekült, és csak egy kisebb társaság tért vissza a vész elmúltával. Kérdés, hogy az építési áldozatokat egy-egy elköltözés során kiássák és magukkal viszik, vagy a földben hagyják. Kána esetében az Árpád-kori falvakhoz képest nagyfokú gazdagsággal is számolnunk kell, hiszen olyan jelenségek, leletek jelennek meg, (kváderkőből épült templom, nagyszámú falazott sír, számos ép vastárgy, pénzek, üvegek stb.), amelyek a korszak hasonló településeiről nem kerülnek elő a feltárások során. Azt ugyan nem lehet kijelenteni, hogy a jobb módú népesség esetén egyenes arányban nőnének az építési áldozatok, de érdemes azon elgondolkodni, hogy minden társadalmi rétegnek volt-e lehetősége egy-egy ép edényt állatokkal⁶⁰ és fémtárgyakkal együtt elrejteni.

A leletek szembesítenek minket azzal a ténnyel, hogy ezek a pogány szokások virágoztak, de legalábbis megtűrték voltak a kereszténység ellenére. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy a 20. század közepéig tovább élt az építési áldozat szokása,⁶¹ hanem az is, hogy hasonló áldozatokat egyházi épületekben is találunk, ráadásul nemcsak a Kárpát-medencében,⁶² hanem Európa-szerte.⁶³ Az edényekből előkerülő állatok pedig, kilépve hétköznapi jelentésükből, egyfajta közvetítőként jelennek meg a profán és a szellemi világ között.

Jelen tanulmányunkban a kánai szájával lefele fordított edények bemutatása révén szerettük volna bővíteni a már ismert hasonló jelenségek sorát. Mivel ezeknek a szokásoknak számos változata létezhetett, a problémakör tisztázására jelen munkánkba nem vállalkozunk. A kérdés megoldását elősegítené, ha az eddig publikálatlan leletek minél nagyobb számban közlésre kerülnének, és így az egyre bővülő adatok alapján tisztább képet kaphatnánk erről a hosszú évszázadokig fennálló babonás szokásról.

AZ EDÉNYEK ÉS ÁLLATMARADVÁNYOK LEÍRÁSA

164. objektum (2 edény)

Az első edény típusa: csupor

Leltári száma: 2005.1.164.12.

Az első edényből származó csontok száma: K/439⁶⁴

Az edényből előkerült vasszög száma: K/441

Előkerülési hely: A 164. objektumban, ami egy K-Ny-i tájolású „nyeles” ház volt, két szájával lefele fordított edényt is találtak a feltárók. Mindkettő a ház ÉNy-i negyedében feküdt. Az egyik, egy csupor, a ház északkeleti sarkában, a fal mellett, mind a kemencétől, mind a bejárattól távolabb került elő egy szabálytalan alakú gödörből, a másik, egy közepes méretű fazék, az előzőtől nem túl messze, a ház belseje felé eső részén egy ovális gödörből.

Az edény leírása:⁶⁵ Kisméretű csupor. Vöröses-sárga, 90% szürkére égett. Apró kavicsal és csillámos kavicsal soványított, érdes felületű. Széles peremű, a perem az edény fenekénél szélesebb. Enyhén szélesedő válla, a fenék felé szűkül. Pereme enyhén tagolt, belül horony fut körbe. Külseje díszítetlen, belsejében bekarcolt vonal fut. Alján jól látható, hogy korongról leemelt, alján elmosódva fenékbélyeg nyoma látható.

(Magassága: 10,5 cm, Szájátmérő: 12,8 cm, Fenékátmérő: 9 cm) Kora: 12. század és 13. század fordulója. (2. kép)

Az állatcsontok leírása: *Házityúk*: Egy jobb oldali lábközépcsont disztális epifízisének töredéke. (3. kép) *Csuka*: 23 darab csont: mindkét oldali cleithrum, mindkét oldali dentale, egy bal articulare, egy jobb operculum, egy bal frontale, egy bal hyomandibulare, és tizenöt egyéb, a csuka vázához tartozó, pontosabban nem azonosítható csonttöredék.

A második edény típusa: közepes méretű fazék

Leltári száma: 2005.1.164.11.

A második edényből származó csontok száma: K/437, és K/438

Az edényből előkerült vasszög száma: K/412

Az edény leírása: Közepes méretű fazék. Apró kavicsal soványított, kopott, töredezett, ragasztott, fehér anyagú kerámia. Az aljától 3,5 cm-re kezdődően az egész teste csigavonallal díszített (mélyen bekarcolt, egyenetlen távolságokra). A pereme kissé szélesebb az edény testének szélességétől. Nyaka minimálisan tölcseres. Az edény alján körben borda fut. (Magasság: 18 cm, Szájátmérő: 15 cm, Fenékátmérő: 10.5 cm) Kora: 13. század. (4. kép)

Az állatcsontok leírása: (5. kép) *Macska* (K/437): Egy juvenilis korú macska teljes váza: egy töredékes koponya, mindkét állkapocs, mindkét lapocka, mindkét karcsont, mindkét orsócsont, a jobb medence, mindkét combcsont, mindkét sípcsont, mindkét sarokcsont, egy kézközép-, és három bal lábközépcsont, egy nyak-, három hát- és hat ágyékcsgolyó, valamint tíz borda, az egyikén gyógyult törés nyomával. (6. kép) A macska többi csontja, ahogy a csuka

⁶⁰ Noha természetesen például egy újszülött kutya, vagy egy macska jóval csekélyebb értéket képvisel, mint a többi gazdasági haszonállat.

⁶¹ PÓCS 1977, 1990.

⁶² GYÚRKY 1967, LOVAG 1985, WOLF 1993

⁶³ BARTHA 1984

⁶⁴ A leletanyag leltározása folyamatban van. A K-s szám az ásatáson kiadott ásatási azonosító szám.

⁶⁵ Az edényleírásokat Jóri Tünde és Horváth Antónia készítették el, segítségüket ezúton is köszönjük.

csigolyái és pikkelyei is Kovács Zsófiához kerültek, néhány kisemlős, aprógerinces, emlős és békacsont társaságában. (3-4. táblázat) *Házityúk- és madárcsontok (K/438)*: négy darab házityúk első ujjperce, és négy darab, pontosan meg nem határozható fajú, madárnak tűnő, különösen rossz megtartású csonttöredék.

Egyéb lelet: Mindkét edényből előkerültek vasszőgek maradványai.

554. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.554.13.

A csontok száma: K/2272

Előkerülési hely: Kerek nagyméretű sekély egyenes aljú gödör. Átmérő: 159×141 cm, mélysége: 47 cm. (7. kép)

Az edény leírása: Közepes méretű fazék, rózsaszínes narancsos színű kívül-belül. Erősen kihajló, felhúzott peremű, belül fedőhoronnyal ellátott fazék. Pereméle lekerekített, kívül díszítetlen. Rövid nyaka alatt a vállon öt soros, közepesen mélyen bekarcolt rontott csigavonaldísz fut sűrűn körbe. A csigavonaldísz alatt a váll legszélesebb részén ferdén ívesen bekarcolt díszek (körömbenyomásos) vannak, összesen 18 db. A váll alatti részen három soros, vastagabban és kevésbé mélyen bekarcolt, sűrű csigavonaldísz található. Feneke egyenetlen, és díszítetlen. Aprókaviccsal soványított, jó megtartású fazék. Több daraból ragasztott, kiegészített. (Peremátmérő: 16,5 cm, Magasság: 22,5 cm, Fenékatmérő: 10,5 cm) Kora: 12. század második fele. (8. kép)

Az állatcsontok leírása: *Csuka*: mindkét oldali dentale töredéke, négy csigolya, két meghatározhatatlan csonttöredék és egy halpikkely.

940. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.717.10.

A csontok száma: K/983

Előkerülési helye: A 717. számú K-Ny-i tájolású ház ÉNy-i sarkába ástott nagyobb méretű gödörből (940. objektum), a padló alól került elő. A beásás a kemencével átellenes sarokban, a feltételezhető bejárat közelségében volt. A gödör átmérője 125 cm, mélysége 54 cm. (9-10. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű fazék, rózsaszínes, narancsos színű kívül-belül. Lassú kézi korongon készült, viszonylag szimmetrikus alakú, jól égetett, vékony falú, homokkal és apró kavicsal soványított, koromfolt nélküli edény. Alakja a vállnál erősen kiszélesedő, gömbös, szűkülő nyakú, erősen kihajló majd függőlegessé váló lekerekített peremű. Az edény teste szélesebb a peremnél. Díszítése a nyak alatt kettős, a test 2/3-ánál hármassal vízszintesen kör-

befutó vonaldísz. Az alján látszik a korongra szórt homok lenyomata. (Peremátmérő: 20-22 cm, Magassága: 28,5 cm, Fenékatmérő: 14,5 cm) Kora: 13. sz. (11. kép)

Az állatcsontok leírása: *Kutya*: Az újszülött kutya váza az állat fiatal kora miatt meglehetősen rossz megtartású volt, a csontváz erősen hiányos. Ami megmaradt, az a jobb állkapocs, egy könyöksont, egy kéztőcsont, mindkét combcsont, a jobb sípcsont, mindkét csigacsont és sarokcsont, három lábtőcsont, egy jobb kézközépcsont, három jobb és két bal lábközépcsont, öt első ujjperc, három nyak- és egy hátcsigolya, öt borda és kilenc kéz- vagy lábközépcsont. (5. táblázat)

1160. OBJEKTUM

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1160.1.

A csontok száma: 356

Az edényből előkerült vasszőg száma: K/141

Előkerülési helye: Ovális alakú tárológödör. Hossza 170 cm, szélessége 70 cm, mélysége 22 cm. (12. kép)

Az edény leírása: Közepes méretű fazék. Téglavörös színű, erősen kopott, érdes felületű, repedezett, másodlagosan kormozódott. Apró szemű, kavicsal soványított. Vállán vízszintesen körbefutó félköríves, sekély, széles bekarcolással díszített. Hasa öblös, talpa felé szűkül. Szája alkalmas fedővel való letakarásra, széles szájú. (Magassága: 19, cm, Szájátmérő: 16 cm, Fenékatmérő: 9 cm) Kora: 12. század vége. (13. kép)

Az állatcsontok leírása: *Kutya*: egy újszülött koponyájának egy darabja, a jobb állkapocsa és az egyik hosszúcsontjának a töredéke. Kérdés, hogy az állat csontváza már az eltemetéskor is ennyire hiányos volt, vagy a váz többi része a tafonómiai folyamat során pusztult el. Az állkapocs hossza: 25,9 mm.

1182. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1182.4.

A csontok száma: K/132

Előkerülési helye: Egy őskori foltba ástott Árpád-kori gödörből.

Az edény leírása: Közepes méretű fazék hetvenhat darabból ragasztott, több helyen hiányos töredéke. A pereme közepesen kihajló és kívül szögletesedő, a nyaka rövid és ívelt. Oldalán, közvetlenül a nyak alatt indul egy vékonyan, de mélyen bekarcolt nagyon laza csigavonal, mely három spirál után véget ér. A fazék aljrésze hiányos, így nem lehet tudni, elért-e az aljáig a dísz. Kívül-belül világos téglaszínű, homokos, kevés aprókaviccsal soványítással. Kívül jól

simított, helyenként szürke foltokkal. Belül foltokban mészkiválással erősen fedett felületű. Jó megtartású. (Peremátmérő: 17,3 cm, Magasság: 21 cm.) Kora: 12. század vége. (14. kép)

Az állatcsontok Kovács Zsófia meghatározása alapján: emlős-, kisemlős- és halcsontok, valamint halpikkely, tojáshéj és csiga.

Egyéb lelet: egy vastárgy töredéke.

1399. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1399.2.

Előkerülési helye: Szabálytalan ovális alakú, méhkas formájú, egyenes aljú tárológödör.

Az edény leírása: Közepes méretű, öblösödő, kívül narancsos rózsaszín, belül szürke színű fazék. A perem közepesen kihajlik és az alsó részén plasztikus borda fut körbe. A peremél legömbölyített. Az edény rövid nyaka alatt a váll felső részén közepesen vastagon bekarcolva három soros csigavonal-dísz található. A has alatti szűkülő részen 3-4 soros csigavonaldísz jelenik meg, ez vastagabban és mélyebben bekarcolt, mint a vállon lévő. Az edény alja egyenetlen felületű, valószínűleg a korongra szórt homok, vagy szerves anyag lenyomata látható rajta. Apró kavicsal és homokkal soványított. Ragasztott, aljánál kiegészített darab. (Peremátmérő: 15,5 cm, Magasság: 21 cm, Fenéktátmérő: 11 cm) Kora 12. század vége. (15. kép)

Az edényből állatcsontok nem kerültek elő.

1487. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1487.3.

A tojáshéj száma: K/333

A többi (edényből előkerült) tárgy leltári száma: kés: 2005.1.1487.1.; tű: 2005.1.1487.2.

Előkerülési helye: Az edényt egy É-D-i irányú árok Ny-i szélén, az árok betöltésében találták meg. (16. kép)

Az edény leírása: Közepes méretű fazék peremes oldaltöredéke. Pereme közepesen kihajló, enyhén tölcséres, kívül függőlegesen felhúzott peremrészszel, belül hornyolattal. Oldalán csigavonal díszítés látható. Kívül-belül középszürke színű, szemcsés anyaggal soványított, rossz megtartású. (Peremátmérő: 15 cm, Magasság: 13 cm, Falvastagság: 0,8 cm.) Kora: 13. század eleje.

A fémtárgyak leírása: *Kovácsoltvas kés*: A végén letörött nyéltüskéjéhez tompaszögben kapcsolódik a penge, amely fokozatosan szélesedik. Felső negyedében az él felé kissé ívesen meghajlik. Háromszög átmetszetű. Pengéje egyenetlen felületű. Pengehossz: 11 cm. Pengeszélesség: 2,3-3,2 cm. Nyéltüske hossza:

1,7 cm. Nyéltüske szélessége: 1,1 cm. (17. kép) *Vastű*: Kis hegyes 3,6 cm hosszú varrotű, melynek pici foka félig megmaradt. (18. kép)

A *tojáshéjdarabokból* annak megállapítása, hogy ép, vagy már törött tojást tettek az edénybe, nem volt lehetséges.

1668. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1668.1.

A csontok száma: K/436

Előkerülési helye: Egy kör alakú, lefelé szűkülő oldalú, egyenes aljú tárológödör. Átmérője 121 cm, mélysége 25 cm. (14. kép)

Az edény leírása: Vöröses rózsaszínű, kopott felületű, repedezett és hiányos nagyméretű fazék. Apró kavicsal soványított, érdes felületű. A vállán és a hasvonalán körbefutó 3-3 sekélyen bekarcolt vonallal díszített. Hasa erőteljesen öblösödik, talpa felé erősen szűkül. Vízszintesen kihajló peremű, peremén borda fut körbe. (Magassága: 22 cm, Szájátmérő: 16,5 cm, Fenéktátmérő: 12,5 cm) Kora: 12. század közepe. (19. kép)

Az állatcsontok Kovács Zsófia meghatározása alapján: emlős-, kisemlős és madárcsontok, valamint csiga.

Egyéb lelet: meghatározhatatlan vastárgy töredéke.

1695. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.1695.4.

A csontok leltári száma: K/469

Előkerülési helye: Az 1687. számú, nagyméretű, K-Ny-i irányú ház DK-i sarkába ástott gödörből (1695. obj.). A beásás a kemencével átellenben, a feltételezhető bejárat közelségében volt. A gödör átmérője 60 cm, mélysége 35 cm. (20. kép)

Az edény leírása: Közepes méretű, hengeresen öblösödő fazék. Kívül vöröses narancsszínű, erősen kopott állapotú, belül vöröses rózsaszínű, jól látható korongolt simításnyomokkal. Pereme erősen kihajló, lekerekített peremélű, kívül egy mély bevágással két részre tagolt. Rövid nyaka alatt rézsűsen, de nem ívelten, mélyen és vastagon bevagdosott díszek (18 db) láthatóak. A teste többi része díszítetlen. Alja erősen töredékes állapotú, aprókavicsal soványított, gyengébb megtartású, de simított és egyenes. Több darabból ragasztott és kiegészített. (Peremátmérő: 18,5 cm, Magassága: 20,5 cm, Fenéktátmérő: 13 cm) Kora: 12. század második fele. (21. kép)

Az állatcsontok leírása: *Házityúk*: egy kifejlett egyed teljes váza: koponya, állkapocs, kulcsont, mindkét hollócsőrscsont, mindkét lapocka, mindkét karcsont, mindkét orsócsont, mindkét könyökcsont,

mindkét kézközépcsont, mindkét combcsont, mindkét sípcsont, mindkét lábközépcsont, az egyik szárkapocscsont, hét csigolya, hét borda, a szegycsont és az öregcsont. (6. táblázat)

2001. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.2001.1.

Előkerülési hely: Az ásátási terület déli, patakhöz közeli részén, a sárga bolygatatlan altalaj feletti egykori „őshumuszból” került elő az edény. Az ásátás során ez volt az első szájjal lefelé fordított fazék, amit megtaláltunk. Egyedülállónak tekinthetjük abból a szempontból, hogy amíg a többi kerámiát a sárga altalajba mélyesztve helyezték el, addig ez sokkal magasabban került elő. (22. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű fazék tizenhat darabból ragasztott, kiegészített peremes oldal-töredéke. Közepesen kihajló egyszerű peremű, a pereméle vízszintesen levágott. Nyaka alatt öt sorban sekély, de vastag csigavonaldísz részlete látszik. Fehér kerámia, kívül szürkés és vöröses elszíneződéssel, belül világosbarna és szürke színű, jó megtartású, homokos soványítású. (Peremátmérő: 18,7 cm, Falvastagság: 0,5 cm) 13. század. (23. kép)

A fazékból állatcsont nem került elő.

3054. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3054.1.

A csontok száma: K/204

Előkerülési hely: A 3033. számú, K-Ny-i irányú, szabadon álló kemence előterében (hamuzógödörében) található kisméretű, ovális, a fazék méretéhez szabott gödörből. A gödör átmérője 53×30 cm, mélysége 35 cm. (24. kép)

Az edény leírása: Közepes méretű fazék. Vörösesbarna színű, apró kavicssal soványított, érdes felületű, kissé kopott. A nyakától a hasa aljáig 4 cm-ként sekély, széles csigavonallal díszített. Pereme erősen kihajló, középen kívülről tagolt. Nyaka erősen szűkül. Erőteljes válla van, amely a talpa felé szűkül. Másodlagosan kormozódott. (Magasság: 18,5 cm, Szájátmérő: 16 cm, Fenékatmérő: 10,5 cm) Kora: 12. század közepe. (25. kép)

Az állatcsontok leírása: *Kutya*: az újszülött egyed teljes vázának szinte az összes csontja megmaradt; a koponya töredéke, mindkét oldali állkapocs, lapocka, karcson, orsócsont, könyökcsont, a még össze nem csontosodott medence részei, a bal combcsont, mindkét sípcsont, kilenc csigolya és húsz borda. (26. kép) A bal állkapocs legnagyobb hossza 40, legnagyobb magassága 12,9 mm. (A többi csont méretét ld. a 7-8. táblázatban)

2. *Csuka*: Egy váz szinte összes csontja: mindkét oldali dentale, mindkét oldali articulare, mindkét oldali quadratum, mindkét oldali operculum, mindkét oldali preoperculum, mindkét oldali ceratohyale, mindkét oldali vomer, mindkét oldali suboperculare, a bal frontale, a bal hyomandibulare, ismeretlen oldali maxillatöredék és mellúszósugár, a páratlan csontok közül a basis phenoideum, a proatlas, és négy precaudális csigolya, ezen felül 12 koponyatöredék, 15 bordatöredék és 20 egyéb, pontosan nem meghatározható csonttöredék. (27. kép) Az állat hossza a dentale belső hossza alapján⁶⁶ 48 cm, amely érték megfelel egy három éves, kb. 1 kilogramm súlyú csukának.⁶⁷

3079. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3079.1.

Előkerülési hely: Lekerekített sarkú téglalap alakú egyenes oldalú ház, az északkeleti sarkában egy rossz állapotban levő kemencével. A ház északi részén szabálytalan kör alakú, egyenes oldalú és aljú gödörből került elő a szájával lefelé fordított fazék. A beásás a bejáratnál szemben, a kemence közelében helyezkedett el. (28-29. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű fazék. Szürke színű, törésfelülete rózsaszín. Pereme tagolatlan és enyhén kihajlik. Az aljától 5 cm-re kezdődően az egész teste csigavonallal díszített (tizenegy soros), a vonalak a nyak felé sűrűsödnek. Öblös testű, talpa felé szűkül. Apró kavicssal soványított. Több darabból ragasztott. (Magasság: 26 cm, Peremátmérő: 20,5 cm, Fenékatmérő: 11 cm) Kora: 13. század eleje. (30. kép)

A fazékból állatcsont nem került elő.

3136. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3136.1.

Előkerülési hely: Árok az ásátási terület déli, patakhöz közeli részén.

Az edény leírása: Nagyméretű, hiányos aljú, 20 darabból ragasztott és kiegészített fazék. Egyszerű, enyhén kihajló, lekerekített peremélű. Rövid nyaka alól a hasi részig, 4-5 soros sekélyen, de vastagon bekarcolt csigavonaldísz látszik. Kívül-belül erősen kopott felületű, világos téglaszínű, sok homokkal soványított. (Peremátmérője: 18,1 cm, Magassága: 20,5 cm) Kora: 12-13. század. (31. kép)

A fazékból állatcsont nem került elő.

⁶⁶ BARTOSIEWITZ 1990. 28-30.

⁶⁷ PINTÉR 1989.

3350. *objektum*

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3350.1.

Előkerülési hely: Lekerekített sarkú négyzetes alakú épület a délkeleti sarkában „nyéllel”. A ház délnyugati sarkában egy egyrétegű sütőfelületű, kör alakú kemence állt, amelynek a kövel kirakott szája valószínűleg északkelet felé nyílt. A délkeleti részen, a bejárat és a kemence közelségében, félkör alakú, egyenes oldalú és aljú gödör került elő, ebbe helyezték szájjal lefelé fordítva az edényt. (32. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű, kopott felületű, vöröses-rózsaszín fazék. Pereme közepesen kihajló, belső, vastag hornyolással készített, kívül díszítetlen. A szűkülő nyak alól indul egy három soros, erősen kopott felületű, így helyenként eltűnő csigavonaldísz, amely vastagon bekarcolt. A hasi részen a hengeresen öblös has alatt szintén erősen lekopott, lazább rendszerű csigavonaldísz fut körbe, egészen az aljig. Fenékén rombusz alakban egy fenékbélyeg látszik, melynek középső, hosszabb húrja szintén plasztikus. A kopott állapottól függetlenül jó megtartású, sok aprókavicsal soványított, több darabból ragasztott és kiegészített. (Peremátmérő: 17,5 cm, Magasság: 25 cm, Fenékátmérő: 12,5 cm) Kora: 12. század második fele. (33. kép)

A fazékból állatsont nem került elő.

3411. *objektum*

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3411.1.

A csontok száma: K/445

Előkerülési helye: Kis méretű, ovális gödör. Átmérője 53×29 cm, mélysége 19 cm.

Az edény leírása: Közepes méretű, kívül narancsos rózsaszín, belül világosszürke színű ép fazék. Erősen kihajló peremének éle lekerekített, kívül két részre tagolt. Rövid nyaka alatt két sorban egymás alatt 21 darab ferdén és ívesen bevagdalt (körömbevagdalt) díszítés látható. Az edény többi része díszítetlen. A kerámia jó megtartású, aprókavicsal és homokkal soványított. Feneke egyenletes kiképzésű. Peremén egy helyen repedt. (Peremátmérő: 17 cm, Magassága: 21 cm, Fenékátmérő: 12 cm) Kora: 12. század. (34. kép)

Az állatsontok leírása: *Házityúk* (két egyed maradványai, amelyek közül az egyik egy csirke): egy bal lábközépcsont darabja, egy jobb és egy bal hiányos hollócsőrscsont, három sípcsont töredék, valamint két lapos- és egy csövescsont szilánkjá. A csontok egy része Kovács Zsófia meghatározásából ismert: több, szintén a tyúkokhoz tartozó töredék, egy halcsont, néhány kisemlős és egy ragadozó maradványa.

3479. *objektum*

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.3479.1.

A csontok száma: K/2099

Előkerülési hely: A 3411. számú (lefele fordított edényt tartalmazó) objektum mellett, egy amorf gödör déli felébe ásott kerek gödörből. Átmérője 50 cm, mélysége 37 cm. (35. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű, hengeresen öblösödő fazék. Kívül-belül vöröses rózsaszín, közepesen kihajló peremű. Peremén belül kis hornyolás, kívül kisvívű plasztikus bordadísz látható. A nyaka alatt indul az a tíz soros vastagon, de sekélyen bekarcolt csigavonaldísz, amely a vállrészen sűrűbb, az alj felé pedig lazább. A fazék alján egy körben négy vízszintes, párhuzamos vonal látszik. Az edény homokkal és kevés aprókavicsal soványított, jó megtartású, kissé kopott felületű, több darabból ragasztott és kiegészített darab. (Peremátmérő: 19 cm, Magasság: 24 cm, Fenékátmérő: 12,5 cm) Kora: 13. század. (36. kép)

Az állatsontok leírása: *Kutya*: egy újszülött állat teljes váza; egy koponyatöredék, a jobb oldali állkapocs, mindkét lapocka, a bal karcsont, meghatározhatatlan oldalú orsócsont, mindkét könyökcsont, a még össze nem csontosodott medence részei, mindkét combcsont, mindkét sípcsont, egy csigolya, tizenegy borda és három kéz- vagy lábközépcsont. (9. táblázat) A váz többi csontja Kovács Zsófiához került. Az általa vizsgált földmintában még hal, aprógerinces, béka, kisemlős és tojáshéjmaradványok is voltak, valamint egy csigaház és egy fémdarab.

3509/7. *objektum*

Az edény típusa: csupor

Leltári száma: 2005.1.3509.180

A csontok száma: K/2281

Előkerülési hely: A 3509 ház 7. szelvény DNy-i sarkában található az a 3567. számú cölöplyuk, amelynek kb. a közepéből került elő a kőlappal lefedett csupor. A cölöplyuk átmérője 20 cm, a mélysége 100 cm volt. (37. kép)

Az edény leírása: Kis méretű csupor, három darabból összeragasztva. Egyszerű pereme közepesen, tölcseresen kihajló. Oldala és alja díszítetlen, kívül sötétszürke színű, belül vörösesbarna és sötétszürke foltos. Szemcsés anyaggal soványított. Jó megtartású, kisebb felületi sérülésekkel. (Peremátmérője: 12 cm, Magassága: 8,5 cm, Fenékátmérő: 8,9 cm) Kora: 10-11. század. (38. kép)

Az állatsont leírása: Egy *csuka* hiányos váza: két borda, két cleithrum, egy hyomandibulare, egy vomer és harmincnégy, a hal csontvázából származó meghatározhatatlan kis csonttöredék.

3758. objektum

Az edény típusa: kisméretű fazék vagy bögre

Leltári száma: 2005.1.3758.1.

A csontok száma: K/3281

Előkerülési hely: Kis méretű, kör alakú gödör. Átmérői: 46×44 cm, mélysége 28 cm. (39. kép)

Az edény leírása: Kis méretű, ép, fehér kerámiafazék. Pereme felhúzott, legömbölyített peremélű, kívül kisívű plasztikus bordadísszel. Oldalán a magas nyaka alatt sűrű csigavonaldísz fut le. Fenekén az aljrész teljes felületét kitöltő talpas kereszt alakú fenékbélyeggel. Kevés homokkal soványított, jó megtartású, szépen simított edény. (Peremátmérője: 11,2 cm, Magassága: 16 cm, Fenékátmérő: 6 cm) Kora 13. század első fele. (40. kép)

Az állatcsontok leírása: *Csuka*: négy precaudalis csigolya, a jobb cleithrum egy vágásnyommal, egy borda és tizenöt, a hal csontvázából származó meghatározhatatlan töredék.

4348. objektum

Az edény típusa: fazék

Leltári száma: 2005.1.4348.1.

Előkerülési hely: Ovális alakú sekély gödör. Átmérői: 138 cm, mélysége 23 cm. (41. kép)

Az edény leírása: Nagyméretű, hiányos aljú, 16 darabból ragasztott és kiegészített fazék töredéke. Pereme tölcésesen kihajló, kívül nagy ívű plasztikus bordával díszített, belül sekély hornyolattal. Oldala

díszítetlen. A felépítés nyomainak simításai a külső és a belső felületén is jól látszanak. Jó megtartású, kívül világos narancsos téglaszínű, helyenként koromfoltos. Belseje középszürke. Sok homokkal és egy kevés aprókaviccslal soványított. (Peremátmérője: 17 cm, Magassága: 21 cm) Kora: 12-13. század fordulója. (42. kép)

A fazék nem tartalmazott állatcsontokat.

5084. objektum

Az edény típusa: kisméretű fazék

Leltári száma: 2005.1.5084.2.

A csontok és az edényből előkerült vasszög száma: K/985

Előkerülési hely: Ovális szájú, méhkas formájú, egyenes aljú gödör. Átmérői: 120×97 cm, mélysége 17 cm. (43. kép)

Az edény leírása: Kisméretű, aszimmetrikus fazék. Pereme kihajló, egyszerűen kiképzett, az oldala díszítetlen. Alja ötszögű csillag (pentagramma) alakú fenékbélyeggel ellátott. Világosbarna színű, apró kaviccslal, homokkal soványított, jó megtartású. (Peremátmérő: 13,5 cm, Magasság: 9 cm, Fenékátmérő: 7,5 és 8,5 cm) Kora: 12. század második fele. (44. kép)

Az állatcsontok leírása: *Kutya*: egy újszülött egyed néhány elég rossz megtartású csontja: egy hiányos combcsont, néhány koponyatöredék, egy fog, és négy, szintén hiányos kéz- vagy lábközépcsont. Egyik töredék sem mérhető.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARTHA 1984 BARTHA E. Házkultusz. A ház a magyar folklórban. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 14. Debrecen, 1984.
- BARTHA-GÖNYEY 1937 N. BARTHA E. – GÖNYEY S. et al.: A magyarság néprajza 4. Bp., 1937.
- BARTOSIEWICZ 1990 BARTOSIEWICZ, L.: Osteometrical studies on the skeleton of pike (*Esox lucius* L. 1758). *Aquacultura Hungarica* 6. Szarvas, 1990. p. 25–34.
- BESSENYEI 1997 BESSENYEI J. (szerk.): A magyarországi boszorkányság forrásai 1. Bp., 1997. p. 40.
- BESSENYEI 2000 BESSENYEI J.: A magyarországi boszorkányság forrásai 2. Bp., 2000. p. 269.
- BOGÁTS 1936 BOGÁTS: Boszorkányosságok és boszorkányperek. Kézirat a Székely Nemzeti Múzeumból. Leltári szám 267/1936.
- DIÓSZEGI 1982 DIÓSZEGI V.: Vas. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. (Sz-Zs), (főszerk.) Ortutay Gy. Bp., 1982. p. 495.
- DÖMÖTÖR 1981 DÖMÖTÖR T.: A magyar nép hiedelemvilága. Bp., 1981.
- DRIESCH 1976 DRIESCH, A. von Den: A guide to the measurement of animal bones from archeological sites. *Peabody Museum Bulletin* 1. Harvard-Massachusetts, 1976.
- GÁL in press GÁL E.: Fine feathers make fine birds”: the exploitation of wild birds in medieval Hungary. In: J. Mulville and A. Powell (eds.), ‘A walk on the wild side’. *Oxbow Books*, Oxford. (in press)
- GÖMÖRI 1984 GÖMÖRI J.: XI. századi temető Szakonyban. *CommArchHung* 1984. p. 81–107.
- FODOR 1986 FODOR I.: Középkori építőáldozat Jászágón. *CommArchHung* 1986. p. 139–145.
- GYÜRKY 1967 H. GYÜRKY K.: Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. *ArchÉrt* 94. (1967), p. 80–84.
- HELLEBRANDT 1989 HELLEBRANDT M.: Der Keltische Kantharos von Csobaj und sein historischer Hintergrund. *ActaArchHung* 41. Bp., 1989. p. 33–51.
- HOLL-NOVÁKI-PÓCZY 1962 HOLL I. – NOVÁKI Gy. – PÓCZY K.: Várfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. *ArchÉrt* 89. (1962), p. 47–67.
- HORVÁTH 1969 HORVÁTH I., Esztergom-Táti út. In: Régészeti füzetek I. N. 22. (szerk. Sz. Burger A.) 1969: 58.
- HORVÁTH 1979a HORVÁTH I., Esztergom-Szentkirály. *Dunai Régészeti Híradó* 1. Budapest: 42–44.
- HORVÁTH 1979b HORVÁTH I., Esztergom-Szentkirály, középkori falu, temető. *Dunai Régészeti Közlemények*, (főszerk. Fülep F.) Budapest: 85–86.
- HORVÁTH-KOROM-REMÉNYI 2005 HORVÁTH L. A. – KOROM A. – REMÉNYI L. – SZILAS G. – TEREI Gy.: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek-Tóváros-Lakópark területén folyó régészeti feltárásról. *AqFüz* 11. (2005), p. 137–167.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Zs.: Budapest XI. ker. Kőérberek-Tóváros (Kána falu) 2003–2004. évi ásatás aprógerinces-fauna elemzése. (Kézirat)
- KRALOVÁNSZKY 1969 KRALOVÁNSZKY A.: Székesfehérvár-Püspöki Székesegyház. *RégFüz* 1/22. (1969), p. 70–71.
- LOVAG 1985 LOVAG Zs.: Esztergom–Alsósziget. In: *RégFüz* 1/38. (1985), p. 96.
- MATOLCSI 1982 MATOLCSI J.: Állattartás őseink korában. Bp., 1982. p. 284, 101–102. ábra.
- MATOLCSI-SÁGI 1983 MATOLCSI J. – SÁGI K.: Építőáldozat vagy szellemi házőrző? *Élet és Tudomány* 23. évf. 38. sz. június 10, (1983), p. 716–717.
- MÉRI 1964 MÉRI I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *RégFüz* 2/12. (1964), p. 16–17.
- PINTÉR 1989 PINTÉR K.: Magyarország halai. Bp., 1989. p. 52.
- PÓCS 1977 PÓCS É.: Építőáldozat. In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. (A–E). (főszerk.)

- PÓCS 1982 Ortutay Gy. Bp., 1977. p. 697–698.
Pócs É.: Tojás. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. (Sz–Zs). (főszerk.) Ortutay Gy. Bp., 1982. p. 305.
- PÓCS 1990 Pócs É.: Építőáldozat. In: Magyar Néprajz 7. Népszokások, néphit, népi vallásosság. (főszerk.) Dömötör T. Bp., 1990. p. 562–563.
- PÖLÖS 1999 PÖLÖS A.: Építési áldozatok. In: A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai. Szerk: S. Perémi Á. Veszprém, 1999. p. 205–208.
- PÖLÖS 2001 PÖLÖS A.: Építőáldozatok. In: Népi építészet a Kárpád-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (szerk. Cseri M. – Tárnoki J.) Szentendre-Szolnok, 2001. p. 467–484.
- SÁGI 1967 SÁGI K.: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. VMMK 6. (1967), p. 55–85.
- SZABÓ 1964 SZABÓ J. GY.: Honfoglaláskori sírok Eger–Répástetőn. EMÉ 2. (1964), p. 105–141.
- SZÁRAZ 2003 SZÁRAZ CS: Letenye–Lapuleveles-dűlő. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Szerk. Kisfaludi J. Bp., 2003. p. 184.
- TAKÁCS 1993 TAKÁCS M.: Árpád-kori települési objektumok Kajárpéc–Pokolfa–dombon. CommArchHung 1993. p. 201–226.
- TÉGLÁS 1910 TÉGLÁS I.: Építőáldozat emléke Tordán. Néprajzi Értesítő 11. (1910), p. 60–61.
- TÉGLÁS 1913 TÉGLÁS I.: Építőáldozat Tordán. Néprajzi Értesítő 14. (1913), p. 99–101.
- TEREI 2004 TEREI Gy., Kána. Egy középkori falu Budapest határában. Magyar Múzeumok. 2004/3. Budapest: 22–24.
- TEREI 2005 TEREI Gy., Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros–Lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Budapest: 34–72.
- TEREI 2005b TEREI Gy., Kőérberek–Tóváros–Lakópark. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004., Budapest: 88–99.
- TEREI 2006 TEREI Gy., Kána falu Árpád-kori temploma és temetője. Régészeti értékeink 16. Budapest.
- TEREI 2010 TEREI Gy., Az Árpád-kori Kána falu Budapest határában. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. szerk. Kovács Gy. – Benkő E. – Feld I., in press.
- TEREI–HORVÁTH 2007 TEREI Gy. – HORVÁTH A.: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. CommArchHung 2007. p. 215–245.
- TETTAMANTI 1975 TETTAMANTI S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StComit 3. (1975), p. 79–123.
- TOMKA 1972 TOMKA P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz (Kés a sírban). Arrabona 14. (1972), p. 27–77.
- TOMKA 2007 TOMKA P.: A honfoglalás korától a török korig. Amit Győr középkori történetéről megismertünk. In: A vagongyár alatt – a vagongyár előtt. Kiállításvezető. (szerk. Bíró Sz. – Molnár A. – Nagy A) Győr, 2007. p. 63–92.
- TÓTH 2005 TÓTH G. P. (szerk.): A magyarországi boszorkányság forrásai 4. Bp., 2005. p. 176.
- TÓTH in press TÓTH G. P.: A boszorkányok hagyatéka. A tárgyi bizonyíték és a (mágikus) bűnjel a magyarországi boszorkányperekben. (in press)
- VAJKAI 2003 VAJKAI A.: Népi gyógyászat. Bp., 2003. p. 82.
- VALTER 2005 VALTER I.: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. CommArchHung 2005. p. 537–563.
- VISKI–GYÖRFFY 1934 VISKI K. – GYÖRFFY I.: Rontás (betegség), varázslás (orvoslás). In: A magyarság néprajza 2. Bp., 1934. p. 418.
- VÖRÖS 1990 VÖRÖS I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. FolArch 41. (1990), p. 117–146.

- VULKANOVIĆ 1989 VULKANOVIĆ, T. P.: Witchcraft in the Central Balkans II: Protection against Witches. *Folklore* 100/2 . (1989), p. 221–236.
- WOLF 1993 WOLF M.: Babonás szokások Árpád-kori falvainkban. *HOMÉ* 1993. p. 543–562.
- WOLF 1997 WOLF M.: Hejőkeresztúr–Vizekköve. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései.* (Szerk: Raczky P. – Kovács T. – Anders A.) Bp., 1997. p. 139–143.
- WOLF 1999 WOLF M.: Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai.* (Szerk: S. Perémi Á.) Veszprém, 1999. p. 166–178.

POTS BURIED UPSIDE DOWN AND THEIR CONTENTS
IN THE ÁRPÁD ERA VILLAGE OF KÁNA

Pots buried upside down and containing animal remains have been found at numerous medieval sites in Hungary. The village of Kána is especially important as such a large number of finds of this type have not been unearthed elsewhere. The pots can be regarded either as building offerings or might be linked to apotropaic or fertility rites. In spite of Christianity, they were used in the Carpathian Basin for centuries, and their memories survived in folk traditions as long as the mid-20th century.

Kána is of special importance in medieval Hungarian archaeology as this is the most widely explored village from the Árpád Era. In contrast with previously excavated sites where only a single pot or a few items were documented by archaeologists, twenty-one such pots have been discovered at this site.

The examination of pots buried upside down has proven to be important from several aspects. The large number of samples has provided us with further details about building and apotropaic offerings. Such element is the appearance of dogs and cats and the previously unprecedented pike besides the "usual" offerings (hen, egg and metal objects).

It is difficult to answer the question how the number of pots unearthed here is related to the quantities of similar pots in other Árpád Era settlements in Hungary. It is also disputed whether the family removed and took away the building offerings when leaving the village or left them in the ground. In the case of Kána it should also be taken into account that the village was relatively wealthy compared to other villages in the Árpád Era: such phenomena and finds (a church constructed in ashlar masonry, a large number of walled graves, several intact iron objects, coins, glass etc.) occur here which have not been unearthed in similar settlements of the period. The finds make us face the fact that these pagan traditions were flourishing, or at least they were tolerated, in spite of Christianity. It is not only proven by the survival of building offerings until the mid-20th century, but also the fact that similar offerings can be found even in ecclesiastical buildings in the Carpathian Basin and all around Europe. The animal remains found in the pots had been detached from their everyday meanings and acted as intermediaries between the material and the spiritual worlds.

FÜGGELÉK

1. táblázat: Az edények előkerülési helyeik szerint

	GÖDÖR	HÁZ	ÁROK	KEMENCE HAMUSGÖDRE	RÉTEG	ÖSSZ.
Állatmaradványokkal	8	5	1	1		15
Állatmaradványok nélkül	2	2	1		1	6
Összesen	10	7	2	1	1	21

2. táblázat: Az edényekből előkerült állatmaradványok¹

MEGHATÁROZHATÓ FAJOK	A VÁZ TELJESSÉGE	ÉLETKOR	MINIMÁLIS EGYEDSZÁM	OBJEKTUMSZÁM	VASTÁRGY
kutya	teljes váz	újszülött	3	940, 3054, 3479	
kutya	néhány csont	újszülött	2	1160, 5084	+
macska	teljes váz	fiatal	1	164	+
házi tyúk	teljes váz	kifejlett	1	1695	
házi tyúk	szárny- és lábcsontok	fiatal	1	3411	
házi tyúk	lábcsont töredéke	kifejlett	1	164	+
házi tyúk	ujjpercek	?	1	164	
tojás	töredékek		3	1487	+
csuka	teljes váz	kb. 3 éves	1	3054	
csuka	teljes váz	?	1	164	+
csuka	néhány csont	?	3	554, 3567, 3758	
Összesen			18		

3. táblázat: A 164. objektumból származó mérhető macskacsontok² (mm.-ben):

	A JOBB ÁLLKAPOCS	A BAL ÁLLKAPOCS
A legnagyobb hosszúság	47,7	47,6
A legnagyobb magasság	18,3	18,4
A 3. előzáfog és a 1. őrlőfog hossza (P3-M1)	17,8	17,8
	A jobb lapocka	A bal lapocka
A teljes hossz.	46,2	46,2
A legkisebb szélessége a nyaknál	9,8	9,7
Az ízesülési felszín legnagyobb szélessége	10,2	10,1
Az ízesülési felszín mélysége	6,3	6,3

4. táblázat: A 164. objektumból származó mérhető macskacsontok (mm.-ben):

CSONT	EPIFÍZISEK NÉLKÜLI HOSSZ.	A PROX. EPIFÍZIS SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB MÉLY.	A DISZT. EPIFÍZIS SZÉL.	A DISZT. EPIFÍZIS MÉLY.
Karcsont (jobb)	61,3		4,9	6,1		
Karcsont (bal)	60,6		4,7	5,5		
Orsócsont (jobb)	57		3,5	2,5		
Combcson (jobb)	68,9		5,9	5,8		
Combcson (bal)			5,9	5,5	15,4	14,6
Sípcson (jobb)		15,3	5,6	4,6		
Sípcson (bal)	74,4		5,7	4,7		
Sarokcsont (jobb)	22,2					
Sarokcsont (bal)	22,1					

¹ A Kovács Zsófia által meghatározott állatcsontokat ebben a táblázatban nem tüntetjük fel, azok az edények részletes leírásánál szerepelnek.”

² Az összes csont mérése DRIESCH 1976 alapján történt.

5. táblázat: A 940. objektum edényéből előkerült kutya mérhető csontjai (mm.-ben):

CSONT	ÉPIFÍZEK NÉLKÜLI HOSSZ.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB MÉLY.
Sípcsont (jobb)		4,1	4,1
II. lábközépcsont (jobb)	21,5		
II. lábközépcsont (bal)	21,2		
III. lábközépcsont (jobb)	24,7		
III. lábközépcsont (bal)	24,8		
IV. lábközépcsont (jobb)	25,6		
V. kézközépcsont (jobb)	13,1		
Sarokcsont (jobb)	19,1		

6. táblázat: Az 1695 objektum fazekából származó tyúkcsonatok méretei (mm.-ben):

CSONT	TELJES HOSSZ.	A PROX. ÉPIFÍZIS SZÉL.	A PROX. ÉPIFÍZIS MÉLY.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB MÉLY.	A DISZT. ÉPIFÍZIS SZÉL.	A DISZT. ÉPIFÍZIS MÉLY.
Hollócsőrcsont (jobb)	47,6						
Hollócsőrcsont (bal)	47,7						
Karcsont (jobb)	62,7	17,7	8,6	16,5	5,4	13,8	7,9
Karcsont (bal)	62,9	17,5	8,9	16,5	5,3	14,1	7,4
Orsócsont (jobb)	54,6	5	4,8	2,4	2,4	5,8	3,1
Orsócsont (bal)	54,2	5	4,8	2,5	2,4	5,6	3
Könyökcsont (jobb)	60,6	8,1	11,7	3,9	5,4	8,1	6,1
Könyökcsont (bal)	60,2	8,5	11,9	3,9	4,9	7,1	7,5
Kézközépcsont (jobb)	32,9						
Kézközépcsont (bal)	32,3						
Combsont (jobb)	69,3	14,8	9,2	6,2	6,3	14,3	11,1
Combsont (bal)	69,3	14,5	9,5	6,1	6,6	14,3	11,3
Sípcsont (jobb)	95,4	16,5	16,4	5,5	4,8	10,9	10,2
Sípcsont (bal)	96,2	15,6	16,8	5,5	4,8	10,7	10,7
Lábközépcsont (jobb)	64,1	12	10,9	6	4,1	11,9	9,2
Lábközépcsont (bal)	63,2	12	10,9	5,8	3,5	11,7	9,3

7. táblázat: A 3054. objektum fazekából előkerült kutya lapockái (mm.-ben):

	A JOBB LAPOCKA	A BAL LAPOCKA
A teljes hossz.	22,3	22,4
A legkisebb szélesség a nyaknál	6,9	7

8. táblázat: A 3054. objektum fazekából előkerült kutya hosszúcsontjai (mm.-ben):

CSONT	ÉPIFÍZEK NÉLKÜLI HOSSZ.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB MÉLY.
Karcsont (jobb)	27,8	3,7	4,3
Karcsont (bal)	27,9	3,7	4,2
Orsócsont (jobb)	22,7	3	2,1
Orsócsont (bal)	22,7	3	2,2
Könyökcsont (jobb)	25,4		
Könyökcsont (bal)	25,3		
Combsont (bal)	27,1	3,1	3
Sípcsont (jobb)	24,3	3	3
Sípcsont (bal)	24,5	3	3,2

9. táblázat: A 3479. objektum edényéből előkerült kutya hosszúcsontjai (mm.-ben):

CSONT	EPIFÍZISEK NÉLKÜLI HOSSZ.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB SZÉL.	A DIAFÍZIS LEGKISEBB MÉLY.
Karcsont (bal)	25,2	3,5	4
Orsócsont (jobb)	21,3		
Könyökcsont (jobb)	25,2		
Könyökcsont (bal)	25		
Combcson (jobb)	24,9	3,1	2,9
Combcson (bal)		3,1	3
Sípcsont (jobb)	22,8	2,9	2,9
Sípcsont (bal)	22,5	2,9	2,8

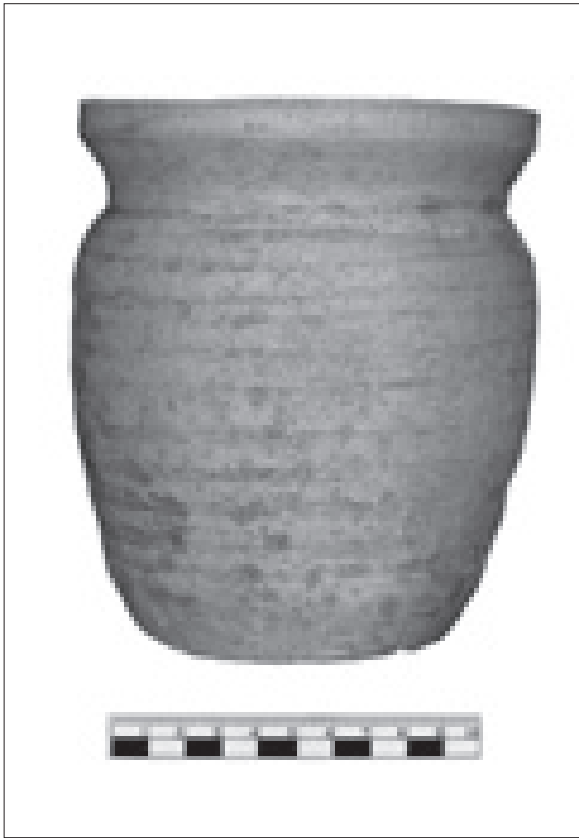
1. kép. A lefelé fordított edények előkerülési helyei
• * Állatmaradványokat tartalmazó edények
• □ Üres edények

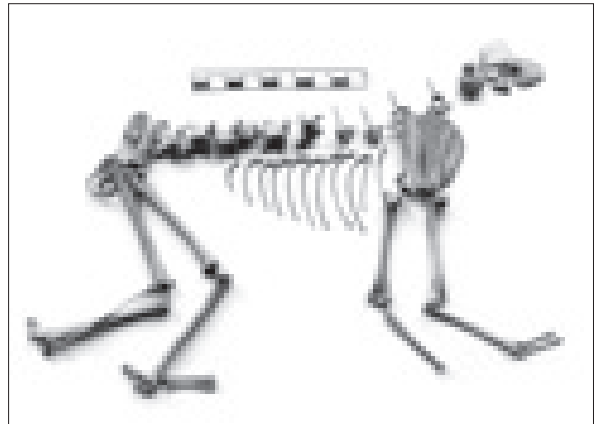
2. kép. A 164. objektum első edénye

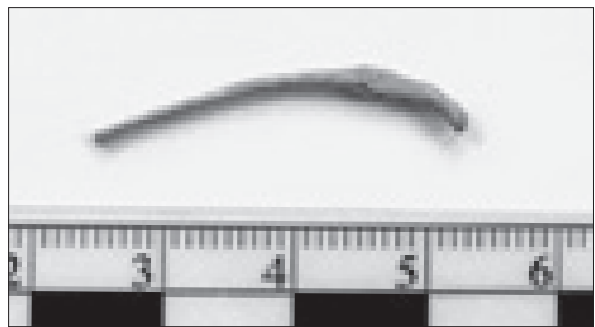
3. kép. A 164. objektum első edényének tartalma: tyúk- és csukacsontok

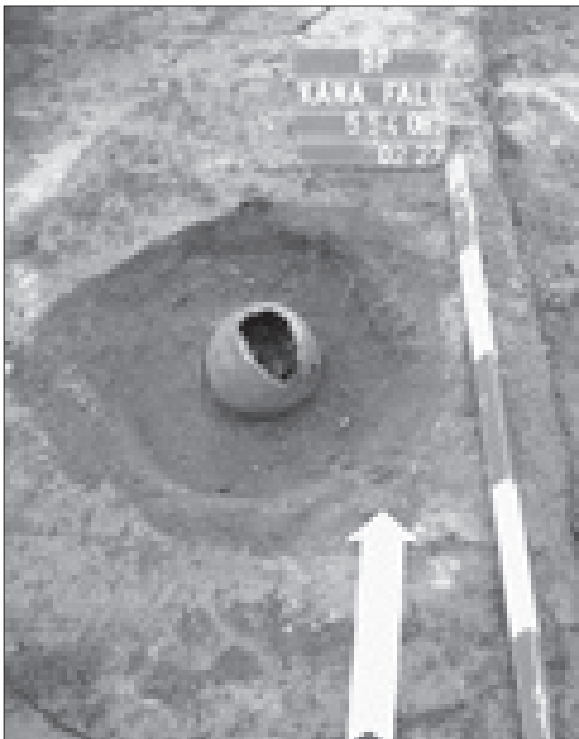
4. kép A 164. objektum második edénye

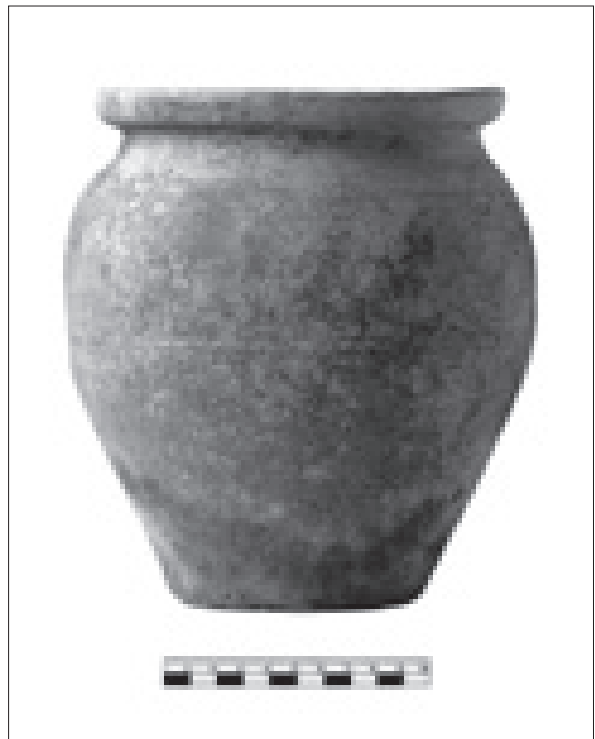
5. kép. A 164. objektum második edényéből előkerült macskacsontváz

6. kép. Gyógyult törés nyoma a macska egyik bordáján

7. kép. Az 554. objektum feltárás közben

8. kép. Az 554. objektum edénye

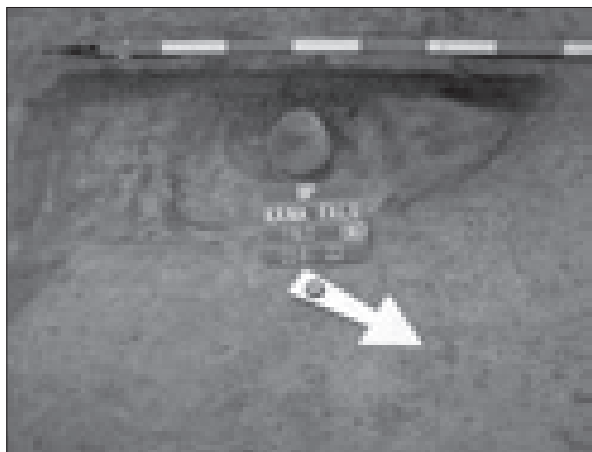
9. kép. A 940. objektum fazeka a megtaláláskor

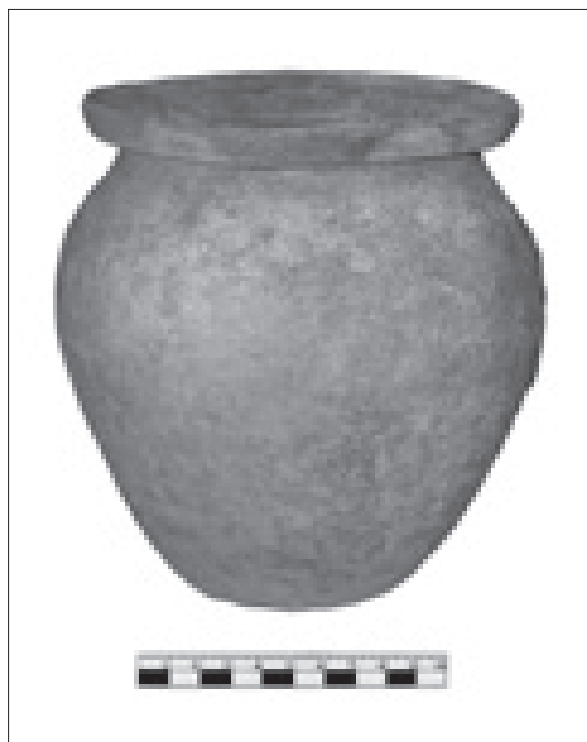
10. kép. A 940. objektum fazeka és a csontok a megtaláláskor

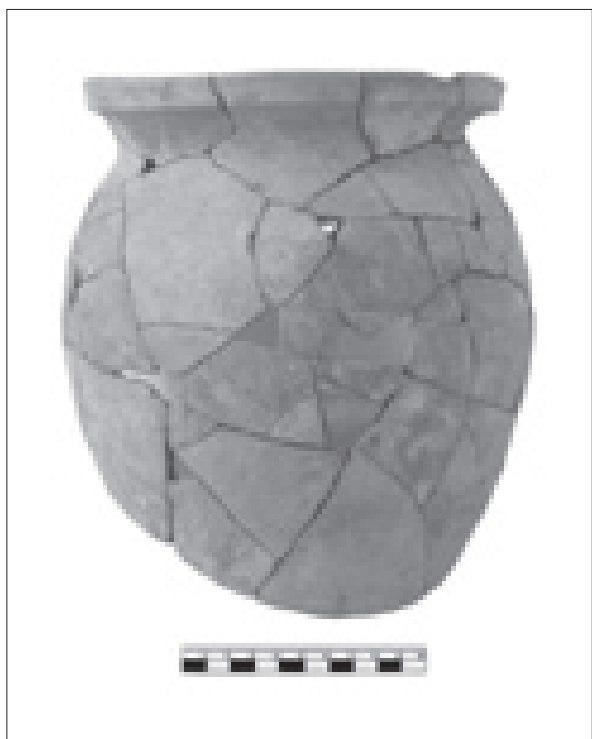
11. kép. A 940. objektum edénye

12. kép. Az 1160. objektum és a benne talált fazék

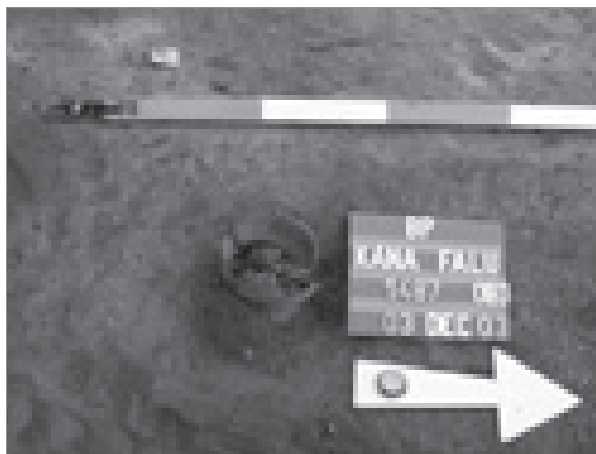
13. kép. Az 1160. objektum edénye

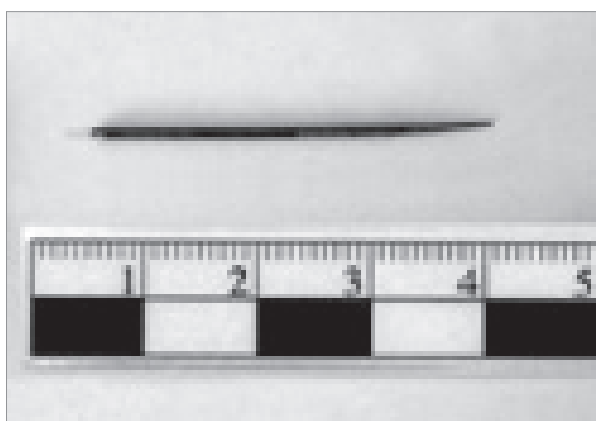
14. kép. Az 1182. objektum edénye

15. kép. Az 1399. objektum edénye

16. kép. Az 1487. árok feltárás közben

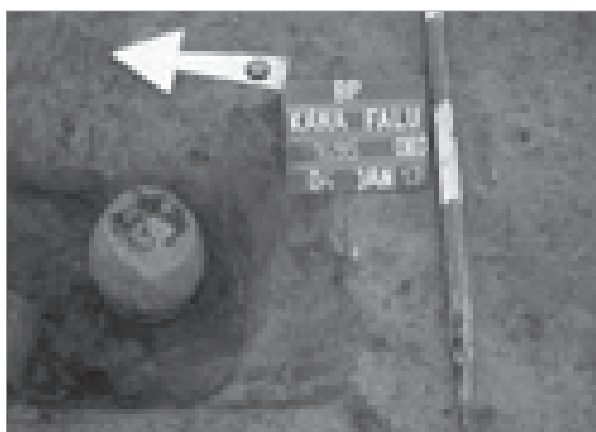
18. kép. Az 1487. objektum edényéből előkerült tű

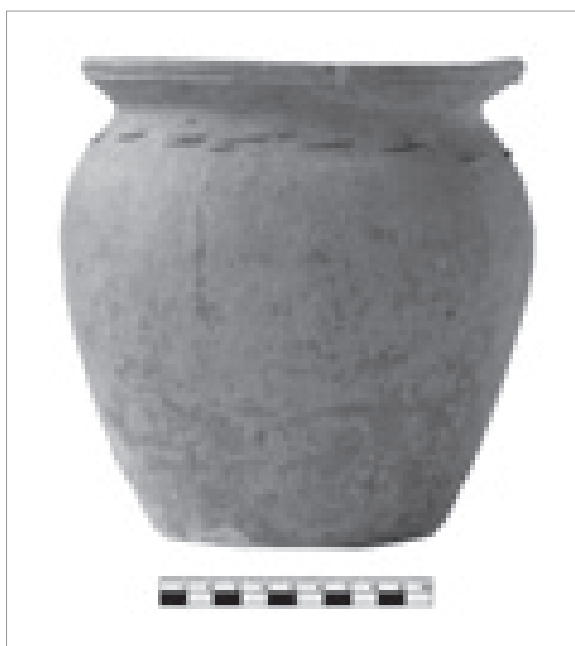
17. kép. Az 1487. objektum edényéből előkerült kés

19. kép. Az 1668. objektum edénye

20. kép. Az 1695. objektum feltárás közben

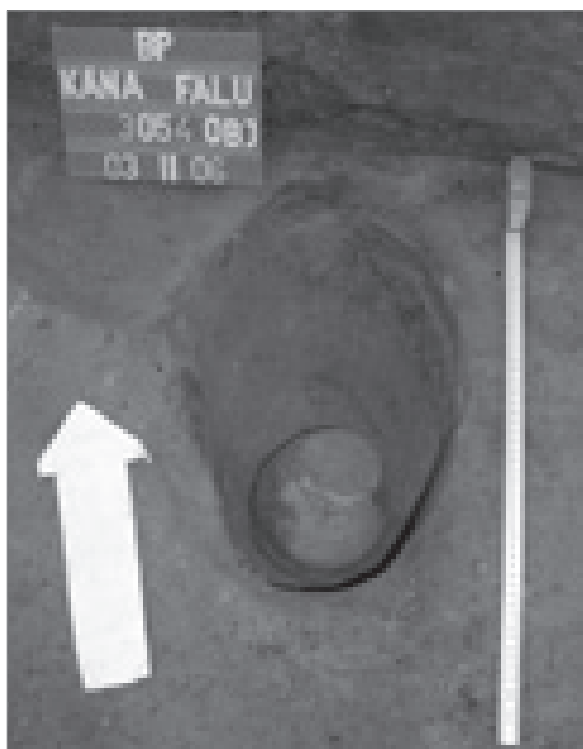
21. kép. Az 1695. objektum edénye

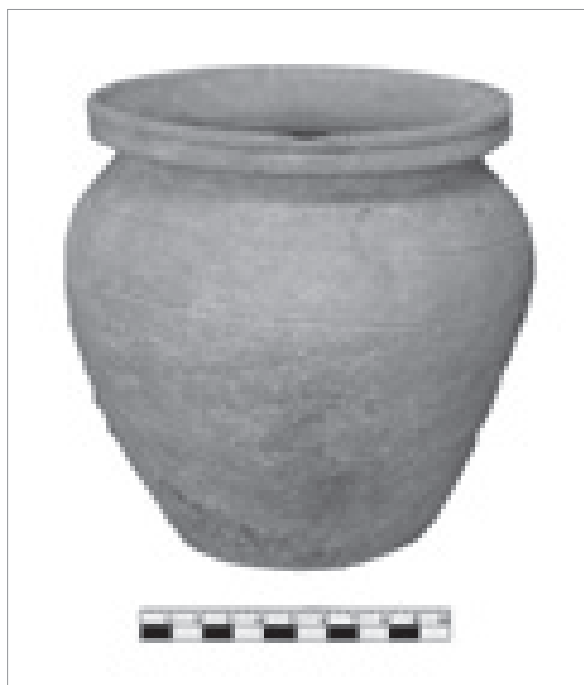
22. kép. A 2001. sz. réteg feltárás közben

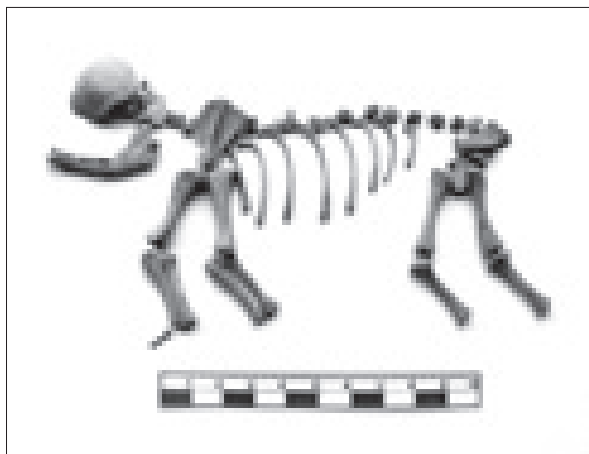
23. kép. A 2001. sz. rétegben talált edény töredéke

24. kép. A 3054. objektum feltárás közben

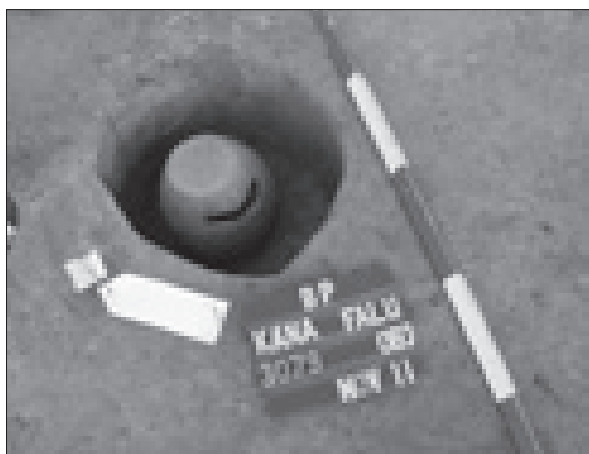
25. kép. A 3054. objektumból előkerült edény

26. kép. A 3054. objektum edényéből előkerült újszülött kutya

27. kép. A 3054. objektum edényéből előkerült csuka

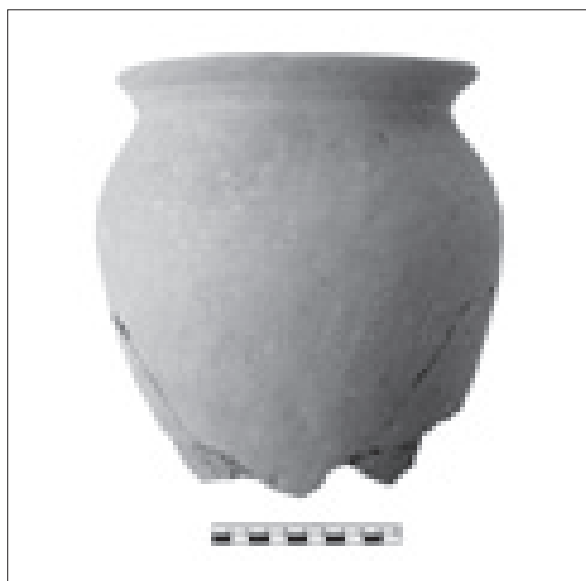
28. kép. A 3079. objektum feltárás közben

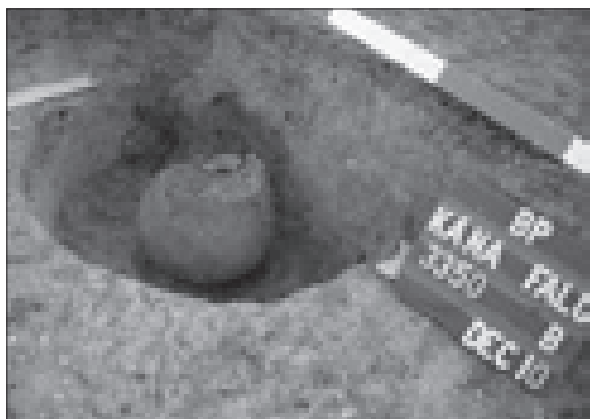
29. kép. A 3079. objektum az edény kiemelésekor

30. kép. A 3079. objektum edénye

31. kép. A 3136. objektum edénye

32. kép. A 3350. objektum feltárás közben

33. kép. A 3350. objektum edénye

34. kép. A 3411. objektum edénye

35. kép. A 3479. objektum feltárás közben

36. kép. A 3479. objektum edénye

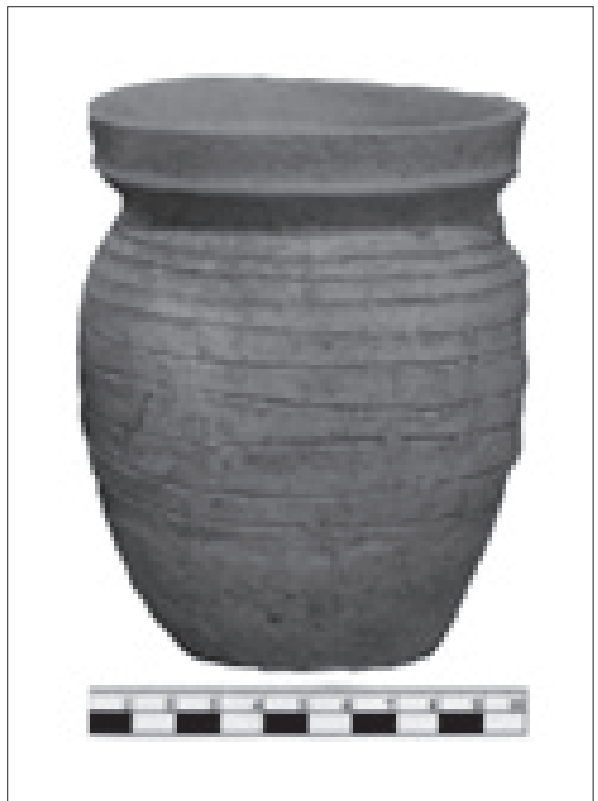
37. kép. A 3509. sz. tárolóhelyiség cölöplyuka feltárás közben a szájjal felfele álló, kőlappal fedett edénnyel

38. kép. A 3509/7. objektum edénye

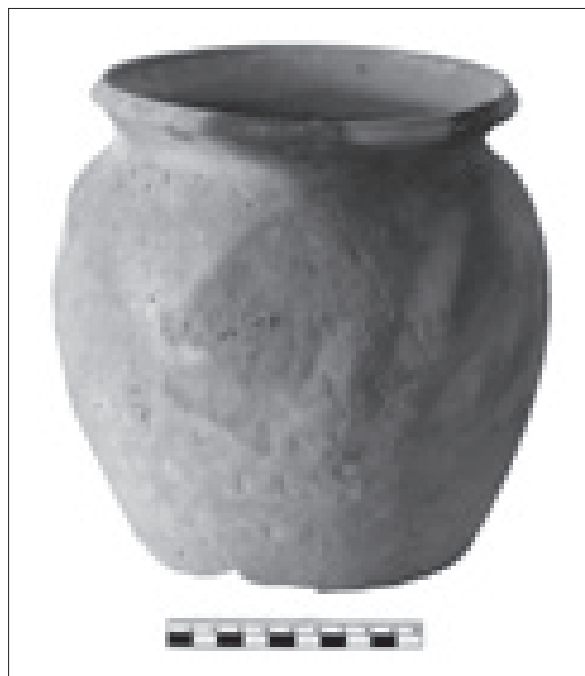
39. kép. A 3758. objektum feltárás közben

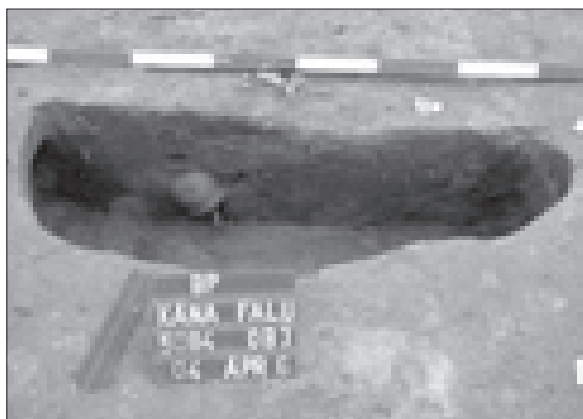
40. kép. A 3758. objektum edénye

41. kép. A 4348. objektum feltárás közben

42. kép. A 4348. objektum edénye

43. kép. Az 5084. objektum feltárás közben

44. kép. Az 5084. objektum edénye

TÓTH ANIKÓ

TÖRÖK KORI TELEPÜLÉSRÉSZLET A BUDAVÁRI PALOTA CSIKÓS UDVARÁN

2005. október 5. és 2006. október 20. között a budavári Palota Csikós udvarán többszintes mélygarázs építését megelőzően régészeti feltárássra került sor.¹

A helyszín az újkori királyi palotaegyüttesnek a nyugati várlejtőn, a főudvaroknál alacsonyabb szinten, az 'F' épülettől északra elhelyezkedő udvara. Északról az Északi zárófal egy szakasza, keletről az ún. Támpilléres várfal, délről az Országos Széchényi Könyvtár, nyugatról az ún. Lőréses támfal határolja. Nevét a lebontott, újkori lovarda előterében egykor itt állott Csikós szoborról kapta, melyet a helyreállítások után a Palota ún. Hunyadi-udvarára helyeztek át. A területen korábban is folytak feltárások: Zolnay László 1978–1984 között,² Magyar Károly 1986–1995 között végzett szondázó ásatást,³ de a teljes területet összefüggően most először nyílt lehetőség megkutatni.

A feltárást és az értelmezést nehezítette, hogy az újkori építmények és a modern közművek erősen megbolygatták a korábbi viszonyokat. A 19–20. század fordulóján a Támpilléres várfal előtt a felső és alsó udvarokat összekötő, dél-északi lejtésű rámpa épült, valamint az udvar közepe táján egy lovarda, a hozzá tartozó masszív téglacsatornákból álló rendszerrel, melyek erős és mély téglalapozása elvágta a középkori rétegeket. Később a helyszínen távfűtővezetéket és két csatorna gerincvezetéket építettek ki, melyek eddig nem bolygatott részeket tettek tönkre. Ennek ellenére a megmaradt emlékek alapján sikerült felvázolni a terület középkori és török uralom alatti képét.

A területen megfogott legkorábbi jelenség az udvar keleti oldalán előkerült, az Árpád-kori városfal mellett, kívül futó, a hegy lejtőjébe vágott védőárok volt, melyet keleti oldalán az ásásakor kitermelt földből felhalmozott sánccal, nyugati oldalán pedig egyszerű, kötőanyag nélkül rakott kőfállal is megerősítettek. Az árok természetes úton kezdett feltöl-

lódni, az esők bemosták a talajt. A későbbiekben a természetes feltöltésre szándékosan rásegítettek, s a betemetett árok vonalán kisebb kövekből rakott utat vezettek végig. Ezt az utat többször megújították, illetve rátöltéssel megemelték a szintjét. Később ennek az útvonalnak megfelelően építették ki a Nyugati falszoros rendszerét, s kapuit.

A középkor későbbi szakaszában az eredetileg Nyugat felé erősen lejtő hegyoldalnak legalább egy részét terasz- vagy udvarszerűen feltöltötték (hogypontosan mekkorát, azt a későbbi bolygatások miatt nem lehet megmondani), amihez a nyomok alapján kovács- ill. kőfaragó műhely hulladékát is felhasználták.

A török uralom időszakából egy kisebb település részleteként egy lakóépület maradványa, és 8 hulladéktároló gödör⁴ került elő. (1. kép)⁵ A leletanyag összetétele alapján valószínűleg több épület elpusztult teljesen nyom nélkül.⁶ A gödrökben talált legkésőbbi emlékek alapján a területről az 1684-es ostrom előtt, vagy az 1684-es és 1686-os ostrom között költöztek el lakói. Jelen dolgozat a török időszak 2005–2006-ban előkerült jelenségeivel foglalkozik.

A 2005–2006. közötti feltárással a terület keleti oldalára koncentrálni húztunk szelvényeket,⁷ mivel az udvar nyugati sávjában egy széles és mély, valószínűleg török kori eredetű árok húzódott végig, ebből az irányból lehatárolva a mind a középkori jelenségeket, mind a török kori települést. A szelvények számozásánál az 1986–95 közötti szondákat is figyelembe vettük.

A települést északról a Kortinafal, keletről a támpilléres várfal, nyugatról az előbb említett árok zárja. Dél felől pontosan nem határolható, legdélebbi nyomai a 9. pillér magasságában, a 13. szelvényben ke-

¹ Az ásatás átengedését, és a feldolgozás lehetőségét itt szeretném Magyar Károlynak megköszönni.

² ZOLNAY 1984. 203–216.

³ MAGYAR 1992. 109–115.

⁴ Ebből egy 1995-ben, Magyar Károly feltárással, közvetlenül az északi zárófal mellett.

⁵ A felmérést és az alaprajzot Viemann Zsolt készítette

⁶ A kerámiaanyag mennyisége alapján mindenképpen több háztartáshoz tartozhatott.

⁷ Helyüket Magyar Károly kutatási eredményei alapján kijelölve

rültek elő (az objektumokat egy 65 m hosszú és 7,5 m széles sávban sikerült megfogni).

6.6 ÉPÜLET

A bolygatások miatt a település egyetlen házának maradványait sikerült csak megfogni, a 6. szelvény délnyugati felében. Az épület északi, északnyugati része maradt meg, mintegy 3,8×1,45 m nagyságban. Délkeleti részén modern beásás bolygatta, keletről durvább felületű, belső járószintnek már alkalmatlan sziklafelszín, majd a területet ÉD irányban vágó szivárgó árka, míg nyugatról az újkori rámpa téglalaalpozása vágta el. Északról egy Északkelet–délnyugati irányú, kötőanyag nélküli kőfal 20–40 cm magasságban megmaradt csonkja határolta. Padlója a simára vésett szikla volt, tapasztásnak nyomát nem találtuk. Az épület déli részén, a következő szelvény metsetfalában⁸ sikerült megfigyelni a padlószint szélét. Betöltése égettes, barna, erősen szemetes réteg volt, nagy mennyiségű mázas kályhaszem töredékkel.

Leletanyag:

Talpastálak. Az épület egyetlen kiegészíthető edénye egy vörösre égett anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású talpastál volt. Talpa alacsony, kónikus, a tál öble szintén kissé ívelten, kónikusan szélesedik, a perem alatt 3 cm-rel befelé kissé megtörik, az egyenes perem alatt kis, körbefutó borda húzódik. Belül fehér engobe-on sárga máz borítja (2009.43.32.). Valószínűleg szintén talpastál töredéke lehet egy vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású peremdarab. Pereme kifelé ívelő, vízszintesre levágott, az 1,9 cm széles peremen 2 keskeny borda fut körbe, széle bevagdosásokkal tagolt. Belül fehér engobe-on zöld máz borítja (2009.43.29.).

Tál. Egyetlen töredék került elő, egy sárgásfehér anyagú, szemcsés, homokos soványítású, öblös, felfelé szélesedő, felálló peremű, függeszőfűles tál darabja (füle hiányzik). Díszítése geometrikus: sárga alapon az aljában koncentrikus körök, oldalán felső, szélesedő részén hullámvonalak barna festéssel, és belőle visszatörölt mintával kialakítva, rajta gyenge máz (2009.43.31.).

Fazekak. Két edény töredéke került elő. Az egyik egy sárgás anyagú, homokos soványítású, nagyméretű fazék perem- és oldaltöredéke. A bordázott galléros perem felső részéből kiinduló, lefelé keskenyedő szalagfűl a vállhoz csatlakozik, középen kerek benyomott mintával. A perem és a váll közötti rész finoman, sűrűn bordázott, belül sárga máz fedi (2009.43.22.). A másik világos, fehéres-szürke

anyagú, kavicsos, szemcsés soványítású, kihajló peremű fazék töredéke, fehér engobe-bevonattal (2009.43.24.).

Kályhaszemek. Vörös anyagú, pohár alakú kályhaszemből egyetlen darab peremtöredéke került elő (2009.43.23.). Nagy számban jelentkeztek azonban kerek, mély, öblös, mázas kályhaszemek töredékei (2009.43.1-2.; 4-21.; 25-27.). Méretük, peremkiképzésük és -szélességük változatos, mázszíntüket a zöld különböző árnyalatai adják. Peremszélességük 2,5-3,2 cm között változik, amit általában 2-3 borda tagol, egy teljesen sík peremű kivételével.

Pipa. Az épületből egyetlen, majdnem ép, világosszürke anyagú pipa került elő. A fej alsó része kiöblösödik, felső részének hengere felfelé enyhén szélesedik. A perem alatti részen kis kiugró borda fut körbe, amit bekarcolt vonallal hangsúlyoztak, föltötte benyomkodott kis háromszögek futnak körbe, egy helyen a minta elcsúszott, ferde. A kiöblösödés fölött szintén borda fut körbe, bekarcolt vonallal. A fej alsó részén egymástól kettős függőleges vonallal elválasztott benyomkodott négyszögek, a nyakon körben benyomkodott háromszögek húzódnak. A nyak végén lévő gyűrű kis félköríves bevagdosásokkal tagolt (2009.43.21.).

A 2005-2006-ban feltárt hulladékgyödröket egy kivételével az Árpád-kori védőárkok betöltésébe ásták, mélységük változó volt.

4. 15 GÖDÖR

A 4. szelvény északnyugati részén előkerült kerek, 1,80 m átmérőjű, 2,30 m mélységű, az Árpád-kori ároktól nyugatra lévő, csak egy rövid szakaszon, és keskeny sávban megfogott török kori árok rétegeibe és a sziklába ásott gödör, laza, szemcsés, szürkésbarna betöltéssel.

Leletanyag:

Talpastálak. Kiegészíthető edény nem került elő, a tálak homokos, szemcsés soványítású, vörösre égetett agyagból készültek. Formailag három típus különíthető el: az egyszerű, félgömbös testű, enyhén kifelé ívelődő peremű darabok (2010.92.4.; 2010.92.5.) mellett meredeken emelkedő falú, keskeny, egyenes, bevagdalt szélű peremmel ellátott (2010.92.15.; 2010.92.16.; 2010.92.43.), valamint széles, vízszintes peremű tálak töredékei kerültek elő (2010.92.6.; 2010.92.10.), melyeket belül, és a perem alatti részen kívül is fehér engobe-on különböző árnyalatú zöld máz borít. Mintázatában egyetlen töredék különült el: a kissé legömbölyített, enyhén kifelé ívelő peremű tálat belül folytatott máz díszíti (2010.92.27.). Fenékrész egyetlen darab került elő, mely alacsony, ívelten kónikus talpon áll, belül szintén zöld máz borítja. (2010.92.29.)

⁸ 8. szelvény, figyelembe véve M. K. 88/3 szondáját, mely itt 7. számú szelvényként szerepelt.

Tálak, tányérok. Három edény maradványa került elő. A legnagyobb töredék egy fehér anyagú, homokos, szemcsés soványítású, nagyméretű, lapos tál felálló szélű peremdarabja. A szintelen máz alatt barna hullámvonalas és körkörös sávós festés díszíti, szélén zöld mázmaradvány látható (2010.92.9.). Egy másik, vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású tál/tányér mintázata nem kivehető, csak enyhén megvasztagodó szélű peremtöredéke maradt meg, zöld máz maradványával (2010.92.28.). A harmadik darab egy fehér anyagú, kissé szemcsés soványítású tányér/tál oldaltöredéke, eredetileg valószínűleg vízszintesre húzott perem indításával. Díszítéséből a szintelen máz alatt, sárgásfehér engobe-on rajzolt fekete vonal és pöttyfestés részlete maradt meg. (2010.92.61.)

Korsók, kancsók. Anyaguk szempontjából két típus került elő, egyrészt szürke, redukált égetésű, fényes felületű edények, másrészt vörösre égetett agyagból készült, engobe-bal és mázzal díszített, vagy nyersen hagyott változatok.

A szürke anyagú csoport egyik darabja egy nagyméretű, szűrős korsó nyak- és fejtöredéke, a széles szalagfűl felső felével. Tölcséresen kiszélesedő száját a füllel szembeni részen kétoldalt benyomva csőrösre alakították. A szájrész alatt és a nyak alján finom bordázással díszített (2010.92.7.). Egy másik darab egy nagyméretű kancsó tölcséresen kiszélesedő, egyenesen felemelkedő peremű töredéke, a nyak ívét megtörő bordadísszel (2010.92.8.). Előkerült még egy korsó vagy kancsó gömbölyded oldaltöredéke, vállán két sorban rádlimintával, a test legszélesebb részén fűlindítás nyomával (2010.92.34.).

Vörös anyagú korsók és kancsók szintén csak töredékekben kerültek elő, köztük egy nagyméretű szalagfűl darabja, a középvonalában kis, négyszögletes benyomkodásokkal díszítve. Fehér engobe-on az edénytestet kívül zöld máz fedi, belül barna (2010.92.50.). Egy másik edény, perem- és oldaltöredéke, teste alsó részének erős ívelődése alapján talán kancsó lehetett. Szája kiszélesedő, pereme felemelkedik, a peremből kiinduló hurkafűl az edény derekához kapcsolódik. A nyak és a fül alsó része között az edénytest bordázott, kívül fehér engobe, belül és a fül felső részén, a perem tetején fehér engobe-on zöld máz fedi (2010.92.65.). Egy másik, vastag falú korsó/kancsó oldaltöredékén az edény dereka táján, kívül fehér engobe és rajta sárgászöld máz nyoma látszik (2010.92.48.). Valószínűleg korsó vagy kancsó alsó része lehetett egy, az indulása alapján gömbölyded edény fenékrésze. (2010.92.49.)

Pohár. Egyetlen töredék került elő, egy fehérre égett agyagból készült, szemcsés soványítású pohár talptöredéke, kis talpkarimával. (2010.92.58.)

Fazekak. Fazekak nagy méret- és formaválasztékban kerültek elő, de kiegészíthető edény csak két darab volt a gödörben. Az egyik egy fehér anyagú, homokos, szemcsés soványítású, vékony falú fazék, teste tojásdad alakú, szája, pereme tölcséresen kifelé hajlik, a perem széle keskeny benyomott bordával osztott. A peremből kiinduló kis szalagfűl a vállhoz csatlakozik, ahol ujbbenyomással alakított mélyedés van, a füllel szembeni oldal kormos. Kívül sárgásfehér engobe, belül az engobe-on sárga máz borítja (2010.92.1.). A másik szintén fehér anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású, kisebb fazék. Feneke szűk, teste felfelé szélesedik, az erősebb váll után a nyaknál elkeskenyedik, majd a szája tölcsérszerűen kiszélesedik. Pereme kifelé hajlik, majd ívelten felemelkedik. Kívül sárgásfehér engobe, és rajta vörösbarna sávós festés díszíti, belül zöld máz borítja (2010.92.2.). A többi fazék/bögre csak kisebb töredékeiben maradt meg, ezek fehér, sárga vagy vörösre égett anyagú, belül mázzal borított edények darabjai. A peremek változatos formájúak, legnagyobb számban a galléros típus képviseltette magát (2010.92.12–14.; 19.; 22–23.; 35.), de néhány kihajló (2010.92.44–45.), tagolt (2010.92.18.; 2010.92.24.), bordázott (2010.92.17.) töredék is előfordult. Az edények belsejét borító máz általában sárgásbarna, világosvagy olajzöld színű.

A középkori feltöltésből került néhány 14–15. századi töredék is a gödörbe, köztük néhány szürke, grafitos anyagú, kihajló peremű, osztrák fazék peremtöredéke, melyek közül kettőn perembélyeg is látható (2010.92.40–41.) Ezekon kívül egyszerű, fehérre égett agyagból készült perem- és fenéktöredékek fordultak még elő.

Fedő. Egyetlen edény darabja került elő, egy szürke anyagú, lapos osztrák fedő peremtöredéke, mely a középkori feltöltésből került a gödör betöltésébe. (2010.92.36.)

Éjjeli edény. Egyetlen darab töredékei kerültek elő, melyek a teljes profilt kiadták. Anyaga sárgásvörös, homokos, apró kavicsos, szemcsés soványítású. Pereme szélesen kifelé hajlik, oldala majdnem függőleges. A vállrészről kiinduló széles, bordázott szalagfűl az alsó harmadnál csatlakozik a testhez. A vállnál és az edénytest közepén finoman bordázott. Belül gyenge sárgásbarna máz borítja. (2010.92.3.)

Kályhaszemek. Három típus került elő: vörös anyagú, pohár alakú, szürke, nagyméretű, tál alakú, valamint mázas török kályhaszem töredékei. Vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, pohár alakú kályhaszemek perem- és fenéktöredékei 9 tárgyhoz tartoztak. (2010.92.52–57., 62–64.). Peremátmérőjük 9–13 cm között, fenékátmérőjük 3,5–3,8 cm között mozgott. Szürke anyagú, homokos, kavicsos soványítású, tál

alakú kályhaszemek több jellegtelen oldaltöredéke mellett egyetlen nagyobb darab, egy 0,8 cm vastagságú peremtöredék került elő (2010.92.39.). Zöld mázas, kerek kályhaszem egyetlen töredéke került elő, anyaga vörös, homokos, szemcsés soványítású, 2,7 cm széles permén 2 borda fut körbe. (2010.92.11.)

Bronz. Beazonosíthatatlan bronz olvadékdarabok.

Üveg. Középkori üvegedény fenéktöredéke.

Csont. Csont karika darabja, átmetSZete két bevett bordával tagolt háromszög alakú (\varnothing kb. 18 cm), valószínűleg középkori bútorintarzia töredéke.

Kő. Faragott kő töredéke, valószínűleg egy reneszánsz voluta középső része lehetett.

6.15 GÖDÖR

A 6. szelvény keleti felében előkerült kerek, 1,90 m átmérőjű, 2,60 m mélységű gödör, melyet az Árpád-kori árok betöltésébe és a sziklába ástak. Betöltése többrétegű volt: legfelül egy szürkésbarna, laza, szemcsés, faszenes réteg jelentkezett, melyet egy kevert, sárga márgás réteg követett, alatta laza, barna, szemetes, faszenes betöltés következett, majd legalul barna, szemcsés réteg került elő.

Leletanyag:

Talpastálak. A gödörből előkerült talpastálak anyaga vörösre égett, homokos, szemcsés soványítású agyag. Formájuk változatos: a kónikus talpon álló félgömbös testű, egyenes peremű példányok (2010.244.12.; 2010.244.26.) mellett hasonló formájú, kissé kifelé hajló peremű változatok (2010.244.9.; 2010.244.16.; 2010.244.18.) is előfordulnak. A nyomott félgömbös testű, vagy egészen lapos tálak pereme általában szélesen közel vízszintesre alakított, széle felemelkedő (2010.244.10.), esetenként bevagdosásokkal díszített (2010.244.5.; 2010.244.14.; 2010.244.17.). Egy tálnál a felemelkedő perem teteje 1 cm szélességben vízszintesre alakított, melyen közepén egy kiemelkedő borda fut körbe, külső széle bevagdosásokkal díszített (2010.244.13.). Az edénytesten a perem alatt, illetve a vállrészen gyakran bekarcolt borda fut körbe. Belül fehér engobe-on zöld, sárgászöld vagy sárgásbarna mázzal borítottak, két edény sárga alapon zöld festéssel díszített (2010.244.3.; 2010.244.7.1-2.).

Tálak, tányérok. Ugyanazon típus, vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, valószínűleg függesztőfüles tányér két példányának darabjai kerültek elő. Az egyik egy nyomott félgömbös testű tányér töredéke, melynek pereme szélesen közel vízszintesre húzott, külső széle megvastagodva felemelkedik. Belül fehér engobe-on sárga máz, barna, fekete és zöld színnel festett koncentrikus körök és cikcakkvonalak díszítik, a közepén valószínűleg növényi minta lehetett, ennek kis részlete látszik csak

(2010.244.20.). A másik egy oldaltöredék, belül fehér engobe-on sötétbarna máz, és zöld, sárga és piros színnel festett minta részlete – ívelt vonalak, pöttyök – díszítik (2010.244.21.).

Kancsók, korsók Anyagukra nézve az edények három csoportba sorolhatók. Az első csoportba három szürke, redukált égetésű, homokos soványítású edény töredékei tartoznak. Egyik egy nagyméretű korsó felső része, pereme alatt kiszélesedő bordával. Alatta a nyakrész lefelé szélesedik, és egy újabb kiugró bordába ér, melybe a vállból kiinduló, széles szalagfűl csatlakozik. A hengeres nyakon két sorban körbefutó rovátkolás látszik, a test erősen szélesedő, a nyak alatti kis borda ferde rovátkákkal díszített, a fülindításig két sor körbefutó rovátkasor között ívelt vonalkötegek húzódnak (2010.244.24.). A másik két darab egy-egy nagyméretű korsó/kancsó fenéktöredéke (2010.244.27-28.).

A második csoportba vörösre vagy sárgászörsre égett, homokos, szemcsés, apró kavicsos soványítású agyagból készült, kívül zöld mázzal borított edények tartoznak. Köztük kiöntőcsöves korsók töredékei (2010.244.51.; 2010.244.55.1-2.), kisebb, nyúlánk testű, kifelé hajló, enyhén csőrösre alakított peremű kancsó töredékei (2010.244.30.), gömbölyded testű folyadéktartó edények fenéktöredékei (2010.244.25.; 2010.244.29.), nagyméretű oldal- és fültöredék (2010.244.58.). Anyaga alapján ide sorolható egy egyenes peremű edény (valószínűleg kétfűlű kanta) peremdarabja a perem alól kiinduló szalagfűl töredékével, melyet a többitől eltérően a külső, sötétebb máz mellett belül is, valamivel világosabb zöld máz borít (2010.244.60.).

A harmadik csoportba egyetlen edény, egy sárgásfehér anyagú, homokos, szemcsés soványítású kancsó egyenes, kissé szélesedő szájrésze tartozik. A perem alatti rész bordázott, kívül és a perem alatt belül is sárga máz fedi, zöld foltokkal (2010.244.34.).

Pohár. A középkori betöltésből kerülhetett a gödörbe egy sárgásrózsaszín anyagú, kavicsos soványítású kis pohárka egyenes peremtöredéke (2010.244.33.).

Fazekak, bögrék. Anyagára nézve többféle típusú fazék került elő. A legtöbb edény fehérre, sárgás- vagy szürkésfehérre égett agyagból készült. A peremkiképzés lehet tagolt (2010.244.35.), tagolt és bordázott (2010.244.40.), kifelé ívelődő és megvastagodó (2010.244.36.; 2010.244.47.). Az edényeket belül általában zöld máz borítja, kivételt képez egy tagolt peremű kis edény, melyet kívül-belül sárga, a peremén zöld máz borított. Szintén sárgásfehér agyagból készültek kihajló peremű fazekak/bögrék is, melyek máz nélküliek (2010.244.39.; 2010.244.42-43; 2010.244.45.; 2010.244.49-50.). Ide tartozik egy

kisebb edény – valószínűleg bögre – kis szalagfűl töredéke, hátán vörös sávós festéssel (2010.244.59.).

Rózsaszínre égett agyagból készült edény kevesebb volt. Peremkiképzésük szintén változatos: kifelé hajló, kissé megvastagodó (2010.244.44.), enyhén behúzott (2010.244.46.), tagolt, bordázott változat fordult elő (2010.244.48.).

Erősebben vörösre égett, szemcsés soványítású agyagból készült edénytöredék egy darab volt, ezt belül narancsbarna máz fedi (2010.244.56.1-2.).

Szürke anyagú, szemcsés, kavicsos soványítású edény szintén egyetlen volt, egy kihajló peremű fazék töredéke maradt meg (2010.244.38.).

A gödörből előkerült egy, a területen ritkábbnak számító bosnyák fazék perem- és oldaltöredéke. Anyaga szürkésbarna, kavicsos, szemcsés soványítású, pereme tagolt, válla erős, teste zömök, vállán 6 soros bekarcolt vonaldíszítés fut körbe (2010.244.11.).

Előfordult néhány középkori darab is, köztük csigavonalszerűen körbefutó bekarcolt vonallal díszített 13. századi és finoman bordázott 14. századi, megvastagodó peremű 15. századi fehér kerámia töredékek.

Lábas. Szürke anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású lábas aljának töredéke, egy lábbal, máz nem került az edényre (2010.244.54.).

Fedők. Egyetlen edény töredéke, egy vörös anyagú, homokos, szemcsés, apró kavicsos soványítású fedő enyhén égett peremdarabja került elő (2010.244.37.).

Éjjeli edény. Három edényhez tartozó töredékek kerültek elő, mindhárom anyaga sárgászörsre égett, homokos, apró kavicsos, szemcsés soványítású agyag. Peremük szélesen kifelé hajlik, oldaluk majdnem függőleges, enyhén hordószerűen domborodó, vagy kissé kónikus. A vállrészből kiinduló széles, két szalagfűl az alsó harmadnál csatlakozik a testhez. A vállnál és az edényttest közepén finom bordázat látszik. Belül mindháromat gyenge sárga vagy világosbarna máz borítja. (2010.244.1-2., 2010.244.19.)

Kályhaszemek. A gödörből két vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, belül zöld mázas kályhaszem töredékei kerültek elő. Az egyik töredék 2,66 cm széles peremén két kiemelkedő borda fut körbe (2010.244.22-23.)

Bronz. Kis kanna lapos gömbszelet alakú, keskeny, kiugró peremrésztes fedéltöredékei.

Üveg. Kívül világoskék, belül fehér üvegkarperec két töredéke. (Ø: kb. 7 cm) Zöld színű, finoman bordázott üvegedény oldaltöredéke.

Csont. Két domború lapból kialakított csont késnyél, végén ívesen kiszélesedik, három szegeccsel erősítették a közepén végigfutó nyélrészhez. A pengérszél teljesen hiányzik.⁹

8.13 GÖDÖR

A szelvény északkeleti felében előkerült, kissé ovális, 1,20×0,90 m méretű, 0,80 m mély, az Árpád-kori árok betöltésébe és a sziklába ásott gödör törmelékes barna, majd alatta laza, szemetes barna, nagy mennyiségű magot tartalmazó betöltéssel. A gödör keleti, nagyobb részét az újkori rámpa téglalapozása megsemmisítette, formája és mérete csak a sziklába mélyedő gödöralj alapján rekonstruálható.

Leletanyag:

Talpastálak, talpas csészék. Négy edény töredéke került elő. Mind a négy vörösre égett agyagból készült. A legnagyobb, teljes profillal előkerült töredék egy félgömbös testű, egyenes peremű, kissé szélesedő, alacsony kis talpkarikán álló talpas csésze töredéke. Belül fehér engobe-on erősen sérült zöld máz fedi. (2010.341.1.) Egy másik töredék egy nyomott félgömbtestű, kifelé ívelődő, legömbölyített peremű tál peremdarabja, belül narancssárga mázzal (2010.341.2.). Szintén nyomott félgömbtestű tál töredéke a következő perem, mely enyhén megtörve függőlegesen emelkedik, kívül a perem alatt kis hornyolással díszített, belül világoszöld mázzal borított (2010.341.3.). A negyedik darab egy nagyobb, félgömbös testű tál perem alatti oldaltöredéke, a kifelé ívelődő, letört peremrész alatt kis bemélyedő bordával, a meglévő részen kívül-belül sötétzöld mázzal díszítve (2010.341.4.).

Fazék. Az egyetlen darab egy szürkésfehér anyagú, galléros peremű, belül világoszöld mázas fazék töredéke (2010.341.5.).

Fedő. Sárgászörsre égett agyagból készült, lapos, a gomb tetején kis dudorral díszített, sötétkék mázon koncentrikus világoskék vonalakkal rajzolt, majdnem ép fedő került elő a gödörből (2010.341.6.).

Pipa. Vörös anyagú, jól iszapolt kis török pipa. Feje magas, szabálytalan kilencszög alapú. Ép, díszítetlen.

Kályhaszemek. Két különböző típus egy-egy töredéke került elő. Egy nagyméretű, szürke anyagú, tál alakú kályhaszem peremdarabja (2010.341.7.), és egy vörös anyagú, belül zöld mázzal borított kerek kályhaszem fenéktöredéke (2010.341.8.).

Csont. Két domború lapból kialakított csont késnyél, végén ívesen kiszélesedik. A közepén hosszában futó hornyolat húzódik végig, az összetartó kis bronz szegecseket itt ütötték át. A két lap között futó vas nyél szélét bronz lemezzel borították. Töredékes, a pengérszél teljesen hiányzik.¹⁰

⁹ GERE 2003. XI.1. 2/a típus

¹⁰ GERE 2003. XI.1. 2/a típus

10.39 GÖDÖR

A 10. szelvény északnyugati részén előkerült ovális, az Árpád-kori árok rétegeibe és a sziklába ássott, 1,80×2,20 m nagyságú, 3,70 m mély gödör, betöltése barna, szemcsés, köves.

Leletanyag:

Talpastálak. Tizenegy talpastál került elő, ebből három volt kiegészíthető, anyaga mindnek vörösré égett, homokos, szemcsés soványítású agyag. Formájuk félgömbös vagy lapított félgömbös, peremük szélesen közel vízszintesre húzott (2010.69.4–5.; 2010.69.36.), egyenes, bordázott, bevagdosásokkal díszített (2010.69.8.), enyhén kifelé ívelő (2010.69.15.; 2010.69.37–39. 2010.69.41–42.), egyenesre vágott a perem tetején végigfutó bordával (2010.69.29.1–2.). Egy sötétsárga kivételével mindet zöld mázzal vonták be belül.

Tál. A gödörből egyetlen, sárga anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású, kiegészíthető függesztőfüles tál töredékei kerültek elő. Öble kónikusan szélesedik, az egyenes, kissé legömbölyített peremtől 2 cm-re megtörik, és függőlegesen emelkedik. Belül sárga alaplámpán sötétbarna-fekete kontúrral rajzolt, barnával és zölddel festett minta díszíti: jobb felé néző madár, és a tál közepétől kifelé ívelődő 3 tulipán, és a szélétől befelé hajló 1 sokszirmú, egyszerűbb virág. A virágok és levelek között barna pöttyökből stilizált virágok vannak. A perem mellett a tál szélén csigavonalban húzódó hármast négyes vonal látszik (2010.69.1.).

Korsók, kancsók. Anyaguk alapján a folyadéktároló edények négy csoportra választhatók szét. Fehérre égett agyagból készült egy tojásdad alakú, szélesedő szájú, enyhén tagolt peremű kancsó. A perem alól kiinduló szalagfüllel szemben a szája karéjosan kialakított. Kívül az edényttest felső részén festéssel díszített: barna körbefutó vonalak, és egy szélesebb sávban a festésbe visszakarcolt hullámvonalpár látszik rajta. Felső részén halványzöld máz fedi (2010.69.13.). Szintén fehér anyagú egy barnássárga mázzal borított kiöntőcsöves korsó töredéke (2010.69.44.).

Kiöntőcsöves korsók vörösré (2010.69.16.; 2010.69.33.1–2.; 2010.69.43.) és sárgára (2010.69. 2–3.; 2010.69.34.) égett, homokos, szemcsés soványítású agyagból is készültek. Hat edény töredékei kerültek elő, kettő kiegészíthető volt. Az edényttest tojásdad alakú, a nyak a perem felé tölcseresen kiszélesedik, a perem szélesen egyenesre vágott. E széles hurka-fül a nyakrész alatti bikónikus gyűrűből indul, és az edényttest közepéhez csatlakozik. A füllel átellenes oldalon felfelé és kifelé ívelődő kiöntőcső van. A test felső részét a vörös anyagúak esetében sárga, a sárga anyagúaknál zöld máz borítja.

Szürke, redukált égetésű, nagyméretű korsó egyetlen darab került elő a gödörből. Teste nyúlánk, nyaka enyhén szűkül felfelé, majd egy éles, bikónikus gyűrű után a szájrész enyhén, tölcseresen szélesedik, pereme ferdén levágott. Szalagfüle a kettőskónikus gyűrűtől indul, és a vállhoz csatlakozik (2010.69.14.).

Fazekak, bögrék. A gödörből előkerült fazék- és bögrétöredékek túlnyomó része fehérre égett, homokos, szemcsés, apró kavicsos soványítású agyagból készült. Az edények formája, mérete változatos, a peremkiképzés is többféle. Nyúlánk, tojásdad alakú, ívelten szélesedő majd felemelkedő peremű, vékony falú, belül mázas, kívül vörösbarna sávossal díszített edények (2010.69.7.; 2010.69.10.; 2010.69.12.; 2010.69.23.1–2.; 2010.69.28.; 2010.69.46.; 2010.69.48.; 2010.69.50.; 2010.69.58.) jelentkeztek a legnagyobb számban. Ezek mellett több kisebb, vékony falú, zömökebb testű, galléros peremű, belül mázas, kívül sűrűn, finoman bordázott díszítéssel ellátott fazék vagy bögre (2010.69.11.; 2010.69.27.1–2.; 2010.69.35.; 2010.69.40.; 2010.69.45.; 2010.69.49.; 2010.69.57.), és egy kihajló peremű, mázas fazék (2010.69.47.) töredékei kerültek elő.

Sárgászörsre égett, homokos, szemcsés soványítású agyagból egyetlen, kiegészíthető fazék készült. Teste nyúlánk, szája tölcseresen szélesedő, pereme ívesen teljesen visszahajtott. Pereméből kiinduló kis szalagfüle a vállhoz csatlakozik. Nyakától az edényttest alsó harmadáig finoman bordázott, belül narancsszínű máz borítja. (2010.69.9.) A középkori betöltésből került a gödörbe néhány 14. századi tagolt vagy kifelé hajló peremű edénydarab (2010.69.60–61.; 2010.69.63.), valamint egy osztrák fazék perembélyeges töredéke (2010.69.59.).

Sütőtál. Szürke anyagú, apró kavicsos soványítású, kerek sütőtál töredéke került elő. Oldala enyhén szélesedik, pereme egyenesre vágott. Aljában két hullámvonal fut körbe, oldalán belül, a középső részén szintén hullámvonal minta látható (2010.69.22.).

Gyertyatartó. Egyetlen töredék, egy vörös anyagú, homokos soványítású török gyertyatartó tállkaré-sze került elő, a felső rész indításával. Belül fehér engobe-on sérült zöld máz borítja (2010.69.17.).

Éjjeli edény. Több sárgászörsre égett, homokos, apró kavicsos, szemcsés soványítású megtörve, szélesen kifelé hajló peremű éjjeli edény töredéke volt a gödörben. Formájuk hordósrú, vagy csaknem hengeres, a két széles szalagfüle a perem alatt indul, és az edény derekához csatlakozik. A vállnál és az oldal közepe táján bordázással díszítettek. Belül sötétbarna vagy zöld, gyenge minőségű máz fedi. (2010.69.18.1–2.; 2010.69.20–21, 2010.69.24–26.; 2010.69.31–32.)

Kályhaszem. A gödörben csak vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, belül zöld mázas török

kályhaszemek töredékei voltak (2010.69.51–56.). Peremük 2,3–3,1 cm között változott, rajta 2–4 körbefutó bordával.

Bronz. Áttört levél alakú fejű kis bronz hordócsap.

Üveg. Zöld színű félkör profilú peremdarab, valószínűleg pohár töredéke (Ø: 6 cm). Vastag falú, egyenes aljú tüveg pohár fenéktöredéke. Sima átlátszó ablaktábla töredék. Kisméretű, mély tálka fenéktöredéke. Kis talpgyűrűn áll, oldalát függőleges, plasztikus bordázat borítja.¹¹

Csont. Gombok vagy gyöngyök faragása után viszsamaradt nyersanyag hulladék.

Kő. Keskeny téglatest alakú fenékkő töredéke.

12.22 GÖDÖR

A 12. szelvény középső részén előkerült ovális, 1,55×1,35 m nagyságú, 2,80 m mély gödör, az Árpád-kori árok rétegeibe, majd a sziklába ásva. Betöltése a nyugati oldalán kevés vöröses, szerves, nagy részén sötétszürke, szemcsés, törmelékes.

Leletanyag:

Talpastálak, talpas csészék. A gödörből 12 talpastál töredékei kerültek elő, ebből hét volt kiegészíthető. Mind vörösre, sárgászörszűre égett, szemcsés, homokos soványítású agyagból készült, de formájuk, méretük nagy változatosságot mutat. Az edénytestek félgömbös, lapított félgömb, vagy egészen lapos gömbszelet formájúak, kónikus talpon, a test a perem alatti részen egy-két esetben megtörik. A perem lehet egyenes, kissé kifelé ívelődő széllel (2007.5.1.; 2007.5.4.; 2007.5.6.; 2007.5.10–11.), egyenes, sűrűn bevagdosott széllel (2007.5.9.), egyenesre levágott (2007.5.5.), egyenesre levágott és bevagdosott szélű, a perem tetején végigfutó bordával (2007.5.2–3.; 2007.5.12.), szélesen csaknem vízszintesre húzott, bevagdosott széllel (2007.5.7–8.). A legtöbb esetben csak zöld vagy sárga színű mázzal díszítettek, néhány darabon azonban bekarcolt hullámvonalköteg, vagy néhány soros bemélyedő borda is látható.

Egy kis, vörösre égett, szemcsés soványítású agyagból készült, vékony falú csésze töredéke került elő. Formája a kínai csészéket imitálja, kívül-belül erősen korrodálódott, eredetileg talán zöld máz fedi.

Tálak, tányérok. Két függesztőfüles, festett tányér töredékei kerültek elő. Az egyik sárgászörszű anyagú, homokos soványítású, megduzzadó peremű, belül festett darab, rajta sárga alapon virágcsokor minta töredékei láthatók. A mintát zölddel és pirossal színezett levelek, tulipán és egy nem felismerhető, kerek szirmú virág töredéke adják, barna vonalakkal megrajzolva (2007.5.26.1–5.). A másik vörös anyagú,

szemcsés, homokos soványítású, nagyméretű, mély öblű tányér. Pereme kiszélesedik, majd egyenesen felhúzott. Belül sárga alapra festett, pontosan nem rekonstruálható minta díszíti: közepén barna vonalakkal megrajzolt, zölddel és pirossal színezett virágcsokor töredékei láthatók, barna koncentrikus körök, és sugárirányú, piros és zöld csepp alakú sorminta (2007.5.27.).

Korsók, kancsók. Az előkerült 11 edény anyaga alapján három csoportba sorolható. Fehérre égett, homokos, szemcsés soványítású agyagból egyetlen edény készült, egy magas, széles szájú, tojásdad testű kancsó. Peremén a füllel szemben kétfelől behúzza kis kiöntőt alakítottak ki, szalagfüle a perem alsó részéből indul ki, és az edénytest közepéhez csatlakozik. A test és a nyak találkozásánál kis kiemelkedő borda fut körbe, a kissé szélesedő, felhúzott peremen két körbefutó, bekarcolt vonal látható. Belül a szájrészen barna, kívül háromszínű – barna, zöld és világossárga metélt máz borítja: a díszítés a testen a nyakig függőleges sávokra osztott, egy egyenes és egy hullámvonal váltakozásával (2007.5.20.).

Vörösre égett agyagból készült edények kerültek elő a legnagyobb számban. Kisebb és nagyobb méretű kiöntőcsöves korsók az edénytest felső részén zöld vagy sárga mázzal díszítve (2007.5.14–15.; 2007.5.22.; 2007.5.25.), hengeres nyakú, enyhén szélesedő szájú, enyhén tojásdad testű, felső részükön zöld mázzal borított kis kancsók (2007.5.13.; 2007.5.19.; 2007.5.21.).

A harmadik csoportot három szürke anyagú, redukált égetésű, nagyméretű korsó alkotja. Formájuk hasonló: szűk fenékrész, erős váll, elkeskenyedő nyak, mely a széles szalagfül indításánál korongszerűen kiszélesedik, majd az ismét elkeskenyedő nyakrész a lefelé szélesedő, kónikus fejben végződik. Az egyik példány díszítetlen (2007.5.17.), a másiknál a vállon bekarcolt hullámvonal fut körbe (2007.5.18.), míg a harmadik, csak töredékesen meglévő korsó komolyabban díszített: vállán két bekarcolt vonalköteg között hullámvonalköteg fut körbe, nyakán három körbefutó vonal részlete látható (2007.5.16.).

Pohár. Egyetlen edény, egy szürke anyagú díszes darab fenéktöredéke került elő. Széles talpgyűrűje körben ujjbenyomkodással csipkézve, a benyomkodott mélyedésekben hullámvonalas bekarcolt minta látható. A keskeny, majd felfelé ívesen szélesedő edénytest rádlidíszes (2007.5.30.).

Fazekak, bögrék. Fazék és bögrétöredékek nagy mennyiségben kerültek elő, belőlük kilencet ki lehetett egészíteni. A legtöbb edény fehér, sárgásfehér anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású, belül barna vagy sárga mázzal borított. Méretük, formájuk változó, a nyúlánk, szűk fenekű fazéktól a zömök,

¹¹ GYÜRKY 1986. 90., XLI. T. 1; XVII.1 típus

erős vállú, a kis, gömbölyded, vagy a hordó formáig több típus előfordul. Szintén változatos a peremképzés is. A területen ritkának számít, de ebben a gödörben három fazéknál is előfordult az enyhén tagolt, bevágásokkal csipkésre alakított peremforma (2007.5.32.; 2007.5.43–44.). Ezek mellett szögfej forma (2007.5.31.; 2007.5.39.), kihajló (2007.5.36.), galléros (2007.5.37.; 2007.5.40.), tölcséresen szélesedő, majd egyenesen felemelkedő perem (2007.5.45.) fordult elő. Az edénytestek kívül sűrű bordázattal, néhány esetben sávós vörös festéssel díszítettek.

Sárgára égett, szemcsés, homokos, apró kavicsos soványítású agyagból zömök, széles szájú, galléros peremű fazekak készültek, lefelé keskenyedő, a peremből induló és a vállhoz csatlakozó kis szalagfüllel, kívül sűrű bordázással díszítve, belül barna mázzal (2007.5.34–37.).

Vörösre égett agyagból egyetlen főzőedényünk van ebből a gödörből, egy kifelé ívelő peremű, nyúlánk, kissé deformálódott fazék kis szalagfüllel, vállán körbefutó bekarcolt vonalakkal díszítve. Pereméből kiinduló kis szalagfüle a vállhoz csatlakozik (2007.5.33.).

Szintén egyetlen darab a gödörben egy barna anyagú, erősen kavicsos soványítású, öblös, gömbölyded testű, tagolt peremű bosnyák fazék felső része. Erőteljes vállán ötsoros, körbefutó bekarcolt vonal díszíti (2007.5.42.).

Sütőtál. Durva, szürke anyagú, szemcsés, apró kavicsos soványítású, vastag falú, kerek sütőtál, közepén 2,5 cm átmérőjű lyukkal (2007.5.28.).

Fedő. Egy edény, egy szürke anyagú, szemcsés, homokos soványítású, lapos harang alakú fedő került elő, töredékekben, de hiánytalanul (2007.5.24.).

Gyertyatartó. A területen igen ritkának számító gyertyatartó vörösre égett, szemcsés, homokos soványítású agyagból készült. Bordázott, magas csőtalpon áll, a cseppfogó fölötti része töredékes. Fehér engobe-on zöld máz borítja (2007.5.23.).

Pipa. Vörös anyagú kis török pipa töredéke, melyet bepecsételt háromszögek díszítenek (2007.5.46.).

Éjjeli edény. Egy tárgy töredékei kerültek elő, sárgára égett, homokos, apró kavicsos soványítású agyagból készült, teste kónikus, belül sárgás mázas borítja. Meglévő szalagfüle a perem alatt indul, és a test alsó harmadához csatlakozik (2007.5.41.).

Kályhaszem. Egyetlen töredék, egy vörös anyagú, szemcsés soványítású, olajzöld mázas perem- és oldaltöredéke került elő. Pereme 3,3 cm széles, öt körbefutó borda díszíti (2007.5.29.).

Bronz. Kis, bronz edény aljának töredéke, formája nem rekonstruálható.

Ezüst. Kisméretű ezüst gyűrű, ovális fejrészébe karneol követ foglaltak. A foglalat oldala kis egyenes és félkörös bevésésekkel díszített.

Üveg. Erősen korrodálódott anyagú, függőleges, tagolatlan peremű, gömbhasú kancsó töredékei, a nyak felső részén körbefutó bordából kiinduló, és a vállrészhez csatlakozó, felül csúcsosra húzott füllel. Oldala a perem alól induló függőleges barázdákkal díszített.¹²

13.51 GÖDÖR

A 13. szelvény délnyugati részén előkerült kerek, 1,30 m átmérőjű, 1,55 m mély, a sziklába vágott gödör, betöltése szürke, laza, kavicsos, köves, szemetes.

Leletanyag:

Talpastalak. Két egyszerű, díszítetlen talpastál egy-egy darabja került elő. Mindkettő vörösre égett, homokos, szemcsés soványítású agyagból készült edény oldaltöredéke, belül fehér engobe-on kissé zöld mázzal. (2010.90.8–9.)

Kancsók, korsók. Kétféle anyagból készült kancsók, korsók kerültek elő a gödörből. Az egyik csoportba három szürke anyagú, fényes felületű edény töredékei tartoznak. Ilyen egy vékony falú kancsó kiszélesedő szájtöredéke, egészen enyhén kifelé ívelődő, kissé megvastagodó peremmel. Belső részén a szűrőrész maradványa látszik. A nyak fölötti részen ferde rádlidisz húzódik körbe (2010.90.18.). Hasonló edényhez tartozhatott egy vékony falú kancsó csőrösre kicsípett szájrésze. Pereme egyenes, enyhén megvastagodik, a perem alatt finom bekarcolás húzódik (2010.90.19.). Anyagában hasonló, de kissé durvább, szemcsésebb soványítású egy nagyméretű korsó nyak- és fültöredéke. A fül a száj alatti éles gyűrűtől indul, derékszögben törik lefelé (2010.90.20.).

A másik csoport edényei vörösre égett, homokos, apró kavicsos soványítású agyagból készültek. Ide tartozik egy gömbölyded testű, enyhén tölcséresedő szájú kis kancsó, nyaka tövében kis bemélyedő bordadísszel. Eredetileg valószínűleg füle is lehetett, ez a része azonban hiányzik. Pereme, nyaka, válla fehér engobe-on világoszöld mázzal borított (2010.90.1.). A másik edény egy nagyméretű, kiegészíthető kiöntőcsöves korsó. Teste tojásdad alakú, nyakánál összeszűkül, majd a szája tölcsérszerűen kiszélesedik. A tölcséres szájrész alatti megvastagodó gyűrűből kiinduló széles szalagfüle a vállhoz csatlakozik. A füllel szemben a vállrészből kiinduló kiöntőcső erősen emelkedik, és kifelé ívelődik. Nyakától felfelé, a kiöntőcső és a fül felső fele fehér engobe-on sárga mázzal borított (2010.90.2.).

Fazekak. A fazekak között anyag és típus szempontjából négy csoportot különböztethetünk meg.

¹² Hasonló edény Visegrádról ismert – GYÜRKY 1991. 56, 59. kép 15.; MESTER 1997. 22, 221. és 371. kép – a kutatók velencei formaként határozták meg, és a 16. század elejére datálták.

Az elsőbe egyetlen edény darabjai, barna anyagú, homokos, kavicsos soványítású, erős vállú, gömbölyded testű bosnyák fazék perem- és oldaltörédei tartoznak. A fazék pereme kifelé hajlik, majd felemelkedik, teteje egyenesre vágott (2010.90.3.).

A második csoport anyaga fehérre égett, homokos, apró kavicsos soványítású agyag, ide tartozik egy galléros peremű fazék perem- és oldaltörédeke. Nyaktól lefelé finoman bordázott, belül fehér engobe-on sárgásbarna máz fedi (2010.90.4.).

A harmadik csoport sárgásfehér anyagú, homokos, apró kavicsos soványítású edényekből áll. Peremük tagolt (2010.90.5.), esetleg ujjbenyomkodással hullámosra alakított (2010.90.6.), némelyiken kívül vörös festés nyomai látszanak (2010.90.11.). Ugyanilyen anyagból készült kis fazék fenéktörédekén a talprész kis gyűrűben megvastagodó, a test erősen szélesedő (2010.90.10.). Belül mindet fehér engobe-on sárga, sárgásbarna máz fedi.

Vörösré égett, homokos, szemcsés, apró kavicsos soványítású agyagból készültek az utolsó csoport darabjai. Ide tartozik egy galléros peremű kis fazék törédeke, melynél a perem felső részéből kiinduló, s a vállhoz csatlakozó szalagfület tetején két kis, kör alakú bemélyedés díszíti. Teste nyaktól lefelé sűrűn bordázott, belül sárgásbarna máz fedi (2010.90.7.). A következő darab egy hasonló fazék szintén galléros peremtörédeke, ennél a perem közepe megvastagodik, teteje egyenesre alakított, s belül narancssárga máz borítja (2010.90.13.). Egy ugyanilyen anyagból készült edény fenéktörédekét kívül fehér engobe, belül fehér engobe-on zöld máz maradványa borítja (2010.90.12.).

Fedő. Egyetlen darab, egy szürke anyagú, homokos, kavicsos soványítású, vastag falú, kúpos testű, vastag gombos fedő felső részének törédeke került elő (2010.90.21.).

Kályhaszemek. Kizárólag vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, belül mázas kályhaszemek törédei kerültek elő a gödörből (2010.90.14–17.). Peremszélességük 2,45–3,1 cm között változik, rajtuk két vagy három borda fut körbe, máza mindnek zöld.

13.58 GÖDÖR

A 13. szelvény déli részén, az előző gödörtől északra előkerült kerek, 1,30 m átmérőjű, 1,40 m mélységű, az Árpád-kori árok rétegeibe vágott gödör, szürke, szemcsés betöltéssel.

Leletanyag:

Talpastalak. A területen előkerült egyetlen sgraffito-díszes talpastál törék ebből a gödörből származik. Vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású tál oldaltörédeke, a mintának csak kis, motívum szintjén

nem azonosítható részlete látszik: bekarcolt hullámvonal és ívelt vonalak, sárga alap és zöld meg barna festés (2010.103.27.).

Kiegészíthető volt egy szintén vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, kicsit nyomott félgömbös testű talpastál. Talpa magas, kónikus, pereme enyhén kifelé ívelődik, belül és a perem alatt kívül is fehér engobe-on sérült zöld máz borítja (2010.103.2.). Magasabb, valószínűleg félgömbös testű, az előzőekkel megegyező anyagú edény darabja egy enyhén kifelé ívelődő perem- és oldaltörék, a perem alatt kívül sekélyen bemélyedő, körbefutó bordával. Belül, és a perem alatt kívül is fehér engobe-on sárga máz borítja (2010.103.22.).

Tálak, tányérok. Négy különböző méretű függesztőfüles tál/tányér került elő, háromnak az anyaga egyforma, fehérre égetett, homokos, apró kavicsos soványítású agyag volt. A legszebb, egyedül kiegészítésre került darab mély öblű függesztőfüles tányér néhány törédeke volt. Széles, tölcészerűen kiszélesedő pereme széle kissé befelé húzva felemelkedik. Metélt mázas mintázatú, díszítése sárga alapon zölddel és barnával festett, bekarcolt geometrikus minta: közepén 8 cikkre osztott kör, kifelé félkörívek csatlakoznak a perem belső és külső széléhez (2010.103.6.). Egy másik, szintén nagyjából részlet meglévő darab egy kicsi, mély öblű tányér törédeke. Pereme felemelkedő, enyhén behúzott, hátoldalán kis, kerek függesztőfül. Belül narancsszínű alapon sárga írókázott minta díszíti: közepén, öblét kitöltve többszirmú-levelű virág, a szélénél két körbefutó vonal között szabálytalan hullámvonal (2010.103.4.). A harmadik fehér anyagú darab egy nagyméretű tál oldaltörédeke. Belül sárga alapon barna hullámvonalas és körkörös sávós festés díszíti, mintázata, jellege nagyon hasonlít a 4.15 gödörből előkerült tányértörédekre, talán egy edényhez tartozhattak (2010.103.26.).

A másik típus vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, mély öblű tányér törédeke. Pereme szélesre húzott, széle felemelkedik. Belül, és a peremen kívül is zöld máz fedi (2010.103.12.).

Korsók, kancsók. Három edény törédei kerültek elő, mind különböző típushoz tartozik, egyik sem volt kiegészíthető. Az első egy fehér anyagú, homokos, szemcsés soványítású, felfelé szélesedő, erős vállú, keskeny nyakú, többszínű mázas korsó törédeke. A pereme egyenes, kissé megvastagodó, a száj alatti, bordázott gyűrűből kiinduló szalagfül törédeke eredetileg a vállhoz csatlakozott. A nyak tövében és a vállnál a test finoman bordázott. Kívül a korsó nyaka barna, a vállrész zöld mázzal borított (2010.103.5.).

Mind anyagára, mind formájára nézve más típus egy vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású edény (valószínűleg kis kancsó) oldaltörédeke. Göm-

bölyded teste fölött az élesen megtört nyak tölcser-szerűen kiszélesedik. Felső része fehér engobe-on zöld mázzal fedett (2010.103.17.).

A harmadik típus szürke, homokos, szemcsés soványítású, redukált égetésű kancsó peremtöredéke. Szája enyhén szélesedik, pereme kissé behúzott. A perem alatt kis keskeny, kiugró borda fut körbe, pereme csőrökre alakított (2010.103.8.).

Fazekak, bögrék. Három különböző típushoz sorolható darabok kerültek elő. A nagyobb edények sárgásfehérre égett, homokos, szemcsés, apró kavicsos soványítású agyagból készültek. Az egyetlen kiegészíthető darab egy tojásdad testű, galléros peremű fazék. Pereméből kiinduló, lefelé keskenyedő hurkafüle a vállához csatlakozik, peremén kívül 3 bekarcolt vonal fut körbe. Kívül-belül sárga engobe, belül fölötté sötétbarna máz borítja (2010.103.1.). Hasonló fazékhoz tartozott egy kisebb perem- és oldaltöredék is. A peremből kiinduló kis hurkafüle az edényvállhoz csatlakozik, s ujjbenyomással erősítették meg. Belül fehér engobe-on sárgásbarna máz fedi, kívül a fül alatti résztől finoman bordázott (2010.103.7.).

Kisebb fazekak, bögrék fehérre égett, homokos, szemcsés soványítású agyagból készültek. Ilyen egy tojásdad alakú, enyhén tagolt peremű, majdnem épen maradt kis bögre. Vállánál fül indítása látszik, teste felső részén 5 sorban bepecsételt minta (négyzetek) díszíti. Belül fehér engobe-on sárgásbarna máz borítja (2010.103.3.). A következő darab egy hasonló anyagból készült kis fazék/bögre fenéktöredéke, melyet belül fehér engobe-on sérült világosbarna máz borít (2010.103.20.).

Ismét más típus egy vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású, vékony falú, kihajló peremű fazék töredéke. Belül fehér engobe-on olajzöld máz fedi (2010.103.18.).

Lábas. Egyetlen edény kisebb töredéke, egy vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású lábas nyél- és oldaltöredéke került elő a gödörből. Belül az edényttestet fehér engobe-on olajzöld máz borítja (2010.103.16.).

Fedő. Egyetlen töredék, egy szürke anyagú, homokos, szemcsés soványítású fedő gombja és oldalának indítása került elő (2010.103.23.).

Éjjeli edény. Vörös anyagú, homokos, szemcsés soványítású éjjeli edény szélesen majdnem vízszintesre húzott peremtöredéke került elő (2010.103.11.).

Kályhaszemek. Kizárólag vörös anyagú, kerek, belül barna vagy zöld mázzal borított kályhaszemek töredékei kerültek elő (2010.103.13–15., 2010.103.19., 2010.103.21., 2010.103.24–25.). A peremek 2,3–2,6 cm szélesek voltak, két vagy három bordával díszítettek.

Bronz. Azonosíthatatlan bronz olvadék.

ÖSSZEFOGLALÁS

A leletanyag vegyesen tartalmaz jellegzetesen töröknek¹³ és török kori magyarnak tartott anyagot egyaránt.¹⁴

A településrészlet anyaga egységes, a megmaradt épületrészlet és a gödrök betöltése azonos időszakra utal, időbeli sorrendet köztük nem lehet felállítani. A lelőhely ugyan teljesen feltártnak tekinthető, a település azonban nem teljes, az újkori és modern bolygatások során nem csak további épületeket semmisíthettek meg, de a leletanyag hiányos volta alapján valószínűleg hulladékgödörből is több lehetett. A dokumentált gödrök betöltése¹⁵ egyszerre, a település felszámolása idején, a 17. század második felében történhetett, ami lényegében lehetetlenné teszi a használat kezdetének meghatározását. Az egyetlen dolog, ami inkább a 17. századi indulást erősíti, az, hogy a teljes korszakon át használatban lévő edénytípusok mellett jelentős mennyiségű olyan kerámia került elő, ami inkább a 17. század közepére-második felére jellemző, míg az inkább a korai időszakra keltezhető tárgyak igen ritkák. A felszámolás oka minden bizonnyal az ostromok gyakoribbá válása és a területen található erődítés továbbépítése lehetett.¹⁶

Talpastálak és csészek (2. kép). Igen nagy forma és méretváltozatban jelentkeztek, általában egyszínű mázzal borítottak, ritkábban folytatott mázzal díszítettek. Két töredéknél volt megfigyelhető alszgraffito díszítés (szgraffitot utánzó festett minta), míg valódi szgraffito díszes tálnak csak egyetlen kisebb darabja fordult elő (2. kép 5).¹⁷ A csészek egy része a talpastálak kisebb méretű változata, míg más részük a kínai porceláncsészek formáját utánozza.

Tálak, tányérok (3. kép). Anyaguk legtöbbször vörös, de sok fehérre égett agyagból készült példány is előkerült. Formailag hasonlóak: legnagyobb részük mély öblű, szélesre húzott, különböző peremkiképzésű tál, függesztőfüllel ellátva. Mintázatukban mind a töröknek tartott írókázott geometrikus minta, bekarcolt hullámvonalköteg (3. kép 3–5), mind a magyar jellegzetességként értékelt, barna keretezéssel, zöld és vörös festéssel megrajzolt madármotívum és nővényi ornamentika előfordul (3. kép 2).¹⁸ A magyrészt

¹³ Valószínűleg ezek jelentős része szintén helyben készült – HOLL 2005. 98.

¹⁴ Ez a budavári Palota és közvetlen környéke egyéb törökkori leletgyűjtéseiben is hasonlóképpen alakult – GERELYES 1991. 44.

¹⁵ Legtöbbjüknél egyáltalán megásásuk is, mivel kettő kivételével a betöltés teljesen egységes volt, s összeragasztható kerámiatöredékek származtak különböző mélységekből – erre vonatkozóan ld. HOLL 2005. 87–88.

¹⁶ A terület erődítéséről lásd MAGYAR 2002. 63–64.

¹⁷ Ez utóbbi két díszítési változat a 17. század második felére már nem jellemző – ritkaságuk szintén a késői kelteztést erősíti.

¹⁸ SOPRONI 1980. 87.

a 17. századra jellemző tálak között kivételnek számít egy már hasonló formájú, de metéltmázás díszítésű darab (3. kép 1), mely technika a 16. század első negyedétől használatos magyarországi műhelyekben.¹⁹

Korsók, kancsók (4. kép). A fazekak utáni leggyakoribb edényeknek a folyadéktárolók számítanak, több majdnem ép állapotban került elő. Anyaguk szerint három típusba sorolhatók: egyrészt fényes felületű, szürke, redukált égetésű edények, másrészt vörösre, sárgásvörösre égett agyagból készült, mázas példányok, valamint fehér agyagból készült edények kerültek elő. A szürke anyagú, hullámvonalkötegekkel vagy bepecsételt mintával díszített kiöntőcsöves korsók, szélesedő szájú, csőrösre alakított peremű kancsók a 16–17. századra egyaránt jellemzőek (4. kép 5., 8). Legnagyobb mennyiségben a 17. századra datált,²⁰ vörösre, sárgásvörösre égett anyagú, mázas, kiöntőcsöves korsók kerültek elő, de előfordult ugyanez a forma fehérre égett agyagból is (4. kép 7).²¹ Vörös anyagból készültek hengeres nyakú (4. kép 2–3), vagy szélesedő szájú, csőrösre alakított peremű kancsók is, melyek a hódoltság teljes időszakára jellemzőek, valamint egy egyenes peremű, kétfülű kanta – ennek párhuzamait a budavári Palotából 17. század eleji leletegyüttesekből ismerjük.²² Fehérre égett agyagból az imént említett korsón kívül igen kevés folyadéktároló edény készült. A település leletanyagában egyedi darab egy a felső részén vörösbarna festéssel és a festett sávba bekarcolt hullámvonalakkal díszített kancsó (4. kép 4). A tálaknál említett, azonos technikájú edényhez hasonlóan ritkaságnak számít egy fehér anyagú, metéltmázás, barna-sárga-zöld színnel díszített kancsó (4. kép 1),²³ valamint egy, a felső részén többszínmázás korszó töredéke (4. kép 6).²⁴

Poharak. A területen elsősorban valószínűleg fából készült ivóedényeket használhattak, mivel egy üveg-pohár töredékén kívül összesen két, fehér – szürkésfehér anyagú, karcsú talpú kehely töredéke került elő (6. kép 3).

Fazekak, bögrék (5. kép). Igen nagy mennyiségben kerültek elő, több majdnem teljesen összeállítható edény is előfordult. Anyagban, méretben és formában, valamint peremkiképzésben gazdag választékot mutatnak. Gyakoribbak a belül mázzal borítottak,

de mázatlan típus is többféle fordult elő. A lelőhely kései keltezését erősíti, hogy a két leggyakoribb változat a belül mázas, kívül sűrű rovátkolással díszített, galléros vagy kihajló peremű bögre vagy fazék, illetve a vékony falú, belül mázas, kívül vörösbarna festéssel díszített változat. Két gödörből ismert bosnyák fazék töredéke is.

Lábások. Összesen két edény egy-egy kisebb töredéke került elő. Az egyik töredék biztosan a nyeles változatok közé tartozik, míg a másik érdekessége, hogy mázazás nélkül használták.

Sütőtálak. Két edény került elő, egyik közülük bekarcolt mintával díszített (6. kép 5).

Fedők. Kevés és erősen töredékes tárgyak kerültek elő, többségükben vörös vagy szürke anyagú, lapos kúp alakú változat (6. kép 4.). Az egyetlen majdnem ép darab egyedi a lelőhelyen, egy kisméretű, lapos, kék mázas fedő, mely a 17. századra keltezhető.

Gyertyatartók. A jellegzetes török leletanyagának számító tárgytípus igen ritka a területen, összesen két töredék került elő (6. kép 1–2).

Pipák. Összesen három darab került elő, ami a terület nagyságához és a környéken szokásos mennyiséghez képest kevesnek tűnik (6. kép 7.). Kettőn bepecsételt díszítés látszik, a harmadik díszítetlen.

Éjjeli edények. Meglehetősen nagy mennyiségben kerültek elő,²⁵ formájuk nagyjából egységes, hordó alakú test vízszintesre húzott peremmel, és két szalagfüllel, belül gyenge minőségű mázzal borítva (6. kép 6). A típus megjelenését a 17. század elejére datálják, a palota környékéről több helyről ismert.²⁶

Kályhaszemek (7. kép). Három típus darabjai kerültek elő: nagy, szürke tál alakú (7. kép 5.); vörös anyagú pohár alakú (7. kép 6–7); valamint a legnagyobb számban szintén vörös anyagú, kúp alakú, bordázott vízszintes peremű, belül mázas változatok (7. kép 1–4).

Az üveg- és fémáru meglehetősen ritka, és nagymértékben töredékes volt. A korszakhoz kapcsolható, még használatban lehetett üvegek közül egy mély tálka, és egy gömbös testű kancsó rekonstruálható, mindkettő 16. század eleji forma.²⁷ A fémek két tárgy – egy kis hordócsap, és egy köves ezüst gyűrű kivételével igen rossz állapotúak, pontos formájuk nem állapítható meg. A maradványokból ezeken kívül egy kisméretű réz kanna és egy félgömbös kanna fedő valószínűsíthető. Az általánosabb használati eszközök, mint a kések ritka volta inkább a terület bolygatott voltával magyarázható. (8. kép)

¹⁹ HOLL 2005. 88–89.

²⁰ GERELYES 1991. 45.

²¹ Hasonló fehér anyagú, mázas kiöntőcsöves korsó ismert a közelebből, a Bp. I. Dísz tér lelőhely egyik sziklagödöréből – BENCZE-PAPP 2004. 36–37.

²² GERELYES 1991. 46.

²³ Párhuzama, kissé egyszerűbb díszítéssel a budavári Palota nyugati belső udvarából ismert – MELIS 1984. 6. kép 2.; HOLL 2005. 21; Abb. 13, 8.

²⁴ Párhuzama szintén ismert a budavári Palotából – MELIS 1984. 2. kép 2.

²⁵ Egyetlen eloszlásuk a gödrök között szintén az egyszerre történt betöltést erősíti.

²⁶ GERELYES 1991. 47; 11. kép 6. – a fazekak közé sorolva.; BENDA 2002. 535; 2. kép

²⁷ GYÜRKY 1986. 90.; GYÜRKY 1991, 56, 59. kép 15.; MESTER 1997. 22, 221. és 371. kép

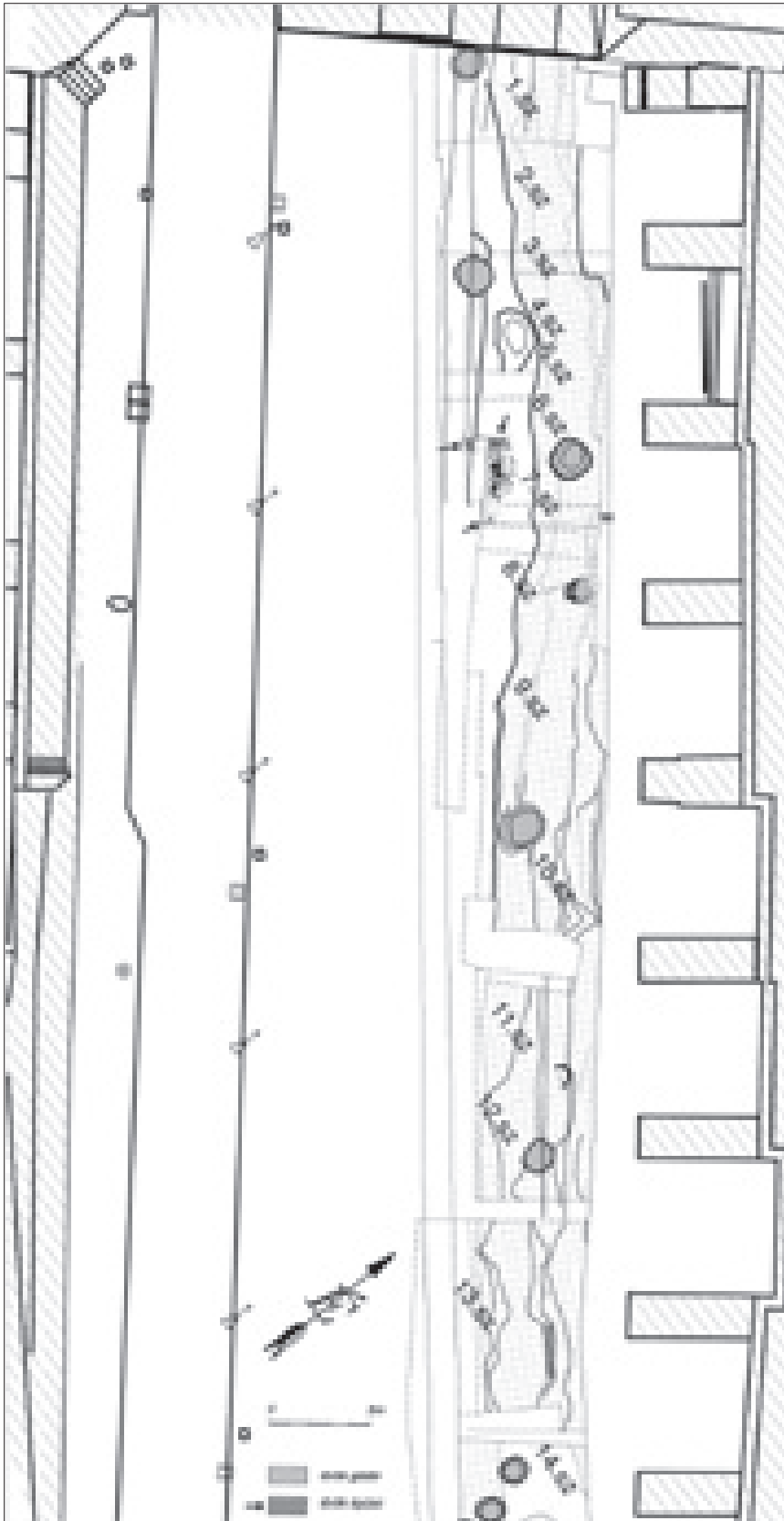
IRODALOMJEGYZÉK

- BENCZE-PAPP 2004 BENCZE Zoltán-PAPP Adrienn: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödörgödör feltárásából. *BudRég* 38. (2004), p. 35-49.
- BENDA 2002 BENDA Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. *BudRég* 35. (2002), p. 535-548.
- GERE 2003 GERE László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. In: *Opuscula Hungarica* 4. Bp., 2003.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972-1981) *TBM* 23. (1991), p. 21-75.
- GYÜRKY 1986 H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. Bp. 1986.
- GYÜRKY 1991 H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. In: *BTM Műhely* 3. Bp., 1991.
- HOLL 2005 HOLL, Imre: Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. In: *VAH* 17. Bp., 2005.
- MAGYAR 1992 MAGYAR Károly: Ásatások a Budavári Palota területén és annak északi előterében 1982-1991 között. *BudRég* 29. (1992), p. 109-115.
- MAGYAR 2002 MAGYAR Károly: Török kori erődítések a budai vár déli részén. In: *Opuscula Hungarica* 3. Bp., 2002. p. 59-70.
- MELIS 1984 ÍRÁSNÉ MELIS Katalin: XV.-XVI. századi díszedények a budai királyi palotából. *CommArchHung* 1984. p. 205-224.
- MESTER 1997 MESTER Edit: Középkori üvegek. In: *Visegrádi régészeti monográfiák* 2. Visegrád, 1997.
- SOPRONI 1980 SOPRONI Olivér: A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája. Bp., 1980.
- ZOLNAY 1984 ZOLNAY László: Előzetes jelentés a budai királyi vár déli részén végzett 1975-81. évi feltárásokról. *BudRég* 26. (1984), p. 203-216.

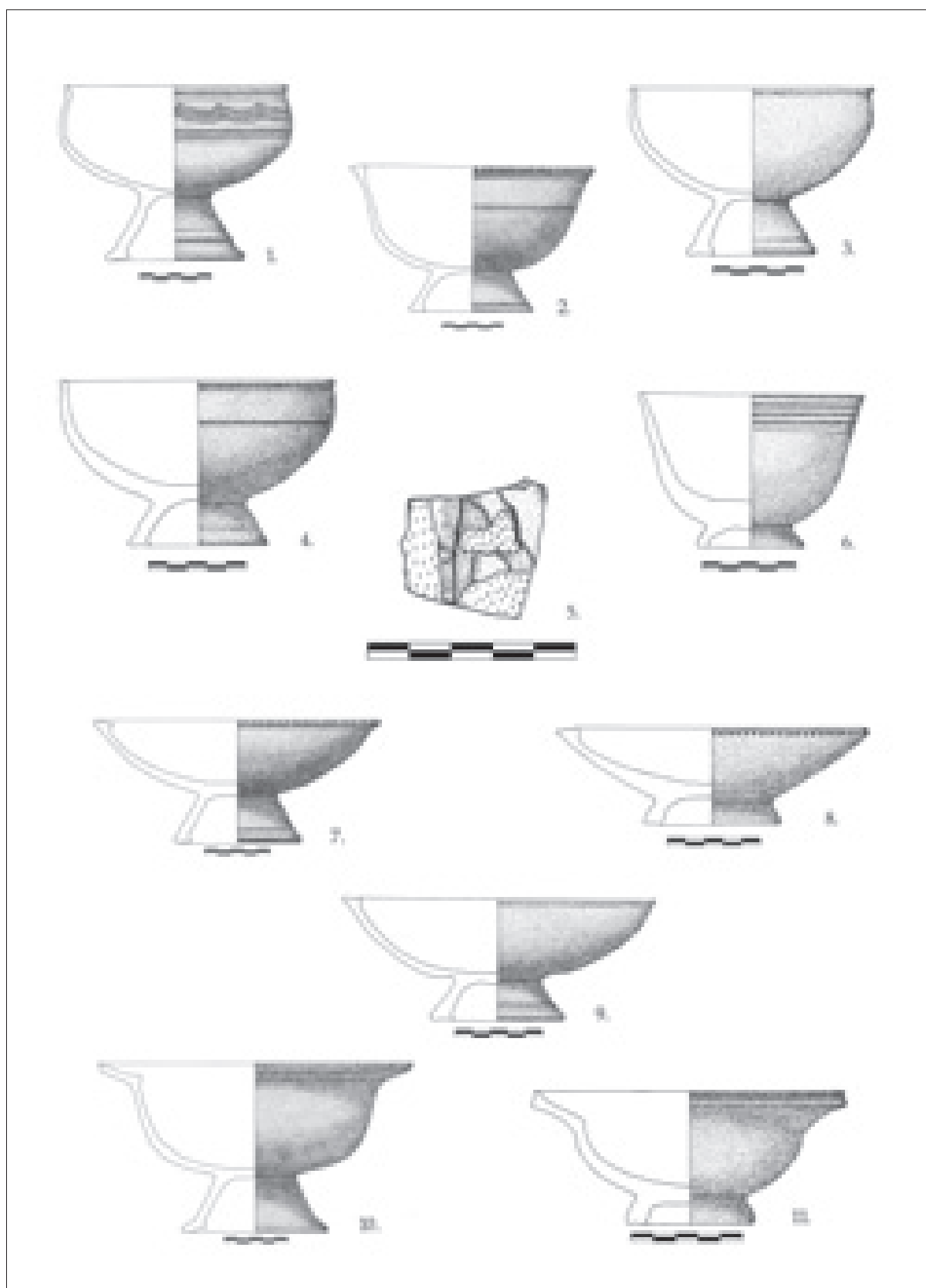
TEIL EINER SIEDLUNG AUS DER TÜRKENZEIT IM CSIKÓS- (HIRTEN) HOF DES BUDAER BURGPALASTES

Die präventiven archäologischen Ausgrabungen im Csikós-(Hirten) Hof des Budaer Burgpalastes erfolgten zwischen 5. Oktober 2005 und 20. Oktober 2006. Der älteste Fund war der Schutzgraben auf der östlichen Seite des Hofes neben der Stadtmauer aus der Arpedenzeit, der auswärts zieht und in den Hang des Burgberges eingeschnitten ist. Bereits in der Arpadenzeit begann die spontane Einfüllung des Grabens auf natürlicher Weise, dieser Vorgang wurde später absichtlich beschleunigt dadurch, dass man auf der Spur des zugedeckten Grabens eine Strasse aus kleinen Steinen baute. Sie wurde öfters erneut, bzw. das Strassenniveau wurde durch

Einfüllung erhöht. Der Hang fiel ursprünglich nach Westen steil ab, in der späteren Phase des Mittelalters zumindest ein Teil davon wurde zur Terasse oder zum Garten eingefüllt. Auf der so entstandenen, ebenen Fläche entstand in der Türkenzeit eine kleinere Siedlung. Davon kam ein Überbleibsel zum Vorschein, und zwar Überreste eines Wohnhauses und 8 Abfallgruben. Im Fund finden wir sowohl ein angeblich türkisches als auch ein ungarisches Material aus der Türkenzeit. Die dokumentierten Gruben sollten zur gleichen Zeit, nach der Auflösung der Siedlung, in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts eingefüllt worden sein.

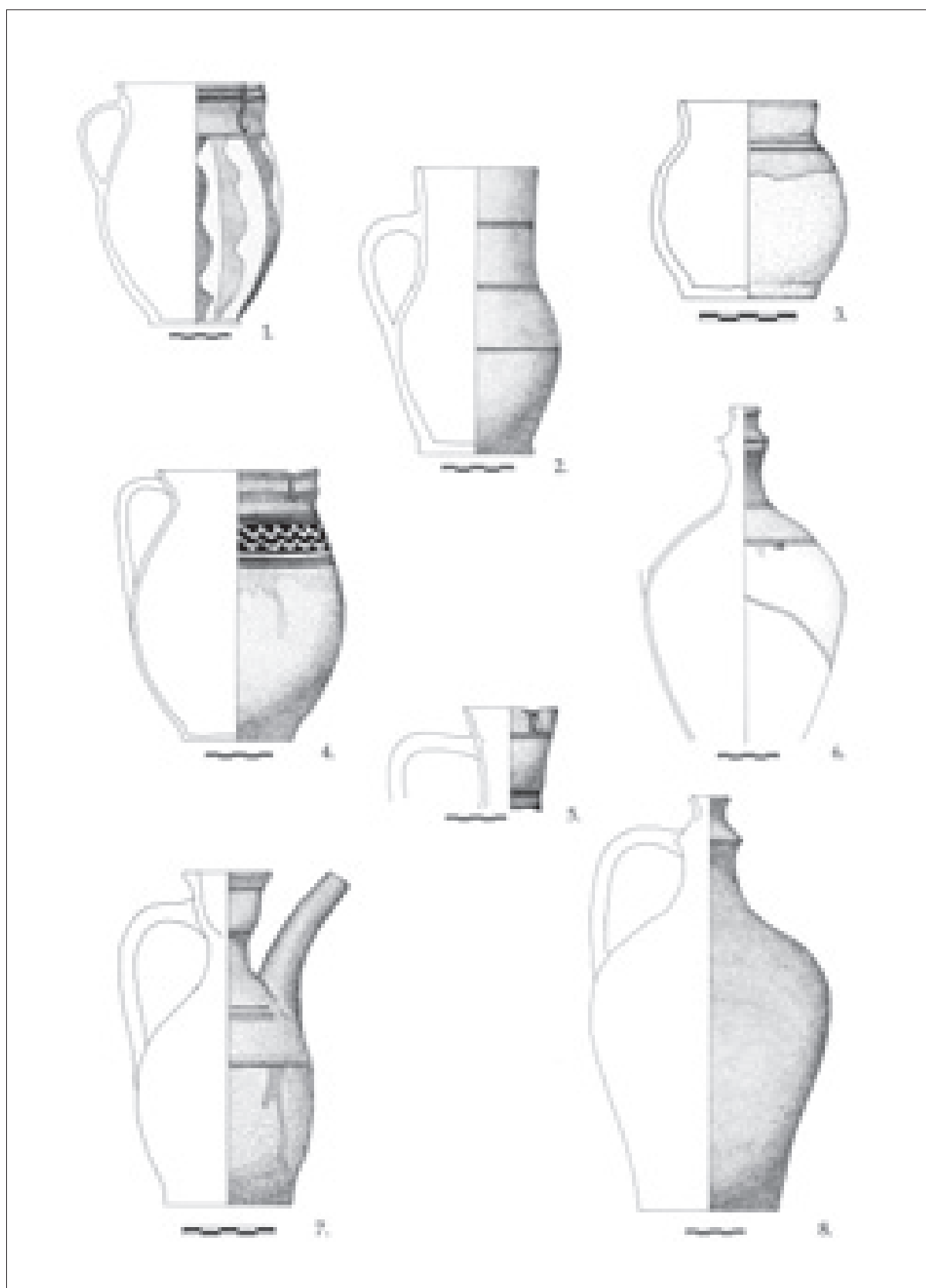
1. kép. Csikós-udvar törökkori településrészlet

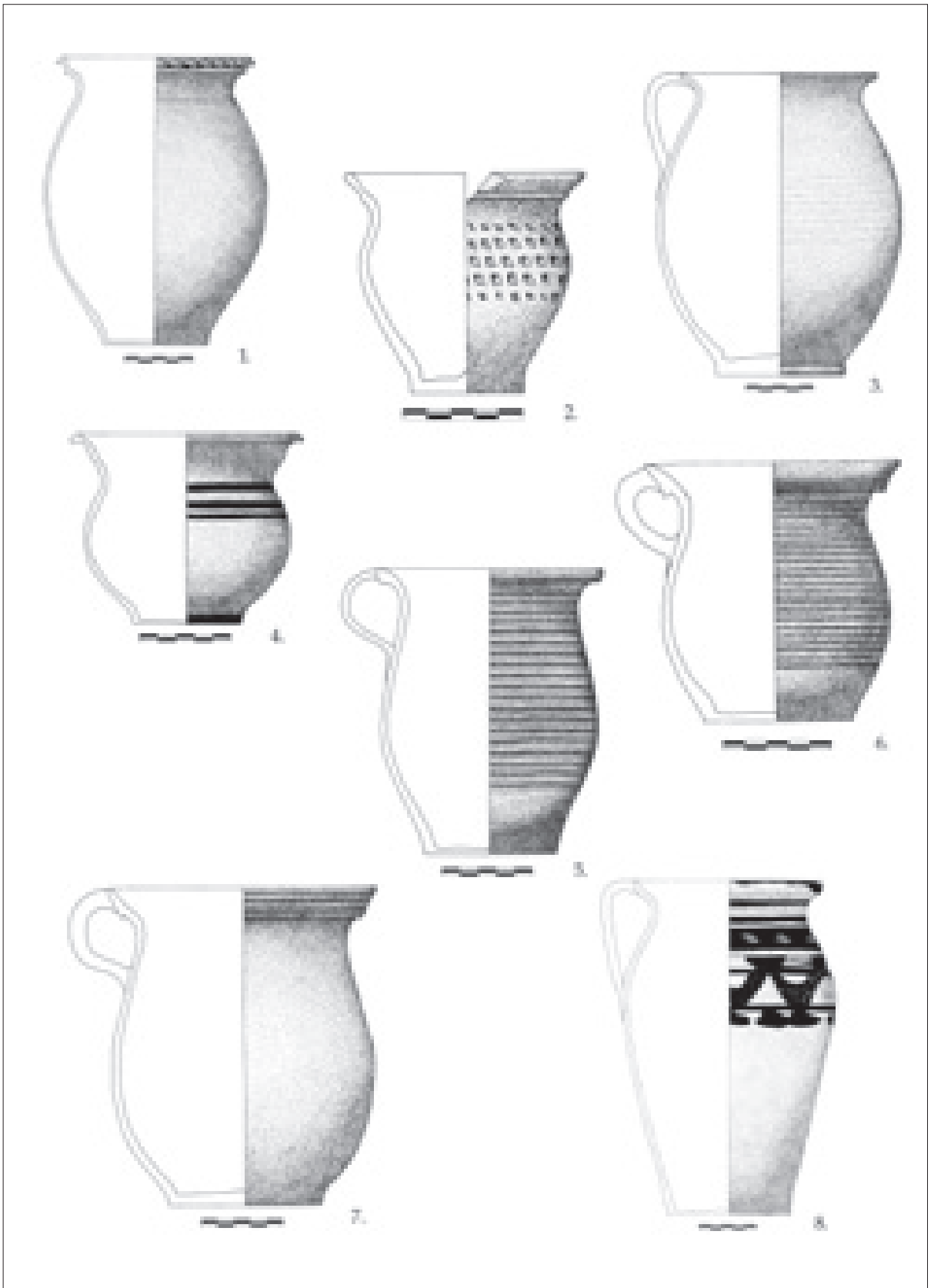
2. kép. Talpastálak

3. kép. Tálak, tányérok

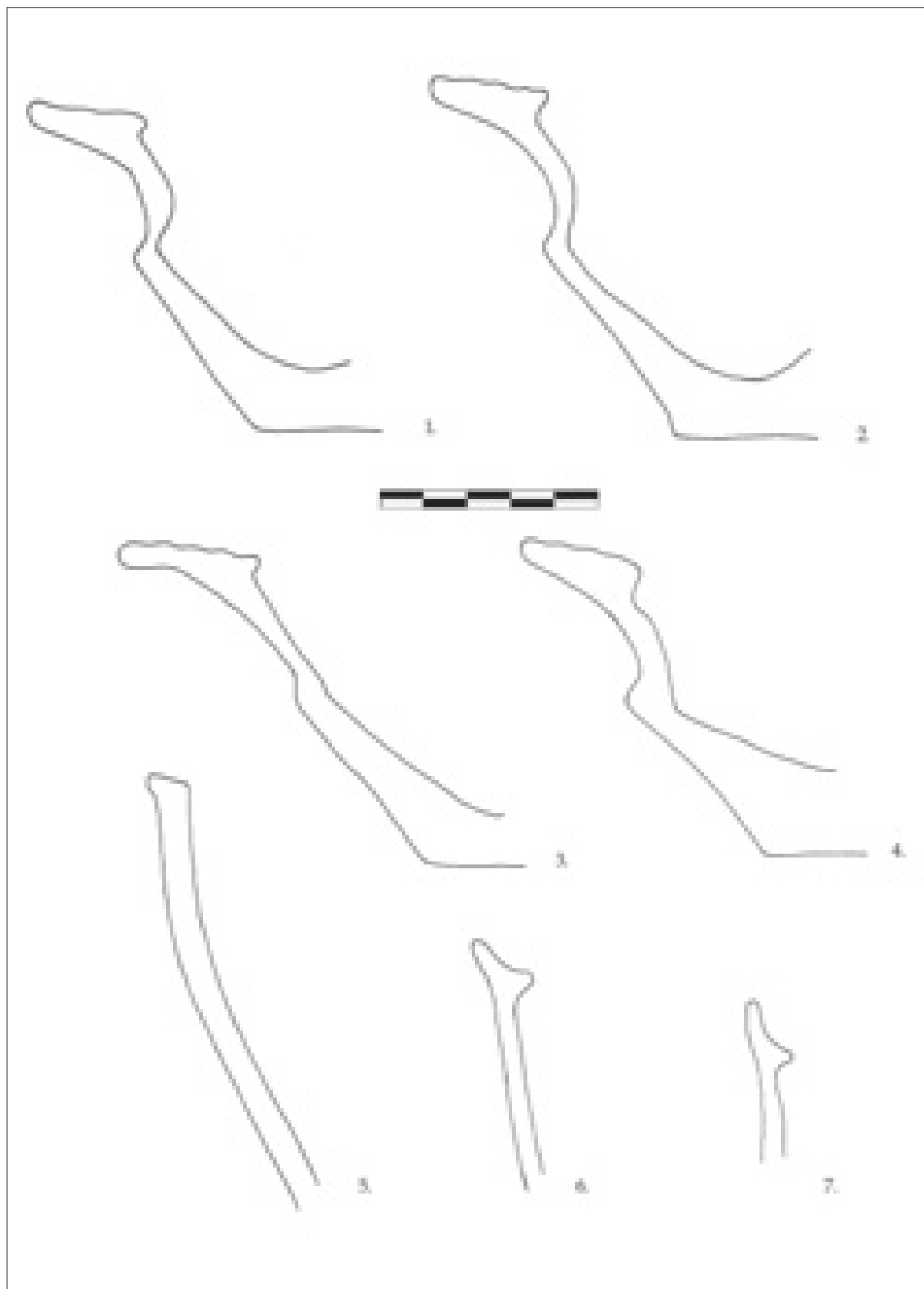
4. kép. Kancsók, korsók

5. kép. Fazekak, bögrék

6. kép. Egyéb kerámialeletek

7. kép. Kályhaszemek

8. kép. Fém- és üvegleletek

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA

A BUDAVÁRI CSIKÓS UDVAR TÖRÖK KORI ÁLLATCSONTJAI

A lelőhelyen végzett feltárások során több tízezer-nyi állatcsont került elő, amelyek az Árpád-kortól egészen a modern beásásokkal tarkított újkorrig datálhatóak. Jelen írásomban annak a török kori településrészletnek az állatcsontanyagát kívánom bemutatni, amelynek kerámiáit Tóth Anikó az előző cikkben elemezte.

Az előkerült 2847 csont általában jó megtartással bírt. A töredékek 78%-t lehetett fajra, vagy legalább család szinten meghatározni, míg a többi darab esetében csak az osztályok elkülönítésére nyílt lehetőség. (A faunalistát ld. a függelékben.)

AZ ELŐKERÜLT FAJOK JELLEMZÉSE

A fajok/kategóriák részletesebb ismertetése a töredékszámuk alapján felállított fontossági sorrendben történik.

Házi szárnyasok.

A darabszám tekintetében a *házi tyúkok* állnak az élen, a meghatározható fajú állatok 57,8% hozzájuk tartozik. Ez az érték annak ellenére is figyelemreméltó, hogy a házi emlősállatok és madarak csontjainak darabszáma közvetlenül nem hasonlítható össze¹. A házi tyúkok vad őse, a bankiva- vagy vörös dzsungeltyúk nem élt a Kárpát-medencében. A házasított leszármazott valamikor a vaskor táján jelent meg hazánk területén, majd a római korra vált széles körben elterjedté.² A háziszárnyasok között egyértelműen ez a faj dominál, hiszen az 1277 darab tyúkcsontra mindössze 11 lúd- és 9 kacsacsont jutott. Bár valamelyest eltérő arányokkal, de ez a fontossági sorrend figyelhető meg a baromfiudvarok faji összetételében az egész török korban.³ Annak, hogy a csontvázakból inkább a nagyobb és ellenállóbb hoszsúcsontok maradtak meg, tafonómiai okai vannak, azt azonban, hogy a lábközépcsontból ötször annyit került elő, mint pl. combsontból, nem lehet ezzel

magyarázni. A tyúkcsontok legalább 247 egyedtől származtak. Ezek közül 179 darabból lehetett nemet is határozni, az eredmény 128 tyúk és 51 kakas. A csontok harmada fiatal korban levágott állatokról árulkodik. Betegségek nyomai 26 csonton látszódtak. A traumás elváltozásokat viszonylag könnyen fel lehetett ismerni, (három lábközépcsont és egy szegycsont tartozik ebbe a csoportba), de jóval nehezebb megállapítani a kiváltó okot egy-egy csontkinövés, vagy csontszivacsosodás esetében. A legsúlyosabb elváltozást egy kakas tarsometatarsusán figyeltem meg, amelyen, azon kívül, hogy a csont a tengelye mentén enyhén elgörbült és elcsontosodtak az in-szalagok, a csont disztális vége (talán egy sérülés utáni fertőzés következtében) elhalt és a necrosis ráterjedt a sarkantyúra is. (1. kép) Bár az nem zárható ki, hogy a kötőszövetek még összetartották az állat lábát, használni már biztos, hogy nem tudta.

A tyúkok kiemelkedően magas aránya nem egyedülálló jelenség ebben az időszakban. A közelmúltban a Budai Vár területéről két hasonló nagyságú állatcsontanyagot is publikáltak,⁴ ahol, ahogy az az 1. ábrán is látható, szintén kiemelkedő a házi szárnyasok aránya, bár egyik helyen sem érik el az itteni mértéket.

Bár a *házi lúd* vad őse hazánk területén is átvonul, úgy tűnik, a házasított forma szintén a vaskor táján jelent meg.⁵ Az előkerült csontok legalább két kifejlett egyed maradványai.

A *házi kacska* vad őse, a tőkés réce is őshonos a Kárpát-medencében, így a faj házasítása akár helyben is elképzelhető, ennek ellenére a nagyobb méretű, egyértelműen házasított példányok maradványai csak a török korban jelentek meg hazánkban.⁶ A csontok ez esetben is legalább két kifejlett példányra utalnak.

A házi szárnyasok előnye a többi gazdasági haszonállattal szemben az, hogy viszonylag könnyen

¹ BARTOSIEWICZ-GÁL 2007.² BARTOSIEWICZ 2004. 137–138.³ VÖRÖS 2002. 341.⁴ DARÓCZI-SZABÓ 2004; CSIPPÁN 2008.⁵ BARTOSIEWICZ 2002.⁶ BARTOSIEWICZ 1996.

tarthatóak a ház körül még a városokban is. A húruk és tojásaik mellett pedig a tollak hasznosításával is számolhatunk.

Juh és/vagy kecske.

A töredékszám alapján felállított fontossági sorrendben a tyúkok mögött a juhok és kecskék következnek a maguk 22%-os arányával. E két faj csontfelépítésében igen hasonló egymáshoz, emiatt elkülönítésük nem mindig lehetséges, jelen anyagban is mindössze négy szarv, két koponya és tizenhárom metapódium alapján sikerült. A kapott eredmény 18:1 arányban mutatja a juhok túlsúlyát, amely alapján feltételezhető előbbieik dominanciája a többi, fajra szét nem választható maradványok között is. (Manapság a muszlimok között a kecskehús meglehetősen alárendelt szerepet játszik az étkezésben, fogyasztása inkább csak a szegényebb rétegekre jellemző.⁷)

A töredékek mintegy feléből lehetett életkort határozni. A nagy mennyiségben előkerülő fiatal egyedek maradványai (60% felett) a húshaszon fontosságát jelzik szemben az esetleges másodlagos hasznosításokkal. (2. ábra)

Noha a török korban már számolhatunk szarvatlan kecskével is⁸, a megmaradt koponyák alapján ezek nyomára az itteni csontok között nem akadtam. A megtalált szarvcsapok mind juhoktól származtak, amelyek között akadtak olyanok, amelyek a középkortól ismert parlagi juhokra utalnak, (jellegzetességük a kis méret, valamint, hogy a tengelyük mentén enyhén befele fordulnak és ívesen hajlanak,) illetve olyan, a 16–17. századtól kezdve felbukkanó típus, amelyek jellemzője, hogy széles V alakban indul, majd oldalt ívesen hajlik, illetve különböző mértékben csavarodik. Utóbbi nem azonos a későbbi rackákkal.⁹

A töredékek Uerpmann-féle húsminőségi osztályokba sorolása¹⁰ a közepes értékű húsokat hordozó csontok fölényét mutatja, amelyet a legnagyobb, majd a legkisebb értékűek követnek. (2. táblázat) A közepes értékű húsok kategóriájának mennyiségét az amúgy is nagy számban levő és post mortem könnyen töredező bordák tovább növelik.

Marmagasságot (Teichert módszerével¹¹) mindössze egy juh kézközépcsontjából lehetett számítani, a kapott érték egy 53 cm-es egyedre utal. Ez alatta marad a korszak átlagának.¹²

Mindössze két csonton lehetett patológiás elváltozásokat megfigyelni. Az egyik esetben egy bordán fedeztem fel gyógyult törés nyomát, míg a másik darab egy hátcsigolya volt, amelyen ismeretlen kórú csontkinövés látszódott.

Szarvasmarha.

Ahhoz képest, hogy a szarvasmarha milyen sokoldalúan hasznosítható úgy elsődlegesen, mint másodlagosan, jelen anyagban a töredékek számát tekintve a kiskérődzők mögé szorultak, arányuk a fajra meghatározható csontok között mindössze 13%. 163 darabból lehetett az állatok életkorára következtetni, ezek több, mint fele fiatalon pusztult el, (2. ábra) amely a húshaszon fontosságát mutatja. Erre utalnak azok a vágás- és bárdolásnyomok is, amelyeket összesen 82 darabon lehetett megfigyelni. Azok a vágásnyomok azonban, amelyeket az egyik koponyatöredéken látszódtak a szarvcsap tövével, a szaru eltávolítását és megmunkálását jelzik. Az Uerpmann-féle besorolás a legkevésbé értékes, C kategóriás csontok többségét mutatja, amelyet a B, illetve az A kategóriás húsokat hordozó csontok követnek. (2. táblázat)

Nem határozni és marmagasságot számolni mindössze egy lábközépcsontból lehetett, az adott egyed Nobis¹³ és Calkin alapján¹⁴ egy 119 cm-es tehén. Ezzel az értékkel, noha nem lóg ki a török kori tehének átlagából¹⁵, a nagyobb méretű egyedek közé sorolható.

Patológiás elváltozásra mindössze egy esetben akadtam: az egyik lábközépcsont felszínén csontfelszívdás nyoma látszódott.

Macska.

A töredékszám alapján felállított fontossági sorrendben (a fent említett fajokhoz képest jócskán lemaradva) a macskák következtek. Arányuk a meghatározható fajok között alig 2%. A csontok legalább négy egyedtől származtak, amelyek közül az egyik még fiatal, juvenilis korú állat lehetett. Maradványaik a kutyák csontjainál nagyobb arányban kerültek elő, ami egyfelől magyarázható a muszlimok toleránsabb hozzáállásával a macskákkal szemben, (hiszen ezek, az ebekkel ellentétben, nem számítottak tisztátalanak,) másfelől a kutyák viszonylagos hiányával is.

Sertés.

Bár a sertések aránya a fajra meghatározható állatfajok között mindössze 1,7%, annál azért több csont

⁷ BANKHEIRA 1999. 103.

⁸ BARTOSIEWICZ–GÁL 2004.

⁹ VÖRÖS 2002. 346.

¹⁰ UERPMANN 1973.

¹¹ TEICHERT 1975.

¹² VÖRÖS 2002. 345.

¹³ NOBIS 1954.

¹⁴ CALKIN 1962.

¹⁵ VÖRÖS 2002. 343–344.

került elő, hogy a muszlimok által tisztátalannak tartott disznóhús¹⁶ fogyasztásának teljes mellőzéséről beszélhetnénk. (Az sem zárható ki teljesen, hogy az előkerült 37 darab korábbi korszakok leletanyagából keveredett a török kori csontok közé.) Noha ilyen kis mennyiségnél torzíthatnak a csontok által mutatott arányok, az életkor meghatározására alkalmas darabok között ez esetben is 60% körüli a fiatalon elpusztult állatok aránya (2. ábra). Az Uerpmann-féle kategóriákba történő besorolás szerint a legtöbb csont a legértékesebb A, majd a közepes B, legvégül pedig a legértéktelemből kerül elő. (2. táblázat) A töredékes darabok egy esetben sem tették lehetővé a marmagasság kiszámítását. Nemet két szemfögből lehetett határozni, mindkettő kandisznótól származott.

Kutya.

A kutya (amelynek aránya 1,2%) szintén tisztátalan állatnak számít az iszlám szerint. A maradványok legalább három egyedre utalnak, amelyek közül az egyik (Koudelka módszerét használva¹⁷) 60 cm marmagasságú volt. Ez a mai fajtákat tekintve is nagynak számít, így eléggé kilóghatott a városokra jellemző, átlagosan kisebb méretű ebek közül.¹⁸ Sajnos az állat koponyája nem maradt meg, így az esetleges fajtajellegeket nem lehetett rajta megvizsgálni.

Ló.

Noha a lóhús fogyasztása nem tiltott az iszlám szerint, (egyes teológiai iskolák fenntartásokkal, mások fenntartás nélkül megengedték¹⁹), az előkerült maradványok csak ritkán sorolhatóak a konyhahulladék közé. Az innen előkerült 17 csont közül is mindössze egyről, egy vágott combcsontról lehetett ezt egyértelműen kijelenteni.

Noha a korszak egyéb lelőhelyeiről változatos méretű egyedeket ismerünk 120–156 cm közé eső marmagassággal²⁰, olyan ép csontokra nem akadtam, amelyek alapján meg lehetett volna becsülni az itteni példányok méreteit.

Vadon élő állatok.

Ebbe a csoportba meglehetősen kevés csont sorolható, a vademlősök és a halak illetve kételtűek aránya

együttesen is mindössze 0,45%. Előbbiek közé egy szarvasagancs töredéke tartozott, amelyhez az állat elejtése nélkül is hozzá lehetett jutni, valamint egy őz- és egy nyúlcsont. Utóbbiról nem lehet eldönteni, hogy vadászott mezei, vagy a középkor folyamán háziasított üregi nyúltól származott-e, így egyedül az őz tekinthető egyértelműen zsákmányállatnak. A vadállatok csontjainak elenyésző aránya azt mutatja, az itt élők étkezéseiből a vadhúsok szinte teljesen hiányoztak.

Halakhoz mindössze két nagyméretű töredék köthető, mindkettő tokféle (minden valószínűség szerint viza) maradványa. A halfogyasztás fontossága a ténylegesnél jóval kisebbnek tűnhet az előkerült csontok mennyisége alapján, amely – részben – e csontok rossz megtartásával magyarázható.

A mocsári teknős őshonos Magyarországon. E faj maradványai viszonylag gyakran kerülnek elő, de sokszor nem lehet eldönteni, véletlenül keveredtek az adott lelőhely anyagába, vagy a maradványok konyhahulladéknak tarthatóak. Utóbbit már csak azért sem lehet kizárni, hiszen teknősből készült receptek Bornemisza Anna 1680-ból származó szakácskönyvében is megjelennek,²¹ amely a mainzi választófejedelem számára Marx Rumpolt által 1581-ben írt könyv 1604-es kiadásának a fordítása.

Hasonló a helyzet a kagylóval is: a megmaradt darab szintén tartható konyhahulladéknak.

Megmunkált darabok.

A megmunkált darabok közé tizenegy csont- és egy agancseszköz tartozott. Előkerült két késnyél, három dobókockaként használt kiskérődző csigacsont, egy (feltehetőleg játékként használt) szarvasmarha első ujjperc, két rátétdísz és négy eszközkészítési hulladék, amelyek közül három gyöngyök, ill. gombok alapanyagául szolgált.

A késnyeleket nagytestű emlősök hosszúcsontjából készítették, két-két csontfélből illesztve össze azokat. A pengék és a szögek egy része mindkét esetben megmaradt. (2. kép) A dobókockaként használt csigacsontok közül az egyik hosszú ideig tartó használatára mindössze az erőteljesen felfényeződő felszín utalt. A másik két darabnál nemcsak a caudalis és a cranialis oldalt egyengették el, de ólommal is befolyásolták a tárgyak súlypontját. (3. kép) Hasonló darabok kerültek elő pl. a szolnoki vár török kori rétegeiből,²² illetve a Teleki palota 7. gödréből.²³ A szarvasmarhaujjpercet hosszában és keresztben is átfúrták, valamint a caudalis felén hosszában le

¹⁶ A sertéshús fogyasztása a legkorábbi időkben nem volt tiltott, csak a zsidó hagyományok átvételével vált azzá. Ld. MAZAHÉRI 1989. 106.

¹⁷ KOUDEKA 1885.

¹⁸ TASSI 2002. Noha az idézett hivatkozás a középkorra koncentrálna, a szintén általam vizsgált török kori kutyáknál is ugyanez a tendencia figyelhető meg.

¹⁹ MAZAHÉRI 1989. 106.

²⁰ VÖRÖS 2002. 347.

²¹ LAKÓ 1983.

²² KOVÁCS 1989.

²³ DARÓCZI-SZABÓ 2004. 164. 2.-3. kép

vagdoszták róla a kiállóbb részeket. Hasonló darabok találtak a lelőhely korábbi, középkori rétegeiben is. Az egyik rátétdísz agancsból készítették, ez egy keskeny, hosszú, íves formájú lapocska, amelyet azonban félbehagytak, a másik, amely hosszúcsontszilánkból készült, talán egy kisebb ládika díszítő szegélye lehetett. A gyöngyöket és/vagy gombokat szintén hosszúcsontszilánkokból vágták ki. Az egyik marha kézközépcsontjának proximális epifízisét gondosan lefűrészelték, ez a negyedik eszközkészítési hulladék.

A lelőhely legközelebbi párhuzamainak a budai vár területén korábban folytatott török kori feltárások leletanyagai tekinthetőek. Ilyenek a domonkos kolostorból²⁴ valamint a Pasa palotából előkerült²⁵, ill. a Bökönyi által pontosabb helymeghatározás nélkül közölt állatcsontanyagok²⁶, a Teleki Palota 7. számú gödre²⁷, valamint a Szent György téren, a Királyi istállók területén feltárt ún. amulettes gödör csontjai.²⁸ Az ezekről a lelőhelyekről származó állatcsontok összevetése a Csikós udvariakkal az 1. ábrán látható²⁹.

ÖSSZEGRÖZÉS

A Csikós udvari csontok túlnyomó többsége konyhahulladéknak tartható, amelybe olykor egyéb eredetű szemét (ld. a nem húshasznú állatok maradványai), ill. megmunkált darabok is belekerültek. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a városokból

és várakból előkerült állatcsontok (a baromfik, a kutyák és a macskák kivételével) nem a helyi termelést, csak a helyi fogyasztást tükrözik. Ahogy azt már a bevezetőben is említettem, a lelőhelyről származó leletanyag az Árpád-kortól kezdve egészen az újkorig tartó időszakot felölelte. Mivel a korszakok szerinti elemzés messze meghaladná jelen cikk kereteit, csak utalni tudok arra, hogy a török kori csontok az állatok egymáshoz viszonyított arányát tekintve mennyire más képet mutatnak, mint az előtte, illetve utána következő időszakokban. A legszembetűnőbb változások: a tyúkcsontok dominanciája, a sertések eltűnése, a kiskérődzők megnövekedése, valamint a szarvasmarhák maradványainak csökkenése. Ide tartozik az iszlám által tisztátalannak tartott kutyák arányának visszaesése is a Mohamed próféta számára oly kedves macskákéhoz³⁰ képest. Noha a megfigyelt jelenségek értelemszerűen csak ennek a területnek a maradványait jellemzik, (ahhoz, hogy általánosságban beszélhessünk a Budai Vár húsfogyasztási szokásairól a török korban, sokkal több archaeozoológiai elemzésre lenne szükség) általánosan jellemző erre az időszakra a disznóhús fogyasztásának a számottevő csökkenése nemcsak a török etnikumú, de a magyar lakosság körében is³¹, ezzel párhuzamosan pedig a kiskérődzők fontosságának a megnövekedése. BARTOSIEWICZ 1991 BARTOSIEWICZ László: Macskahiedelmek. In: A Macska. 2. (1991), p. 1-3.

²⁴ MATOLCSI 1981.

²⁵ BÖKÖNYI 1974.

²⁶ BÖKÖNYI 1958, és 1963.

²⁷ DARÓCZI-SZABÓ 2004.

²⁸ CSIPPÁN 2008.

²⁹ Az összehasonlításból, csekély darabszáma miatt, ki kellett hagynom Bökönyi Sándor utolsóként említett feldolgozását.

³⁰ BARTOSIEWICZ 1991.

³¹ BARTOSIEWICZ 1992.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARTOSIEWICZ 1992 BARTOSIEWICZ László: Addendum. – Zooarchaeology in Székesfehérvár: The Géza Square and Csók István Street sites. *ActaArchHung* 44: (1992), p. 397–413.
- BARTOSIEWICZ 1996 BARTOSIEWICZ László: Közép- és török kori állatmaradványok Segesdről (Medieval and Turkish Period animal bones from Segesd, Southwestern Hungary). *SMK* 12. (1996), p. 183–222.
- BARTOSIEWICZ 1997–1998 BARTOSIEWICZ László: Animal exploitation in Turkish Period Hungary. *OTIVM* 5–6. (1997–98), p. 36–49.
- BARTOSIEWICZ 2002 BARTOSIEWICZ László: Ordacsehi-Kécsimező temetőjének állatmaradványai. *SMK* 15. (2002), p. 65–67.
- BARTOSIEWICZ 2006 BARTOSIEWICZ László: Régenvolt háziállatok. Bp., 2006.
- BARTOSIEWICZ–GÁL 2004 BARTOSIEWICZ L. – GÁL E.: in Hungary. In: Gerelyes I. – Kovács Gy. szerk.: A hódoltság régészeti kutatása. (*Opuscula Hungarica* 3.) Bp., 2004. p. 365–376.
- BARTOSIEWICZ–GÁL 2007 BARTOSIEWICZ László – GÁL E.: Sample size and taxonomic richness in mammalian and avian bone assemblages from archaeological sites. *Archeometriai Műhely* 1. (2007), p. 37–44.
- BANKHEIRA 1999 BANKHEIRA H. M.: Lier et séparer. Les fonctions rituelle de la viande dans le monde islamisé. *L’Homme*. 39. (1999):152., p. 89–114.
- BÖKÖNYI 1958 BÖKÖNYI Sándor: A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga, XIII–XVII. század. *BudRég* 18. (1958), p. 455–486.
- BÖKÖNYI 1963 BÖKÖNYI Sándor: A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga II. *BudRég* 20. (1963), p. 395–425.
- BÖKÖNYI 1974 BÖKÖNYI Sándor.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp., 1974.
- CALKIN 1962 CALKIN, V.: K istorii zhivotnovodstvo v vostochnoi Evrope. *Materialy Isladovania po Archeologii SSSR* 107. (1962), p. 140.
- CSIPPÁN 2008 CSIPPÁN Péter: Az állatcsontok kulturális sajátosságokat jelző szerepe: XIV–XVI. századi állatcsontleletek Budáról. *BudRég* 41. (2008), p. 299–316.
- DARÓCZI-SZABÓ 2004 DARÓCZI-SZABÓ László: Állatcsontok a Teleki palota török kori gödréből. *BudRég* 38. (2004), p. 159–166.
- KOUDELKA 1885 KOUDELKA, F.: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Saugtieren. *Verhandl. D. Naturforsch. Ver. Brünn* 24. (1885), p. 127–153.
- KOVÁCS 1989 KOVÁCS Gyöngyi. Juh astragalos-játékkockák a szolnoki vár területéről. *ArchÉrt* 114. (1989), p. 103–110.
- LAKÓ 1983 LAKÓ E.: Bornemisza Anna szakácskönyve 1680. Bukarest, 1983.
- MATOLCSI 1981 MATOLCSI János: Mittelalterliche Tierknochen aus dem Dominikanerkloster in Buda. *FontArchHung* 1981. p. 203–254.
- MAZAHÉRI 1989 MAZAHÉRI, A.: A muszlimok mindennapi élete a középkorban, a 10-től a 13. századig. Bp., 1989
- NOBIS 1954 NOBIS, G.: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie* 63. (1954), p. 155–194.
- TASSI 2002. TASSI Márta: Kutyák a középkori Magyarországon. (Szakdolgozat)
- TEICHERT 1975 TEICHERT, M.: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: A. T. Clason ed.: *Archaeozoological studies*. Amsterdam–New York, 1975. p. 51–69.

UERPANN 1973

UERPANN H.-P.: Animal bone finds and economic archaeology: A critical study of „osteo-archaeological” method. *World Archaeology* 4/3. (1973), p. 307–322.

VÖRÖS 2002

VÖRÖS S I.: Török kori állatcsontleletek Magyarországon. In: A hódoltság régészeti kutatása. (Opuscula Hungarica 3.) Bp., 2002. p. 339–352

ANIMAL BONES FROM THE TURKISH ERA
OF THE CSIKÓS COURTYARD IN BUDA

The animal bones found in the Csikós courtyard from the Turkish era show a marked difference from the ones found at the same site from medieval and modern periods. The greatest differences regarding meat-breed animals are the dominance of hens, the almost complete disappearance of swine which were considered unclean, the growth in the ratio of small ruminants and the decrease in the number of cattle. Although consumption of horsemeat was not forbidden, it was definitely not widespread. On one of the few horse-bones (a femur), however, evidence of cutting suggests that the meat of this particular

animal was actually consumed. Among non-meat breed animals a drop in the ratio of dogs – which were considered unclean in Islam – is apparent compared to that of cats. The negligible percentage of game bones shows that game was almost entirely absent from the diet of those living here. Although the observed phenomena obviously characterise the remains only at this site, a general trend in the Turkish era was the significant decrease in the consumption of pork not only among ethnic Turks but also in the Hungarian population, and, parallel with this, the increasing importance of small ruminants.

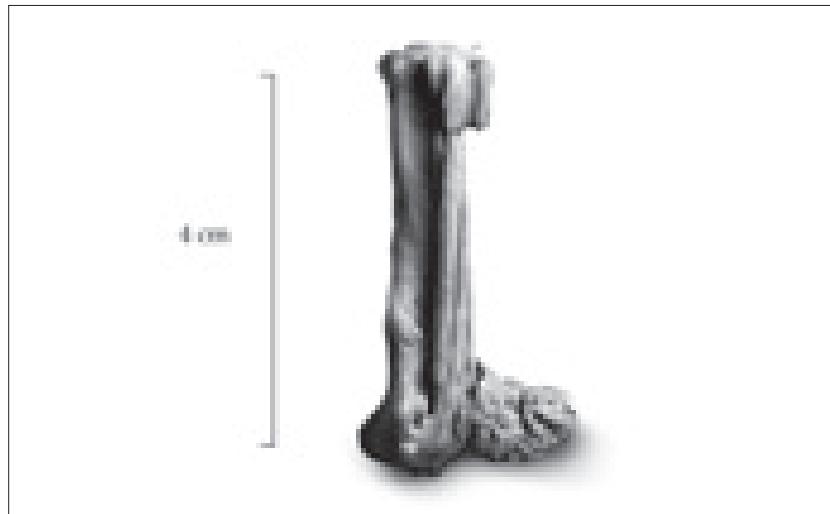
FÜGGELÉK

FAJOK	DARAB	%	MINIMÁLIS EGYEDSZÁM
Házityúk <i>Gallus domesticus</i> L. 1758	1277	57,8	247
Juh vagy kecske <i>Caprinae</i> Gray 1852	470	21,27	13
Szarvasmarha <i>Bos taurus</i> L. 1758	288	13,03	9
Macska <i>Felis catus</i> L. 1758	44	1,99	4
Sertés <i>Sus domesticus</i> Erxl.1777	37	1,67	3
Kutya <i>Canis familiaris</i> L. 1758	27	1,22	3
Ló <i>Equus caballus</i> L. 1758	17	0,76	2
Juh <i>Ovis aries</i> L. 1758	18	0,81	4
Házilúd <i>Anser domesticus</i> L. 1758	11	0,49	2
Házikacsa <i>Anas domesticus</i> L. 1758	9	0,4	2
Kecske <i>Capra hircus</i> L. 1758	1	0,045	1
Háziállatok	2199	99,5	
Gímszarvas <i>Cervus elaphus</i> L. 1758	1	0,045	1
Őz <i>Carpeolus carpeolus</i> L. 1758	1	0,045	1
Mezei vagy üregi nyúl <i>Lepus</i> sp.	1	0,045	1
Vademplősök	3	0,13	
Mocsári teknős <i>Emys orbicularis</i> L. 1758	5	0,23	1
Viza <i>Huso huso</i> L. 1758	2	0,09	1
Halak és kétéltűek	7	0,32	
Vadon élő állatok	10	0,45	
Meghatározhatóak	2209	100	
Marha-ló méretű emlős <i>Mammalia</i> indet.	331		
Kiskérődző-sertés méretű emlős <i>Mammalia</i> indet.	281		
Madár <i>Aves</i>	25		
Kagyló <i>Bivalvia</i>	1		
NEM MEGHATÁROZHATÓAK	637		
ÖSSZESEN	2847		

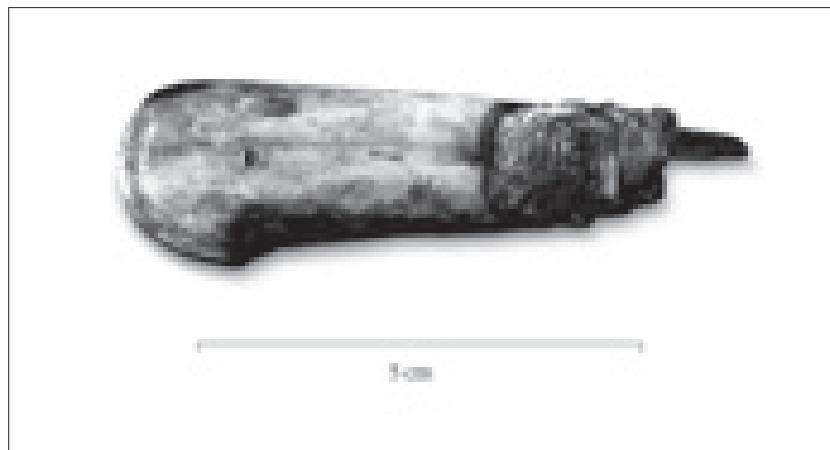
1. táblázat: Faunalista

	JUH/KECSKE	JUH	KECSKE	SZARVASMARHA	SERTÉS	LÓ	ŐZ	NYÚL
atlas	7			5	3			
epistropheus	3							
vertebra cervic.	8			4				
vertebra thorac.	19			2	1			
vertebra lumb.	22			1				1
vertebra indet.								
scapula	34			10	1			
humerus	35			13	9	1		
pelvis	28			23	3	2		
sacrum				2				
femur	24			27		1		
A húsérték	180			87	17	4		1
cranium	7	2		12	2			
maxilla	6				5			
mandibula	17			16	1			
os hyoideum				2				
costa	100			22				
sternum								
radius	26			14			1	
ulna	16			10	1			
patella				2				
tibia	57			19	2			
fibula					1			
B húsérték	229	2		97	12		1	
cornus		4		2				
dens	2			8	3	5		
vertebra caud				1				
calcaneus	18			14	1			
astragalus	16			10		2		
ossa carpi				1				
metacarpus	2	8	1	6		2		
ossa tarsalia	4			8				
metatarsus	7	4		11	1			
phalanx I.	7			22	3	2		
phalanx II.	2			10		2		
phalanx III.	1			11				
C húsérték	62	16	1	104	8	13		
os longum in.	3							
os planum in.								
ÖSSZESEN	470	18	1	288	37	17	1	1

2. táblázat: A húsfogyasztásban szerepet játszó emlősállatok csontjainak anatómiai eloszlása és az Uerpmann-féle húsminőségi osztályok szerinti besorolása

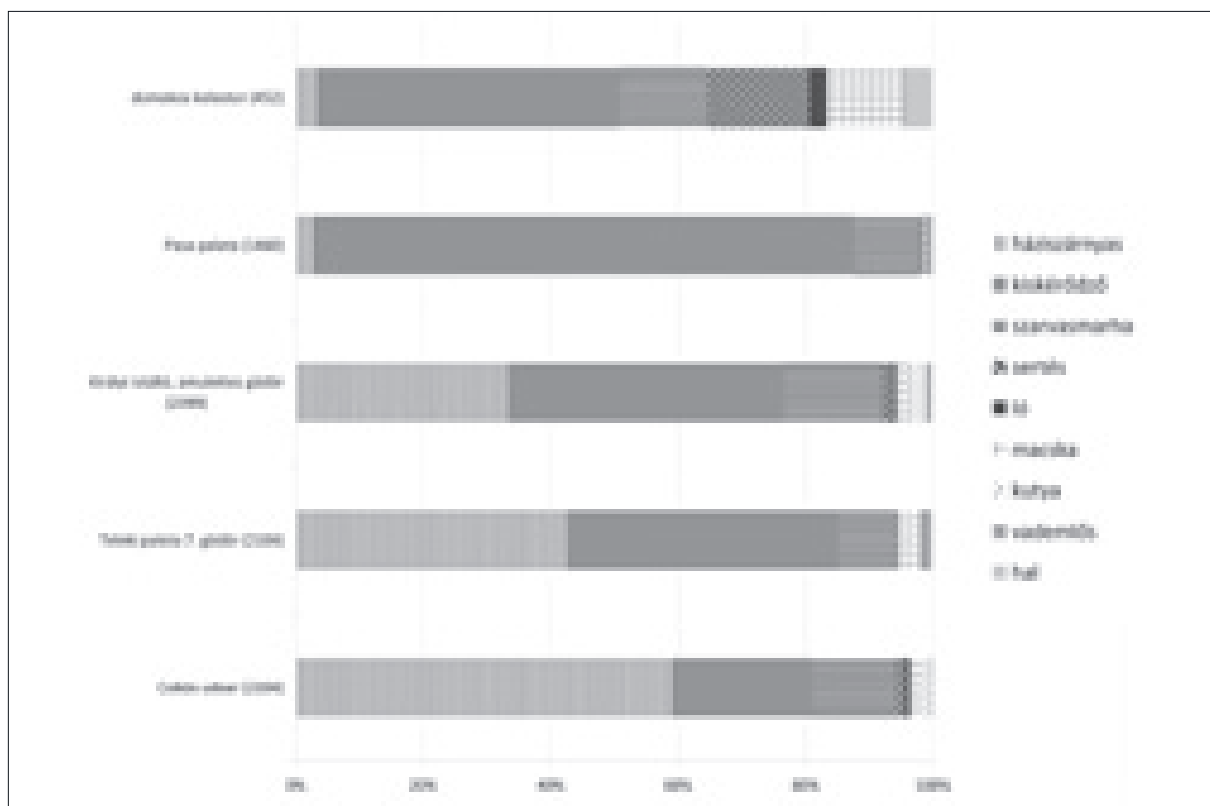
1. kép. Kakas tarsometatarsusa csontelhalás nyomával

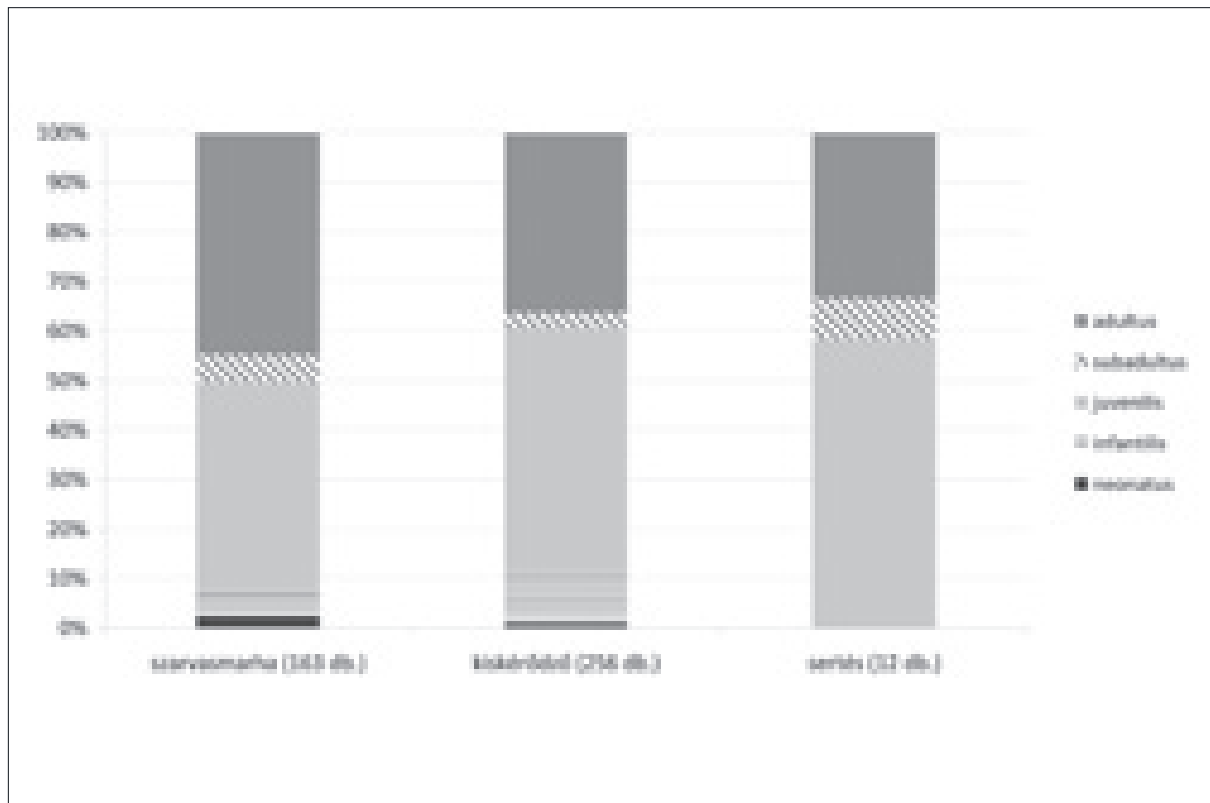
2. kép. Késnyél

3. kép. Játékként használt kiskérődzõ csigacsontok

1. ábra. A Csikós udvari állatfajok/kategóriák összevetése egyéb Budáról származó török kori anyagokkal. A lelhelyek mögött zárójelbe téve a felhasznált csontok száma.

2. ábra. A húsfogyasztásban szerepet játszó házi emlősállatok életkor szerinti eloszlása

PAPP ADRIENN – GRYNÆUS ANDRÁS

BUDAPEST TÖRÖK FÜRDŐINEK KORMEGHATÁROZÁSA

A Főváros területén lévő fürdők utóbbi években lezajlott rekonstrukciója lehetővé és szükségessé tette három török kori részleteket is tartalmazó épület részletes régészeti kutatását. Mindhárom helyszínen kerültek elő olyan famaradványok, melyek alkalmasak voltak a dendrokronológiai elemzések elvégzésére. A régészeti kutatások és a dendrokronológiai vizsgálatok egymást kiegészítve felvázolják a három fürdő építéstörténetét.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Régészet

A 2000-es évek első évtizedében 3 török kori budai fürdő felújítására került sor. Mindhárom fürdőben jelentős és nagy mélységeket is érintő átalakításokat terveztek, így az épületeken belül és azok környezetében is lehetőség nyílt kutatásra. A Rudas és Császár fürdők kutatása során: fal-kutatás vezetője: Lászy Judit, festőrestaurátor kutató: Makoldy Gizella, kőrestaurátor kutató: Módy Péter.¹

Az állandó termálvizes környezet, mely a fürdők életre hívója, nagyban megnehezítette a terepi munkát, ugyanakkor páratlan mennyiségű, az épületekhez kapcsolható fa leletanyagot őrzött meg a számunkra. Az épületeket írott források alapján csak több éves pontossággal lehetett eddig datálni, így a felszínre került nagy mennyiségű, főként épületfát tartalmazó leletanyag hihetetlen lehetőségekkel kecsegtetett. Ezekből, az épülethez köthető cölöpökből, deszkákból stb. lehetőség szerint Grynaeus András vett mintát. S az általa meghatározott adatokat vettük össze az írott forrásokkal, melyekkel minden esetben jól kiegészítették egymást.

Dendrokronológia

A dendrokronológia a régészet egyik sajátos segédtudománya, amely a famaradványok kormeg-

határozását végzi nagy, kedvező esetben negyedév pontosságú eredményt adva. Ehhez a fák évgyűrűinek vastagságát használják fel, mely minden fafajra, területre és évre jellemző. A módszer, ún. „átlapoló”, technikája révén olyan évgyűrűvastagság-sort („végtelen fát”), kronológiai adatsort és görbét állíthatunk össze, amely egy adott fafajra és területre érvényes és messze visszanyúl a múltba. (1. kép)²

A fák e növekedési sajátosságát kihasználva régészeti ásatásokon (vagy a műemléki kutatások során) előkerülő famaradványok a bennük megőrződött évgyűrűik segítségével keltezhetőek: az ismeretlen korú maradvány évgyűrűvastagságainak lemérése után, meg kell keresnünk „végtelen fánkon” azt a szakaszt, ahol megegyezik a két adatsor, így megkapjuk az egyes évgyűrűkhöz tartozó évszámokat, és így keltezhetővé válik a maradvány.

Ezzel az eljárással –érthető módon– a fában, famaradványban megtalált, megfigyelt legutolsó évgyűrű keletkezési, képződési évét lehet meghatározni. Ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, hogy ez hogyan viszonyult a fa kivágási időpontjához az adott, és általunk utolsónak, legkülsőnek megfigyelt évgyűrű fán belüli „szerepét” is meg kell vizsgálnunk.

A fa testének három jól elkülöníthető, eltérő szerkezetű, gyakran különböző színű része van. A kéreg védi a fa testét és a kéreg alatt elhelyezkedő szaporító sejteket (kambium), és a fa életműködésében is meghatározó a szerepe: a hozzá szorososan illeszkedő háncsban áramlik a –koronában szintetizált– vízben oldott tápanyag a fa minden sejtjéhez. A kéreg alatti szíjács alkotja a fa törzsének élő részét: benne áramlik a fa koronája felé a felszívott víz a benne oldott ásványi anyagokkal együtt, illetve ebben raktározza el a fa ősszel a keményítőt. A fa legbelső része, a geszt már nem vesz részt a fa életműködésében, „csupán” tartja, szilárdítja a fát, az itt felhalmozott anyagok révén.

¹ A fürdők feltárásáról: LÁSZY-PAPP 2005.; MARÁZ-PAPP 2006.; LÁSZY-PAPP 2008.

² SCHWEINGRUBER 1983. 85.

A datálás szemszögéből mindez azért fontos, mert a szijács „vastagsága”, azaz a hozzá tartozó évgyűrűk száma, faj- és területspecifikusan állandó: a szaporító sejtek (kambium) minden évben új évgyűrűt hoznak létre, de közben a szijács legbelső évgyűrűje elgesztesedik, pórusai feltöltődnek a geszt anyagával. Így, miközben a fa vastagodik, a szijács, évgyűrűszámát folyamatosan megtartva, egyre kijebb vándorol.

Az alábbi ábra³ azt szemlélteti, hogy ha ismerjük az adott fafajra és területre jellemző szijácsévgyűrűszámot, akkor a kéreg hiánya esetén is viszonylag pontosan (egy-két éves hibahatárral) megmondható a fa kivágásának, vagy legkorábbi szóba jöhető kivágásának időpontja. (2. kép)

A gerendák, illetve cölöpök mintáinak vizsgálata során minden esetben megállapítottuk, hogy a minták megőrizték-e kéreg vagy a szijács maradványát. Ez a keltezés pontossága miatt volt lényeges. Ugyanis ha találunk kérget egy maradványon, akkor –az előbb elmondottak alapján– biztosan állítható, hogy a felhasznált fát a kéreg alatti első, azaz a fatörzs legkülső évgyűrűje által meghatározott esztendőben (vagy az azt követő télen) vágták ki. Ennek hiányában, de szijácshoz tartozó évgyűrűk birtokában néhány éves pontossággal állapítható meg a kivágás időpontja.

Az elemzésekhez felhasznált mintákat minden esetben a helyszínen fűrészletük ki, pontos elhelyezkedésük rögzítése mellett.

A minták teljes keresztmetszetűek, melyek mind egyiken két, egymást kiegészítő vizsgálatot végeztünk: egyrészt elvégeztük minden egyes gerenda xylogiai elemzését, azaz a fa belső, szöveti szerkezete alapján meghatároztuk a pontos fafajt a botanikai gyakorlatnak megfelelően. Ezt követően került sor a dendrokronológiai elemzésre, melynek célja a maradvány korának meghatározása volt.

LELŐHELYEK

RUDAS-FÜRDŐ (3. kép)

A budapesti Rudas-fürdő (4. kép) rekonstrukciós munkái során az épület több pontjáról kerültek elő famaradványok. A megtalált cölöpök zöme (328 darab) a török-kori medence alatt helyezkedett el, az elemzéshez használt minták zöme innen származott, de négy gerenda a török kori épület falába befalazva maradt fent, néhány cölöp a régészeti feltárás során az épület területén, illetve környékén került elő. Sőt a török-kori medencétől délnyugatra előkerült korábbi építmény (forrásfoglalás) is tartalmazott fa elemeket, de ezek elemzésére nem kerülhetett sor. Összes

ségében száz, a fürdőből származó mintát elemeztünk⁴. Az épület falában talált illetve a korábbi fürdő gerendáiból fűrőmagos mintát próbáltunk venni, de ezek megtartása igen gyenge volt, így ezek csak fafajmeghatározásra voltak felhasználhatóak. (5. kép)

A Rudas-fürdő mintáinak zömén találtunk szijács-hoz tartozó évgyűrűket, és számos olyan minta is volt, mint a képen látható 6. cölöp, mely kéregmaradványt is tartalmazott. (6. kép, 7. kép)

Ez egyrészt azt eredményezte, hogy a keltezés során elvileg évre pontosan meghatározható a felhasznált faanyag kivágási időpontja, másrészt jelzi, hogy az egykori készítőik friss, illetve frissen kivágott anyagot használtak fel, és nem ügyeltek különösebben a tartósságra. Ugyanis ha szárított anyagot építettek volna be, akkor a mozgatás és a cölöpök leverése során a kéreg leperget volna. Illetve a kéreg alatt, és a szijácsban ideális otthonra lelnek a károsító rovarok és gombák, mert a fának ez a nedvességben és tápanyagban gazdag része. Ezért igényesebb munkáknál, még kutak esetében is, ezeket a farészeket el szokták távolítani. Itt ez elmaradt...

A maradványokon nem csak a kéreg volt jól megfigyelhető, hanem a kéreg alatti első évgyűrű következetesen csonka volt, azaz csak a nagyméretű tavaszi szállítószövetet tartalmazta, a nyári és őszi időszakban képződött tömörebb szöveteket nem. (8. kép)

Ebből arra következtethetünk, hogy az építkezés során felhasznált fákat a vegetációs periódus, azaz a fák adott évi növekedésének, kezdete után nem sokkal vágták ki. Ezt az időszakot a május – június hónappal azonosíthatjuk. Ez azért érdemel különösebb figyelmet, mert hagyományosan a téli időszak a favágás időpontja. Ugyanis ekkor tartalmazza a fa legkevesebb nedvességet, illetve kidőlése ekkor okoz legkisebb kárt a környező növényzetben és állatvilágban. A Rudas-fürdő török periódusának építése során erre nem voltak tekintettel.

A minták mindegyikén, függetlenül elhelyezkedésüktől, azonos, lombos fákra jellemző, szöveti szerkezetet figyelhettünk meg. A gyűrűslikacsú szerkezetű évgyűrűkön belül a nagyméretű szállító-edények a tavaszi pásztában csak 1–2 sorban helyezkedtek el. E jegyek alapján a fafaját a kocsányos tölgygel (*Quercus robur* L.) azonosíthattuk. Ez a megfigyelés a felhasznált fák eredeti élőhelyéről

⁴ A mintaanyag értékét növeli, hogy a dendrokronológiai kutatás számára ritkán adatik meg, hogy egy korábbi történelmi periódus, egykorú és zárt állományból származó mintaanyagát vizsgálhassa meg. Így az anyag további növény szerkezeti, erdőgazdálkodási és klímátörténelmi következtetéseket tesz majd lehetővé, illetve szolgálhat ilyen célú kutatások alapanyagául.

³ ECKSTEIN-BEDAL 1973/74. 228.

ad ismereteket: olyan helyről származnak, ahol a tölgyek nedvességkedvelő változata élt.

Ugyanakkor a minták két markánsan elkülönülő csoportot alkotnak. Már a minták kifűrészelésekor felfigyeltünk arra, hogy vannak „puha” anyagú cölöpök, és igen „kemények”. A részletes xylogiai elemzés során kiderült, hogy mindkét csoport tagjai azonos fajú fából származnak és nincs szövetszerkezeti különbség közöttük. Egyedül az bizonyult rögzíthetőnek, hogy a „puha” anyagú csoport példányain nincs megfigyelhető (színes) szijács. A dendrokronológiai elemzés kimutatta, hogy időbeli különbség sincs a két csoport között. Ha az alaprajzra vetítjük ezek elhelyezkedését, akkor azt figyelhetjük meg, hogy ezek a cölöpök inkább a medence észak – északnyugati oldalán helyezkednek el. Ebből valószínűleg arra következtethetünk, hogy a cölöpök leverését a medence másik oldalán kezdték el, és idővel elfogyott a nyersanyag, és ekkor hoztak egy újabb, más minőségű szállítmány fát.

Az épület falából (északi fal, nyugati fal északi és déli vége) kiemelt minták esetében, a gerendák igen rossz megtartása ellenére megállapítható volt, hogy ezek alapanyaga is tölgyfa volt. A középkori medence „zsaluzata” volt a legrosszabb állapotban, mert teljesen átnedvesedett a folyamatos forróvízes fürdőben és szivacsossá vált. Erről csak annyit lehetett megállapítani, hogy ez is valamilyen lombos fából, valószínűleg tölgyfából készült.

Az alábbi ábra a medence alapozásából kifűrészelt minták elhelyezkedését mutatja. A mintavétel során törekedtünk arra, hogy a medence teljes területéről vegyünk mintákat. (9. kép)

A minták alakjára jellemző volt, hogy észrevehető rendszer nélkül a cölöpök teljes kör, félkör, illetve körcikk keresztmetszetűek voltak. Úgy tűnik, hogy nem az alakjuk, hanem a méretük volt a meghatározó tényező. Egyedüli, de nem teljesen következetes szabályosságként figyelhettük meg, hogy a teljes kör keresztmetszetű minták a „puha” tölgyfából készültek.

A fák minőségét vizsgálva megállapíthattuk, hogy sok a sérült, szabálytalan növekedésű, illetve fiatal fa, ami jelzi, hogy az épület készítésére válogatás nélkül használták fel az adott erdő rész összes fáját.

A „kemény” tölgyeknél sok olyan minta volt, amely alacsony hasonlóságot mutatott a többi fa évgyűrűszerkezetével, ami azzal magyarázható, hogy ezek nem egy relatíve kis terület faállományából származtak, hanem ezeket a fákat nagyobb területről, nem zárt állományból szedték össze. Azaz, ha helyesen értelmezzük a megfigyeléseket, az építkezéshez kétféle eredetű tölgyfát használtak: egyrészt nagy területen kivágott „keményebb” fákat, és egy zárt ál-

lomány válogatás nélkül felhasznált „puha” tölgyeit. Ezt a jelenséget, a külföldi párhuzamok alapján, azzal magyarázhatjuk, hogy az első szállítmányt a „fapi-acon” vették, az ott felhalmozott készletből, míg a második csoportot az építkezés számára vágták ki, vélhetően tarvágásos technikával.

A megvizsgált 94 famardvány között a legnagyobb mennyiségű évgyűrűt megőrzőben 93 darab, a legkevesebbet tartalmazóban csak 14 darabot találtunk. Három kivétellel mindegyik tartalmazta a fa szijáchoz tartozó évgyűrűt, sőt 25 darabon megőrződött a hancs vagy a kéreg is.

Az alacsony évgyűrűszámú minták elemzése általában nehézkes, a 30 évgyűrűnél kevesebbet tartalmazó minták eleve értékelhetetlenek, az 50 alattiak használhatósága esetleges, mert fiatal fáról lévén szó, a (környezeti) hatásokra általában nagyon élesen reagálnak. Sajnos a fürdő építésénél sok fiatal fát használtak fel, így a nagy mintaszámhoz viszonyítva kevés minta adatsort tudtuk a datáláshoz érdemben felhasználni. Ezt csökkentette még a sérült, gyenge minőségű, azaz torzult belsejű fák relatíve nagy száma.

A minták évgyűrűszerkezete egymással jól összehasonlíthatónak bizonyult, és évgyűrűvastagságaik hasonlóak voltak. A biztosabb keltezés érdekében a „puha” és a „kemény” minták adatait külön kezeltük, de a belőlük átlagolt adatok egymással megegyeztek, és a két mintacsoport teljesen egyidős. Az adatok egyesítésével sikerült egy, az egész objektum faanyagát jellemző, átlagolt adatsort összeállítani, amely 93 évgyűrű adatát tartalmazta.

Két olyan cölöp volt (25s és a 15s) amely, bár jellegzetességei megegyeznek a többi cölöpével, de egy esztendővel későbbi kivágású. Ez úgy értelmezhető, hogy az építkezés nem zárult le az adott esztendőben, hanem a következő tavaszon még dolgoztak a medencén. Elhelyezkedésük nem tér el a többi cölöptől és „keménységük” is különböző.

A korai fürdőépület (középkori hévízes kút) betöltéséből előkerült négyzetesre lebárdolt gerendáról megállapítható volt, hogy egy 15 esztendővel korábbi (át)építési/bontási periódusból származik, de ezt a fát is tavasszal, a vegetációs periódus kezdete után rövid idővel vágták ki. Arra nem tud válaszolni a kutatás, hogy nem egy másodlagosan felhasznált gerendáról van-e szó.

Utolsó lépésként ezt, a medence faanyagát jellemző, alap-adatsort vetettük össze az évre pontos keltezéssel rendelkező Kárpát-medencei, illetve külföldi adatsorokkal az évre pontos keltezés érdekében.

Adataink a bécsi-medencére összeállított adatsorral mutattak értékelhető egyezést, így az adatsor évszámokhoz kötését meg lehetett oldani. Jogos kérdés,

hogyan lehetséges, hogy ennek a nagy távolságra levő területnek az adatai megegyeznek a budai fák adataival. Nem valószínű, hogy ezeket a sokszor gyenge minőségű gerendákat a bécsi-medence területéről, vagy Nyugat-Magyarországról szállították volna ide. A jelenség magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy a török kor egyes periódusaiban –és erre más lelőhelyek, pl. a szolnoki török kori híd⁵– adatai is utalnak, a mainál egységesebb volt Közép-Európa klímája. A későbbiekben elvégzett kutatások alapján ez a periódus relatíve rövid volt: csak kb. 1500 és 1570 közöttre korlátozódik.⁶

A keltezés eredményeként azt mondhatjuk, hogy a cölöpként felhasznált fákat az 1571-es esztendő folyamán vágták ki, valószínűleg a május–június hónapok során. A két említett cölöpöt a következő esztendő (1572) tavaszán vágták ki, míg a kút betöltéséből előkerült négyzetesre faragott gerenda alapanyaga az 1557-es esztendő koranyaráig élt.

A korábban említett forrásfoglalás egy fa zsaluzattal kváderkövekből épített objektum, melyben még ma is igen nagy vízhozammal tör fel a termálforrás. Ezért az építményt igyekeztünk minél intaktabban megőrizni, vizét ma összegyűjtve vezetik el.

A forrásfoglalásban feltárt faleletekből, melyek dendrokronológia elemzésre alkalmatlanok voltak, mintát vettünk, melyeket a debreceni ATOMKI laboratóriumában C14-es vizsgálatnak vetettek alá, mely során a mintákat vagy a 14. század közepére vagy a 14–15. század fordulójára keltezhetjük. Ennek jelentősége abban áll, hogy a fenti objektum feltöltésére a török korban került sor, így annak keltezésére csak a faanyagon végzett vizsgálat tudott pontosabb támpontot nyújtani.

Ebben a forrásfoglalásban egy fából és téglából készített lerekesztést találtunk, melyet úgy készítettek el, hogy a forrásfoglalás kút szerű részét feltöltötték és a medence szerű részét használták. Vélhetően fürdőző helyként használták a török kor legelején, az új fürdő megépítése előtt. A jelenleg is álló fürdő felépítése előtt nagy tereprendezést tartottak, amikor a középkori kut és forrásfoglalás maradék részét is feltöltötték. Ekkor kerülhetett a feltöltésbe az 1557-ben kivágott gerenda, mely az álló fürdőépület területének török kor eleji hasznosításához kapcsolható.

A Rudas fürdő történetéről néhány pontos írott adat is a rendelkezésünkre áll. Tudjuk, hogy Szokollu Musztafa pasa építtette és alapítványához csatolta a Rác és Császár fürdőkkel együtt.⁷ 1572-ben Franciscus Omichius budai látogatása során már két

épített fürdőt ír le a Gellért hegy lábánál, s a Rudas fürdővel azonosítható leírás már boltozatot is említ.⁸ Így az épület tömege vélhetően még 1571-ben ill. 1572. elején elkészült, teljes befejezése sem várható sokat magára.

RÁC-FÜRDŐ (10. KÉP)

A budapesti Rác-fürdő (11. kép) 2006-ban elkezdődött rekonstrukciós munkái során az épület több pontjáról kerültek elő famaradványok. A minták többsége mérete és állaga (zömében a faszenek) csak a xylogomiái elemzésre volt alkalmas, de előfordult közöttük olyan méretű darab, amely elemezhető mennyiségű évgyűrűt őrzött meg. E maradványok jó megtartásuk révén az esetek többségében species szintű meghatározást is lehetővé tett. Ezen vizsgálatok eredményét egy másik tanulmányban kívánjuk publikálni.

A fürdő medencéjének fenekén megtalált fa vízvezetékéből, illetve a forró helyiség sarkait levágó fal-szövet alatt lévő karókból összesen 16 mintát vettünk. A karók mindegyike kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) származott. Ezek mindegyike fiatal, felezett vagy negyedelt ág vagy törzs volt, gyakran igen rossz állapotban, olyannyira, hogy az egyik minta teljesen alkalmatlan volt az elemzésre. Több példányon meg lehetett figyelni a szíjácshoz tartozó évgyűrűket is. (12. kép)

A vízvezeték deszkáit zömében szintén kocsányos tölgyekből (*Quercus robur* L.) készítették, de volt egy (a 2. minta), amely a szárazságtűrő változatból (kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea* (Mattuschka) Libl.)) készült. Mindegyik deszkát sugárirányban vágták, hasították ki a fákból. Ezt a deszkakészítési technikát a szakirodalom archaikusabbnak tartja a fűrészgépek megjelenésével általánossá váló, lényegében hulladék nélküli feldolgozást lehetővé tevő érintő irányú deszkavágásnál. Az eddigi hazai vizsgálatok alapján nem ennyire egyértelmű a kép, és a legkülönféle korokból ismerünk egyidős húr irányban illetve sugárirányban kivágott deszkákat, így valószínűleg nem időbeli, hanem minőség- vagy funkcióbeli különbség húzódik meg az eltérő technika háttérben. A két eltérő technikával készített deszka minőségében van lényegi különbség: a sugárirányban kifűrészelt deszkák nem vetemednek, de készítésük során sok hulladék keletkezik, így nem a leggazdaságosabb az eljárás.

Szíjácstól egyik deszkán sem találtunk, valószínűleg a készítés során eltávolították a fa ezen részét, ezzel növelve a deszka, illetve az ebből készült építmény tartósságát. (13. kép)

⁵ KERTÉSZ et al. 2005. 13–28.

⁶ GRYNÆUS

⁷ Szokollu Musztafa pasa alapítványainak listája, D7000 8b–9a (MOL mikrofilmmásolat)

⁸ SUDÁR 2003. 227.

A deszkából származó adatsorok többsége egymással jól összevethető voltak, és egy összességében 117 évet átfogó adatsort eredményeztek. Ugyanakkor ez az adatsor egyik rendelkezésünkre álló kronológia segítségével sem volt megbízhatóan keltezhető.

A karók igen rövid, azonos időszakból származó adatsoraiból sikerült egy 35 évet lefedő adatsort nyerni, de sajnos ez sem bizonyult megbízhatóan keltezhetőnek.

Sem a deszkák, sem a karók adatai nem mutattak egyértelmű egyezést és így egyidejűséget a Rudas fürdő adatsoraival. Ennek oka lehet az eltérő építési időpont, de eltérő helyről származó faanyag használata is okozhatja ezt a különbséget.

Az épület többedszeri áttervezésének következtében egy harmadik kutatási periódusra is sor került, mely során 2009-ben két helyen (az un. barokk udvarban és a barokk kapu előterében) kerültek elő eltérő jellegű famaradványok.

Az 1. minta egy vastag, de igen lebomlott anyagú, kevés évgyűrűt tartalmazó kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) volt. Állaga és alacsony évgyűrűszáma miatt nem volt alkalmas dendrokronológiai elemzésre.

A 2. minta 5 darab kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) darab volt. Gyenge magtartása miatt nem lehetett egyértelműen megállapítani, hogy egy széttöredezett nagy ág darabjai voltak eredetileg, vagy több különálló ág darabjai. Állaguk és alacsony évgyűrűszámuk miatt nem voltak alkalmasak a dendrokronológiai elemzésre.

A 3. minta két, az alapanyagul szolgáló fából sugárirányban kifűrészelt deszka volt. A kivágási mód miatt relatíve sok évgyűrűt tartalmaztak (52 illetve 56 darab), így ezek az előbbiekhöz hasonlóan szintén kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) származó minták alkalmasak voltak a dendrokronológiai elemzésre. A két deszka évgyűrűmintázata nem hasonlított egymásra, azaz vagy egymástól távol növekedő fából származtak, vagy időbeli eltérés van a két deszka között. Az egyik deszka évgyűrűvastagságadatainak a Kárpát-medence területére érvényes abszolút datálással rendelkező kronológiákkal való összehasonlítás eredményesnek bizonyult. Így azt mondhatjuk, hogy a deszkában megőrződött legfiatalabb évgyűrű 1704-ben képződött. A maradványon sem kérget, sem szíjácshoz tartozó évgyűrűt nem találtunk, így a szíjácsevgyűrűk minimális számát (12) hozzá kell adnunk a legkorábbi szóba jöhető kivágási időpont meghatározásához, melyre így 1716-adódik.

A mintaanyag másik csoportja az épület északi frontja előtt végzett munkálatok során, a török kori bővítmény, az un. magánfürdő fala alól került elő. (14. kép)

A leletmentés során végül 4 cölöpöt emeltek ki, mely mindegyikéből teljes keresztmetszetű mintát fűrészeltünk ki.

Fafaj szempontjából mind a négy minta azonos volt: a nedvességkedvelő kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) származtak. A cölöpök megmunkálása minimális volt: csupán a kérget távolították el a felhasználás előtt, így mindegyik mintán megtaláltuk a fa szíjácsához tartozó évgyűrűket, minden esetben a teljes mennyiséget, így lehetségessé válik a fák kivágási időpontjának évre pontosan meghatározása.

A minták további sajátossága volt, hogy a bennük megőrződött évgyűrűk száma nem volt magas (1. minta: 47 évgyűrű, 2. minta: 49 évgyűrű, 3. minta: 53 évgyűrű, 4. minta: 49 évgyűrű). Azaz az építkezés során egy relatíve fiatal, a ma ideálisnak tekintett vágáskor (90–120 év) előtt évtizedekkel kivágott faanyagot használtak fel. Arra nem lehetett válaszolni, hogy ezek a fák egy ritkításból, vagy egy erdőrészt véghasználatából származtak-e. Az évgyűrűszerkezetük egymással jól összehasonlítható volt, így valószínűsíthetjük, hogy egymás közelében álltak a fák eredetileg.

A minták sajátossága, hogy a külső, kb. 30 évgyűrűjük igen keskeny (1 milliméternél keskenyebb), ami jelzi, hogy a faállomány életkörülményei ebben az időszakban igen kedvezőtlenek voltak.

Mivel az évgyűrűszerkezetük jól összevethető volt egymással, egy 65 évet átfogó adatsor sikerült összeállítani. Ennek az egyesített évgyűrűvastagságadatai a Kárpát-medence területére érvényes abszolút datálással rendelkező kronológiával jól összehasonlítható volt. Így az adatsor legfiatalabb, 65. évgyűrűje az 1587. esztendőben képződött.

A legkülső évgyűrűk következetesen teljesek voltak, azaz nem a vegetációs periódusban vágták ki a fákat, hanem az 1587-es esztendő őszen-télen, vagy az 1588-as év kezdetén, a fa életműködésének újraindulása (március-április) előtt. Mivel a meglehetősen sérülékeny szíjácsteljesen ép volt mindegyik mintán, valószínűsíthetjük, hogy nem sok idő telt el a kivágásuk és a felhasználás között, így az épület ezen részének építését 1588-ra keltezhetjük.

A korábbi feltárások során megvizsgált maradványokkal való összevetés során kiderült, hogy a fürdő medencéjéhez kapcsolható deszkákkal nem voltak egyidősek.

A fürdő területén (a török fürdő átmeneti helyiségének déli fala alól) előkerült minták (20–23. minta) mindegyike kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) készült, közepes számú évgyűrűt tartalmazva (54, 87, 58, 58 darab évgyűrű). A 22 és 23. minta rossz minőségű, komoly belső sérüléseket tartalmazó fából származik. A négy minta évgyűrűszerkezete egy-

mással jól összehasonlítható volt. Ezek a fák egy időben éltek, kivágásukra is valószínűleg egy időben került sor. Egyik sem tartalmazott sem kérget, sem szijácsához tartozó évgyűrűt. Úgy tűnik a felhasználók következetesen eltávolították a fák sértülekeny, tartósságát csökkentő részeit. A fürdő többi, korábban megvizsgált faelemével nem mutatott egyezést a minták évgyűrűszerkezete.

Az abszolút datálással rendelkező adatsorokkal való összehasonlítás két eltérő, és kérdéses megbízhatóságú keltezés eredményezett:

Az osztrák kronológia alapján a minták egyesített adatsorának legfiatalabb évgyűrűje 1550-ben képződött, így a szijácsévgyűrűk minimális számát (12) hozzáadva a legkorábbi szóba jöhető kivágási időpontként 1562 adódik. (A korábbi elemzések alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a Bécsi-medence adatsora használható Magyarország középső területén is.)

A Rudas-fürdő faanyagával összevetve ettől eltérő, de szintén kis megbízhatósággal állítható eredményt kaptunk: ezek alapján a legkülső évgyűrű 1617-ben képződött, így a fák legkorábbi kivágására 1629-ben kerülhetett sor.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nem dönthető el, hogy a két keltezés közül melyik a valós.

A Rudas fürdőben a falak és a medence alatt is vastag cölöpöket találtunk a feltárás során, míg Rác fürdő falainál változatosabb kép tárult elénk. Az eredetileg négyzetesen megépített forró helyiség falai alatt vélhetően a vele egyszerre épült átmeneti helyiséghez hasonlóan nagyméretű cölöpök állnak. Ugyanakkor a sarkok levágásának kialakításakor a magasabban indított alapozás alatt már lényegesen vékonyabb karókat tártunk fel. Elhelyezkedésük alapján nem nagyon elkorhad, eredetileg vastagabb cölöpökről kell, hogy beszéljünk, hanem csak mindössze 10cm körüli átmérőjű karókat vertek le ezen falszakaszok alá.

Az írott adatok alapján tudjuk, hogy a fürdő 1572-ben már állt, az is ismert, hogy ezt nem Szokollu Musztafa pasa építtette, hanem már ő is megvásárolt pest kádijától. Így a fürdő építése mindenképpen 1572. elé tehető, ezért a fent leírt két adatsorból az 1562. körüli építési dátumot tarthatjuk hitelesnek (a minták a fürdő első építési periódusának egyik falszakasza alól származik). Az épület kutatása során egyértelművé vált, hogy még a török korban jelentős átalakítást végeztek a fürdőben. Egyrészt kiegészítették egy kisebb kupolás helyiséggel, ún. magánfürdővel, valamint az átmeneti helyiségébe egy újabb medencét készítettek. Az sajnos nem egyértelműen meghatározható, hogy ez a két átalakítás egyidőben zajlott-e le. A magánfürdő építésének időpontjaként

meghatározott 1588-as építési dátum szépen illeszkedik a történeti adatokhoz. 1588–1590-ben ugyanis a Szokollu család újabb tagja került a budai vilayet élére, Ferhád pasa. Így a fürdő bővítése a Szokolluk folyamatos budai jelenlétének ill. növekvő gazdasági erejének egyik jele lehet.

CSÁSZÁR-FÜRDŐ (14. kép)

A Császár-, vagy eredeti nevén, Veli bej-fürdő (15. kép) feltárás során 2007-ben vettünk először mintákat. Ezek egyik csoportja a fürdő belső teréből, a nagymedence közeléből került elő. Másik részét a ma álló épület Duna felőli frontján, az épület előtti területen találták meg.

A megvizsgált famaradványok mindegyike kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) származott, azaz élőhelyük nedvességben gazdag, valószínűleg ártéri terület volt. Az épületen belüli minták (1. minta – 106., 2. minta – 105., 3. minta – 105., 4. minta – 105., 5. minta – 102., 6. minta – 112. szelvény) egy (6. minta – 99 darab) kivételével kevés, 42 darabnál kevesebb évgyűrűt tartalmaztak, ami jelzi, hogy fiatal fákat használtak az építők. Az épületen kívüli minták közül kettő kör, illetve negyedkörök keresztmetszetű cölöp volt (7. és 8. minta, mindkettő a 119. szelvényből). A harmadikat a Hild féle épület fala alatt előkerült falban talált négyzetes gerendából vágtuk ki. Ezek 50 darabnál kicsit több évgyűrűt tartalmaztak. A két cölöp kéregmaradvánnyal rendelkezett, és az utolsó évgyűrűjük csak a tavaszi pásztát tartalmazta, ami jelzi, hogy ez esetben is a tavasz végén, nyár elején vágták ki a fákat, ugyanúgy, mint a Rudas-fürdő építésekor.

A 7. és 8. minta (a két cölöp) egymással nagy mértékben megegyező évgyűrűszerkezettel rendelkezett, és ezzel közel egyidősnek bizonyult a 9. minta (a 9. minta utolsó évgyűrűje 10 esztendővel korábban képződött, mint a kéregmaradványos két cölöp legkülső évgyűrűje). Figyelembe véve a szijácsához tartozó évgyűrűk számát, valószínűsíthető a megegyező kivágási időpont. Az 1., 2 és 5. minta is valószínűleg egyidős ezekkel. Az abszolút datálással rendelkező kronológiákkal való összevetés eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy a két cölöp (7. és 8. minta) anyagát 1574 tavaszán, a vegetációs periódus kezdete után, május-június folyamán vághatták ki. Az épület belsejében talált 5. mintát szolgáltató cölöpöt is hozzávetőlegesen ekkor vágták ki, így a fürdő (át)építési időpontjaként ez az esztendő adódik.

A második elemzési forduló során elemzett minták az épület különféle pontjain kerültek elő. Fafajuk és a bennük megőrződött évgyűrűk száma nagyon különböző. Az 1. minta (a keleti fal gerendája, hálós (2008. 08. 06.) kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.)

rönk, melyben 125 évgyűrű őrződött meg, szijácshoz tartozó évgyűrűk nélkül. A 2. minta (K/3915) két darab, lucfenyőből (*Picea abies* L. (Karst.)) készített kisméretű donga. Melyek 42 illetve 45 évgyűrűt tartalmaztak. A 3. minta (K/4036) három darab, két különböző fafajhoz tartozó, egyértelműen edénydongának tűnő maradványt tartalmazott, melyeket következetesen sugárirányban vágta ki az alapul szolgáló törzsből. Az a és a c minta egyaránt bükkfából (*Fagus silvatica* L.) készült, míg a harmadik kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.), mely kis mérete ellenére 74 egymást követő évgyűrűt tartalmazott. A 4. minta (K/3968) két darab, vastag, húr irányban kifűrészelt lucfenyő (*Picea abies* L. (Karst.)) minta, minimális 18 illetve 19 évgyűrűvel. Az 5. minta (K/3662) ismét három darab, két különböző fafajhoz tartozó, egyértelműen edénydongának tűnő maradványt tartalmazott, melyeket következetesen sugárirányban vágta ki az alapul szolgáló törzsből. A b és c minta egyaránt kocsányos tölgyből (*Quercus robur* L.) készült, míg az a bükkfából (*Fagus silvatica* L.). A két tölgymintában kevés (22 és 26 darab) évgyűrű őrződött meg. A 6. minta (K/3867) két igen rossz megtartású mintát tartalmazott. Az egyik egy lucfenyő (*Picea abies* L. (Karst.)) donga darabja, melyen az eredeti nútólás is megfigyelhető. A másik szintén rossz állapotú maradvány egy lombos fa ága volt, mely belül üreges. Ennél pontosabb fafajmeghatározást nem sikerült végezni. A 7. minta (K/3679). egy lucfenyő (*Picea abies* L. (Karst.)) donga darabja 49 évgyűrűvel. A 8. minta (K/4088) két eltérő kivágási irányú fenyőmaradványt tartalmazott. Mindkettő vörösfenyőből (*Larix decidua* Mill.) származik, de az egyiket sugárirányban vágta ki a rönkből, így 55 évgyűrűt tartalmazott, míg a másik vastagabbat húr irányba, melyben így csak 12 évgyűrűt lehetett találni. A 9. minta nem tartalmazott pontos megjelölés. Ez egy összességében 46 évgyűrűt tartalmazó kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) darab volt, mely eredetileg valószínűleg cölöpnek vagy gerendának készült.

A dendrokronológiai elemzést az érdemi hosszúságú tölgymintákon (1, 3b és 9. minta) lehetett elvégezni. A három minta egymással nem bizonyult összevethetőnek. Úgy tűnik három eltérő periódusból származnak.

Az abszolút datálással rendelkező kronológiákkal való összevetés a 9. minta esetében hozott egyértelmű és biztos eredményt: a fában megőrződött legkülső évgyűrű 1555-ben képződött, valószínűleg Buda tág térségében. Mivel szijácshoz tartozó évgyűrűk nem voltak rajta, így a legkorábbi kivágási időpontjaként 1567 (1555 + a szijácsevgyűrűk minimális száma, azaz 12 darab) állapítható meg. Ez lényegé-

ben megegyezik az épületelemek építési időpontjával meghatározott dátummal.

A 3b minta legkülső évgyűrűje bizonytalanul 1713-ra keltezhető, ami alapján legkorábban 1725-ben vághatták ki a felhasznált fát. Ha igaz ez a keltezés, akkor ez a maradvány a fürdő újkori használatához köthető. Ez a post quem keltezés jelzi, hogy a fürdőt a török kiűzése után relatív gyorsan ismét használatba vették.

Nagyon szerencsések vagyunk a Császár fürdőhöz kapcsolható írott források tekintetében. A korszakban az újépítésű török épületekhez (pl. dzsámikhoz, fürdőkhöz) építési feliratot készítettek, mely verses formában tartalmazta az építető nevét és az építés dátumát. Egyedül ennél a budai fürdőnél ez a felirat (pontosabban annak levonata) megőrződött. Az ebben elrejtett dátumra több megoldás is született, a legújabb kutatás szerint 1574-ként értelmezhető a dátumot rejtő sor (a betűk számértéke adja ki az építési dátumot)⁹. Ezzel teljesen egyezik a dendrokronológia által meghatározott építési időpont is. A megfelelő mennyiségű évgyűrűt hordozó 7. és 8. minta az egyik sarokhelyiség közepén elhelyezkedő oszlop maradványa. Helyzete miatt egy, az építkezés menete során használt, esetlegesen a kupola készítését segítő, az építőanyag feljuttatását biztosító csigát tartó oszlopnak gondolhatjuk. (Hasonló, de már csak cölöplyuk formájában azonosítható objektumok kerültek felszínre több helyen a fürdő környezetében. Az épület belsejéből másik hasonló helyzetű oszlop nem ismert, de csak a fenti sarokhelyiségben maradt fenn ép rétegsor, a többi terület lényegesen bolygatottabb volt).

A fürdő Marsigli leírása szerint épen vészelte át a visszafoglaló háborúkat¹⁰ (a forró helyiség és az átmeneti helyiség biztosan), utána, a többi budai török termálfürdőhöz hasonlóan, nem sokára tovább használták és folyamatos átalakításokon esett át az épület. Ennek egyik emléke a falban, a kötőgerendák helyén kialakuló üregbe bekerült famaradvány a 18. századból. Ekkor a török kori padka kőpadlóját felszedték és ezen a falszakaszon egy kisebb felületen kibontották az üreget. Ennek oka ismeretlen, de itt került felszínre az 1725. köré keltezhető maradvány.

⁹ SUDÁR 2006

¹⁰ VERESS 1906. 136.

IRODALOMJEGYZÉK

- ECKSTEIN-BEDAL 1973/74
ECKSTEIN, Dieter-BEDAL, Konrad: Dendrochronologie und Gefügeforschung. *Ethnologica Europea* 7. 2. (1973-74)
- GRYNÆUS
GRYNÆUS András: *Dendroclimatologiam facere, necesse est!* Dendrokronológia és/vagy dendroklimatológia? Környezettörténet 2010. (megjelenés alatt)
- KERTÉSZ et al. 2005
KERTÉSZ Róbert-MORGÓS András-NAGY Dénes-SZÁNTÓ Zsuzsanna: Hódoltság kori cölöphidak a Tiszán. *Műemlékvédelem* 49. (2005) : 1., p. 13-28.
- LÁSZAY-PAPP 2005
LÁSZAY Judit-PAPP Adrienn: Régészeti feltárás és falkutatás a Rudas fürdőben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Bp., 2005. p. 73-90.
- LÁSZAY-PAPP 2008
LÁSZAY Judit-PAPP Adrienn: Kutatások a budafelhévi fürdőekben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. Bp., 2008. p. 63-84.
- MARÁZ-PAPP 2006
MARÁZ Borbála-PAPP Adrienn: Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Tène-kori fazekastelep területén. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Bp., 2006. p. 109-124.
- SCHWEINGRUBER 1983
SCHWEINGRUBER, Fritz Hans: *Der Jahrring. (Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie).* – Paul Haupt : Bern-Stuttgart, 1983.
- SUDÁR 2003
SUDÁR Balázs: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 44. (2003), p. 3-4.; 213-263.; 227.
- SUDÁR 2006
SUDÁR Balázs: Mikor épült a Császár fürdő? Egy török kronogramma nyomában. *Keletkutatás* 2002 ősz-2006 ősz. p. 189-200.
- VERESS 1906
VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684-1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *BudRég* 9. (1906), p. 103-170.

CHRONOLOGICAL DETERMINATION OF THE TURK BATHS IN BUDAPEST

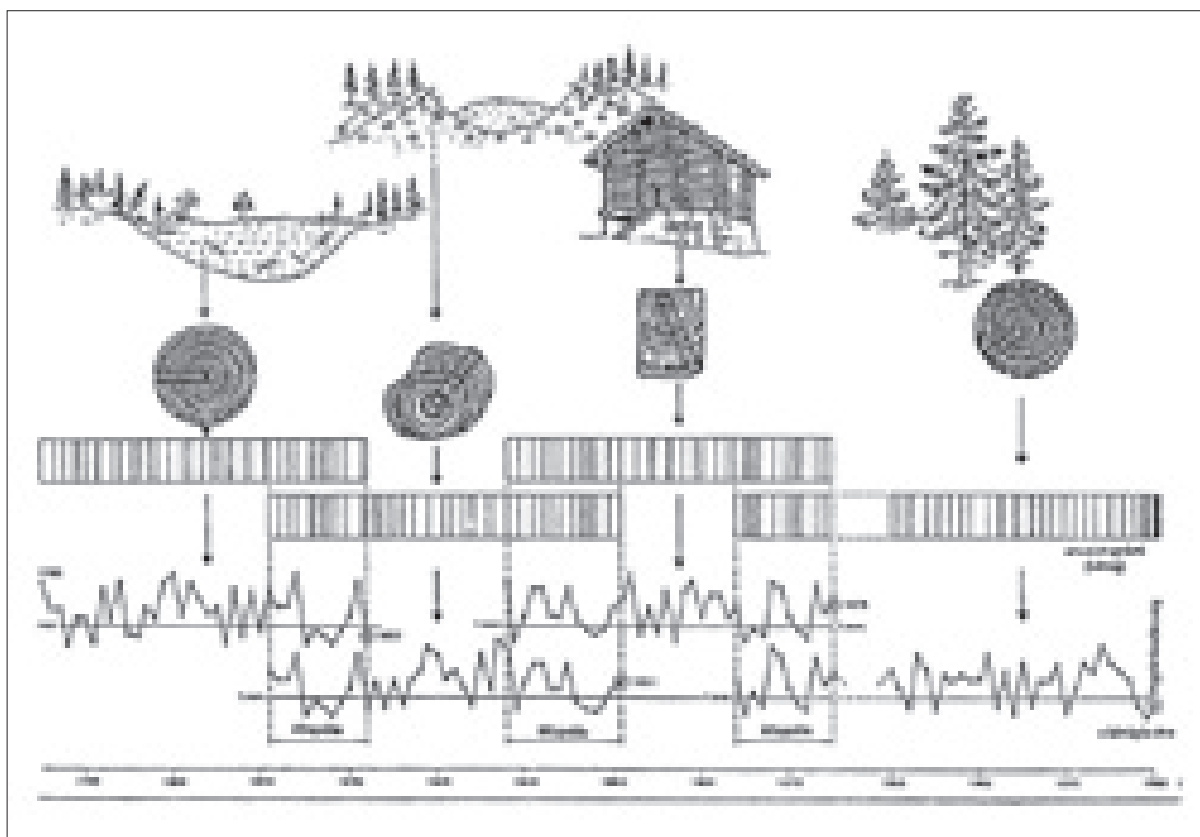
The reconstruction of baths in Budapest in recent years made it possible and necessary to carry out thorough archaeological research of three building with parts from the Turkish period (Rudas, Rác and Császár baths). The constant thermal water environment has preserved a unique amount of wooden findings associated with the buildings, which gave way to carrying out genuine dendrochronological analyses.

The majority (328 pieces) of the poles discovered during the reconstruction of the Rudas Bath were located under the basin from the Turkish era. The significant majority of the trees used were cut in 1571, probably in May or June, but two poles were only cut the following spring (of 1572). Franciscus Omichius's description, which can be identified with the Rudas Bath, mentions the vault of the bath, which means that the building was probably constructed in 1571 and early 1572.

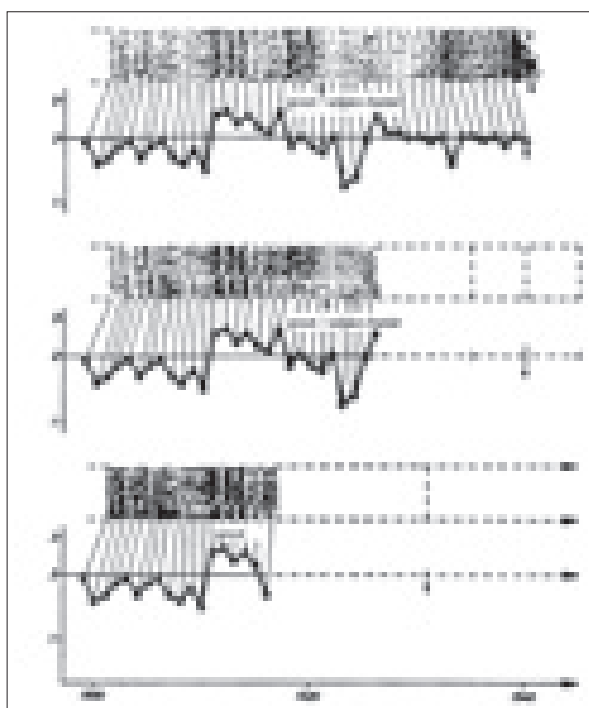
C14 dating was employed on the wooden objects discovered in the medieval spring catchment at the laboratory of ATOMKI, Debrecen, which suggest that the samples can be dated to the middle of the 14th century or the turn of the 14th and 15th centuries.

According to written sources, the Rác Bath was already completed in 1572, and dendrochronological analysis gave a more precise date of 1562. Examination of the building revealed that major rebuilding work took place at the bath still during the Turkish era, when the private bath was built, dated to 1588 according to wooden findings.

The proof of the building inscription of the Császár Bath has survived. According to recent research, the date hidden in it can be interpreted as 1574. The time of construction identified by dendrochronology perfectly corresponds with it.

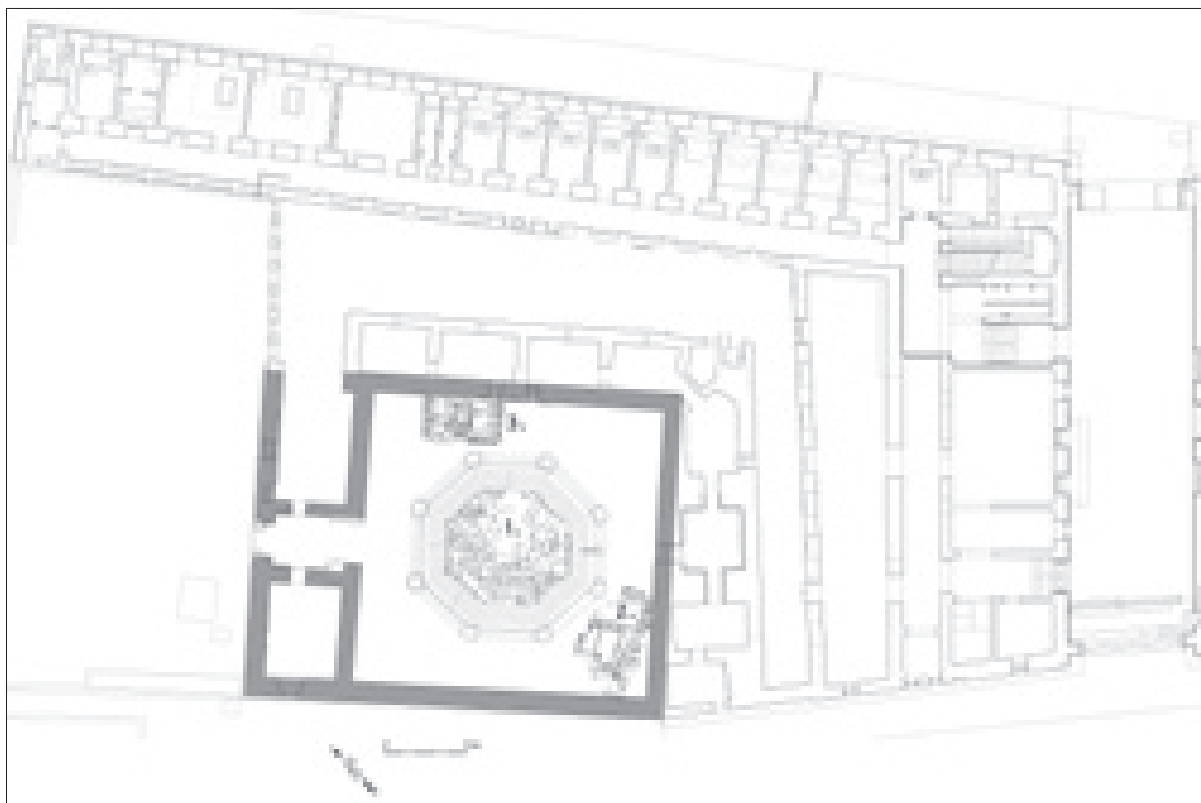
1. kép. Az átlapolás, a dendrokronológiai datálás alapja.

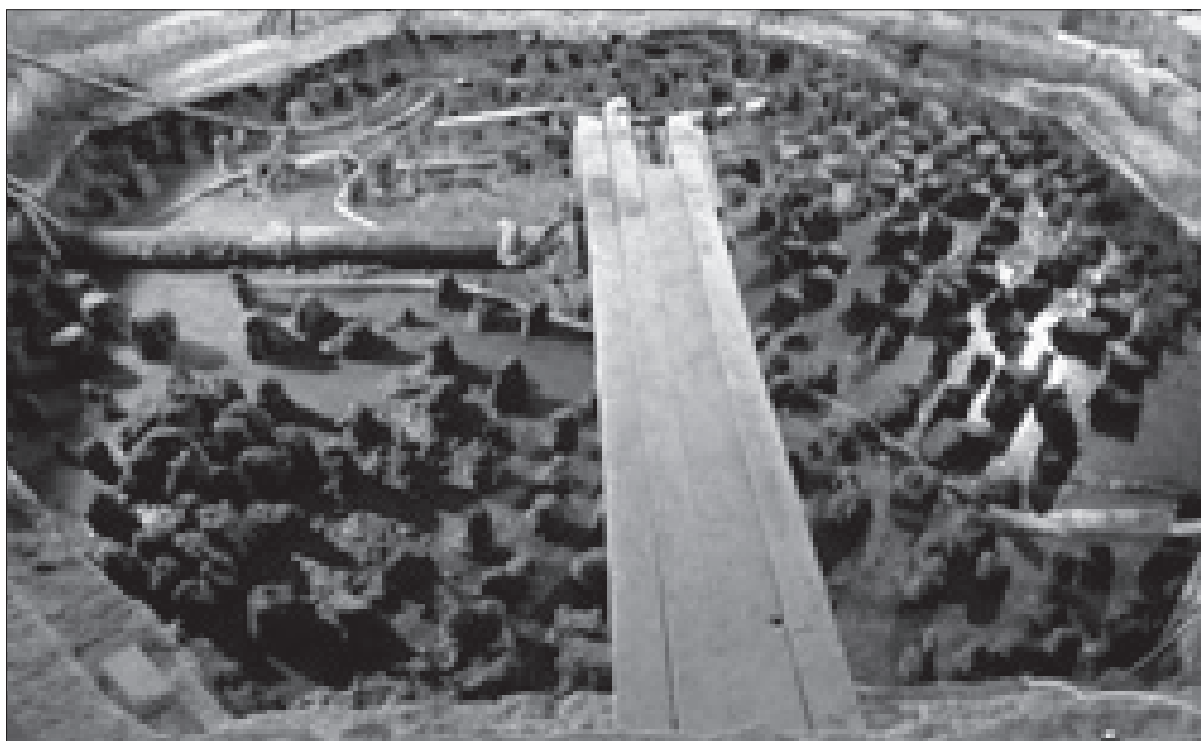
2. kép. A fa szíjácsának szerepe a keltezésben

3. kép. Rudas fürdő török kori kupolateré (forró helyiség)

4. kép. A Rudas fürdő alaprajza

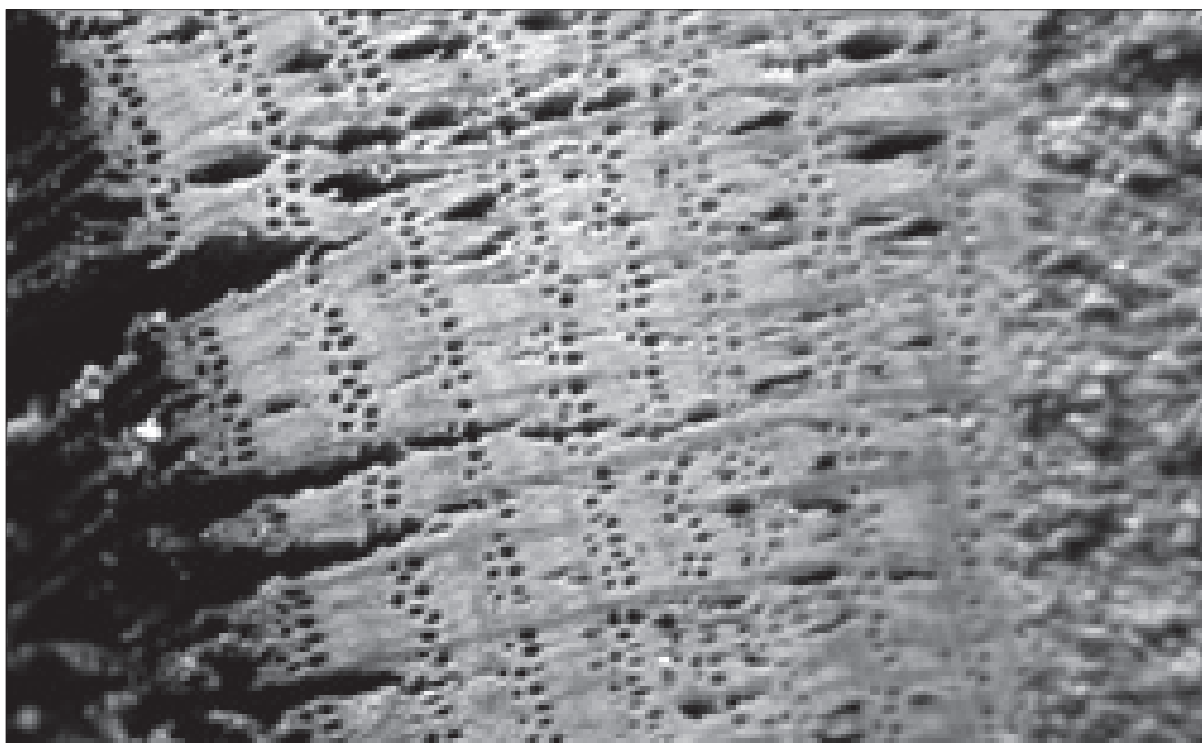
5. kép. A medencét tartó cölöpök

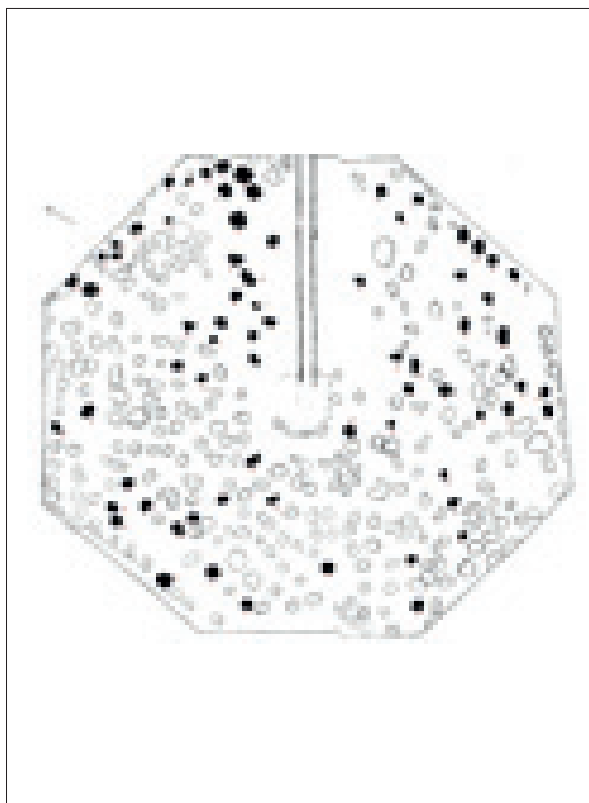
6. kép. Kéregmaradvány az egyik cölöpön

7. kép. Kéregmaradvány az egyik cölöpön

8. kép. Az egyik minta szijácsa. A kép bal szélén jól látszik, hogy a legkülső évyűrű nem fejlődhetett ki teljesen.

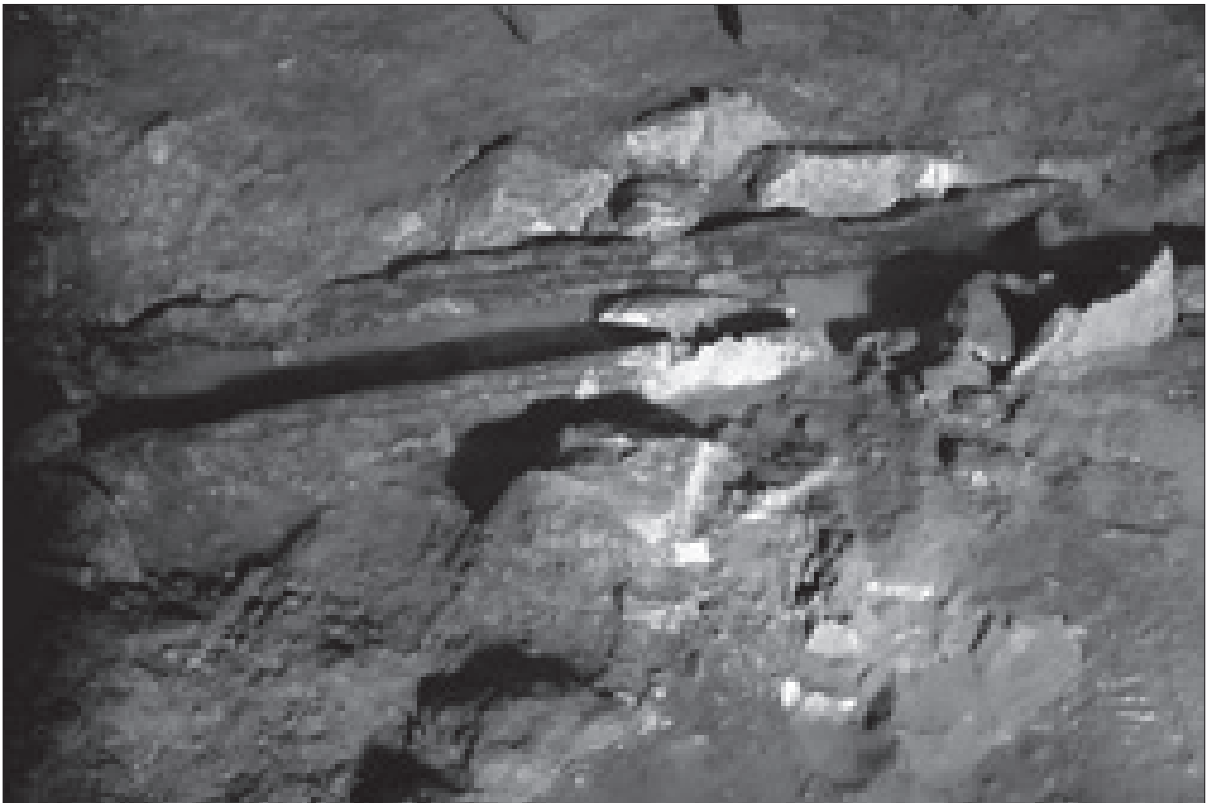
9. kép. A Rudas fürdő medencéjének alaprajza a cölöpökkel. A feketével jelzett cölöpökből sikerült mintákat venni.

10. kép. A Rác fürdő török kori kupolateré (forró helyiség)

11. kép. Rác fürdő alaprajza

12. kép. A fürdő medencetere alatt talált csatorna

13. kép. A csatorna egyik szakasza a mintavétel helyével

14. kép. A Császár fürdő török kori kupolateré (forró helyiség)

15. kép. A Császár fürdő alaprajza

MEGEMMLÉKEZÉS

GERŐ GYŐZŐ (1924-2011)

Gerő Győző (Juszuf) a magyar török kori régészet megteremtője 1924-ben született. 1952-ben szerzett régész diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetem régész szakán, de már 1950-től a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának munka-

társa lett. Szakmai pályafutása a Gervich László vezette középkori királyi palota feltárásán indult, ahol a 16-17. századi régészeti leletanyag feldolgozását kapta feladatul. Bekapcsolódott ugyanakkor a középkori várostörténeti kutatásokba is. Részt vett a II. világháborúban megsérült budai lakóházak régészeti-műemléki kutatásában, melynek során több középkori kutat is feltárt. Nagy Emesével sok óbudai helyszínen végzett kisebb leletmentést, 1953-ban és 1955-ben Csúton, a középkori falu templomát és településszerkezetét kutatta. Ő tárta fel 1966-ban a budavári ferences templom szentélyét is.

Gerő Győző szakmai érdeklődése azonban kezdetől a török kor felé irányult. Ő kezdte meg a budai török fürdők kutatását, legjelentősebb budai munkája azonban a Pasa-palota feltárása volt. Buda török műemlékeiről már 1957-ben könyve jelent meg.

Török kori kutatásai Budán kezdődtek, de később az egész országra kiterjedtek. A török kor elismert szaktekintélyeként dolgozott többek között Esztergomban, Egerben, Pécsen, Siklóson és Szigetváron is. Iskolateremtő tevékenységét Móra Ferenc-díjjal, a Magyar Műemlékvédelemért, Pécs Communitate és Baranya megye tudományos díjával ismerték el. Kiállításokat rendezett, hazai és nemzetközi konferenciák rendszeres résztvevője volt, számtalan alapvető tanulmánya jelent meg magyar és idegen nyelven. Legjelentősebb munkája „Az oszmán-török építészet Magyarországon” című disszertáció volt, amellyel 1975-ben kandidátusi fokozatot nyert. Ez a máig alapvető összefoglaló 1980-ban könyv formájában is megjelent. Szakmai munkásságát Törökország becsületrenddel ismerte el.

Nevével először a „A magyar régészet regénye” című könyvben találkoztam még középiskolásként, ahol a magyarországi török időszakról írt összefoglaló népszerűsítő tanulmányt. Később a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályán rövid ideig együtt is dolgoztam vele. Utoljára néhány éve Esztergomban beszélgettünk hosszasan, ahova volt munkahelye munkatársait azért hívta meg, hogy egy magántökből helyreállított török fürdőt mutasson meg nekünk. Bennem ez a kép őrződött meg Juszuf bácsiról, nyugodjék békében.

(Bencze Zoltán)

IN MEMORIAM GYŐZŐ GERŐ (1924-2011)

Győző Gerő (Juszuf), founder of Turkish period archaeology in Hungary, was born in 1924. He graduated in archaeology from Eötvös Loránd University in 1952, having already joined the Medieval Department of the Budapest History Museum in 1950. His professional career began with the excavation of the medieval royal palace led by László Gerevich. While participating in the archaeological and historical research of houses in Buda damaged in World War II he unearthed several medieval wells. He carried out minor rescue excavations at many sites in Óbuda with Emese Nagy, and examined the church and the settlement structure of the medieval village of Csút in 1953 and 1955. He excavated the sanctuary of the Franciscan Church in the Buda Castle in 1966.

His research of the Turkish period began in Buda, and eventually covered the whole country. Being a recognised authority of the Turkish period, he

worked at many sites including Esztergom, Eger, Pécs, Siklós and Szigetvár. His achievements as a founder of a new school of scientific thought were awarded with the Móra Ferenc Award, the Award for the Protection of Historic Monuments, the Pécs Communitate award and the academic award of Baranya county. He organised exhibitions, participated in Hungarian and international conferences regularly, and published numerous studies in Hungarian and foreign languages. His most significant work was his dissertation titled „Ottoman Turkish Architecture in Hungary”, with which he obtained the academic degree „Candidate of Sciences”. This summary, considered a fundamental work even today, appeared as a book in 1980. Turkey awarded his academic achievements with the Order of Merit.

(Zoltán Bencze)

MŰTÁRGYVÉDELEM

VECSEY ÁDÁM

FÉMESZTERGA VERSUS VIASZESZTERGÁLÁS. FORGÁSTESTEKET TARTALMAZÓ RÉGÉSZETI BRONZTÁRGYAK ANYAG- ÉS KÉSZÍTÉS-TECHNIKAI VIZSGÁLATA ÉS KÉSZÍTÉSÜK REKONSTRUÁLÁSA

BEVEZETÉS

A méhviaszt, mint alapanyagot nehéz besorolni a műtárgyalkotó anyagok különböző csoportjaiba, mert nem kapcsolódik szorosan a szilárd, szerves, állati eredetű anyagokhoz és a – festett, néprajzi viaszbábukat leszámítva – általában csak segédanyagként jelenik meg a műtárgyak felületén. Azonban, ha magával az anyaggal nem is találkozunk, közvetett nyomai nagyon sok régészeti fémtárgyon fellelhetők.

A római birodalom egész területén ismert öntési eljárás volt a viaszveszejtéses öntés, mely során az alapanyag teljes mértékben megsemmisül, elvész, ugyanakkor megfelelő tapasztalattal bíró fémművesek át tudják örökíteni, tehát meg tudják őrizni az öntvényben a modell minden részletét. Legyen az akár egyedi „gyártású”, a legmesszebb menő kigidolgozott, tökéletesen részletgazdag felület, vagy kevésbé igényes tömegáru.

Régészeti tárgyaknál, sokszor igen vastag korróziós réteg alatt is fellelhetőek a használatból eredő nyomok vagy a készítés nyomai, melyek eltüntetésük is – szerencsére – néha újabb nyomot, nyomokat hoz létre.

A viaszveszejtéses öntési technológiának köszönhetően, a fémtárgyak kidolgozottsága már az őskorban is nagyon magas szintet ért el és ez a tudás a római birodalom fénykorára csak fokozódott. A viaszmodellek különböző összetételű fémötvözetekből való kiöntéséről számtalan szakirodalomban olvashatunk, azonban az ősi és ókori, forgástesteket is tartalmazó, nyeles illetve füles, és nyél vagy fül nélküli, öntvény-fémből készült régészeti tárgyak (pl.: edények, mécsesek, tükrök, stb.) készítés-technikáját a szakirodalmak –feltételezésem szerint – sok esetben tévesen értelmezik és magyarázzák.

Úgy gondolom a forgástesteket tartalmazó fémtárgyak formájának kialakítása az esetek túlnyomó többségében a viaszmodell esztergálásával kezdődött és sokszor az öntvény után-esztergálása nélkül fejeződött be. Mindez természetesen nem zárja ki a fémeszterga római korban való létezését vagy

használatának határozott mellőzését, de úgy vélem a tárgyak kész állapotáig tartó folyamat súlypontja a viaszmodell esztergálása volt.

A kísérleti régészetben alkalmazott módon, a folyamatok egészét vizsgálva kívántam megérteni és megértetni a kiválasztott három – Budapest területén előkerült római kori – tárgy készítésének technikáját, ezért az elvégzett vizsgálatokat követően, a vizsgálati eredmények függvényében terveztem meg a készítés folyamatát, ami természetesen csak egy a tucatnyi mód közül, mely azonos eredményhez vezethet.

Egy római kori bronztükrön (27. kép), egy bronz merítőedényen (simpulum)(60. kép), egy kétlángú bronzmécsesen (85. kép) és egy lóherekiöntős korsón (oinochoe vagy oinokhoe)(124. kép) végzett vizsgálatok alapján, és közülük három tárgy rekonstrukciójának elkészítése során megtapasztaltam, hogy egy belső agyag vagy kerámia magra felvitt méhviaszréteg forgácsolásával bizonyos forgástestek könnyen elkészíthetőek akár esztergán vagy korongozó-asztalon is.

Alapvető feltételezés, hogy a kézművesek elsősorban a méhviasz-modell minél részletesebb kidolgozására törekedtek, hogy minimalizálhassák a nehezebben megmunkálható és jóval keményebb fémmel való munkát.

Természetesen az általam bemutatott készítési technikák nem az egyetlen járható utak, de úgy gondolom ismertetésük arra mindenképpen alkalmas, hogy megerősítse – de legalábbis életben tartsa – azt az elméletet, mely szerint a fémművesség és a kerámiaművesség nagyon szorosan kapcsolódott egymáshoz.¹

AZ ESZTERGA ÉS A FORGÓ MOZGÁS

Régészeti körökben általánosan elterjedt és elfogadott feltételezés mely szerint az olyan fém, forgástestet tartalmazó használati tárgyat, mint például

¹ A témában előzetes jelentés már megjelent: BudRég 42-43. (2010), p.

az ókori, magas ón tartalmú bronz ötvözetekből készült fémtükrök vagy edények (merítő-, kiöntő-, tálaló-, tároló edények stb.) fából készült esztergán (latinul: terebrum vagy terebra), a rideg fém esztergálásával, forgácsolásával készítették el.² (58. kép)

Az eszterga megismeréséhez mindenképpen ismerünk kell a korabeli, forgó mozgást alkalmazó eszközöket, szerszámokat, ezek kialakulásának célját, formáit, funkcióinak változását és nem utolsósorban ezen szerszámok változásának folyamatát.

A forgó mozgásokat alkalmazó szerszámok kutatásánál a technikák és szerszámok megismerése nem elég. Nem szabadna figyelmen kívül hagyni a fizika szigorú törvényeit sem, melyek megismerése az idő előrehaladtával sem eredményezett lineáris vonalú fejlődést a szerszámok kialakulásában. Képletesen szólva, a fizika törvényei nem mindig terelgették elég meredek falú mederben a szerszámok kialakulását, ami oda vezetett, hogy a mai napig párhuzamosan alkalmaznak (pl.: Közél-Keleten, Indiában, Dél-kelet Ázsiában, 3. és 9. kép) olyan technikákat melyek közül az egyik határozottan nagyobb határfokkal produkálja ugyanazt az eredményt.

Ha elfogadjuk azt a tényt, hogy az élet bizonyos területein a fejlődés nem volt lineáris, akkor azt is megengedhetjük magunknak, hogy – különböző erővel működő – fúró-, maró, vagy éppen esztergáló-malmokról fantáziáljunk.

Ragaszkodva az ismert ábrázolásokhoz és leírásokhoz az alkalmazott forgó mozgásokat – beazonosításuk után – az alábbi szempontok szerint próbáltam csoportosítani.

FORGÓ MOZGÁSOK CSOPORTOSÍTÁSA – A MEGHAJTÁS TÁRGYÁNAK SZEMPONTJÁBÓL

1. Mozgó fúró tengelyes fúrás–marás (Meghajtott szerszám, rögzített munkadarab)

- Hagyományos (ék profilú) (4. kép 7)
- Központos (pont-körös marás) (13. kép)
- Csöves fúrás
- Segédanyaggal fúrás (pl.: nedves homok) (2. kép b)

2. Forgó alapanyag esztergálása, forgácsolása, marása Rögzített szerszám, meghajtott munkadarab

- Két tüskés (munkadarab közvetlen forgatása) (25. kép)
- Tokmányos (munkadarab közvetett hajtása, csapágy segítségével)

A MEGHAJTÁS SZEMPONTJÁBÓL:

1. egy oldalról hajtott tengely
 - egységnyi hosszúságú kötéllel, oda-vissza forgó tengely (9. kép)
 - végtelenített szalaggal, szíjjal vagy kötéllel hajtott tengely, egy irányba forgó tengely (tárcsa, korong illetve kerék a lendülethez, lehet több sebességes is) (7. kép)
 - vízzel, széllel, esetleg emberi vagy állati erővel hajtott malom
2. Két oldalról hajtott tengely
 - íj-, vonó-hajtásos, oda-vissza forgó tengely (10. kép)
 - keresztfás-korongos, oda-vissza forgó tengely (14. kép)
 - pedálos-póznás illetve pedálos-himbás, oda-vissza forgó tengely (5. kép)

FORGÁSTEST KIALAKÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGE

Forgácsolás nélkül, felhúzással készített edény Nagy tisztaságú, tehát kevés ötvöző-anyagot tartalmazó fémek sík lemezeiből (arany, ezüst, réz, ólom) nyújtással és zömítéssel is felhúzhatóak akár egész mély, meredek falú edények is. Ha felületükből nem derül ki, akkor a fém kristályszerkezetének torzulása vagy összetételük mennyiségi és minőségi vizsgálata árulkodhat arról, hogy nagy tisztaságuk miatt – valószínűleg – nem ötéssel készülhettek.

Óbuda területén, a Kaszás dűlői római kori villagazdaság 1980–81-ben folyó régészeti feltárása során több mint egy tucat félkész, rontott, sérült bronztöredék (pl.: tű-, drót-, fibula-, öntvény-, nyersanyag-töredék) került elő.³ A leletekből vett mintákon végzett elektronsugaras mikroanalízis (SEM-EDS) eredménye azt mutatta, hogy a római korban, már valóban tudatosan használták a kívánt tulajdonságú ötvözetek kialakításához a különböző elemek vagy ásványércsek megfelelő arányú keverését. Ehhez használhattak olyan nagy tisztaságú rézhasábokat melyek a bronz-töredékek közül került elő a Kaszás dűlői villagazdaság – feltételezett – bronzjavító műhelyéből.

FORGÁCSOLÁS, ESZTERGÁLÁS

Napjainkban az esztergályosok az általunk megrendelt anyag tömbjéből forgácsolják a kívánt formát. Mivel az esztergályosok általában nincsenek felkészülve bármilyen kívánt forma elkészítésére, ezért a kiindulási tömbök nagy része zárt, tömör és semmilyen módon nem hasonlítanak a megrendelt, kész formához. Ebben az esetben nem beszélhetünk elnagyolt formáról, melyet csak finomítani kell, vagy

² MUTZ 1972. 60.

³ ZSIDI 1991. 185–200.

kicsit utáneztergálni, tehát viszonylag nagy erőbefektetéssel és igen nagy anyagvesztéssel készül el a kívánt forma.

Viaszesztergálás

Feltételezésem szerint közönséges korongozó asztalon könnyen elkészíthető sok római edény vaszmodellje. A forgó felület középpontjára helyezett agyagból elkészítik a viasz edény belső magját. Fontos, hogy vagy a belső vagy a külső mag tartalmazzon olyan soványító anyagot (pl.: széna, szalma, faforgács vagy faörlemény) ami engedi a fémolvadékból távozó fémgőzök és gázok valamely mag irányába történő szabad kiáramlását. A kész belső magra bemelegítéssel vagy ecseteléssel vihető fel az olvadt méhviasz. A folyamat megismétlésével kialakítható a készítendő tárgy körül-belüli falvastagsága. A belső agyagmaggal rendelkező viasz hűtés után könnyen esztergálható, forgácsoltató, az esetleges sérülés pedig könnyen javítható. A kész viaszmodell díszítetlen és könnyen cizellálható felületeire felhelyezhetők a későbbiekben beömlő és túlfolyó vagy levegőztető nyílásként szolgáló viaszrudak és jól iszapolt agyagpéppel bevonható a még szabad felület. Ezt követően már mindenben úgy kell eljárunk, mint bármilyen viaszveszejtő öntés esetén. A kapott öntvény kidolgozásánál még mindig van lehetőségünk finomításra esetleg utáneztergálásra, de kiindulási cél az öntendő viaszmodell minél részletesebb kidolgozása.

A viasz formába préselése vagy agyagnegatívba korongozása

A bronzmécsesek készítéséhez akár használhattak ugyanolyan kerámianegetívot is, melybe az egyik esetben agyagot nyomtak, a másikban pedig viaszt. Mélyebb vagy nagyobb átmérőjű fémedények öntéséhez használhatták a kerámia- vagy agyagnegetívokat is úgy, hogy a beleolvasztott viaszt korongozták. Tehát bordákkal, vájatokkal egyaránt díszíthető a készítendő edény külső és belső felülete.

ANYAGVIZSGÁLATOK

Anyagvizsgálatokat végeztem Aquincumban előkerült, római kori fém tükrökön és egy vékony falú, kis testű, nyeles merítő edényen. Az anyagvizsgálati eredmények ismeretében jutottam arra a következtetésre, hogy a kész edények illetve tükrök formáját feltételezhetően nem a nyers öntvény forgácsolásával illetve esztergálásával, hanem a viaszmodellek – akár agyagozó korongon – való megmunkálása során alakíthatták ki.

RÓMAI KORI BRONZTÜKRÖKÖN VÉGZETT VIZSGÁLATOK:
Elektronsugaras mikroanalízis (SEM/EDS)

A vizsgálat fizikai alapjai

A SEM/EDS – mennyiségi és minőségi- vizsgálat fizikai alapja: A minta elektron sugaras gerjesztés hatására a különböző elemekre jellemző karakterisztikus röntgen-sugárzást bocsát ki, amelyet egy detektor érzékel. A röntgensugarakat egy számítógépes program a jelen esetben hullámhosszuk alapján azonosítja. A rendszerhez tartozik egy pásztázó elektron mikroszkóp is, ami a vizsgálandó felület kiválasztásához is segítséget nyújt. A szükséges minta mennyisége kevesebb, mint 1 mm³, de általában már 100x200 mikrométernyi felület is elég a vizsgálat elvégzéséhez. A detektált elemek százalékos megoszlása táblázatban jelenik meg.

Az elektronsugaras mikroanalízis eredményeiből nem következtethetünk az elemek közötti kötésekre, így különböző szerves illetve szervetlen vegyületeket sem azonosíthatunk a módszerrel, továbbá nem határozható meg a valamikori ötvözetben szereplő elemek pontos mennyiség aránya sem, és nem különböztethető meg pl. az elemi réz a korróziós termékeitől, így a kapott eredményekből nehéz következtetni az elemek kiindulási arányaira.

A SEM/EDS vizsgálat eredményei ezért csak informatív jellegűek. (A vizsgálatokat Dr. Tóth Attila végezte, Analspek Bt.)

Mintavétel

A minták levételéhez 0.3 mm lapszélességű – fémek vágására is alkalmas – lombfűrész szálát kívántam használni, de a kagylósan törő rideg fém nem tette lehetővé a lombfűrész használatát, ezért csak pattintással tudtam apró szilánkokat letörni a fémes törésfelületekről. A levett mintákat egy 15x15 mm-es, 0.8 mm vastagságú, nagy tisztaságú alumínium lapra applikáltam fel. Hordozónak két oldalon tapadó, grafitos ragasztószalagot használtam (CARBON ADHESIVE TAPE 6mmX 20m).

8 különböző helyről előkerült római kori, fém tükrökből vett, kb. 12 mintán és egy ugyancsak római kori fém nyeles, merítő edényből vett két további mintán végeztettem elektronsugaras mikroanalízist (SEM/EDS).

A 8 tükör vizsgálati eredményei

Cu	55.48
Sn	37.55
Pb	3.62
Zn	0.35
Ag	-

12. minta. Graphisoft 2006. 147. sír (a)

Cu	67.59
Sn	23.8
Pb	5.25
Zn	0.39
Ag	0.23

5. minta Madárhegy 2007. SE108 (a)

Cu	55.11
Sn	38.02
Pb	5.23
Zn	0.28
Ag	-

13. minta. Graphisoft 2006. 147. sír (b)

Cu	64.18
Sn	24.39
Pb	7.96
Zn	0.38
Ag	-

6. minta Madárhegy 2007. szórvány

Cu	67.92
Sn	23.99
Pb	7.25
Zn	0.46
Ag	-

14. minta. Graphisoft 2006. 575. sír

Cu	26.51
Sn	36.5
Pb	3.08
Zn	0.06
Ag	-

7. minta Madárhegy 2007. SE108 (b)

Cu	64.99
Sn	23.85
Pb	9.66
Zn	0.74
Ag	-

15. minta. Graphisoft 2006. 220. sír

Cu	59.35
Sn	23.24
Pb	9.59
Zn	n.a.
Ag	n.a.

3. minta Bécsi út 52. (2 minta átlag)

AZ ÓNBRONZ ÖTVÖZETEKÉRŐL ÁLTALÁNOSAN

Az Sn- bronzokat két csoportra lehet osztani: az egyik csoport a képlékenyen alakítható bronzok, míg a másikat az önthető bronzok alkotják.

A képlékenyen alakítható ónbronzzoknak alakítás után nagyobb a szilárdságuk és a rugalmasságuk. A legjobb szilárdsági jellemzőik az 5-10% Sn-t tartalmazó bronzoknak van. Mai gyakorlatban leginkább a 6-7% Sn tartalmú bronzokat használják, amelyekből lemezeket, huzalokat, rudakat stb. gyártanak.

Az önthető ónbronzzok nagyobb mennyiségű ónt tartalmaznak. Jól önthetőek, híg folyósak, kicsi a zsugorodásuk, erősen korrózióállóak és jó csúsztató jellemzőkkel rendelkeznek (kicsi a súrlódási tényezőjük).

Napjainkban a 10-14%-os ónbronzzokat csapágyperselyek készítésére használják. A 10%-osakat kis felületi nyomásoknál és nagy fordulatszámúknál, míg a 14%-osat nagy felületi nyomásoknál és kis fordulatszámúknál alkalmazzák.

A 20%-os ónbronzz pedig igen kemény, rideg, nem forgácsolható és nem nyújtható, csak önthető és csak kivételes helyeken alkalmazzák nagy keménysége és korrózióállósága miatt.⁴

A római kori tükrökön elvégzett SEM/EDS vizsgálatok eredményeiből következtetve a tükrök összetétele nem teszi lehetővé azok forgácsolással-esztergálással való előállítását, ezért ily módon történő előállításuk valószínűtlennek tartom. Feltételezésemet alátámasztanám azzal is, hogy a tükrök központos befogását az esztergába, nem teszi lehetővé egyetlen peremük, melyen nincs hideg-megmunkálási nyom.

Az ismert adatok egyike sem erősíti azt a vélelményt, mely szerint a nyers öntényt fémes állapotban esztergálták volna meg.

A RÓMAI KORI BRONZ MERÍTŐ EDÉNYEN VÉGZETT VIZSGÁLAT: *Visszaszórt elektron kép (SEM-BSE)**A vizsgálat fizikai alapjai*

Az eredeti sugárnyaláb rugalmasan vagy rugalmatlanul visszaszórt elektronjainak energiá-

ját detektor méri. A visszaszórt (backscattered) elektronok energiáját mérve, pásztázó elektronmikroszkóp (SEM) segítségével kép alkotható (BSE kép) a vizsgálandó felületről. (54-57. kép) A vizsgálatokat PhD. Dobránszky János végezte (MTA-BME Fémtechnológiai Kutatócsoport).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az anyagvizsgálatok eredményeinek ismeretében kijelenthető, hogy az ókori bronzművesség ismert eleme volt a viaszesztergálás. Tehát a forgástesteket tartalmazó réz ötvözetű tárgyak formájának kialakítása az esetek túlnyomó többségében a viaszmodell esztergálásával történt sokszor valóban nélkülözve az öntvény után-esztergálásának módszerét. Természetesen nem zárható ki a fémeszterga római korban való létezése vagy használatának határozott mellőzése, azonban úgy vélem, hogy az említett tárgytípusok elkészítési folyamatának súlypontja a viaszmodell esztergálása volt. A kísérleti-régészetben alkalmazott módon, a folyamatok egészét vizsgálva megtapasztaltam a készítés technikájának kistárgyakra vonatkozó határait és a technikában rejlő, nagyobb tárgyakra vonatkozó lehetőségeket.

A Budapesten előkerült római kori bronztükrön, bronz merítőedényen, kétlángú bronzmécsesen illetve egy lóherekiöntős korsón elvégzett vizsgálatok alapján, és közülük három tárgy rekonstrukciójának elkészítése során tapasztaltakból azt a következtetést vonnám le, hogy egy belső agyag vagy kerámia magra felvitt méhviaszréteg forgácsolásával bizonyos forgástestek könnyen elkészíthetőek akár esztergán vagy korongozó-asztalon is. Tehát a két anyagcsoport - fém és a kerámia (agyag)- tárgyainak a kialakítását akár egy műhelyben is végezheték és ez a megállapítás sok egyéb vonatkozásában is érdekessé teheti a római árukkal való kereskedelemről és árúk útvonaláról kialakított vagy kialakítandó képet.⁵

⁵ A munkámhoz nyújtott segítséget és támogatást Járó Mártának, Alice Choyke-nak, Dr. Tóth Attilának, Dr. Dobránszky Jánosnak, Sajó Istvánnak, Menráth Péternek, Beszédes Józsefnek, kollégáimnak és Budapesti Történelmi Múzeum vezetőségének ezúton is megköszönöm.

⁴ ZORKÓCZY 1968.

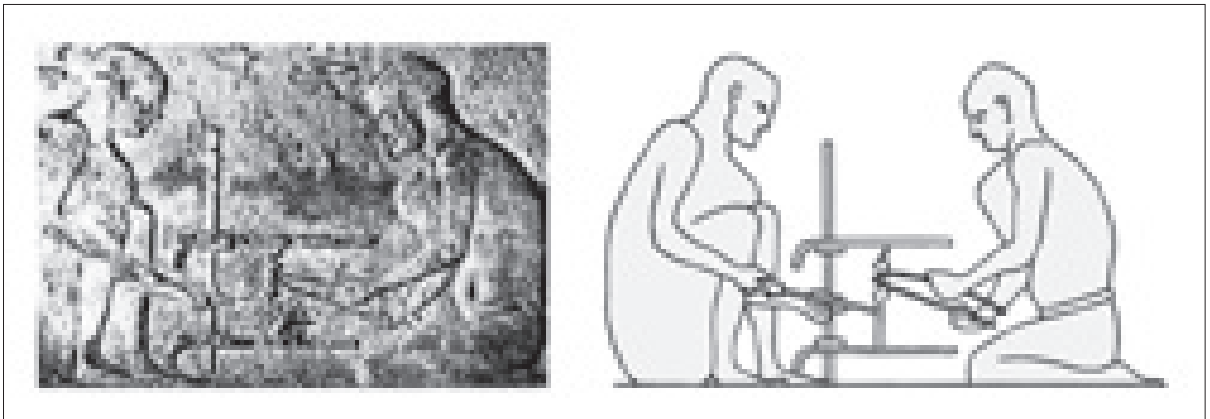
IRODALOMJEGYZÉK

- BÍRÓ 2000
BRESČAK 1982
MUTZ 1972
PALLAI 1972
PALLAI 1976
POZSGAI 1995
STEINER-HEGEWALD
ZORKÓCZY 1968
ZSIDI 1991
- T. BÍRÓ Mária: Pannóniai csontfaragványok. Bp., 2000.
BRESČAK, Danilo: Roman bronz vessels in Slovenia. In: Dissertationes Musei Nationalis Labacensis. Ljubljana, 1982.
MUTZ Alfred: Die Kunst des Metaldrehens bei den Römern. Basel-Stuttgart, 1972.
PALLAI Sándor: Ötvösművészet. Bp., 1972.
PALLAI Sándor: Fémdíszmű. Bp., 1976.
POZSGAI Imre: A pásztázó elektronmikroszkópia és elektronsugaras mikroanalízis alapjai. Bp., 1995.
STEINERT, R.-HEGEWALD, H.: A fa esztergályozása. Bp., 1987.
ZORKÓCZY Béla: Metallográfia és anyagvizsgálat. Bp., 1968.
ZSIDI Paula: Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán (Bp. III. ker. Kaszás dűlő - Csikós utca). BudRég 27. (1991), p. 185-200.

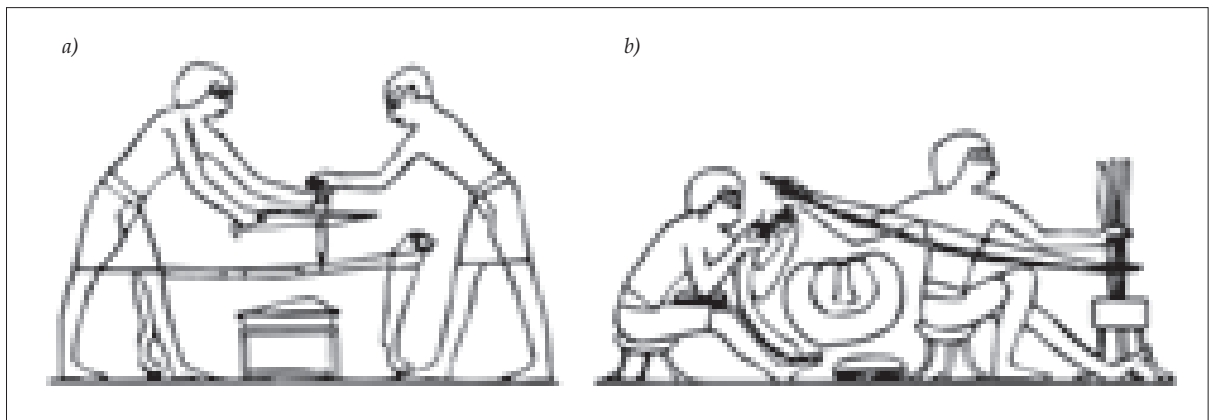
METAL LATHING VERSUS WAX LATHING

The Results of material testing lead to the assumption that the use of wax-lathe was a widespread technique in ancient bronze-casting. It means that objects which contain solids of rotation and are made of copper alloys were shaped by lathing a wax model, often omitting the method of post-lathing the mould. Of course, the existence or a deliberate avoidance of use of metal lathe in the Roman period cannot be excluded, but I still argue that the focal point of the process of manufacturing objects of these types was the lathing of a wax model. Employing the method used in experimental archaeology and examining the processes in their entirety I experienced the limits of this technique in the case of smaller objects as well as the opportunities in using it with larger objects.

Based on the analyses of three bronze mirrors, a bronze scooping ladle, a double-nozzled bronze lamp and a jug with a clover-shaped spout as well as the experience gained while reconstructing three of them, I can draw the conclusion that certain solids of rotation can easily be made by lathing the layer of wax which covers an internal core of clay or ceramics, either using a lather or a potter's wheel. Thus, the shaping of objects made of the two types of material – metal and ceramics (clay) – could be done in the same workshop. This conclusion can make the picture which has been or is to be developed about trade with Roman goods and trade routes very interesting in many respects.

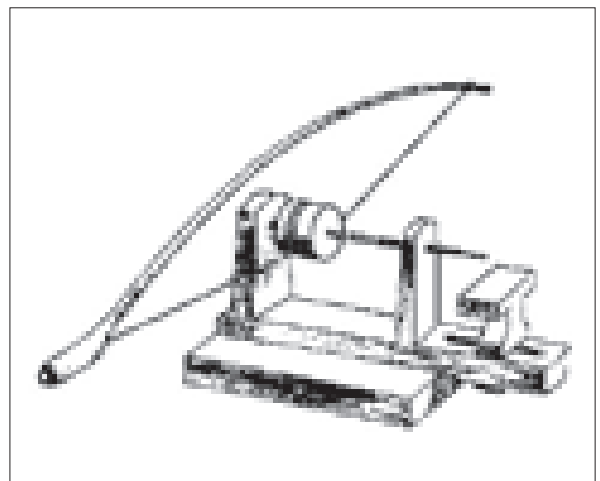
1. kép. Egyiptomi dombormű (i.e. 300 körül) Feltételezhetően két férfit ábrázol esztergálás közben. A oda-vissza forgó tengely egy oldalról, kötéllel hajtott. Az esztergakés támasza, maga a forgó tengelyt befogó váz.

2. kép. Egyiptomi fúrásábrázolások. Íjjal hajtott fúrótengelyek.

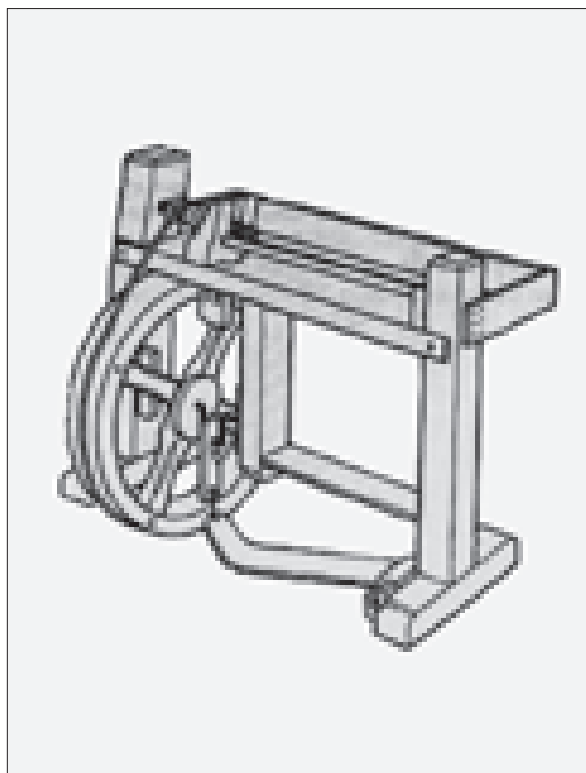
3. kép. Római kori íjas eszterga rekonstrukciós rajza. Nincs esztergakés támasz, és az oda-vissza forgó tengely befogói – az ábrázolás szerint – nem állíthatóak. Az íj illetve vonószertű, de nem állandóan feszített szíjú meghajtót népiesen nyirettyűnek hívják.

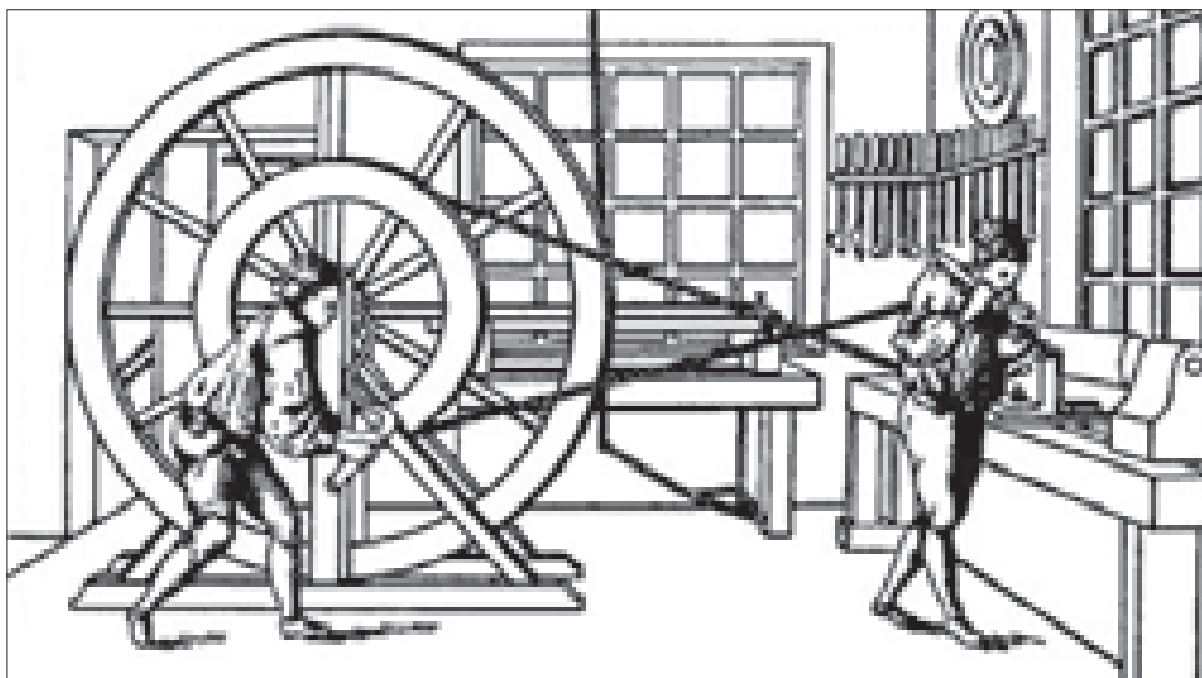
4. kép. Római kori íjas fúró rekonstrukciós rajza. Az oda-vissza forgó fúrótengely két helyen alátámasztott. A munkadarab siklóágyon mozgatható.

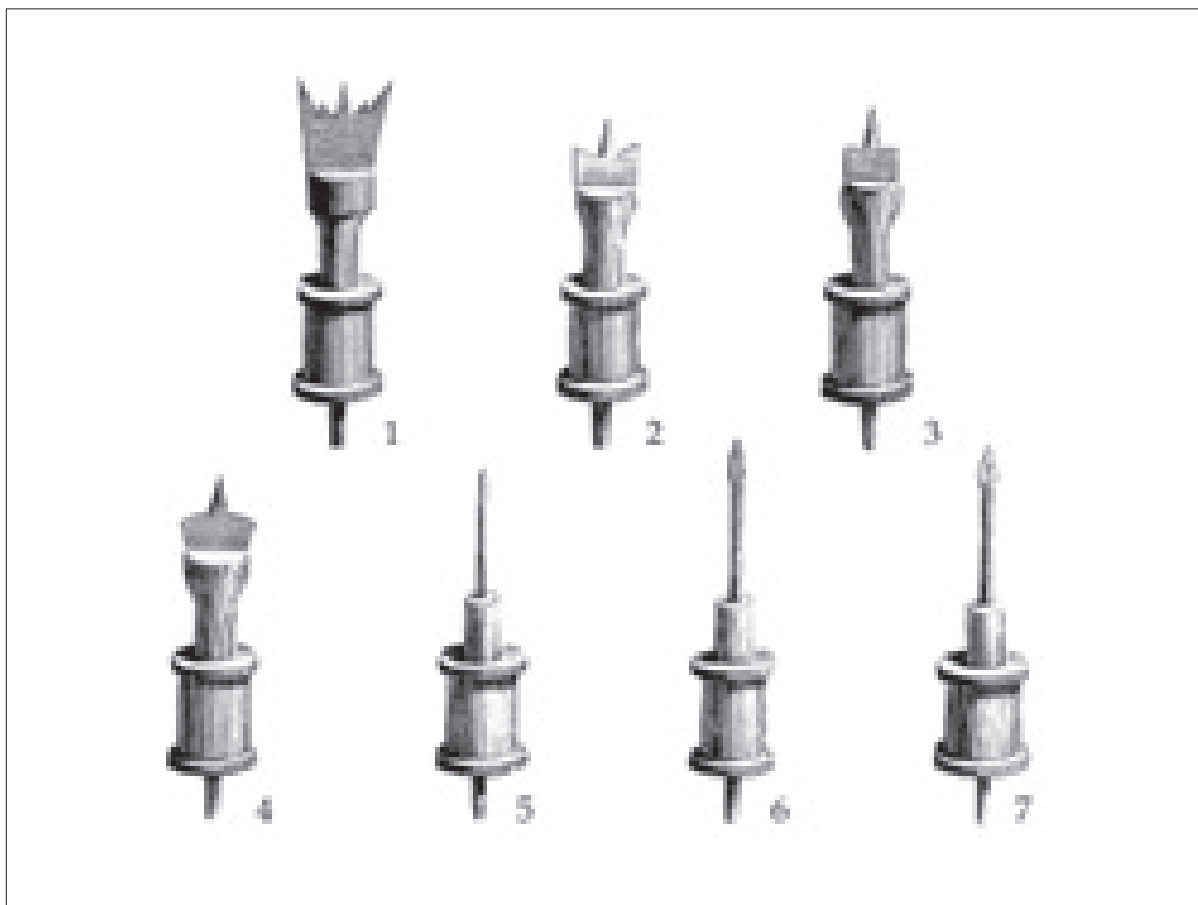
5. kép. Pedálos-póznás (pedálos-himbás) eszterga 1395-ből. Az oda-vissza forgó tengely meghajtása egy pedál és egy rugalmas pózna között kifeszített kötéllel történt. Az egyik befogó síklő-ágyas, esztergakés támasz nincs ábrázolva.

6. kép. Leonardo DA VINCI-féle esztergapad. Pedállal hajtott, hajlított tengelyű óriástárcsa, melynek nagy tehetetlenségi nyomatéka volt (Théta). A menet segítségével állítható jobb oldali befogónak köszönhetően az egy irányba forgatott munkadarabok mérete változtatható volt. (STEINER-HEGEWALD 1987. nyomán)

7. kép. Végtelenített, szíjhajtásos, egy irányba forgatott, óriáskerekes, 2 sebességű eszterga (17. század). Az esztergakés a vállon és a késtámaszon fekszik fel.

8. kép. Különböző profilú fúró, maró fejek (17. század)

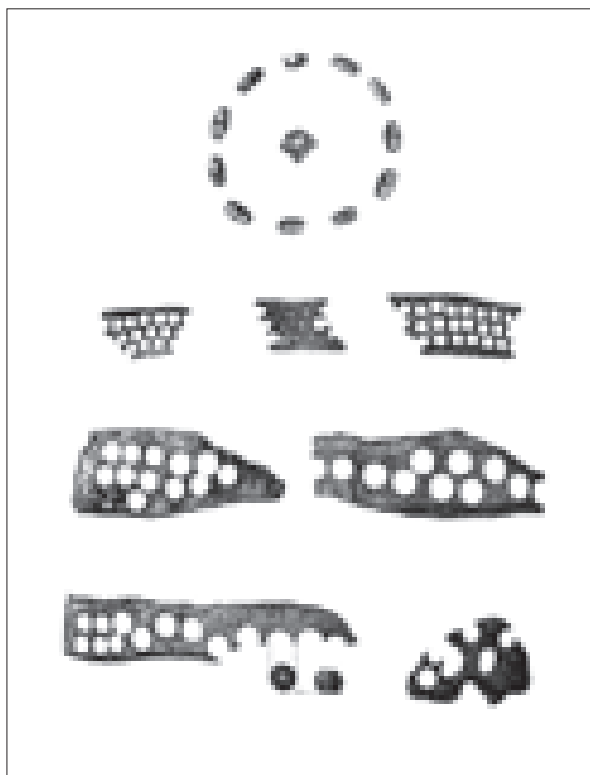
9. kép. Indiai, egy oldalon hajtott eszterga, oda-vissza forgó tengellyel. Esztergakés támasz nem látható.

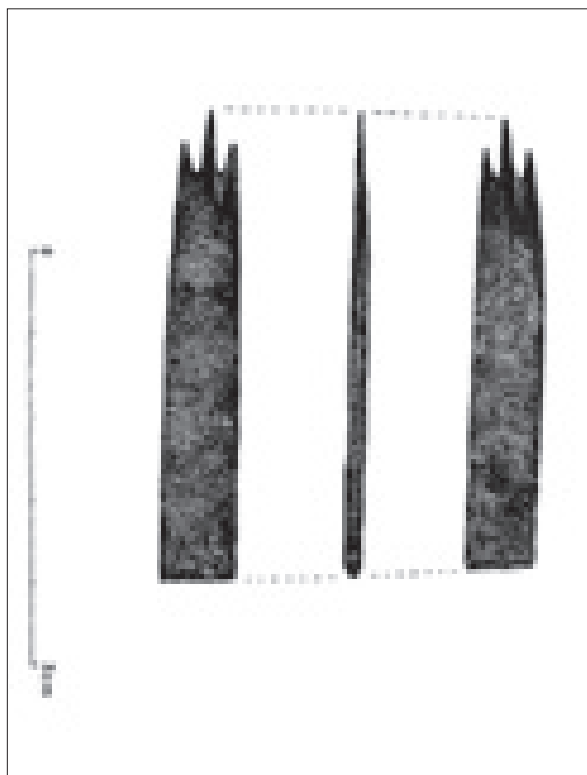
10. kép. Középkori rózsá-fűzért készítő műhely. Íjas fúróval. A fúró tengely egyik befogója egy rögzített lécz, a másik maga a megfúrandó munkadarab.

11. kép. Középkori rózsá-fűzér készítő. Íjas meghajtású. Feltehetően a két befogó közül az egyik mozgó(15.század)

12. kép. A Visegrádon előkerült, pont-kört maró fúrófejjel átfúrt csontdarabokból feltehetően rózsá-fűzér gyöngyeit márták ki.

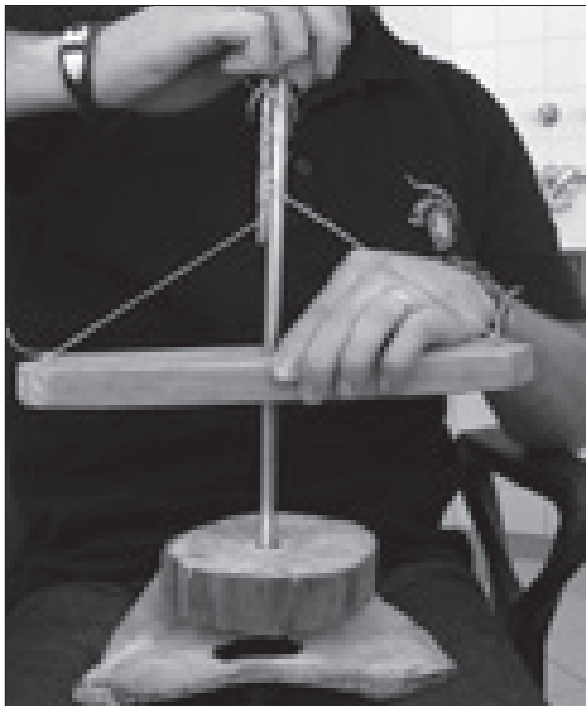
13. kép. Visegrádon előkerült fúrófej. Pont-kört mar ki a fa illetve csont felületből. Sokszor fém felületeket is díszítettek pont-kör díszítéssel.

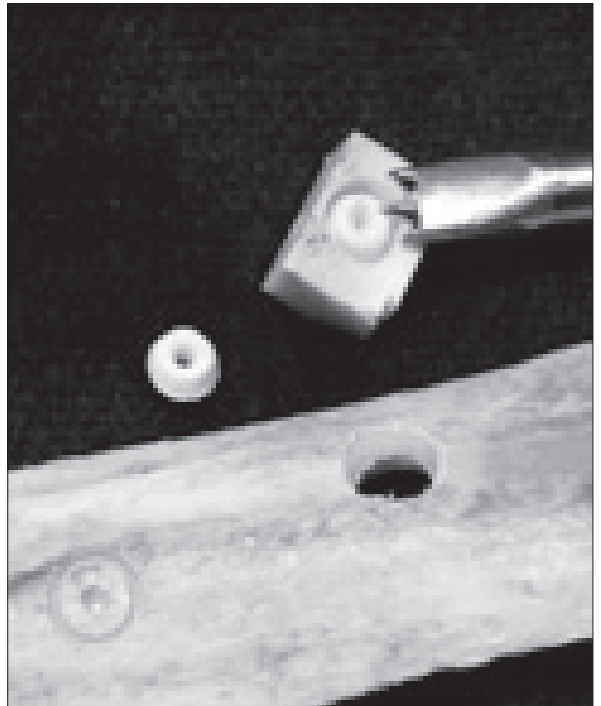
14. kép. Keresztfás-korongos fúró vagy pergőfurdancs. Tengelye oda-vissza forgó. A korong tömege segítségével (lendkerekes), a vízszintes keresztfa lenyomása után „felhúzza” magát, energiát „tárol” és a keresztfa ismételt lenyomásakor ellentétes irányba kezd el forogni.

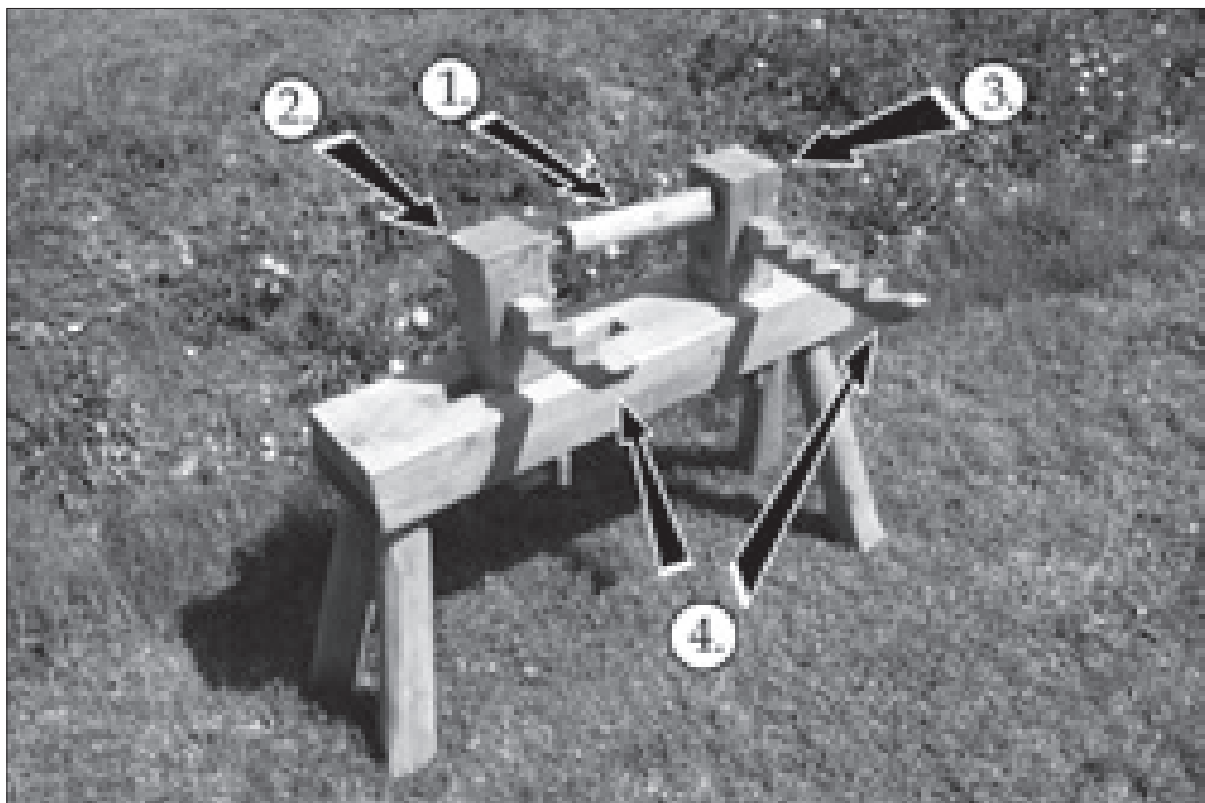
15. kép. A szarvasagancs rózsza agancs felőli oldalán található mélyedés feltehetően fúró tengelyét támasztja meg feliülről (rekonstrukció, készítette: Vecsey Ádám)

16. kép. Az általam készített pergőfurdancs. Fontos, hogy a kötélt és a tengely által bezárt szög minél közelebb legyen az ideális 90 fokhoz, továbbá legyen tömege a fakorongnak a kötélt tengelyre való felcsavarásához, ami nélkülözhetetlen a folyamatos munkához. (készítette: VECSEY Ádám)

17. kép. A pont-kört maró fúrófej megfelelő használatakor a lyukon kívül egy gyöngy nyerhető ki az anyagból. (készítette: VECSEY Ádám)

18. kép. Római eszterga rekonstrukció. (készítette: VECSEY Ádám) 1. Íjjal hajtható, pont-kört maró fűrőfej; 2. Siklóágyas befogó; 3. Stabil befogó; 4. Az esztergakés támaszának tartója.

19. kép. Az eszterga az íjjal hajtott pont-kört maró fűrőfejjel. (készítette: VECSEY Ádám)

20. kép. Marhacsontból készülő gyöngyszem. (készítette: VECSEY Ádám)

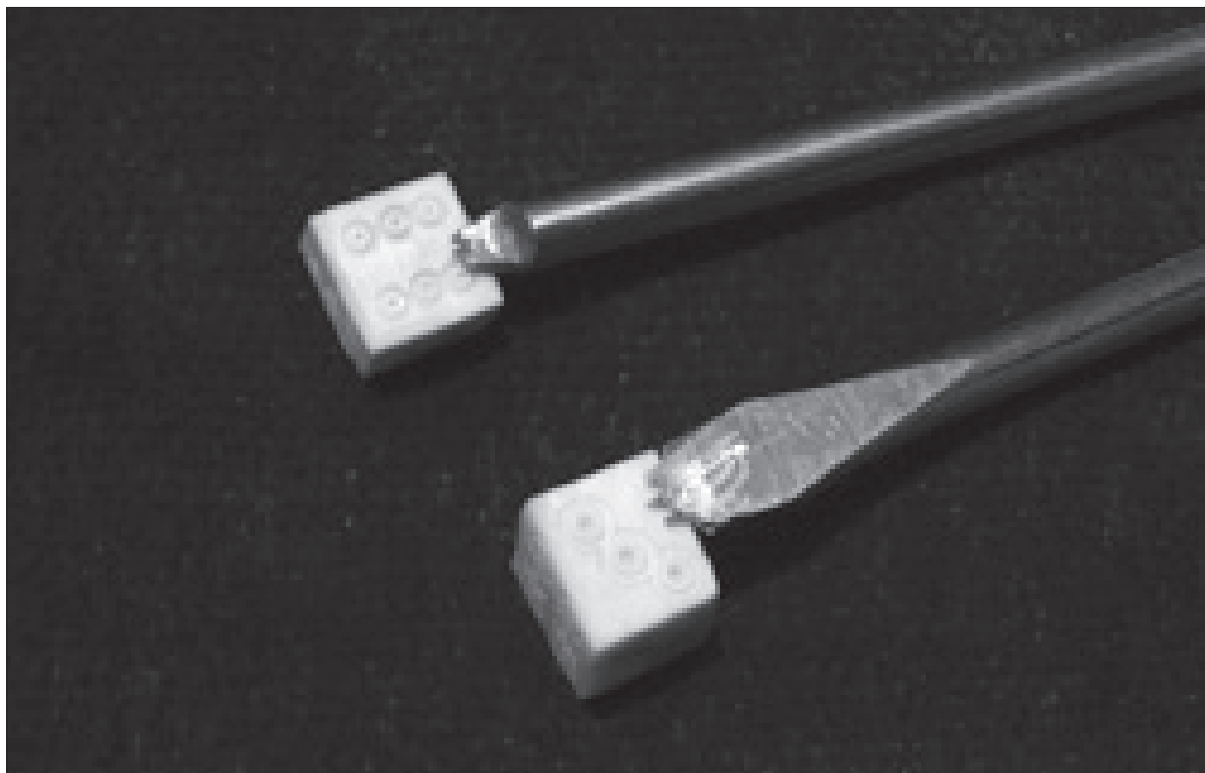
21. kép. Római kori dobókocka pontkör díszítése

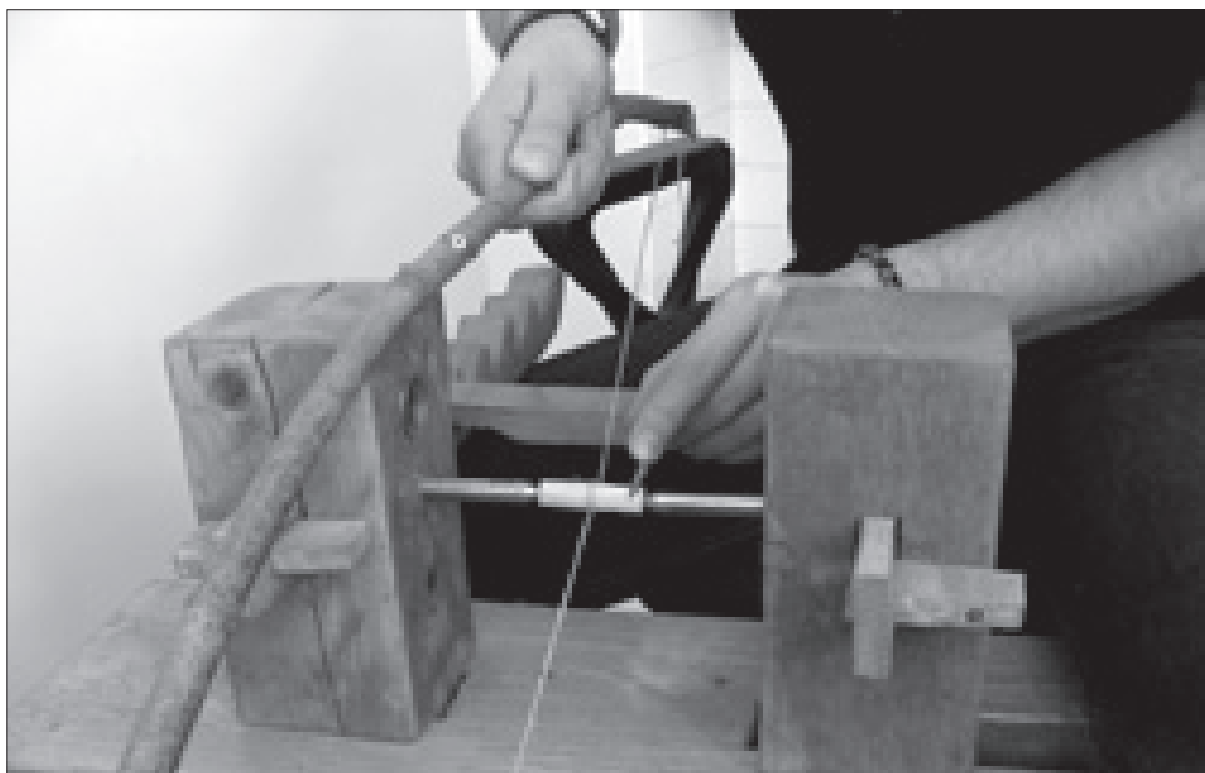
22. kép. Nagy pont-körös díszítésű, szabályos római kori dobókocka és másolata. (készítette: VECSEY Ádám)

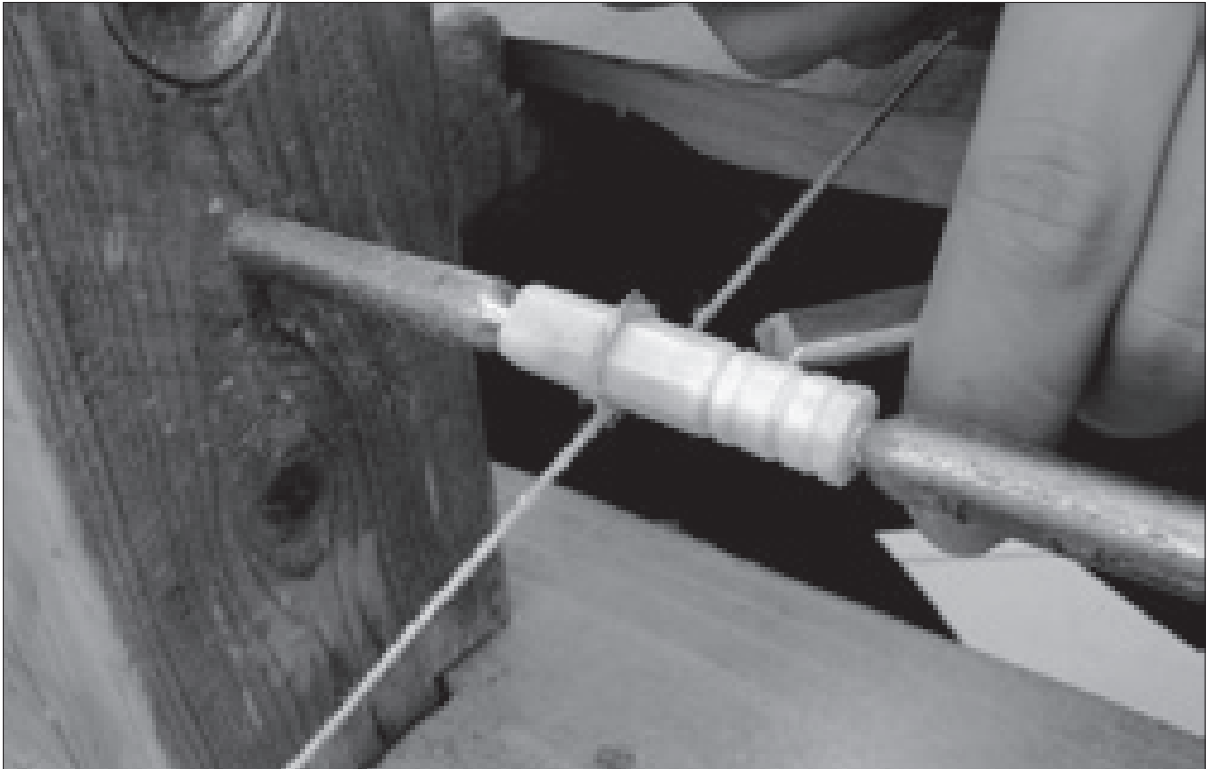
23. kép. Kis pont-körös díszítésű, szabálytalan (tégla formájú) római dobókocka és másolata. (készítette: VECSEY Ádám)

24. kép. A pont-kört maró fűrőfejek. (készítette: VECSEY Ádám)

25. kép. Az íjjal hajtott (forgatott) marhacsont esztergálása. (készítette: Vecsey Ádám)

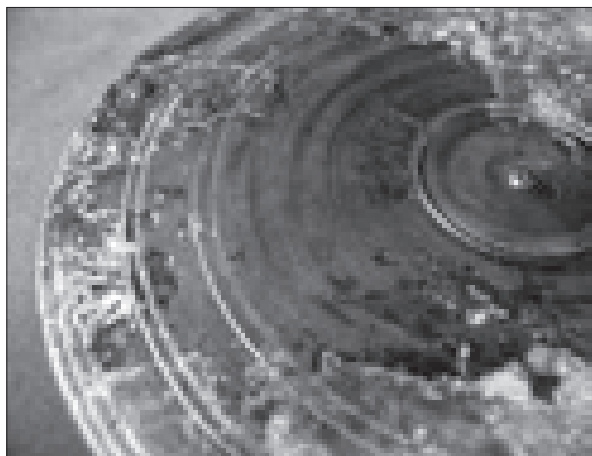
26. kép. A sokszög alapú hasábszerű lenagyolt csont bordás felületén maráskor nem csúszik meg az íj hurkolt kötele. A csontdarab két végét picit megfúrtam, hogy a befogó tüskék segítségével egy középpontos forgás legyen biztosítva a felület marása során. (készítette: Vecsey Ádám)

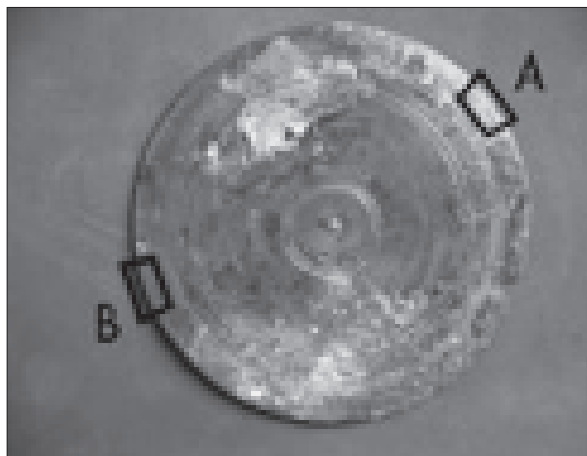
27. kép. Az Aquncumi Múzeum „Graphisoft” 2006. ásatásán, az 575. sírből előkerült római kori tükör, sík, díszített hátoldala

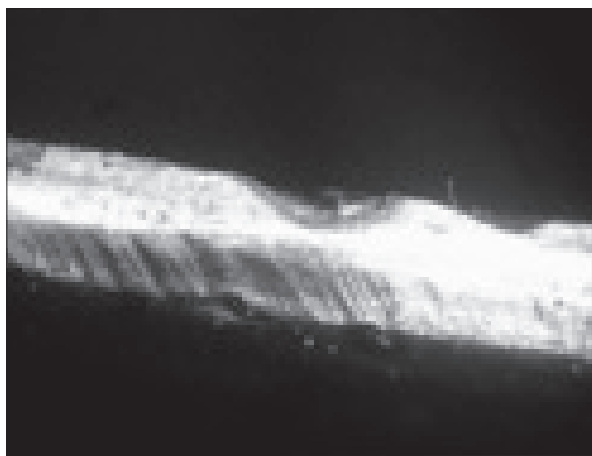
28. kép. A tükör hátoldalát egy kisebb átmérőjű belső és 3 külső, növekvő átmérőjű koncentrikus borda kialakításával díszítették

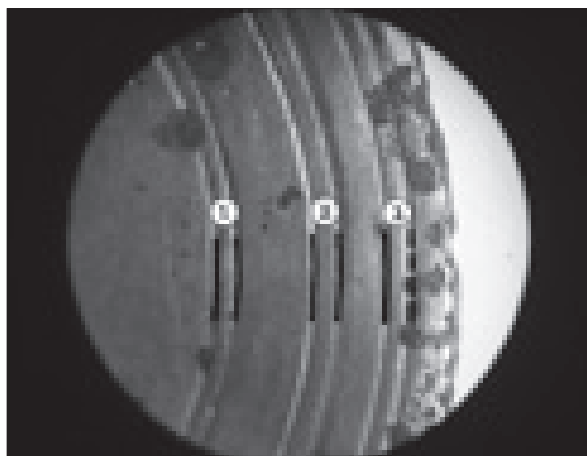
29. kép. A sík hátoldalt díszítő bordákat két árokkal tették plasztikussá

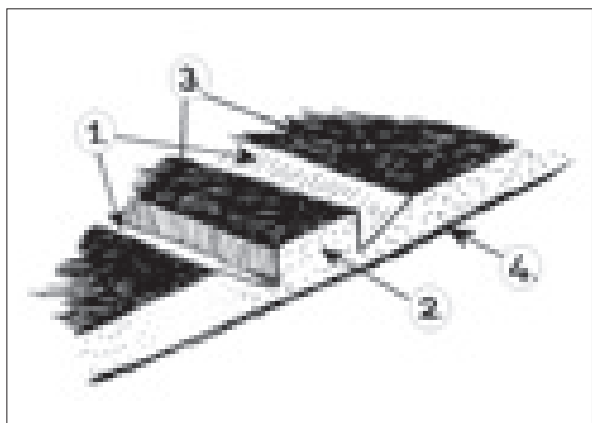
30. kép. A tükör permének „A” és „B” jelzésű részein látható, hogy a legkülsőbb, belülről a 4. borda az „A” jelzésű oldalon komplett, a „B” jelzésű oldalon hiányos. Tehát a tükör koncentrikus bordáinak középpontja és a perem közti távolság változó.

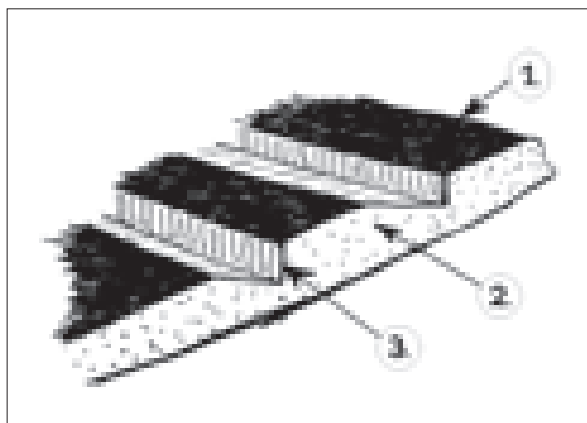
31. kép. A peremen látható szerszám okozta nyomok, nem a tükör teljes keresztmetszetén látható

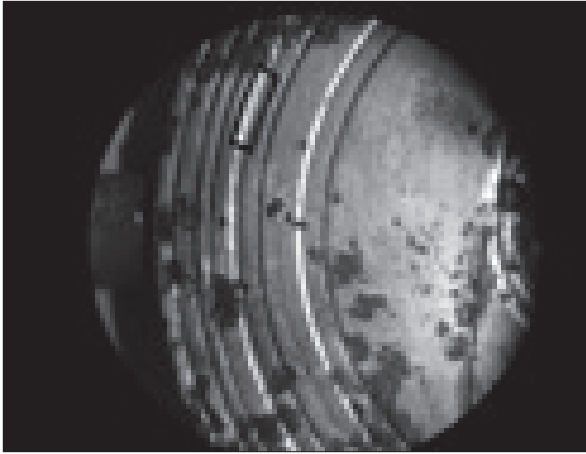
32. kép. A legkülső, 3. számmal jelzet borda kialakítása eltér a többitől.

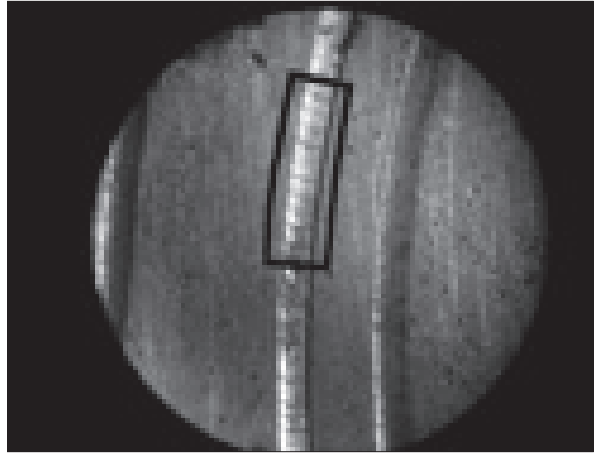
33. kép. A tükör egy bordájának keresztmetszeti rajza. (rajz: Vecsey Ádám) 1. A bordát a két árok „emeli” ki a síkból; 2. A borda mindkét fala meredek; 3. A tükör díszített oldalának síkja; 4. A tükör polírozott elülső oldala

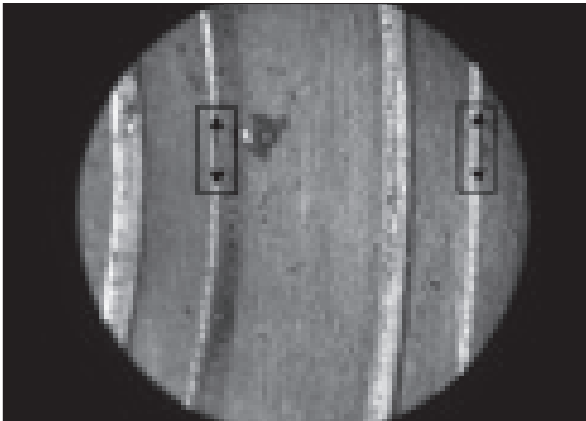
34. kép. Az „egyedi” kialakítású, legkülső borda keresztmetszeti rajza (rajz: Vecsey Ádám) 1. A tükör pereme; 2. A borda perem felőli, kis lejtésű fala; 3. A borda középpont felőli, meredek fala

35. kép. A fekete vonallal határolt területen radiális bordák láthatóak.

36. kép. A 20 %-nál magasabb ón tartalmú bronzok tulajdonságai-
ból kiindulva, mely szerint az ilyen összetételű ötvözet igen
kemény, rideg, és nem forgácsolható a sugárirányú bordák
feltehetően még a viaszmodellen alakulhattak ki, talán a ko-
rongozóasztal tengelyének „ütéséből” kifolyólag.

37. kép. Az „A” és „B” jelzésű területen feketével kiemelt fehér redőt
a borda kialakításához használt –feltehetően– csorba szer-
szám okozhatta

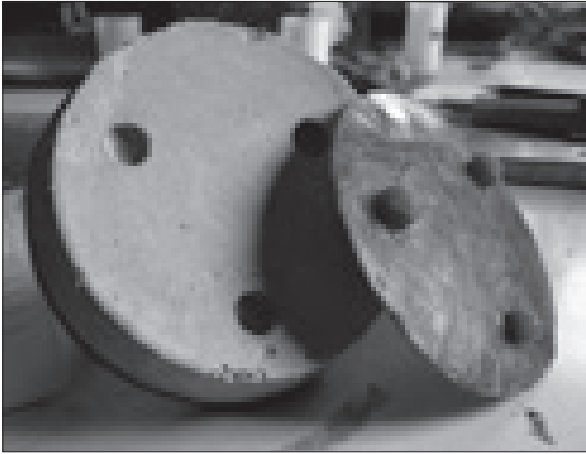
38. kép. Egy körlemez középpontjába száras csavart rögzítettem

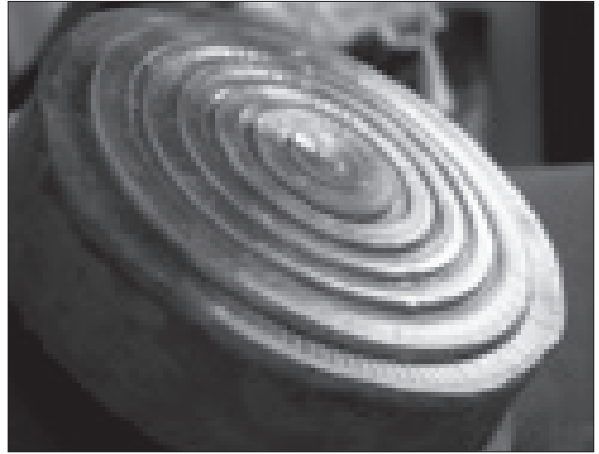
39. kép. Modellgipszet raktam a lemez felületére a mag kialakításá-
hoz, ezt követően fűrőbe fogtam a csavarszárat és alacsony
fordulatszámra a gipsz felületének enyhén konkávra eszter-
gálásával alakítottam ki a magot

40. kép. Megfúrtam a gipszmag felületét (A lyukak a beömlőnyílások
kialakítására szolgálnak)

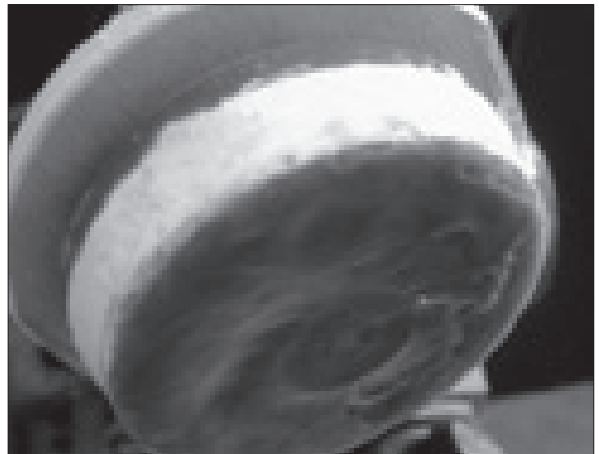
41. kép. Elsőként kézzel gyúrt, zömített, méhviaszt nyomtam a lyukakba és a gipsz homorú felületére

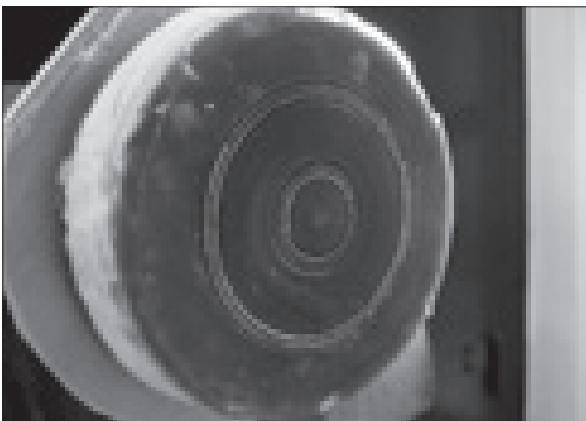
42. kép. A koncentrikus bordákat a viasz felületén forgácsolással alakítottam ki. A viasz felületén látható sugárirányú bordák a gipszmagot rögzítő lemez befogott száras csavarhoz viszonyított mozgásából adódóan alakultak ki

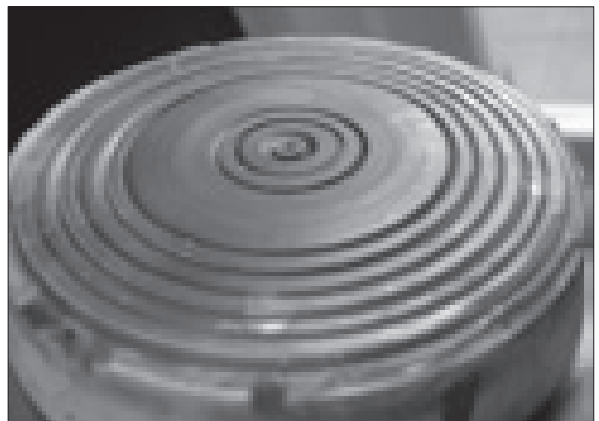
43. kép. A világos foltokban mutatkozó inhomogenitása a viasznak a gyúrás, zömítés során bezárt légbuborékokból adódott, melynek következménye volt az egyenetlen felület.

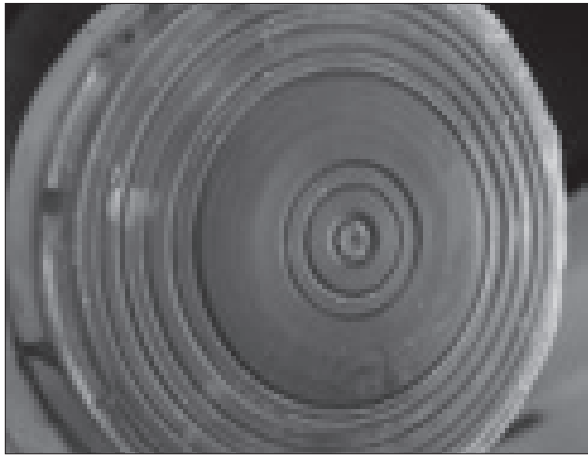
44. kép. A második próbálkozásnál ecsettel, olvasztott állapotában, több rétegben vittem fel a mélviaszt a gipszmagra és fakoronggal támasztottam alá a vékony lemezt, így megszűnt a tengelyhez viszonyított elmozdulása is.

45. kép. A viasz homogénebb és jobban megmunkálhatóbbá vált

46. kép. A forgácsolás során kialakult sugárirányú bordák képződése a mag és a tengely merevségével szinte teljesen megszűnt

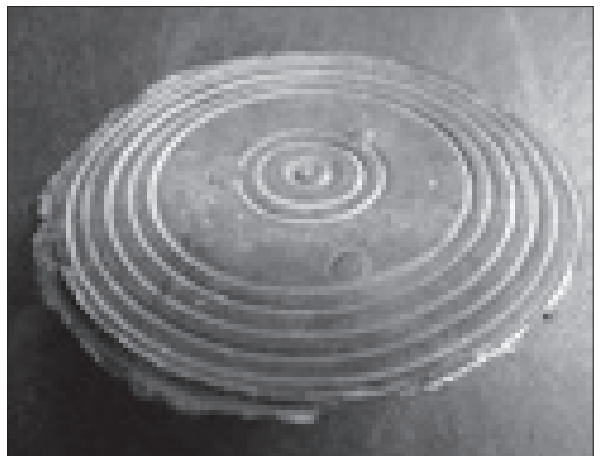
47. kép. A tükör kész viaszmodelljének koncentrikus bordákkal díszített hátoldala

48. kép. Az első, gyúrt viaszból esztergált tükörmodell magas-öntartalmú bronzötvözetének nyers öntvénye

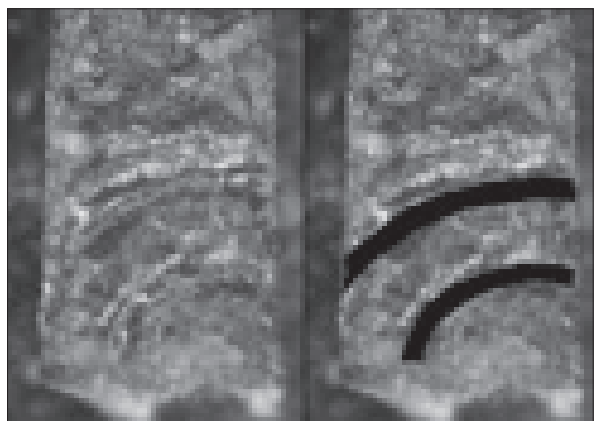
49. kép. A második, ugyancsak gyúrt viaszból esztergált tükörmodell magas-öntartalmú bronzötvözetének nyers öntvénye

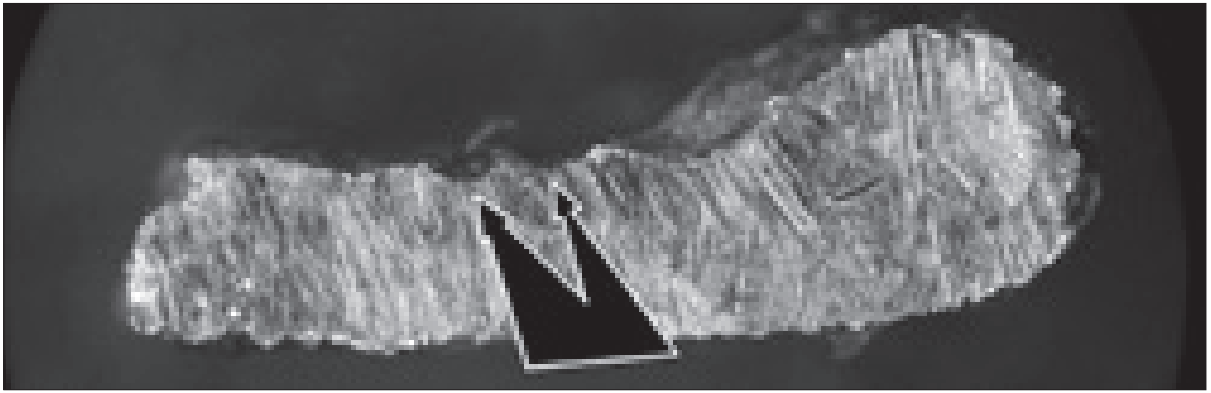
50. kép. A harmadik, a magra ecseteléssel felvitt viaszból esztergált tükörmodell magas-öntartalmú bronzötvözetének nyers öntvénye. (1. nézet)

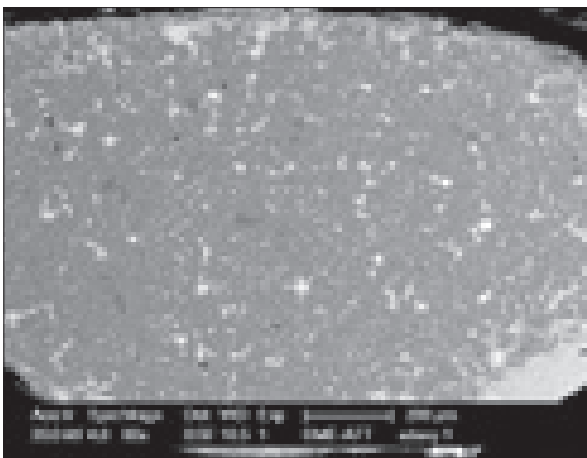
51. kép. A harmadik, a magra ecseteléssel felvitt viaszból esztergált tükörmodell magas-öntartalmú bronzötvözetének nyers öntvénye. (2. nézet)

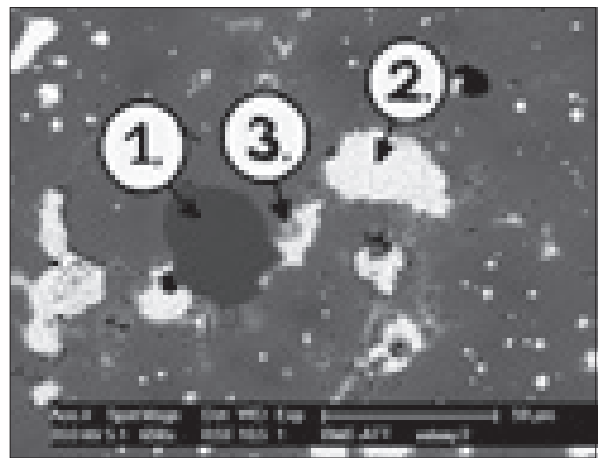
52. kép. A merítődény pereméből vett minta. A két fekete ívvel jelölt rész a tojássor díszítés egy elemének részlete.

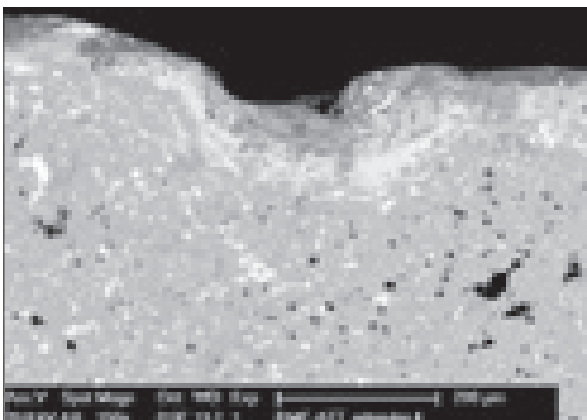
53. kép. A minta keresztmetszete. A két nyíl a beélyezett díszítőelem két egymásalatti ívét jelöli.

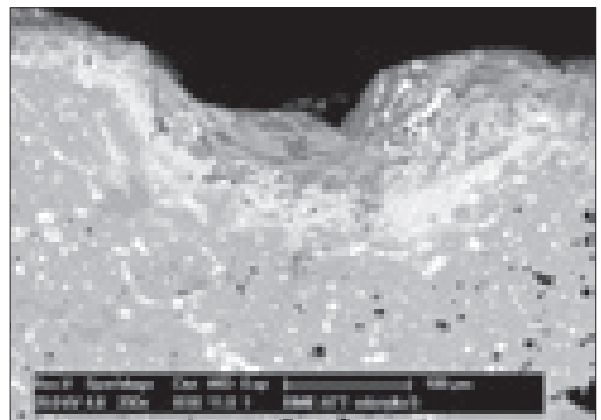
54. kép. A mintáról készített BSE kép (a felső határvonal az edény belső felülete, 80x nagyítás)

55. kép. Három zárvány elemösszetétele (SEM-EDS, 650x nagyítás, az értékek tömegszázalékot jelölnek) A szürke homogén alapszín a réz-ón szilárd oldata. A nagyobb rendszámú elemek világosabban a képen. 1. Cu/29, 2. Pb/82, 3. Sn/50 (elem/rendszer)

56. kép. A beélyezett díszítőelem keresztmetszeti BSE képén, 150x nagyításnál is látható, hogy az egyébként jól deformálódó ólom (fehér) zárványok formája nem módosult. A 100–120 mikron mélységű beütés akár 140–150 mikron mélységben is ólomzárvány torzulást okozhat.

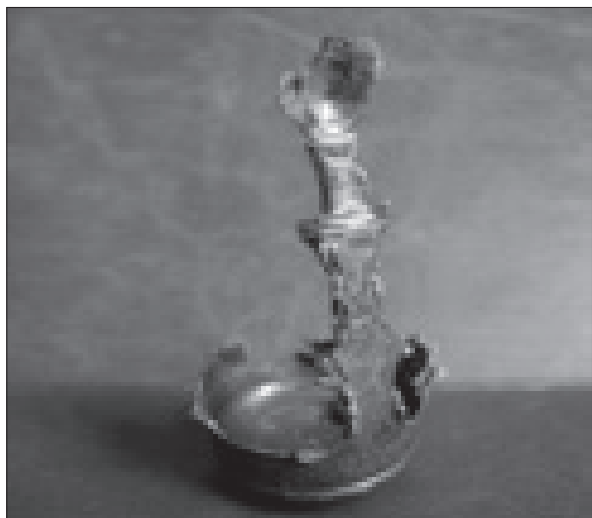
57. kép. A beélyezett díszítőelem keresztmetszeti BSE képe (250x nagyításnál)

58. kép. Római eszterga rekonstrukciója. (MUTZ 1972. nyomán)

59. kép. Egy római fémedény és egy fémtálca öntőformájának keresztmetszete. Plateau La Sarra Lion római kézműves negyedéből. (MUTZ 1972 nyomán)

60. kép. A restaurált merítő edény

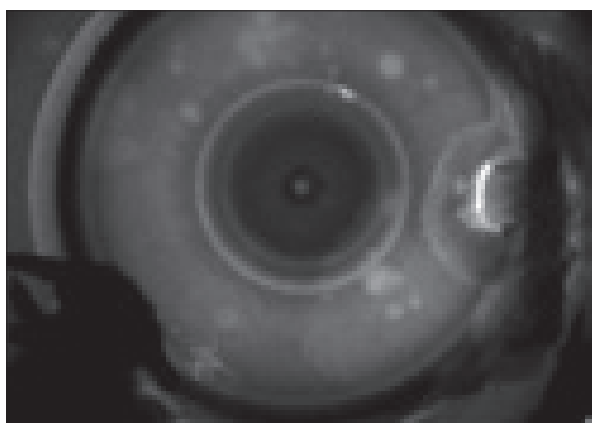
61. kép. Az edény belső profilja is esztorgálás-forgácsolás nyomait őrzi

62. kép. A tojássor dísz 2 elemét „A” jelzésű helyeken félrebélyegezték

63. kép. Az edény alját 2 koncentrikus bordadíz ékesíti

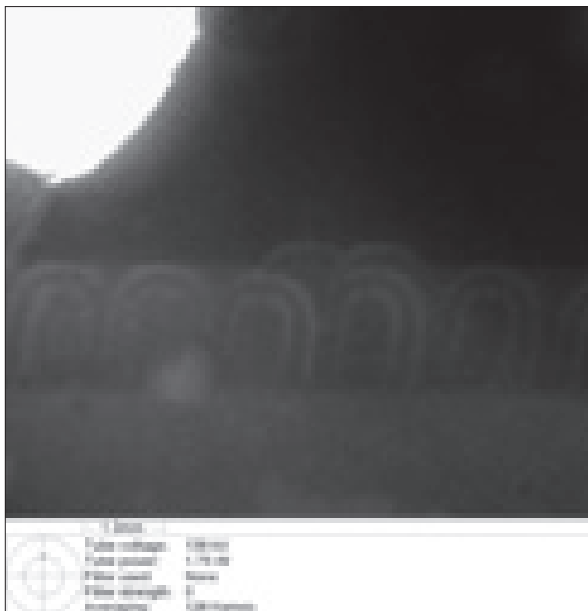
64. kép. Az edény aljáról készített röntgenfelvétel. (A röntgen sugárforrás az edény alatt a detektor pedig felette helyezkedett el)

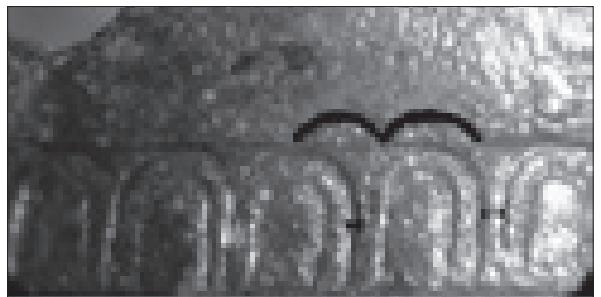
65. kép. Az égett felület is megőrizte a tojássor díszítést.

66. kép. Az égett felület is megőrizte a tojássor díszítést.

67. kép. A tojássor díszítmény mellébejegyzett két tagja röntgenfelvételen. (A röntgen sugárforrás az edény permével egy vonalban az edényen kívül, a detektor pedig az edényben helyezkedett el)

68. kép. A feketével jelölt, mellényomott két ív és két másik szomszédos elem közti változó távolság alapján feltételezhető, hogy egy 1 egységet tartalmazó bélyegzővel díszíthették, nem rádlival.

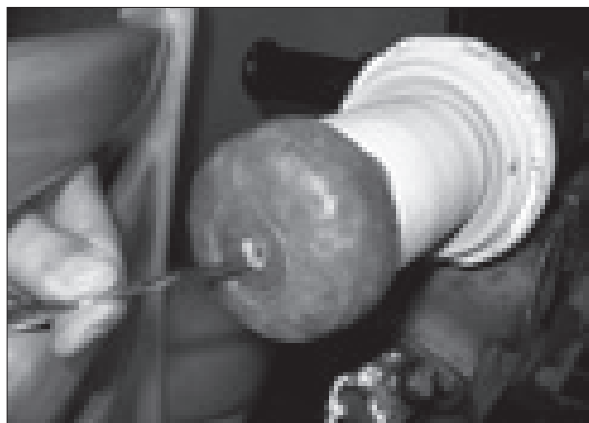
69. kép. A rétegelt lemezből elnagyoltan kivágott korongba körbe drótot fűztem, ez biztosította a kemény kötést a modellgipsznek. A fűró tokmányába a korong közepén keresztül haladó, hosszú szárú csavar fogtam

70. kép. A gipszkeverésre használt tejföls edény formáját átvevő gipsztömböt a mérítő edény pereménél mért átmérő hosszával azonos átmérőjű rúddá esztergáltam.

71. kép. A gipsz rudat a mérítő edény belső profiljával megegyező, pozitív formára esztergáltam

72. kép. A kézzel gyúrt, zömített mélviaszt rányomkodtam a gipszmag végére, hogy belülről teljesen átvegye a mag profilját és így kialakuljon a későbbi edény belső formája. A talpgyűrű kialakítása előtt az edényaljat díszítő koncentrikus bordákat alakítottam ki

73. kép. A viasz esztergálásánál–forgácsolásánál a leválasztott viasz-forgácsot érdemes azonnal eltávolítani a késről, mert visszakenése a felületre komoly problémákat okozhat.

74. kép. A gipsz mag és a viasz közt hiányzó kötés következtében a modell folyamatos mozgásban volt, ami egyenetlen felületet eredményezett

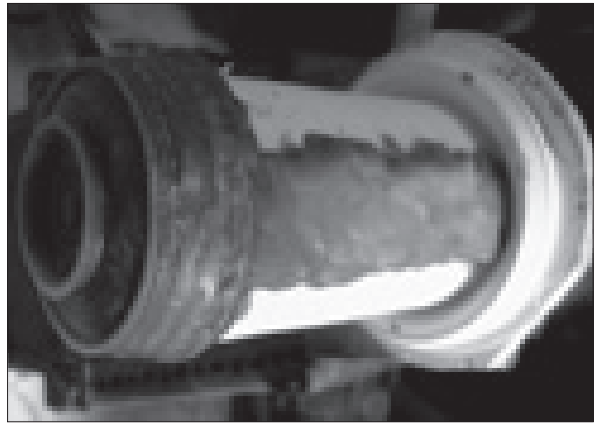
75. kép. A mérítő edény vékony falának kialakítása feltételezhetően összefüggésben van a viasz magra való felhordásának technikájával, ezért a második próbálkozásnál – a tűkör rekonstrukciójának készítéséhez hasonlóan – ecseteléssel vittem fel az olvadt viaszt a gipszmagra.

76. kép. A viasz felhordásánál figyelembevettem a talpgyűrű helyzetét is

77. kép. A több rétegben felvitt olvadt viasz nagyságrendekkel jobban megmunkálható, mint a gyúrt, zömített modell.

78. kép. A forgás a második próbálkozásnál már szinte tökéletesen központos volt, ami lehetővé tette a talpgyűrű -eredetivel közel azonos- vékonyságának kialakítását. Az edényfül megformálásához is ecseteléssel vittem fel az olvadt méhviaszt a magra.

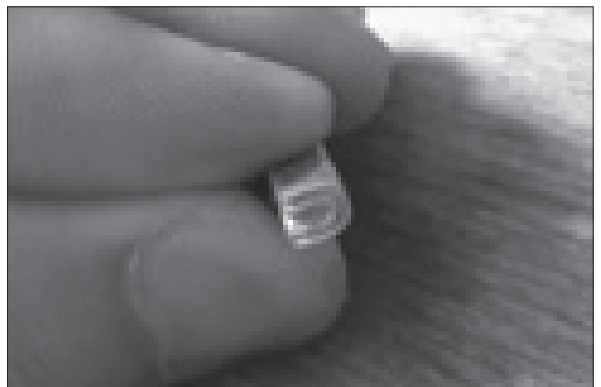
79. kép. A fül formája egy sablon és egy szike segítségével könnyedén kialakítható

80. kép. Az eredeti edény fülén látható díszítéseket reszeléssel és fúrással is létre lehet hozni, de minden munka, mely elvégezhető a viaszmodellben azt feltehetően el is végezték az egykori fém-eszközök készítői.

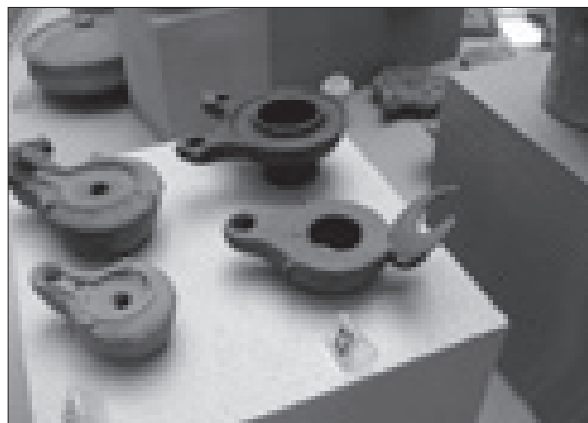
81. kép. Amennyiben a római korban egy ilyen vagy ehhez hasonló edény viaszmodelljét korongozó asztalon, faporral soványított agyagmagra felhordott viaszból dolgozták ki, abban az esetben a viaszmodell - a modellgipszes maggal szemben - alkalmas öntésre, mert átengedi a fémgőzöket.

82. kép. A tojássor bélyegzőt vörösrézről készítettem el, az eredetivel megegyező méretben. Eleinte a viasz sokszor beleszagadt a bélyegzőbe, ezért a viaszmodellt lehűtöttem, és a bélyegzőt olajba mártással impregnáltam. Így már az eredetivel közel azonos minőségű bélyegzéseket kaptam.

83. kép. A merítőedény – rekonstrukció nyers öntvényének koncentrikus bordákkal díszített alja

84. kép. A Budapesti Történeli Múzeum „Ősi népek, antik kultúrák” című állandó kiállításán látható római kori, kétlángú, bronz-mécses. (leltári szám: 63.2.541)

85. kép. A mécses felületén szabad szemmel is jól látható koncentrikus bordák és vágatok.

86. kép. A mécses testét esztergálással készíthették, de a nyakak és a test között nincs forrasztás, egy anyagból van öntve az egész mécses. Ez azt jelenti, hogy a test profiljának kialakítása a nyak felhelyezése előtt történt, tehát bizonyos, hogy öntés előtt történt az esztergálás is.

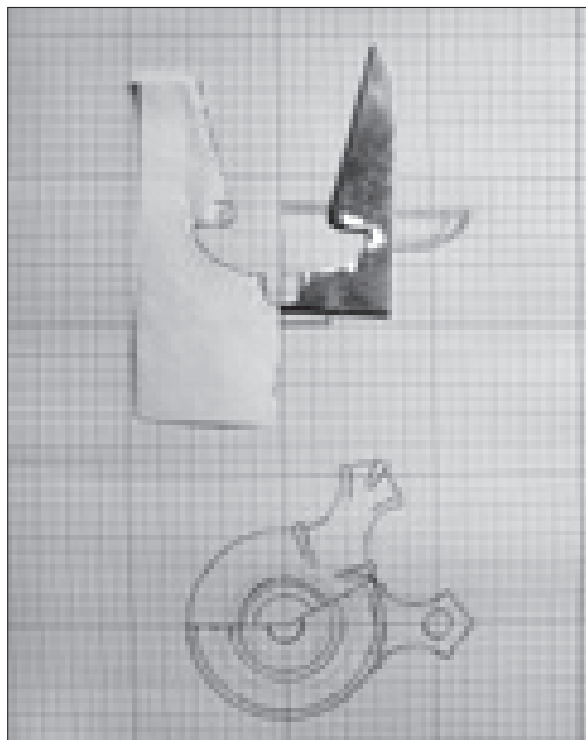
87. kép. A mécses külső profiljának öntés utáni kialakítása esztergálással lehetetlen, mert a nyakak nem teszik lehetővé a kész felületen való körbefutását.

88. kép. A nyakak illesztését két-két, valószínűleg utólag reszelt bordával díszítették.

89. kép. A nyakak nélküli mécses teste tökéletes forgástest.

90. kép. A belső mag profiljának elkészítéséhez átmásolt és kivágott rozsdamentes acéllap.

91-92. kép. Rétegelt lemezből kivágtam egy korongot, melynek középebe hosszú csavart rögzítettem, túloldalába pedig néhány facsavart hajtottam bele úgy, hogy a rétegelt lemezből a csavarfej kilógjon. A csavarokkal

93. kép. A megkötött, de még nedves gipszet, satuval rögzített fúróba fogtam.

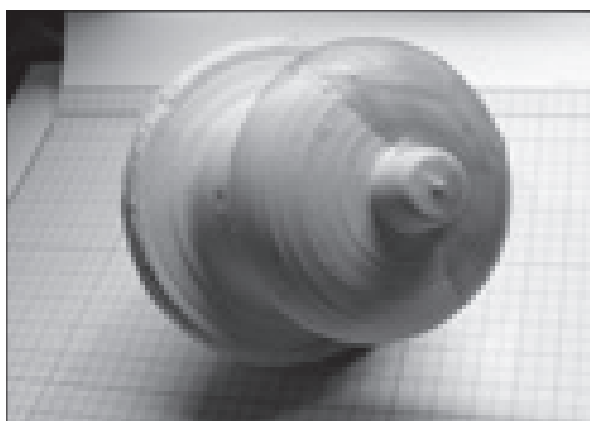
94. kép. A mécses magjának kialakításához lenagyoltam a gipszet.

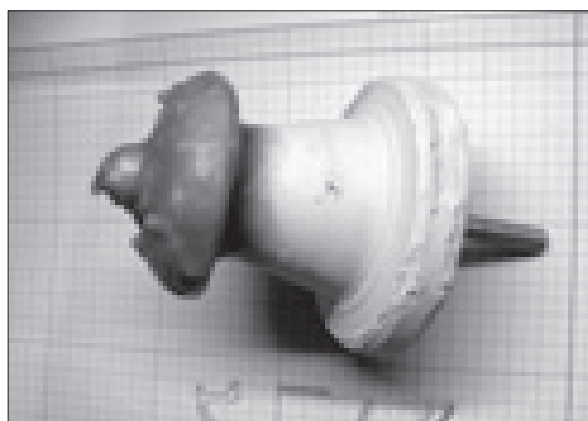
95. kép. A mag tökéletes formájának kialakításához a már kivágott profilt használtam.

96. kép. A kész mag.

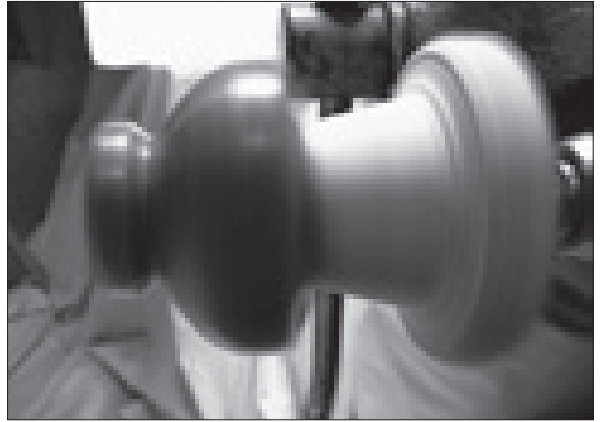
97. kép. Első próbánál ecseteléssel vittem fel a kész mag felületére az első réteg méhviaszt

98. kép. A viaszréteg vastagítása bemerítéssel végezhető a leghatékonyabban és homogén viaszréteget eredményez.

99. kép. A felvitt mérviasz mennyiségével ki is lehet alakítani a mécsesest körülbelüli falvastagságát

100. kép. A viasz esztergálásának megkezdésekor még kissé üt a forgó test, de a marókés hegyét használva gyorsan és hatékonyan elérhető, hogy egyenletes legyen a forgácsolás.

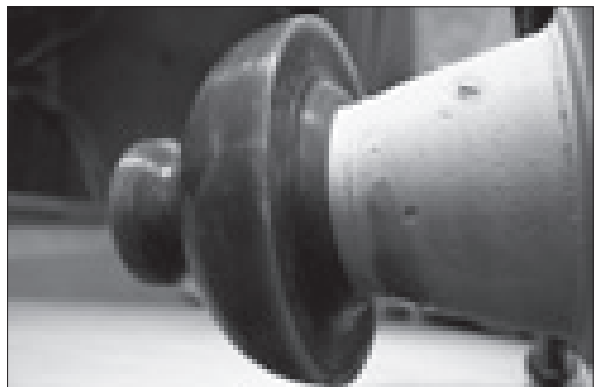
101. kép. Az első próbálkozásnál csak kést használtam a mécsesest profiljának kialakításához.

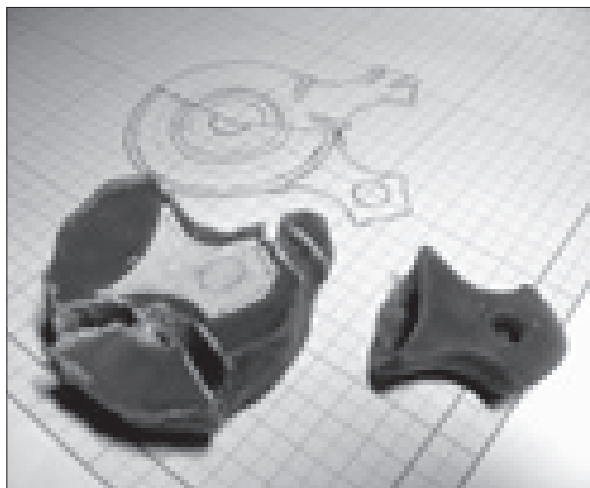
102. kép. A kés használatánál eleinte néhol bordás volt a felület.

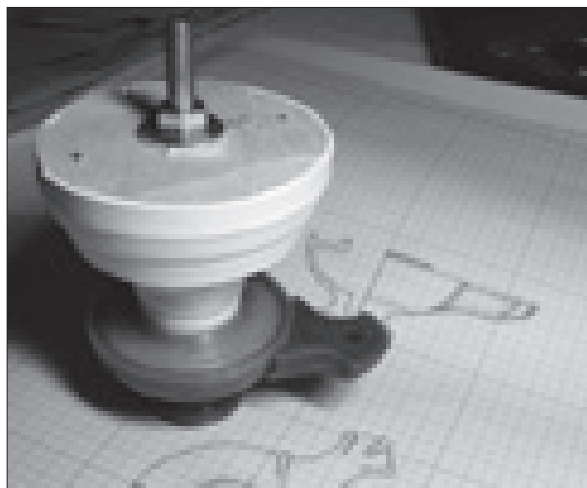
103. kép. Miután a kés alátámasztását rögzítettem, már egyenletesebbé vált a forgácsolás és még kevésbé ütött.

104. kép. A késsel kialakított, első mécsesest felülete. Láthatóak az ecsetelésből fakadó zárványok, melyek a már kihűlt és az éppen melegen felvitt viaszrétegek között alakulnak ki. A zárványok problémát jelentettek, mert a gyengébb kötés miatt forgácsoláskor elváltak egymástól a rétegek.

105. kép. A mécses-nyak „lenagyolása”, melynek elkészítéséhez öntött viasztömböt használtam. A falvastagságra ügyelve a nyak belsejét – az eredetivel megegyező módon – üregesre faragtam. A kész mécsesest felülről az első próbálkozás után.

106. kép. Az mécses-nyak illesztési próbája.

107. kép. A mécsesest és a nyakak belső magjai közti kapcsolathoz átlukasztottam a mécses falát.

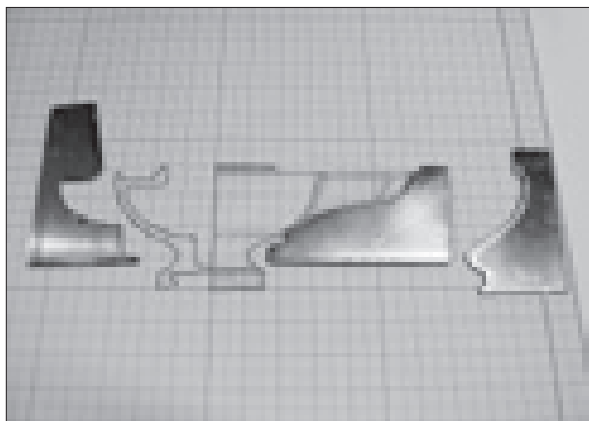
108. kép. A mécsesest falán fúrt lyukat gipsszel töltöttem fel mielőtt összedolgoztam volna a nyakakat a testtel.

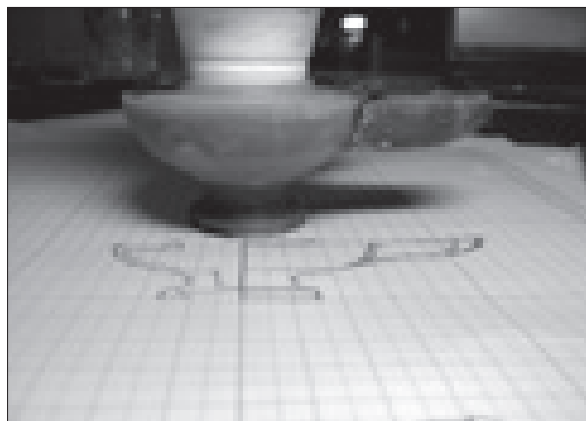
109. kép. A kidolgozott és az elnagyolt mécses-nyak alulról.

110. kép. A kidolgozott mécses-nyak felülről.

111. kép. A második mécsesest elkészítésénél nem csak a mag megformálásához használtam profilt, hanem a viasztest külső felületét is profil segítségével kívántam kialakítani és a nyak elkészítéséhez is profilt reszeltem.

112. kép. A kész mécses profilja.

113. kép. Az esztergált és a kézzel kidolgozott felületek közti különbség szembetűnő

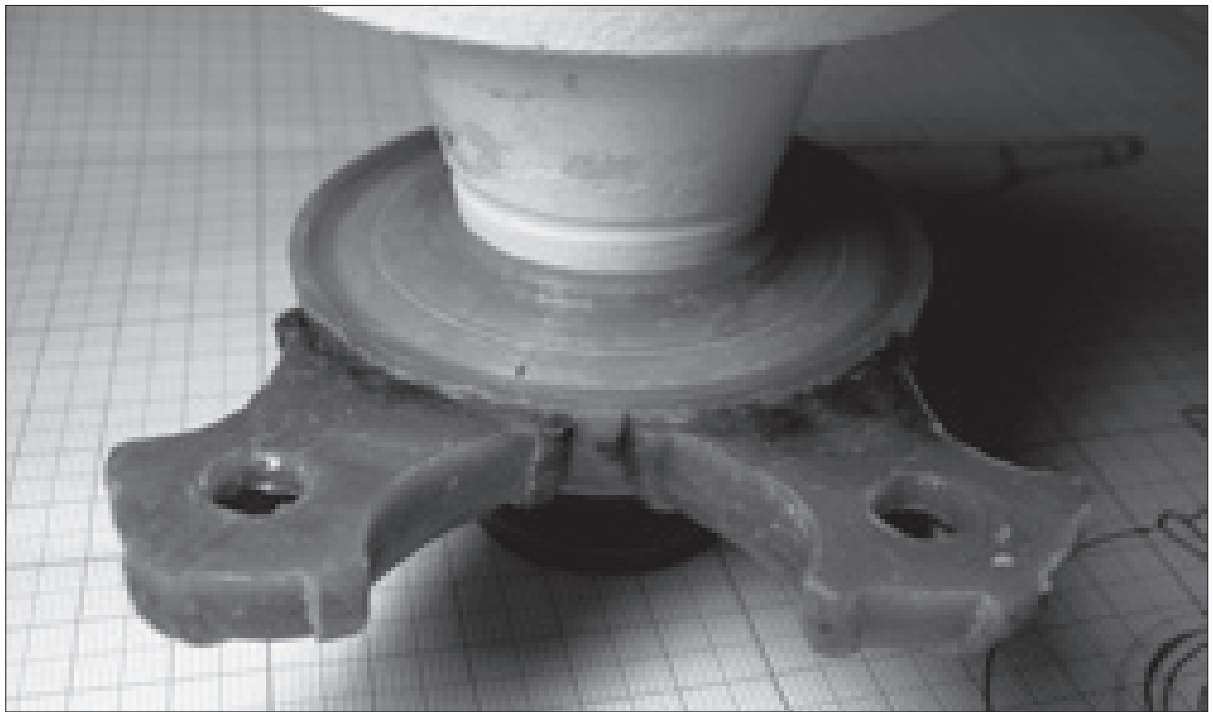
114. kép. „Életkép”. Az első mécsesest és a kész mécses a gipszmaggal.

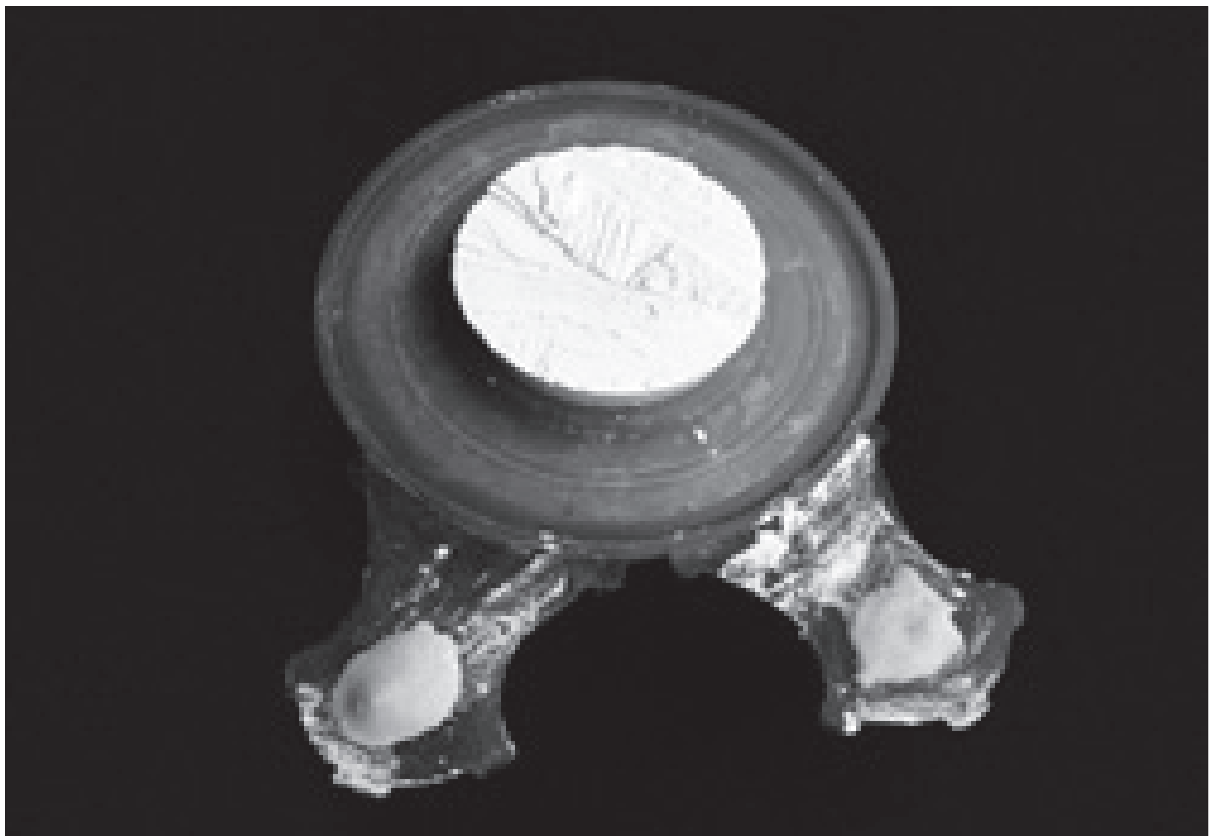
115. kép. A kész viaszmécses alulról. (1. nézet)

116. kép. A kész viaszmécses alulról. (2. nézet)

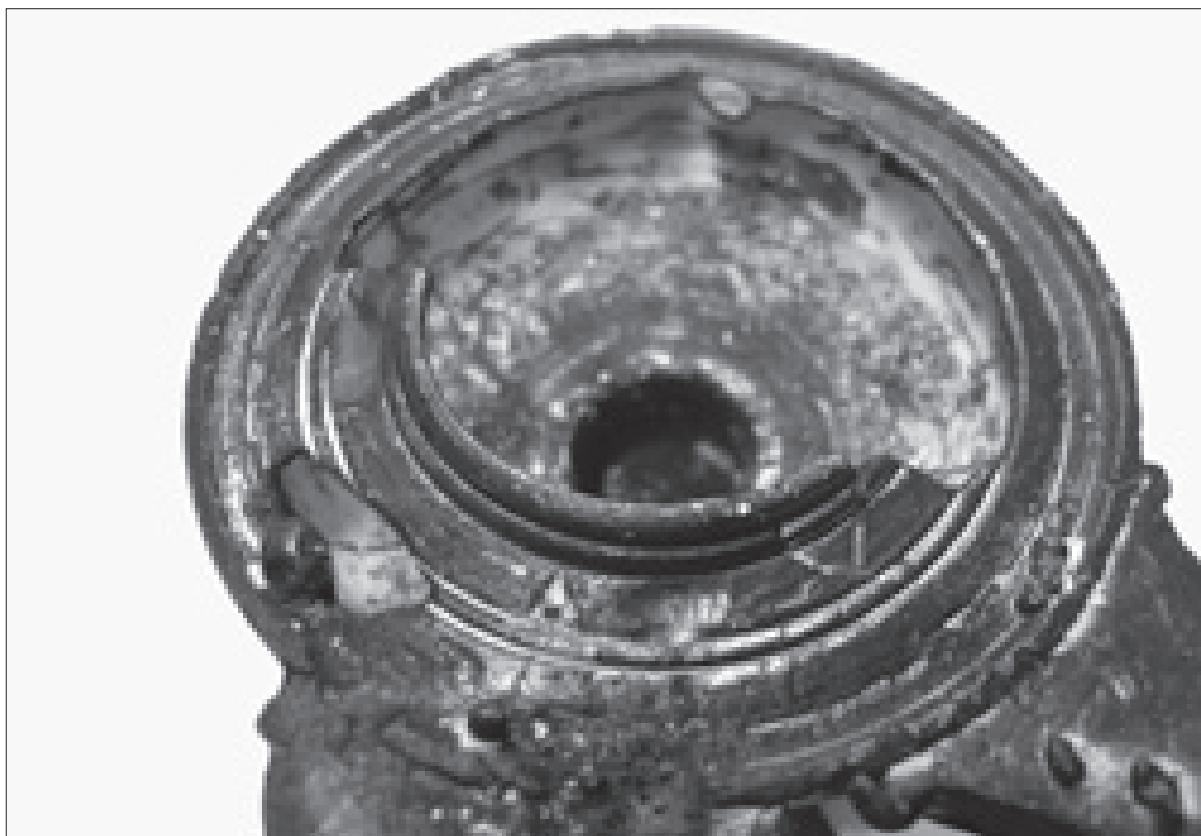
117. kép. A kész mécsetartó felülről.

118. kép. A kész mécsetartó felülről. A mécsetartó-nyakát samottos-gipszel töltöttem fel.

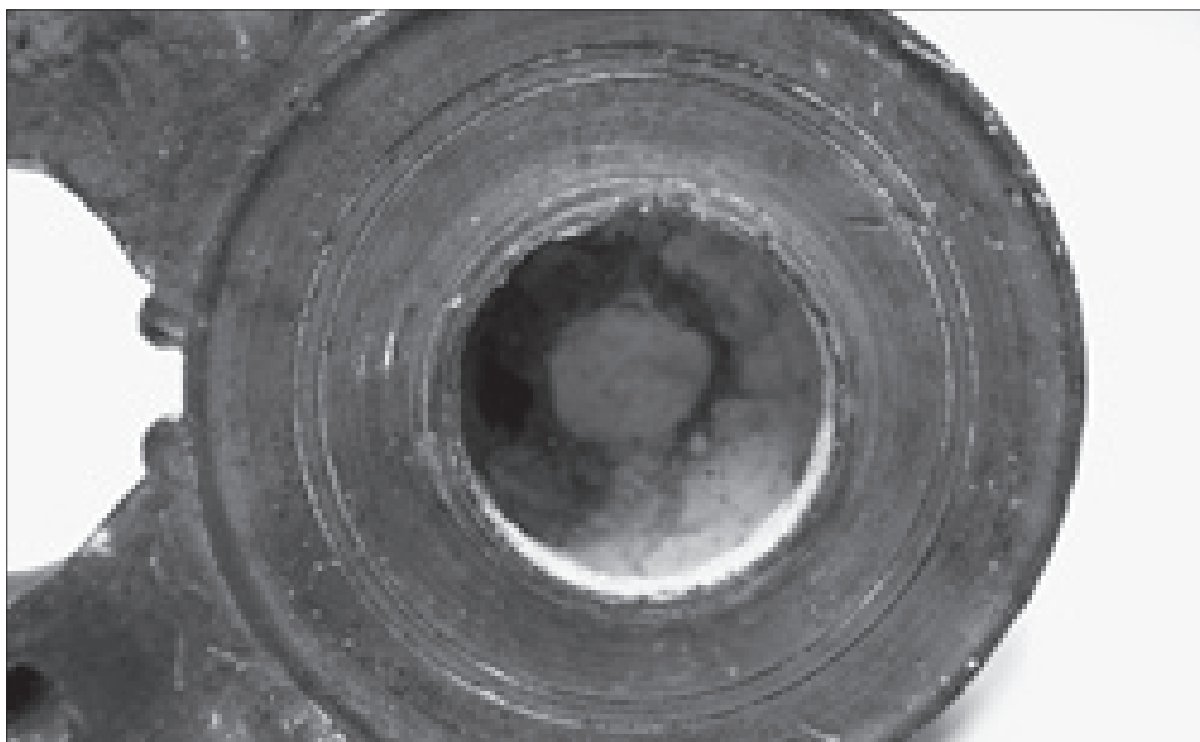
119. kép. Az első viaszmécses nyers öntvénye, a talpából kiálló öntési csomkkal és a beágyazó-anyag tetején szétterülő többletbronzal. A mécses felületén látható lyukak illetve záróányok a belső mag csekély gázáteresztő képességének az eredménye.

120. kép. A hiányok ellenére jól látható a mécses-fedőn a kettős koncentrikus vajat.

121. kép. A második viaszmécses nyers öntvénye. 1. A talpából kiálló öntési csomk; 2. A talpat díszítő hármás borda; 3. A mécses-testen körbefutó kettős vájat; 4. A beágyazó-anyag tömörségéből adódó öntési hiba.

122. kép. A viasz felültén apró bordákat és árkokat hoztam létre tudatosan, hogy megtapasztaljam mennyire finom kidolgozottságú felületet lehet kapni öntés után, vagy milyen mértékű lesz a felület esetleges tompulása, zavarossá válása.

123. kép. A két viaszmécses nyers öntvényei

124. kép. Római kori esztergált, bronz oinokhoe, forrasztott füllel. A nyakon és a szájon is megfigyelhetőek esztergálási nyomok, de a kancsó öntéssel készült. A száj összenyomása ezért minden bizonnyal még a modellen történhetett, a viasz esztergálása után, de még öntés előtt. Öntés után, fémként esztergált öntvényt nem lehet úgy alakítani, ahogy ennek a korszoknak a száját kialakították. A bronzból készült oinokhoe-knak és a mécseseknek formavilága szinte teljesen megegyezik, úgy méretben, mint formában a kerámiából készült „ikertestvéreikével”.

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

az *ActaArchHung* 36. (1984), p. 335–384. *nyomán*

AA	=	Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
ActaAntHung	=	Acta Antiqua (Budapest)
ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AJA	=	American Journal of Archaeology
Alba Regia	=	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	=	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AntHung	=	Antiquitas Hungarica (Budapest)
Antiquity	=	Antiquity. A quarterly review of archaeology (Cambridge)
AntTan	=	Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	=	Aquincumi füzetek : Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
BAR IS	=	British Archaeological Reports – International Series (Oxford)
BHVg	=	Bonner Hefte zur Vorgeschichte (Bonn)
BJ	=	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande (Bonn)
BJ–Bh	=	Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande – Beiheft (Bonn)
BMC	=	British Museum Coins (London)
BRGK	=	Bericht der Römisch–Germanischen Kommission (Berlin)
BTM	=	Budapesti Történeti Múzeum
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
Carnuntum Jb	=	Carnuntum Jahrbuch (Wien)
CIL	=	Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CSIR	=	Corpus Signorum Imperii Romani
DDMÉ	=	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
DissArch	=	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissPann	=	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ	=	Fundberichte aus Österreich (Wien)
GMusJ	=	Getty Museums Journal (Los Angeles)
JAMÉ	=	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JBBD	=	Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege (München)
JDAI	=	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
JMV	=	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle/Saale)
JÖAI	=	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien (Wien)
JPMÉ	=	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	=	Jahrbuch der Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KJ	=	Korea Journal (Seoul)
Klio	=	Klio. Beiträge zur Alten Geschichte (Berlin)
KölnerJb	=	Kölner Jahrbuch für Vor–und Frühgeschichte (Köln)
MDAI	=	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (1948–1953)

	(Berlin)
MHB	= Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NK	= Numizmatikai Közlemények (Budapest)
Óbuda évszázadai	= Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Cs., Mocsy F. Bp., 1995.
Ókor	= Ókor. Folyóirat az antik kultúráról (Budapest)
PBF	= Prähistorische Bronzefunde (München)
PBH	= Pest-budai Hírmondó (Budapest)
PreAlp	= Preistoria Alpina (Trento)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
PWRE	= Paulys Real- Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS	= Roman Frontier Studies
RGA	= Reallexicon der Germanischen Altertumskunde
RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich (Wien)
RLU	= Römische Limes in Ungarn (Budapest)
Savaria	= Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SJ	= Saalburg Jahrbuch (Berlin)
SIA	= Slovenská Archeologia (Bratislava)
Specimina Nova	= Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae (Pécs)
Situla	= Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis (Ljubljana)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VAH	= Varia Archaeologia Hungariae (Budapest)